ISSN 2224-5294

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Х А Б А Р Л А Р Ы

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

N E W S

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР СЕРИЯСЫ

♦

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

♦

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

4 (308)

ШІЛДЕ – ТАМЫЗ 2016 ж.
ИЮЛЬ – АВГУСТ 2016 г.
JULY – AUGUST 2016

1962 ЖЫЛДЫҢ ҚАҢТАР АЙЫНАН ШЫҒА БАСТАҒАН
ИЗДАЕТСЯ С ЯНВАРЯ 1962 ГОДА
PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

ЖЫЛЫНА 6 РЕТ ШЫҒАДЫ
ВЫХОДИТ 6 РАЗ В ГОД
PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

АЛМАТЫ, ҚР ҰҒА
АЛМАТЫ, НАН РК
ALMATY, NAS RK

Б а с р е д а к т о р

ҚР ҰҒА академигі
Пралиев С. Ж.

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Баймұратов У.Б.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Байпақов К.М.**; филос. ғ.докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Есім Г.Е.**; фил. ғ. докторы,, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қирабаев С.С.;** эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қошанов А.К.**; эк.ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нәрибаев К.Н.** (бас редактордың орынбасары); филос. ғ.докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нысанбаев А.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сабикенов С.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сулейменов М.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сатубалдин С.С**.; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбжанов Х.М.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбусеитова М.Х.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Байтанаев Б.А.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Жақып Б.А.**; фил. ғ. докторы, проф., чл.-корр. НАН РК **Қалижанов У.К.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қамзабекұлы Д**.; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қожамжарова Д.П.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қойгелдиев М.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Құрманбайұлы Ш.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Таймағанбетов Ж.К.**; социол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Шәукенова З.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА құрметті мүшесі **Дербісәлі А.**

Р е д а к ц и я к е ң е с і:

Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Белостечник Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА академигі **Велиханлы Н.** (Азербайджан); Тәжікстан ҰҒА академигі **Назаров Т.Н.** (Тәжікстан); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Рошка А.** (Молдова); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Руснак Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Мурадов Ш.** (Әзірбайжан); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Сафарова З.** (Әзірбайжан); э. ғ. д., проф. **Василенко В.Н.** (Украина); заң ғ. докт., проф. **Устименко В.А.** (Украина)

Главный редактор

академик НАН РК
С. Ж. Пралиев

Редакционная коллегия:

докт. экон. н., проф., академик НАН РК **У.Б. Баймуратов**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **К.М. Байпаков**; докт. филос. н., проф., академик НАН РК **Г.Е. Есим**; докт. фил. н., проф., академик НАН РК **С.С. Кирабаев**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **А.К. Кошанов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **К.Н. Нарибаев** (заместитель главного редактора); докт. филос. н., проф., академик НАН РК **А.Н. Нысанбаев**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **С.Н. Сабикенов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **С.С**. **Сатубалдин**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **М.К. Сулейменов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Х.М. Абжанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.Х. Абусеитова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Байтанаев**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Жакып**; докт. фиолол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **У.К. Калижанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д**. **Камзабекулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д.П. Кожамжарова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.К. Койгельдиев**; докт. филол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ш. Курманбайулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ж.К. Таймаганбетов**; докт. социол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **З.К. Шаукенова**; д. филол. н., проф., Почетный член НАН РК **А. Дербисали**

Редакционный совет

академик НАН Республики Молдова **Г. Белостечник** (Молдова); академик НАН Азербайджанской Республики **Н. Велиханлы** (Азербайджан); академик НАН Республики Таджикистан **Т.Н. Назаров** (Таджикистан); академик НАН Республики Молдова **А. Рошка** (Молдова); академик НАН Республики Молдова **Г. Руснак** (Молдова); чл.-корр. НАН Азербайджанской Республики **Ш. Мурадов** (Азербайджан)**,** член-корр. НАН Азербайджанской Республики **З.Сафарова** (Азербайджан); д. э. н., проф**. В.Н. Василенко** (Украина); д.ю.н., проф. **В.А. Устименко** (Украина)

Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. ISSN 2224-5294

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы)

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов

Министерства культуры и информации Республики Казахстан **№ 10894-Ж**, выданное 30.04.2010 г.

Периодичность 6 раз в год

Тираж: 2000 экземпляров

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, 220, тел. 272-13-19, 272-13-18, www:nauka-nanrk.kz / social-human.kz

---

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2016 г.

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75

E d i t o r i n c h i e f

S.Zh. Praliyev,
academician of NAS RK

E d i t o r i a l b o a r d:

U.B. Baymuratov, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.M. Baipakov**, dr. hist. sc., prof., academician of NAS RK; **G.Ye. Esim**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Kirabayev**, dr. phil. sc., prof., academician of NAS RK; **A.K. Koshanov**, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.N. Naribayev** , dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK (deputy editor-in-chief); **A.N. Nysanbayev**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.N. Sabikenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **M.K. Suleimenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Satubaldin**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK; **Kh.M. Abzhanov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.Kh. Abusseitov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Baitanayev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Zhakyp**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **U.K. Kalizhanov**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D. Kamzabekuly**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D.P. Kozhamzharova**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.K. Koigeldiev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Sh. Kurmanbaiuly**, dr. phil. sc., prof., corr.member of NAS RK; **Zh.K. Taymaganbetov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Z.K. Shaukenova**, dr. soc. sc., prof., corr. member of NAS RK; **A. Derbisali**, dr. phil. sc., prof., honorary member of NAS RK

E d i t o r i a l s t a f f:

G. Belostechnik, NAS Moldova academician (Moldova); **N. Velichanly**, NAS Azerbaijan academician (Azerbaijan); **T.N. Nazarov**, NAS Tajikistan academician (Tajikistan); **A. Roshka**, NAS Moldova academician (Moldova); **G. Rusnak**, NAS Moldova academician (Moldova); **Sh. Muradov**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **Z. Safarova**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **V.N. Vasilenko**, dr. econ. sc., prof. (Ukraine); **V.A. Ustimenko**, dr. jurid. sc., prof. (Ukraine)

News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities. ISSN 2224-5294

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty)

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of information and archives of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan **N 10894-Ж**, issued 30.04.2010

Periodicity: 6 times a year
Circulation: 2000 copies

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 219, 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18,
www:nauka-nanrk.kz / social-human.kz

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2016

Address of printing house: ST "Aruna", 75, Muratbayev str, Almaty

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 5 – 10

UDC 336.34(374)

IMPLEMENTATION OF NEW ECONOMIC POLICY: INVESTMENT FOR BUSSINESSMEN

A. T. Nursapa

New Economic University named after T. Ryskulov, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: Assiya.salykhbayeva@newuni.kz

Key words: financial leasing, leasing investment, leasing, investment policy, agriculture, public policy, funding.

Abstract. The aim is a broader notion of disclosure financial leasing as a form of investment, the disclosure of its features and benefits and agriculture. Methodology of work is amounted to the dialectical method, the concrete historical, comparative, sociological research methods and the method of modelling and forecasting. Results of the work were concluded, the institution of leasing in Kazakhstan requires further development. The author attempted at a comprehensive review of theoretical and practical issues of state regulation in the field of leasing as a form of investment in the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan. This study also analyzed aspects related to the implementation of state policy "Nurly Jol" as the basis for the development of a green economy in Kazakhstan, as well as the specifics of state regulation of leasing transactions.

The field of application of the results obtained by the author is to improve the financial legislation, securing financial leasing as an institution of law. The author's conclusions may be used in the teaching of the law faculties of financial disciplines and civil law.

This article attempts an integrated consideration of theoretical and practical issues of state regulation in the field of leasing as a form of investment in the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan. This study also analyzed aspects related to the implementation of state policy "Nurly Zhol" as a basis for the development of green economy in Kazakhstan, as well as the specifics of state regulation in the sphere of leasing transactions.

The Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to people of Kazakhstan dated March 1, 2009. "Through Crisis to Renovation and Development" noted that despite the global crisis, the country is going through difficult period, driven by further development of economic modernization and development of basic infrastructure. Thus, Kazakhstan, following its strategic choice, consistently continues to work in those sectors where it can be competitive, and to find its niche in foreign markets [1].

The Head of the State emphasized the need for further financing and implementation of promising investment projects and emphasizes the need for further financing and implementing promising investment projects. "New Economic Policy "Nurly Zhol" will be the growth engine of our economy in the coming years. Our programs of education, health, agriculture will continue. New Economic Policy "Nurly Zhol" - our global step in the 30 most developed countries of the world", - said Nursultan Nazarbayev in his message to the people of Kazakhstan [2].

World experience shows that in recent decades, leasing forms of investment have become an indispensable tool for the stabilization and development of the economy in many countries. According to the literature, the volume of leasing operations in developed countries account for 25–30% of the total direct investment. The annual turnover of the global leasing market has reached about $ 500 billion [3].

Before you consider financial leasing and investment policy of the Republic of Kazakhstan, it is necessary to dwell on the theory of the concept, both in law and in economic doctrine.

Leasing (Eng. Leasing from the English. To lease - rent) - a kind of financial services related to the form of the acquisition of fixed assets. In fact, leasing - a long-term lease of the property for business purposes, followed by the right of redemption, which has certain tax preferences [4].

Financial leasing - form of investment activity in which the lessor undertakes to transfer the ownership acquired by the seller and the leasing agreement due to the subject of leasing, for a fee and on certain conditions for temporary possession and use for at least three years for business purposes [5]. In accordance with the Civil Code of the Republic of Kazakhstan and international standards is a type of lease agreement - under a lease agreement, the lessor undertakes to acquire the property specified by the lessee from a seller and give the property to the lessee for temporary possession and use for business purposes for a fee [6].

A typical leasing transaction as follows:

1. Username (from the entry into leasing relations lessee) announced the leasing company, what equipment it needs.

2. The leasing company, making the project's liquidity, it buys equipment from the manufacturer, or other legal or physical person who sells property that is the subject of the lease.

3. The leasing company (lessor), becoming the owner of the equipment, it transmits the temporary use of the right of further redemption (defined by the contract) to the lessee, in return for lease payments.

Thus, leasing is an investment of temporarily free or borrowed funds, in which the lessor agrees to acquire ownership of the property by the contract at a particular seller and give the property to the lessee for temporary use with the right to repurchase.

In legal science are different definitions of the concept of "investment policy". However, there is another concept that has similar content - "government regulation of investment." However, these terms are ambiguous. If the investment policy of non-interference can be thrust in turn state regulation of investment does not have this characteristic. At the same tools of state regulation of investment may not apply to the investment policy. Among the methods of regulation of investment activity of the state can be distinguished law, state planning, programming, public investment, subsidies, benefits, loans, implementation of social and economic programs. Of particular importance is the need for an optimal solution with a combination of free market and state regulation.

Taking into account the above, we can agree with the opinion of Russian experts, in particular I. I. Ivanitskaya. "Investment policy - a state activity aimed at finding sources of investment and the establishment of areas of their rational use. A state regulation of investment activity is a set of public approaches and solutions set forth by law, legal forms in which the investor operates" [7].

By K. S. Maulenov’s definition: "investment policy of the state is a system of legislative, executive and supervisory nature, carried out by competent state authorities in order to increase the investment activity of business entities by providing incentives to investors, a favorable investment climate, ensure legal stability of the investment process" [8].

Particular attention is paid to the investment policy of the State in the President's Address "Kazakhstan - 2030". "An open and liberal investment policy with clear, effective and strictly observed laws executed by an impartial administration - is the most powerful incentive to attract foreign investment. Developing such a policy should be one of our major problems, since it is difficult to imagine how Kazakhstan can achieve rapid economic growth and modernization without foreign capital, technology and experience" [9].

In today's world, for developing countries, the issue of state regulation of the financial leasing is of paramount importance. For Kazakhstan, as for the state, seeking to take its rightful place in the world community, it is also true. For this reason, in recent years in our country carries out an active policy to improve the literacy level of the province, for the purpose of improvement of the economy, for example - the organization and development of the dairy farms, poultry farms, feedlots, organization of production of fruit and vegetables using drip irrigation, creation of manufacture on assembly of agricultural machinery, development of meat production and processing of fine wool, Kazakhstan grain export infrastructure and its deep processing. Along with the Foreign Investors Council is actively pursuing its activities and similar institutions such as leasing, which aims to provide for temporary possession and use of the leased asset for business purposes. All this is more proof of the fact that without proper organization of the investment process is no successful modernization of the country and the progress is simply not possible.

Based on the strategy 2050, "New policy of established state" the essence of economic policy - a comprehensive economic pragmatism. In fact, it is a cardinal breaking our current views and approaches, which comprises:

1) Acceptance of all economic and managerial decisions in terms of economic viability and long-term interests.

2) Identify new market niches, where Kazakhstan can participate as an equal business partner. Creating new points of economic growth.

3) The creation of a favorable investment climate in order to increase the economic potential. Profitability and return on investment.

4) Establishment of an effective private sector development and public-private partnerships. State export promotion [10].

In carrying out the objectives can argue that domestic business is the driving force behind a new economic course.

For the normal development of the economy, to ensure reproduction requires a constant inflow of funds. The quantitative growth of investment, their direction in various areas of management depends on correct investment policy. Investing in high-tech, high-tech and high-tech program affects not only the production of goods, their consumer properties, but also on working conditions, which in the long run, cannot affect the development of society as a whole. Put investments in this scope give an idea of the quality level of investments and the investment process as a whole. The qualitative and quantitative increase in the level of investment, their ratio gives an idea of the ongoing state investment policy.Its aim is to find the optimal legal regulation of investment activity of domestic and foreign investors [9].

Leasing solves two important problems for agricultural producers simultaneously - purchasing of equipment and funding for these operations. Leasing allows to agricultural producers and processors to redeem the subjects of leasing installments, and the price of these items remains unchanged for the entire period of the lease. The advantage of leasing in the field of agriculture is, among other things, that it does not exclude, and even suggests other forms of government regulation, such as tax and credit incentives. Technique, leased to the village, are not taxed on the property, as to the complete redemption, it belongs to the state and is on the balance of agricultural producers, who have been granted tax benefits.

Leasing interest to all subjects of leasing relations: the consumer equipment investors, which in this case is the leasing company, the state, which may use leasing to direct investment in priority sectors of the economy, and finally, the bank, which as a result of leasing can expect a confident long-term profit.

The main advantages of leasing, the most relevant in view of the economic characteristics of the situation in Kazakhstan at this stage is as follows:

1) For States

In the current economic situation and the urgent need for a revival of investment, activity of leasing becomes a problem for the state of particular relevance.

- This financial instrument facilitates the mobilization of funds for investment.

- Provides a mechanism through its guaranteed use of investment resources for retooling production. - State, encouraging leasing activity and using, for example, tax incentives can substantially reduce budgetary allocations to finance investment, to effectively manage the process of improving their industrial structure, promote the development of commodity production and services, enhance export potential, reduction of outflow of private Russian capital the West, the creation of additional jobs, especially in small business, solving other pressing social and economic problems [10].

2) For lessee

- The presence of profitable projects the user has the ability to get the equipment and start a particular production without large one-time expenses. This is especially true for beginner small and medium entrepreneurs.

- Reducing the size of the property tax of enterprises, because the cost of leasing objects, although this is not necessary, but in most cases, is reflected in the asset balance of the lessor. In the implementation of operational leasing, the leasing object is recorded on the lessor's balance sheet.

- According to the Law of the Republic of Kazakhstan "On Financial Leasing" to all kinds of movable property forming the object of lease and attributable to the active part of fixed assets are allowed to apply accelerated depreciation with a coefficient of no more than 3.

- The lessee simplified accounting as for fixed assets, accrued depreciation, taxes and the payment of the debt management accounting provides leasing company. - The lease agreement can provide for the use of more convenient, flexible repayment schemes [10].

- To all of these cases, you can add the option, in which the bank becomes the lessee itself. This is very profitable for the bank, because bank's balance relieves, which in turn has a positive impact on economic indicators characterizing banking. For example, at leasing price of a work in progress are gradually included in the cost and will not be detrimental to the category of "capital" and, consequently, on the calculation of prudential regulations for credit institutions.

3) For lessor

- To leasing companies as the investors leasing provides the necessary return on investment at lower risk (compared to the conventional credit) due to effective protection from insolvency of the client.

- Prior to final payment, the lessor remains the legal owner of the equipment, so that in case of failure of payment may claim the equipment and sell it to pay off the damages.

- In the case of bankruptcy of the lessee's equipment is also mandatory return of the leasing company.

- Lessor transferred to the lessee not the financial resources, control over the use of which is not always possible, but immediately the means of production.

- Exemption from payment of income tax, which is derived from the sale of financial leasing contracts with a validity of at least three years.

- The lessor is partially exempted from customs duties and taxes in respect of temporarily imported into the territory of the Republic of Kazakhstan products are protected by international leasing [10].

4) For leasing property's sellers

In development of leasing, not only lessees are interested as consumers of equipment, but also the existing production because by expanding leasing market they produce equipment. Increased income from the sale of spare parts for leased equipment, the implementation of its service and modernization. Leasing began to be reflected in some of the regulations governing banking activities. Banks assess the feasibility of use in the practice of leasing operations in different ways.

In the first step for most banks was characterized by attempts of leasing transactions in which they are directly the lessee. This has changed the structure of the banks - stood independent units or leasing sector in their investment departments and offices. However, the extensive development at this stage of leasing is not received.

However, the attractiveness of leasing as a tool for investment, reduces the risk continues to be interested in financial institutions, who have started to look for the best ways and forms of its application. The primary problem solved any leasing company - find stable sources of funding for purchasing leasing equipment. This problem is automatically solved in the leasing companies, created with the participation of commercial banks.

Thus, one of the important aspects that affect the efficiency of financial leasing enterprises of agro industrial complex is a direct decision about using it in their business. The process of developing the natural resources in our country, the development of infrastructure, communications and informatics is an important factor to exert its influence on economic growth, social services, and employment Kazakhstan a worthy place in the contemporary international community. The important point is the need to bring the correct and profitable investment and strict control by the public authorities in the capital-intensive sectors of the economy. In view of the above stated, we can say, as a young concept in the theory of law as "leases" is cost-effective to achieve the goals of our state.

REFERENCES

[1] Nazarbayev N.A. Through crisis to renewal and development. Message from the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan // Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. - Http://www.akorda.kz;

[2] Nazarbayev N.A. The New Economic Policy «Nurly Jol» Presidential Address to the people of Kazakhstan // Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. - Http://www.akorda.kz;

[3] Varygin D.S. Problems and prospects of development of financial leasing in the agricultural sector. // Bulletin ENGECON.– SPb.: SPbGIEU, 2008. – № 7(26). – P. 192-195.

[4] Goremykin V.A. Technology Basics leasing. – M.: Information Center XXI Century, 2005. – 944 p.

[5] The Law of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2000 № 78-II «On Financial Leasing» // Lawyers - texts of regulations, normative-technical documentation comments to the legislation of the Republic of Kazakhstan, Supreme Court decisions, judicial review http:/ /online.zakon.kz/

[6] The Civil Code of the Republic of Kazakhstan dated July 1, 1999 № 409-I » // Lawyers - texts of regulations, normative-technical documentation comments to the legislation of the Republic of Kazakhstan, Supreme Court decisions, judicial review http: //online. zakon.kz/

[7] Ivanitskaya I.I. Investments and Investment Policy // Bulletin of the Research Center of corporate law, management and venture investment Syktyvkar State University http://koet.syktsu.ru/vestnik/

[8] Maulenov K.S. Public administration and regulation of the foreign investments in the Republic of Kazakhstan. – A .: Zheti Zhargy, 2000. – 64 p.

[9] Nazarbayev N.A. «Kazakhstan - 2030. Prosperity. Safety and the welfare of all Kazakhs». Message from the President to the people of Kazakhstan. – Алматы, 1997. – 13 p.

[10] Nazarbayev N.A. Strategy 2050 "New policies established state" Presidential Address to the people of Kazakhstan // Official site of the President of the Republic of Kazakhstan. - Http://www.akorda.kz

ЛИТЕРАТУРА

[1] Назарбаев Н.А. Через кризис к обновлению и развитию. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана // Официальный сайт Президента РК. – http://www.akorda.kz;

[2] Назарбаев Н.А. Новая Экономическая Политика «Нұрлы Жол» Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана // Официальный сайт Президента РК. – http://www.akorda.kz;

[3] Варыгин Д.С. Проблемы и перспективы развития финансового лизинга в агропромышленном комплексе // Вестник ИНЖЭКОНа. – СПб.: СПбГИЭУ, 2008. – № 7(26). – С. 192-195.

[4] Горемыкин, В.А. Основы технологии лизинговых операций. – М.: Информцентр XXI века, 2005. – 944 с.

[5] Закон Республики Казахстан от 5 июля 2000 года № 78-II «О финансовом лизинге» // ЮРИСТ - тексты нормативных правовых актов, нормативно-технической документации, комментарии к законодательству Республики Казахстан, решения Верховного Суда, обзоры судебной практики http://online.zakon.kz/

[6] Гражданский кодекс Республики Казахстан от 1 июля 1999 года № 409-I » // ЮРИСТ - тексты нормативных правовых актов, нормативно-технической документации, комментарии к законодательству Республики Казахстан, решения Верховного Суда, обзоры судебной практики http://online.zakon.kz/

[7] Иваницкая И.И. Инвестиции и инвестиционная политика // Вестник Научно-исследовательского центра корпоративного права, управления и венчурного инвестирования Сыктывкарского государственного университета http://koet.syktsu.ru/vestnik/

[8] Мауленов К.С. Государственное управление и правовое регулирование в сфере иностранных инвестиций в Республике Казахстан. – А.: «Жеті Жарғы». – 2000. – 64 с.

[9] «Казахстан – 2030. Процветание. Безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев». Послание Президента страны народу Казахстана. – Алматы, 1997. – 13 с.

[10] Назарбаев Н.А. Стратегия 2050 «Новый политический курс состоявшегося государства» Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана // Официальный сайт Президента РК. – http://www.akorda.kz

ЖАҢА ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ: КӘСІПКЕРЛІК ИНВЕСТИЦИЯЛАР

А. Т. Нұрсапа

Т. Рысқұлов атындағы Жаңа экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: қаржы лизингі, лизингтік инвестиция, лизингтік операциялар, инвестициялық саясат, ауыл шаруашылығы, мемлекеттік саясат, қаржыландыру.

Аннотация. Жұмыстың мақсаты қаржылық лизинг тұжырымдамасын инвестициялар нысаны ретінде кең ашып көрсету, агро өнеркәсіп кешенінде, оның ерекшеліктері мен артықшылықтарын ашып көрсету болып табылады. Жұмыстың әдістемесі диалектикалық әдісі, нақты тарихи, салыстырмалы, әлеуметтік зерттеу әдістері мен модельдеу және болжау әдісі құрады. Жұмыстың нәтижелері Қазақстанның лизинг мекемесі бұдан әрі дамытуды қажет етеді деген тұжырым. Автор лизингтік операциялар саласындағы Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылық секторында инвестициялар нысаны ретінде, мемлекеттік реттеудің теориялық және практикалық мәселелерді жан-жақты қарастырған. Бұл зерттеуде, сондай-ақ Қазақстанда

«Жасыл экономиканы» дамыту үшін негіз ретінде «Нұрлы жол» бағдарламасын мемлекеттік саясаттың жүзеге асыру, сондай-ақ лизингтік мәмілелерді мемлекеттік реттеу ерекшеліктеріне қатысты аспектілерді қарастырған.

Автор алынған нәтижелерді қолдану барысында, заң институты ретінде қаржы лизингін қамтамасыз ету үшін қаржылық заңнаманы жетілдіру бағытына аса мән берген.

РЕАЛИЗАЦИЯ НОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ: ИНВЕСТИЦИЯ ДЛЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

А. Т. Нұрсапа

Новый экономический университет им. Т. Рыскулова, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: финансовый лизинг, лизинговые инвестиции, лизинговые операции, инвестиционная политика, агропромышленный комплекс, государственная политика, финансирование.

Аннотация. Целью работы является более широкое раскрытие понятия финансового лизинга как формы инвестирования, раскрытие его особенностей и преимуществ в агропромышленном комплексе. Методологию работы составили диалектический метод, конкретно-исторический, сравнительный, социологический методы исследования и метод моделирования и прогнозирования. Результатами работы явился вывод о том, что институт лизинга в РК требует дальнейшего развития. Автором предпринята попытка комплексного рассмотрения теоретических и практических вопросов государственно-правового регулирования в области лизинговых операций как формы инвестирования в агропромышленный секторе Республике Казахстан. В рамках данного исследования также анализируются аспекты, связанные с реализацией государственной политики «Нұрлы Жол» как основы для развития «зеленой» экономики в Казахстане, а также специфика государственного регулирования в сфере лизинговых сделок.

Областью применения результатов, полученных автором статьи, является совершенствование финансового законодательства, закрепляющего финансовый лизинг как института права. Выводы автора могут быть использованы в процессе преподавания на юридических факультетах дисциплин финансового и гражданского права.

Теоретико-методологическую основу статьи составляют диалектический метод познания общественных процессов и социально-правовых явлений, его категориально-понятийный аппарат, принципы научного познания. Автором также активно использовался сравнительно-правовой и конкретно-правовой методы, а также общенаучные методы – анализа и синтеза, индукции и дедукции, моделирования, формализации, логический и исторический. На эмпирическом уровне применялось исследование нормативных правовых актов, иных документов, печатных изданий, публикации в СМИ и пр. В своем исследовании автор базируется на теоретических положениях и практических предложениях, разработанных Н. А. Назарбаевым.

Поступила 10.06.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 11 – 15

LEGAL ASPECTS OF ECOLOGICAL ZONING IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

I. K. Kuderin[1], A. T. Nursapa[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
[2]New Economic University named after T. Ryskulov, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: kuderin@gmail.com; Assiya.salykhbayeva@newuni.kz

Keywords: ecological zoning; zoning; goals of ecological zoning; objectives of ecological zoning.

Abstract. This article discusses the concept and reveals ecological zoning. Attention is paid to the concept of zoning and its common types, and addresses the need for ecological zoning.

It is proposed to solve environmental problems through ecological zoning and identifies its characteristics and laws. The mechanisms of legal regulation of relations arising in the process of ecological zoning in the Republic of Kazakhstan, and the definition of the principles of ecological zoning and their relationship with the principles of environmental law

This article also examines the characteristics of the legal regulation of ecological zoning of Kazakhstan, as well as areas of environmental and ecological factor for the implementation of environmental policy and the environmental safety of sovereign Kazakhstan with a view to adequately reflect in the legal system.

УДК 349.6:502.175

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО РАЙОНИРОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

И. К. Кудерин[1], А. Т. Нұрсапа[2]

[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
[2]Новый экономический университет им. Т. Рыскулова, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: экологическое районирование; районирование; цели экологического районирования; задачи экологического районирования.

Аннотация. В статье рассматривается и раскрывается понятие экологического районирования. Уделяется внимание понятию районирования и его распространенным видам и говорится о необходимости экологического районирования.

Предлагается решение экологических проблем путем проведения экологического районирования, указываются его особенности и закономерности. Рассмотрены механизмы правового регулирования отношений, возникающих в процессе проведения экологического районирования в Республике Казахстан, и определение принципов экологического районирования и их связи с принципами экологического права.

Кроме того, статья посвящена изучению особенностей правового регулирования проведения экологического районирования Республики Казахстан, роли экологических районов и экологического коэффициента для осуществления экологической политики и обеспечения экологической безопасности суверенного Казахстана с целью их адекватного отражения в правовой системе.

Важнейшей задачей современного государства является обеспечение национальной безопасности, выполнение которой обеспечивает состояние защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства от внутренних и внешних угроз. В результате создаются условия для достойного существования и прогрессивного развития его нынешнего и будущих поколений.

Физические и юридические лица Республики Казахстан, чья деятельность связана с использованием природных ресурсов и воздействием на окружающую среду с большой надеждой ожидали принятия Экологического кодекса, что явилось значительным шагом по приближению экологического законодательства к требованиям международного стандарта.

Благодаря этой нормотворческой работе произошли некоторые положительные изменения, были «значительно снижены темпы загрязнения окружающей среды». Однако плохое состояние окружающей среды, как и статус «государства с экологически уязвимой территорией» остались [1].

Остались нерешенными проблемы зон экологического бедствия Семипалатинского и Аральского регионов. Не одно десятилетие на территории Казахстана проводились ядерные испытания, которые причиняли невосполнимый ущерб здоровью нации и окружающей среде.

В Послании народу Казахстана «Казахстан – 2030» Президентом страны отмечается, что «…по мере того, как мы строим свое общество, необходимо применять нарастающие усилия в том, чтобы наши граждане были здоровыми на протяжении всей своей жизни и их окружала здоровая природная среда» [2, с. 85]. Это говорит о том, насколько важна экология людям, проживающим на территории Казахстана. Очевидно, что требуется дальнейшая исследовательская работа ученых, направленная на обеспечение охраны окружающей среды и рационального природопользования.

Национальная безопасность в Республике Казахстан достигается проведением единой государственной политики, мероприятий экономического, политического, организационного и иного характера, адекватных реальным угрозам. Государственная безопасность определяется конституционной, международной, оборонной, экономической и другими видами безопасности. Также одной из составляющих национальной безопасности является экологическая безопасность [3].

Исходя из предыдущего абзаца, можно сказать, что экологическая безопасность в Республике Казахстан достигается проведением единой государственной политики в области охраны окружающей среды [4]. Правильную реализацию экологической политики можно обеспечить, если разделить территорию государства на районы с учетом их экологической составляющей, то есть проведением экологического районирования, что недостаточно исследовано в отечественной юридической науке. Хотя мы считаем, что данный подход является эффективным и будет способствовать улучшению экологической ситуации.

Экологическое районирование, на наш взгляд, представляет собой один из основных элементов национальной экологической политики Республики Казахстан в сфере экологической безопасности по вопросам, касающимся отдельных аспектов природопользования, рационального использования природных ресурсов и элементом государственной системы национальной безопасности.

Правовое регулирование экологического районирования – тема, требующая серьезной теоретической разработки, которая к настоящему времени недостаточно исследована в отечественной правовой науке.

«Экологические проблемы могут быть решены только финансированием мероприятий по охране окружающей среды, использованием огромных финансовых средств, т.е. экономическим путем. Однако в таком случае экологическое развитие подрывает главную задачу экономики: достижение прибыли. Поэтому в настоящее время разрешение данной проблемы – очень трудная задача. Только дальнейшее научное исследование проблемы взаимодействия экономики и экологии поможет ее решению» [5].

Роль и эффективность экологического районирования неоценимы, так как это – необходимый элемент при обеспечении экологической безопасности и при проведении экологической политики. По результатам проведения создаются предпосылки для разработки и введения кадастра экологических районов, в котором содержится полезная информация.

Экологическое районирование представляет собой организационно-правовую меру. Она проводится совместно специалистами многих отраслей и институтов, таких как лесное право, водное право, земельное право и государственное управление в области охраны окружающей среды и рационального природопользования. Это обеспечивает осуществить комплексный учет всей совокупности существенных свойств природы.

Результатом данной организационно-правовой меры является выделение системы соотносимых экологических районов, на которые разделяется территория Республики Казахстан.

Обосновано то, что одним из условий охраны окружающей среды и рационального природопользования является проведение экологического районирования Республики Казахстан.

Приоритеты и направления развития правового регулирования экологического районирования определяются и закрепляются системой принципов.

Разработана следующая система принципов экологического районирования, которые представляют собой основополагающие и руководящие начала:

1) принцип экологизации процесса районирования, то есть градации природных территорий с учетом качественного состояния окружающей природной среды;

2) принцип стандартизации и нормирования качества окружающей среды;

3) принцип комплексной оценки состояния окружающей среды;

4) принцип обеспечения устойчивого развития территории как основа для проведения экологического районирования;

5) принцип использования экономических методов при установлении экологического коэффициента;

6) принцип платности природопользования;

7) принцип участия населения, общественных объединений и органов местного самоуправления в процессе экологического районирования.

Нормы об экологическом районировании занимают определенное место в системе права, под которым понимается «объективно существующее строение права, которое выражается в разделении единого права на отдельные части (отрасли), связанные между собой» [6].

«Нормы права, взаимосвязанные по предметно-функциональному признаку и регулирующие конкретные видовые общественные отношения, образуют правовой институт» [7]. Существуют такие крупные правовые институты, которые состоят из подинститутов.

Обосновано то, что правовые нормы об экологическом районировании образуют подинститут, так как соответствуют рассмотренным условиям, необходимым для формирования института экологического права.

Существует следующие условия: самостоятельные экологические правоотношения, нуждающиеся в соответствующей упорядоченности; поставлены собственные цели и задачи; интерес со стороны общества, государства и иных лиц, являющихся участниками экологических правоотношений; необходимость специальных законов и подзаконов; необходимость особого сочетания методов правового регулирования.

Данный подинститут находится в составе крупного комплексного правового института государственного управления в области охраны окружающей среды и рационального природопользования.

Также показано то, что нормы об экологическом районирование в составе названного института обладают связью с другими правовыми нормами как самого института, так и отрасли экологического права.

В настоящее время правовое регулирование экологического районирования не предусмотрено экологическим законодательством, однако обосновано то, что экологическое районирование должно проводиться органами государственного управления в области охраны окружающей среды и рационального природопользования, одним из которых является Министерство охраны окружающей среды. Это центральный исполнительный орган Республики Казахстан, осуществляющий руководство и межотраслевую координацию по вопросам реализации государственной политики в области охраны окружающей среды и природопользования и обеспечения экологически устойчивого развития общества [8].

Данный орган выполняет множество функций, которые необходимо продолжать совершенствовать, поэтому рекомендовано систему функций Министерства охраны окружающей среды, дополнить новыми функциями, направленными на организацию проведения экологического районирования территории Республики Казахстан:

1) устанавливает порядок образования и состав компетентной комиссии, образуемой для проведения экологического районирования;

2) утверждает инструктивно-методические документы по проведению экологического районирования, включая порядок его проведения;

3) утверждает формы документов, касающихся организации и проведения экологического районирования;

4) определяет порядок проведения экологического районирования, а также утверждает сроки проведения экологического районирования;

5) организует проведение экологического районирования.

Экологический район – это выделенная в замкнутых границах часть территории Республики Казахстан, характеризующаяся определённым состоянием окружающей среды и своеобразием природных условий, согласно экологическому законодательству Республики Казахстан и экологическим принципам экологического районирования.

Определен правовой статус экологических районов, обладающих внутренним единством и своеобразными индивидуальными чертами природы либо объективно отражающих сложившееся неблагоприятное состояние окружающей среды, в итоге определяющих особенности их правового использования.

Рекомендованы Министерству охраны окружающей среды разработка и ведение Единого государственного кадастра экологических районов, в которых должны быть указаны источники экологической опасности, программы и планы мероприятий по охране окружающей среды, программы обеспечения экологической безопасности и реализации экологической политики.

Экологический коэффициент – это числовой показатель состояния окружающей среды, который дифференцирован по территории Республики Казахстан.

Предлагается широкая сфера применения экологического коэффициента: а) при определении размеров экологических платежей за природопользование и загрязнение окружающей среды; б) при получении разрешения на природопользование; в) при строительстве и реконструкции промышленных объектов; г) при установлении экологических охранных зон; д) при прогнозировании изменения климата и состояния окружающей среды. Возможная практика применения экологического коэффициента покажет и другие направления его применения.

Проанализировав экологическое законодательство, автор обосновал то, что следует добиваться включения в законодательство норм об экологическом районировании.

Разработаны такие понятия и определения «экологическое районирование», «экологический район», «экологический коэффициент».

Для эффективности внедрения всех рекомендаций нужно разработать четкую позицию преодоления поставленных вопросов для обеспечения благоприятной окружающей среды.

Разработанные теоретические и практические предложения ранее в отечественной науке экологического права не выдвигались.

Результаты работы могут быть использованы на практике как государственными органами, так и иными заинтересованными физическими и юридическими лицами, также общественными объединениями.

Теоретические аспекты могут использоваться в законотворческой деятельности для совершенствования экологического законодательства; дальнейших теоретических исследованиях правовых проблем регулирования экологического районирования; в учебном процессе в высших учебных заведениях и колледжах; в обеспечении правового всеобуча.

Вопросы совершенствования законодательства об экологическом районировании должны решаться через нормативное закрепление данного правового института в составе Экологического кодекса Республики Казахстан и принятие Положения о порядке ведения экологического районирования в Республике Казахстан на уровне Постановления Правительства.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Казахстан – 2030. – Алматы: ЮРИСТ, 2001. – 94 с.

[2] Экологическое право: Учебник для вузов / Н.Д. Эриашвили, Ю.В. Трунцевский, Е.Р. Россинская и др. / Под ред. В. В. Гучкова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 85 с.

[3] Рахимова А.У. Экологическая политика как категория политической науки // "Безопасность: международная, региональная, национальная (системный подход)". Мат-лы междунар. научно-практ. конф., посвящ. памяти доктора политических наук, профес. М. С. Машана. – Алматы: Дайк-пресс, 2007. – 21 с.

[4] http://www.eco.gov.kz/strategiya/politic.php.

[5] Кондратьев К.Я., Данилов-Данильян В.И., Донченко В.К., Лосев К.С. Экология и политика. Санкт-Петербургский Научно-исследовательский Центр экологической безопасности РАН. – СПб., 1993. – 286 с.

[6] Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов. – М.: Юрайт-М, 2001. – 432 с.

[7] Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2003. – 592 с.

[8] Правительство Республики Казахстан. Положение о Министерстве охраны окружающей среды Республики Казахстан: Постановление от 8 декабря 2007 года // http://www.eco.gov.kz/ministerstvo/min1.php.

REFERENCES

[1] Kazakhstan - 2030. Almaty: Lawyer, 2001. 94 p.

[2] Environmental Law: a textbook for high schools / N.D. Ėriashvili, Y. Truntsevsky, E.R. Rossinskaya etc.; ed. V. V. Guchkov. M.: UNITY-DANA, laws and regulations, 2001. 85 p.

[3] Rakhimov A.U. Environmental policy as a category of political science // Safety: international, regional, national (systematic approach) Proceedings of the international scientific-practical conference dedicated to the memory of Doctor of Political Sciences, Professor MS Masha. Almaty: Dyke-Press, 2007. 21 p.

[4] http://www.eco.gov.kz/strategiya/politic.php.

[5] Kondratyev K.J., Danilov V.I., Donchenko V.K., Losev K.S. Ecology and politics. St. Petersburg Research Center for Ecological Safety. SPb., 1993. 286 p.

[6] Cherdantsev A.F. Theory of State and Law: Textbook for universities. M.: Yurayt-M, 2001. 432 p.

[7] The theory of State and Law: Textbook / Ed. V. C. Babayev. M .: Jurist, 2003. 592 p.

[8] The Government of the Republic of Kazakhstan. Regulations of the Ministry of Environment of the Republic of Kazakhstan: Decree of December 8, 2007 // http://www.eco.gov.kz/ministerstvo/min1.php.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АУДАНДАСТЫРУЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

И. К. Кудерин[1], А. Т. Нұрсапа[2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,
[2]Т. Рысқұлов атындағы Жаңа экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: экологиялық аудандастыру, аудандастыру, экологиялық аудандастырудың мақсаты.

Аннотация. Мақалада экологиялық аудандастырудың түсінігі қарастырылған. Аудандастырудың түсінігіне және оның кең тараған түрлеріне көңіл бөлінген және экологиялық аудандастырудың қажеттілігі туралы жазылған.

Экологиялық аудандастырудың мақсаттары қарастырылған. Экологиялық мәселелерді экологиялық аудандастыруды өткізу арқылы шешу ұсынылған және оның ерекшеліктері мен заңдылықтары көрсетілген. Сонымен қатар, экологиялық аудандандыру кезіндегі туындайтын қарым қатынастарды реттеу тетігін және экологиялық аудандандырудың құқықтық қағидалары мен олардың экологиялық құқықтың қағидаларымен байланысын анықтаған.

Қазақстан Республикасының экологиялық аудандандырудың құқықтық реттеу ерекшелігі, Қазақстанның экологиялық қауіпсіздігін қаматамасыз етудегі мемлекеттің экологиялық саясатты жүзеге асыру кезінде экологиялық аудандандырудың және экологиялық коэффициенттің рөлі.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 16 – 22

EXPERIENCE AND DEVELOPMENT OF EUROPEAN ENVIRONMENTAL LAW IN THE PRACTICE OF THE OPERATION OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION

E. A. Akopova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: akopova-elen-25@list.ru

Key words: environmental law of the Eurasian Union, environmental legislation of the participating countries of the Eurasian Economic Union, the evolution of EU environmental law.

Abstract. The article detailed analyses the development of the environmental law of the European Union, presented some differences from the environmental law of the participating countries of the Eurasian Economic Union. At the end of the article the possibility of using the experience of European environmental law in the practice of the Eurasian Economic Union is proved. In particular, the author considers it necessary to revise the methodology for determining environmental quality standards and the legal framework of standardization based on EU standards, which are developed based on the model of risk management, rather than focus on a zero risk of possible negative impacts on the health of people, commonly used in the Member States of EAEC. This standard must be technically and economically feasible and achievable instead of using high-tech procedures and setting standards for the calculation of the MPC for a huge number of pollutants.

УДК 336.741.28

ОПЫТ И РАЗВИТИЕ ЕВРОПЕЙСКОГО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРАВА В ПРАКТИКЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

Э. А. Акопова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: экологическое право Евразийского союза, экологическое законодательство стран-участниц Евразийского экономического союза, эволюция экологического права ЕС.

Аннотация. Проведен подробный анализ развития системы экологического права Европейского союза, представлены некоторые отличия от экологического права стран-участниц Евразийского экономического союза. В заключении статьи обоснованы возможности использования опыта развития европейского экологического права в практике функционирования Евразийского экономического союза. В частности, автор считает необходимым пересмотр методологии определения нормативов качества окружающей среды и правовой базы стандартизации с учетом стандартов ЕС, которые разрабатываются на основе модели управления риском, вместо ориентации на нулевую степень риска возможных негативных воздействий на здоровье людей, обычно используемого в странах-участницах ЕАЭС. При этом стандарты должны быть технически и экономически целесообразны и достижимы вместо использования наукоемких процедур расчета и установления нормативов ПДК для огромного количества загрязняющих веществ.

По мнению многих ученых, Европейский союз (ЕС) имеет экологических законов намного больше, чем любая другая международная организация. Экологическая политика Европейского союза представляет собой переплетение норм международного и национального экологического

права. Экологическое законодательство Европейского союза затрагивает такие вопросы, как проблемы истончения озонового слоя, различные формы защиты качества атмосферного воздуха, защиты водных ресурсов от различного рода загрязнений.

Анализ экологического законодательства Европейского союза (далее – ЕС) имеет важное значение для дальнейшего совершенствования и повышения эффективности экологического законодательства в рамках Евразийского экономического союза, поскольку именно по образу и подобию ЕС формируется Евразийский экономический союз. В то же время, в рамках Евразийского экономического союза, в отличие от Европейского союза, не был принят ни один многосторонний договор, целью которого является охрана окружающей среды и предотвращение негативного воздействия на нее хозяйственно-экономической деятельности. Договор о Евразийском экономическом союзе, принятый 29 мая 2014 года, также не содержит ни одного специального раздела, регулирующего отношения в этой области.

Вместе с тем, достижение эффективного развития такого интеграционного объединения, как Евразийский экономический союз, невозможно без учёта природоохранных интересов государств участников. С одной стороны, природоресурсные секторы государств евразийского региона составляют существенную долю их экономики. С другой стороны, важнейшие природные ресурсы являются ресурсами, разделяемыми государствами евразийского региона, и их использование одним государством может причинить ущерб другому государству [1].

В связи с этим, на сегодняшний день назрела актуальность исследования возможности применения опыта Европейского союза в практике развития Евразийского экономического союза в сфере экологического права. В настоящее время экологическое законодательство Европейского союза насчитывает более 500 различных директорий, распоряжений и решений [2].

Точкой возникновения экологического права Европейского союза принято считать встречу в Париже на высшем уровне глав государств и правительств Европейского экономического сообщества в октябре 1972 года. В рамках данной встречи была принята Декларация об экологической и потребительской политики, которая послужила основой для разработки Европейской комиссией Декларации программе действий по окружающей среде, которая была принята в июле 1973 года. Данная Декларация стала первым концептуальным обоснованием общей европейской системы экологического права. В рамках данной Декларации деятельность Европейского сообщества преследовала цели предупреждения загрязнения окружающей среды, оптимизации использования природных ресурсов, основываясь на принципе «законодатель платит». Предполагалось также проведение оценки негативного влияния антропогенной деятельности на окружающую среду [3].

Основной причиной создания общей европейской системы экологического права явилось вероятность возникновения того, что различные экологические стандарты могли привести к возникновению различного рода барьеров в торговле и конкурентным искажениям на рынке Европейского союза. Различные национальные стандарты для конкретных продуктов, такие как ограничения на наличие в выбросах транспортных средств свинца, создавало значительные препятствия на пути свободной торговли в рамках экономического сообщества (ЕС). Дополнительным стимулом создания общей европейской системы экологического права стал рост международной политизации экологических проблем и растущее осознание с начала 1970-х годов, что загрязнение окружающей среды не останавливается на национальных границах, что, непосредственно, приводит к разработке трансграничных мер.

Опосредованно основы политики Европейского сообщества в области экологии были изложены в преамбуле к союзному договору, в котором речь идет о постоянном улучшении жизненных условий, и в ст. 2, которая гласит о гармоничном развитии экономики. Однако до 1987 г. не существовало специального правового закрепления правового регулирования охраны природы и деятельности в сфере природопользования на общеевропейском уровне. Лишь со вступлением в силу Единого европейского акта в 1987 г. была определена компетенция Европейского экономического сообщества в сфере окружающей среды. Были внесены соответствующие изменения и Договор о Европейском экономическом сообществе.

В 1992 г. был подписан договор о Европейском Союзе, который ознаменовал новый этап развития экологического права Европейского союза. На содержание соответствующих статей дого-

вора оказали существенное влияние выводы Конференции ООН по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, 1992). Сформулированы цели экологической деятельности сообщества:

– сохранять, защищать и улучшать состояние окружающей среды;

– вносить вклад в защиту здоровья людей; добиваться разумного и рационального использования природных ресурсов;

– содействовать на международном уровне мерам, относящимся к региональным и общемировым проблемам защиты окружающей среды.

Определено направление экологической политики сообщества – достижение высокого уровня защиты, принимая во внимание разнообразие ситуаций в различных регионах сообщества. Подчеркивается необходимость экологизации политики сообщества в иных сферах. Выделены принципы превентивных действий, возмещения ущерба окружающей среде, главным образом путем устранения его источников, оплаты ущерба теми, кто его причинил.

Последующие документы принимались в 1977 г. (Вторая программа), в 1983 г. (Третья программа) и в 1987 г. (Четвертая программа). Пятая программа явилась новым поворотом в экологической политике Европейского союза. Программа была принята в 1993 г. и получила название «Навстречу устойчивому развитию». Таким образом, ЕС взяло на вооружение концепцию устойчивого развития, ставшую официальной стратегией ООН по выходу человечества из экологического кризиса после проведения Конференции ООН по окружающей среде и развитию в Рио-де-Жанейро (1992 г.). [4]

Пятая экологическая программа (1992) подчеркнула необходимость эффективного использования ресурсов при производстве, осознанного потребительского поведения, выработки общих стандартов и норм. В 2002 г. была принята Шестая программа действий содружества в сфере окружающей среды. Эта программа акцентирует внимание на достижении целей устойчивого развития и устанавливает следующие экологические приоритеты: предупреждение изменения климата; охрана биоразнообразия; обеспечение экологической безопасности и качества окружающей среды, здоровье людей и высокое качество жизни; природные ресурсы; отходы.

Шестая программа действий в области защиты окружающей среды была утверждена решением Европейского парламента и Совета Евросоюза № 1600/2002/ЕС 22 июля 2002 г. с расчетом на 10 лет. Она получила название «Окружающая среда 2010: наше будущее и наш выбор». Шестая программа появилась непосредственно перед Всемирной встречей глав государств под эгидой ООН по устойчивому развитию, которая состоялась с 26 августа по 4 сентября 2002 г. в Йоханнесбурге [5].

Программа направлена на обеспечение следующих трех условий проведения экологических мероприятий Европейского союза:

– интеграции потребностей окружающей среды в различные направления деятельности ЕС и внедрение принципа экологической обусловленности деятельности Евросоюза, изложенного в ст. 6 Договора об учреждении ЕС;

– продолжения мероприятий, направленных на обеспечение устойчивого развития;

– проведения экологических мероприятий с расчетом на текущее и будущее расширение Европейского союза.

Однако политический и институциональный кризис в Европейском союзе в 2005 году после отказа от Конституции ЕС поднял проблемы разработки новой стратегии устойчивого развития на первый уровень. В связи с этим в 2006 году принимается «обновленная» Стратегия устойчивого развития, в которой содержались более подробные меры по реализации, мониторингу и наблюдению в сфере охраны окружающей среды.

Правовая формализация приверженности ЕС к устойчивому развитию в качестве политической цели была завершена с принятием Лиссабонского договора о внесении изменений в Договор о Европейском союзе и Договор об учреждении Европейского сообщества (Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community), подписанным на саммите ЕС 13 декабря 2007 года. Принятие Лиссабонского договора послужило тому, что устойчивое развитие стало неоднократно упоминаться в договорах: в статье 3 Договора о Европейском союзе в основной цели Европейского союза, в статье 21 Договора о Европейском союзе в отношении внешней политики Европейского союза, в статье 11 Договора о функционировании

Европейского союза в установлении принципов интеграции Европейского союза. В Лиссабонском договоре закреплено положение о том, что Европейский союз «должен предпринимать меры на международном уровне по борьбе с региональными и глобальными проблемами окружающей среды, в первую очередь с изменением климата», а политика Союза в энергетическом плане должна проводиться «в соответствии с необходимостью сохранить и улучшить окружающую среду».

Договор предполагает создание европейского пространства исследований, несколько дополняет социальную политику, предоставляет Союзу «стимулирующие» полномочия в вопросах образования, спорта, политики, экологии, дает новое определение принципа субсидиарности, освещает вопросы в сфере сельского хозяйства и рыболовства. Союз ответственен за определение и имплементацию программ по исследованию и разработкам в данных областях, хотя здесь его компетенция пересекается с компетенцией национальных правительств. Экологическая политика определяется Европарламентом и Советом Европы в соответствии с законодательной процедурой. При этом статьи Договора не ущемляют «право государств-членов предпринимать необходимые меры по обеспечению охраны окружающей среды и экологической безопасности»

Экономический кризис 2008 года привел к заметному снижению интереса политики высокого уровня в долгосрочных целях экологической политики, таких как устойчивое развитие. Новая стратегия «Европа 2020», заменившая Лиссабонскую стратегию, сократила исследования в сфере окружающей среды и эффективности использования ресурсов. В положениях данной стратегии даже не упоминается понятие «устойчивое развитие». В то же время в данной Стратегии в качестве основных направлений деятельности Европейской комиссии отмечено определение основных направлений деятельности в области структурных и технологических изменений, необходимых для достижения к 2050 году низкоуглеродной, благоприятной для окружающей среды экономики, целесообразно использующей ресурсы.

Следует отдельно остановиться на роли различного рода директивах в сфере экологического права Европейского союза. Директива – наиболее значимый правовой акт Европейского Союза, который устанавливает нормы общего характера и действует на территории всего Европейского Союза. Государства-члены обязаны имплементировать требования, содержащиеся в директивах в национальное законодательство. Директивы подразделяются на рамочные и обычные. Рамочные директивы устанавливают общие процедуры и требования (например, в сфере доступа общественности к экологической информации), обычные касаются конкретных вопросов в той или иной области (Директива 87/219/ЕЭС по содержанию серы в дизельном топливе).

Таким образом, в системе права Евросоюза сложилась устойчивая, целостная система правовых норм, регулирующая охрану и использование окружающей природной среды. Система права окружающей среды стран Евросоюза, по мнению Л. Кремера, включает: 1) цели, принципы и условия; 2) участвующие субъекты, инструменты, процедура принятия решения; 3) полномочия Союза и государств-членов; 4) горизонтальные меры; 5) биоразнообразие и охрана природы; 6) продукты; 7) охрана вод от загрязнения; 8) загрязнение воздуха; 9) отходы; 10) правовые аспекты интеграции биологических требований; 11) исполнение [6].

Проанализировав особенности развития европейского законодательства в экологической сфере, попробуем выделить его отличия от системы правового регулирования экологической сферы в странах-участницах Евразийского экономического союза. Различия в подходах к решению экологических проблем в странах-участницах Евразийского экономического союза и странах Евросоюза объясняются традициями, сложившимися в той или иной доктрине, кругом решаемых задач, структурой теологического законодательства, уровнем разработанности проблем. Среди горизонтальных мер представляют интерес осуществляемые и в странах-участницах Евразийского экономического союза планирование, оценка воздействия на окружающую среду, экологический аудит, право на защиту интересов в суде.

В системе права Евросоюза сложилась устойчивая, целостная система правовых норм, регулирующая охрану и использование окружающей природной среды. Различия системы экологического права Европейского союза и права стран-участниц Евразийского экономического союза также состоит в том, что правовая система ЕС основана на принципах стимулирования и использует разрешительный подход в регулировании, тогда как в странах-участницах ЕАЭС зачастую применяются административно-командные меры воздействия.

Учитывая незначительный период функционирования Евразийского экономического союза, выработанные за многолетнее существование Европейского союза акты, содержащие концепции, стандарты и процедуры, представляют значительную ценность для стран-участниц ЕАЭС. Поэтому необходимо определить их относительную приоритетность, чтобы обеспечить ориентирами правительства стран-участниц ЕАЭС, которое приступило к процессу реформ в условиях интеграции.

Существенным элементом системы охраны окружающей среды в ЕС являются стандарты и нормативы. Система обеспечения стандартов качества окружающей среды в странах-участницах ЕАЭС не соответствует их детальной и масштабной теоретической основе, что зачастую затрудняет достижение поставленных перед ними целей. При установлении этих нормативов был использован подход, ориентированный на нулевую степень риска возможных негативных воздействий на здоровье людей, вместо подхода, основанного на управлении риском, используемого в ЕС. Эти стандарты требуют жесткого контроля огромного количества загрязняющих веществ без учета сложности их соблюдения на практике. В результате регулирующие органы не способны осуществлять мониторинг или обеспечивать соблюдение этих стандартов в полном объеме, а субъекты регулирования, считая соблюдение этих стандартов технически невозможным или чрезмерно затратным, не стремятся их соблюдать как неоправданные и обременительные.

Нормативы предельно допустимых выбросов/сбросов (ПДВ/ПДС) в странах-участницах ЕАЭС устанавливаются для каждого предприятия на основании стандартов качества окружающей среды и сложного моделирования загрязнений, но без учета технико-экономической специфики предприятий. При этом не предусматриваются ПДВ для особо опасных веществ, а негибкость системы допустимых выбросов ограничивает возможность внедрения методов уменьшения или предотвращения загрязнения.

Вследствие сложности обеспечения экологических стандартов на практике используют «временно согласованные» (но регулярно продлеваемые) разрешения на выброс/сброс загрязняющих веществ в объемах, превышающих установленные нормативы. Такие разрешения выдаются в индивидуальном порядке по усмотрению регулирующих органов, что порождает коррупцию. Временные нормативы ПДВ/ПДС в странах-участницах ЕАЭС зачастую не соответствуют объемам выбросов и не побуждают предприятия к улучшению этих показателей. Следовательно, система стандартов не отвечает цели – снижению загрязнения.

Процесс оценки воздействия на окружающую среду (ОВОС) в странах-участницах ЕАЭС основан на старой системе «государственной экологической экспертизы», разработанной во времена СССР для всех промышленных объектов. Такое требование создает излишнюю нагрузку на административные ресурсы, снижает эффективность системы и сужает возможности экологической экспертизы отдельных проектов, позволяя лишь утверждать или отклонять их без доработки с учетом экологических соображений. Параллельно с государственной экспертизой существует и система общественной экологической экспертизы, хотя проводить ее могут только зарегистрированные организации.

Одной из проблем правового регулирования деятельности промышленных предприятий в странах-участницах ЕАЭС является сосредоточение на экологических платежах за выбросы в атмосферу, сброс сточных вод и размещение отходов, которые основаны на сложном и обширном перечне стандартов и нормативов качества окружающей среды, часто лишенных гибкости. Методологию определения таких нормативов и правовую базу стандартизации можно пересмотреть с учетом стандартов ЕС, которые разрабатываются на основе модели управления риском, вместо ориентации на нулевую степень риска возможных негативных воздействий на здоровье людей, обычно используемого в странах-участницах ЕАЭС. При этом стандарты должны быть технически и экономически целесообразны и достижимы вместо использования наукоемких процедур расчета и установления нормативов ПДК для огромного количества загрязняющих веществ.

К директивам ЕС, являющимся приоритетными для применения с странах-участницах Евразийского экономического союза, можно отнести: Рамочную директиву по качеству воздуха (96/62/ЕС) и дочерние директивы к ней (1999/30/ЕС и 2000/69/ЕС); Директиву по качеству топлива (98/70/ЕС); Рамочную водную директиву (90/2000/ЕС); Рамочную директиву по обращению с отходами (75/442/ЕЭС и дополняющую ее директиву 91/156/ЕЭС); Директиву по обращению с опасными отходами (91/698/ЕЭС); Директиву по ОВОС (85/337/ЕЭС и дополняющую ее директиву

97/11/ЕС); Директиву по КПКЗ (96/61/ЕС); Директиву Севезо (96/82/ЕС); Директиву по СОСОС (2001/42/ЕС); Рекомендации по деятельности экологических инспекций (2001/331/ЕС). Все эти директивы определяют важные для стран-участниц ЕАЭС процедуры, механизмы и модели, направленные на усовершенствование инструментов природоохранной политики.

В законодательстве ЕС имеется множество актов, которые могут служить ориентирами, и сами страны должны устанавливать их приоритетность. Степень приоритетности актов определяется индивидуальностью стратегии сближения для каждой страны. Приведенные директивы или их части, на наш взгляд, содержат особенно важные концепции, принципы и подходы к решению экологических проблем в странах-участницах ЕАЭС.

Законодательство ЕС может применяться для усовершенствования и нацеливания политики ЕАЭС и действующих актов, а затем для разработки программ по достижению поставленных целей с наименьшими затратами и сообразно местным условиям.

Причем при использовании опыта Европейского союза в системе экологического права стран-участниц ЕАЭС следует не просто копировать привлекательные механизмы, которые эффективно «работают» в странах ЕС, но и выверять жизнеспособность «новаций» в условиях стран-участниц ЕАЭС, корректировать собственные правовые традиции и обычаи народа. Следует также определить приоритеты экологического законодательства, вытекающие из норм экологического права ЕС, к которым относятся:

1) эффективный мониторинг уровней загрязнения и оценка состояния окружающей среды;

2) борьба с локальным, региональным и трансграничным загрязнением атмосферного воздуха и воды;

3) восстановление окружающей среды;

4) эффективное, устойчивое и экологически безопасное производство и использование энергии;

5) безопасность промышленных предприятий;

6) классификация и безопасное использование химических веществ;

7) качество воды, защита лесов, планирование землепользования, включая строительство и городское планирование;

8) уменьшение объемов утилизации и безопасное уничтожение отходов в соответствии с положениями Базельской конвенции;

9) сохранение биологического разнообразия, особо охраняемых территорий, рациональное использование биологических ресурсов и управления в этой сфере;

10) глобальные климатические изменения;

11) применение экономических и финансовых рычагов;

12) осуществление экологического образования и воспитания;

13) выполнение Конвенции об оценке влияния на окружающую среду в трансграничном аспекте.

Таким образом, подводя итог, можно сделать вывод о необходимости принятия Экологического кодекса ЕАЭС. Такой кодекс будет способствовать предотвращению ущерба окружающей среде государств-участников Евразийского экономического союза, причиненного торгово-экономической деятельностью; толкованию и применению Договора о ЕАЭС и дальнейшей интеграции в евразийском регионе. Принятия Экологического кодекса Евразийского экономического союза с учётом положений нормативной системы ЕС позволит улучшить состояние здоровья населения: сокращение воздействия загрязняющих веществ снизит количество заболеваний и преждевременных смертей. Уменьшение ущерба, причиняемого лесам, зданиям и сооружениям, полям и рыбному хозяйству, за счет снижения интенсивности кислотных осадков и других форм загрязнения приведет к росту производительности труда и сокращению затрат (например, на ремонт поврежденных фасадов). Также принятие кодекса будет способствовать повышению эффективности охраны природных экосистем и видов, находящихся под угрозой исчезновения; повышению эффективности экономики и росту производительности труда в результате внедрения современных технологий и поддержки конкурентоспособности предприятий; снижению производственных и эксплуатационных расходов за счет доступности чистой воды и сокращения затрат на предварительную очистку; сокращению объемов потребления сырья посредством более эффективного его

использования и рециркуляции; повышению культуры ведения хозяйственной деятельности в результате роста осведомленности об экологических рисках и методах предупреждения непредвиденных ситуаций.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Боклан Д.С. Охрана окружающей среды в контексте евразийской экономической интеграции (международно-правовой аспект) // Евразийский юридический журнал. – 2015. – № 1(80). – С. 16-18.

[2] Knill C., Liefferink D. The Establishment of EU Environmental Policy // Jordan, A. J. and C. Adelle (ed.) Environmental Policy in the European Union: Contexts, Actors and Policy Dynamics (3e). – Earthscan: London and Sterling, VA.

[3] Environmental policy of the European Union // http://www.digplanet.com/wiki/Environmental_policy_of_the_European_Union#cite_note-1

[4] Гусев А. Экологическая политика Европейского союза в контексте концепции устойчивого развития// Обозреватель. – 2012. – № 4. – С. 88-100.

[5] Сурилова Е.А. Сравнительное экологическое право: Учебное пособие. – М.: Юрайт, 2005. – 96 с.

[6] Дубовик О. Л. Л. Кремер. Экологическое право ЕС: [L. Kramer. EC Environmental Law (Fourth edition). – London: Sweet and Maxwell, 2000. –329 p.] // Государство и право. – 2001. – № 1. – С. 113-117.

REFERENCES

[1] Knill C., Liefferink, D. The Establishment of EU Environmental Policy. In: Jordan, A.J. and C. Adelle (ed.) (2012) Environmental Policy in the European Union: Contexts, Actors and Policy Dynamics (3e). Earthscan: London and Sterling, VA.

[2] Environmental policy of the European Union // http://www.digplanet.com/wiki/Environmental_policy_of_the_European_Union#cite_note-1

[3] Gusev A. Ecological Policy of the European Union in the context of the concept of sustainable development // Obozrevatel. 2012. N 4. P. 88-100.

[4] Surilova Y.A. Comparative Ecological Law: Textbook. M.: Urait, 2005. 96 p.

[5] Dubovik O.L., Kremer L. Ecological Law of EU // State and Law. 2001. N 1. P. 113-117.

[6] Boklan D.S. Environment Protection in the Context of Eurasian Economic Integration (international-legal aspect) // Eurasian Legal Journal. 2015. N 1(80). P. 16-18.

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚ ШЕГІНДЕГІ ЕУРОПАЛЫҚ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ДАМУЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІН ҚОЛДАНУ

Э. Ф. Акопова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Еуразия Одағының экологиялық құқығы, Еуразиялық экономикалық одақтастық елдерінің экологиялық заңнамасы, ЕО экологиялық құқығының эволюциясы.

Аннотация. Мақалада Еуразиялық одақтастық елдерінің экологиялық құқық жүйесіне талдау жасалған, Еуразиялық экономикалық одақтастыққа мүше елдердің экологиялық заңнамасындағы өзара айырмашылығы қарастырған. Мақаланың тұжырымдамасында Еуразиялық экономикалық одақтастық шегінде еуропалық экологиялық құқықтық тәжірибені қолдану мүмкіндігі айтылаған. Нақты айтқанда, автор қоршаған ортаның нормативті сапасын анықтау мен арттырудың әдістемелік ретін қайта қарау және ЕО-тың экологиялық стандарттарына сәйкестендіру арқылы жалпы стандартицазиялау мүмкіндігін қарастыруда. Жоғарыда аталған ұстанымдарға сәйкес, бұл әдістер тәуекелдерді басқару моделі негізінде жасалған, ол қоршаған оратаға бөлінген зияндардың адамдар денсаулығына келтіретін әсерін нөлдік деңгейге шамалайды. Сондай-ақ, бұл жүйелік техникалық және экономикалық тұрғыдан тиімді, қол жетімді болу қажет, оның қоршаған ортаға бөлінген зиянын көп мөлшерде өңдеуге шамасының жетуі маңызды болуда.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 23 – 30

PARTICULARS OF ELECTION (APPOINTMENT) AND CESSATION OF EMPLOYMENT RELATIONS WITH THE HEAD OF LEGAL ENTITY'S EXECUTIVE BODY

N. V. Gileva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: labour_law@inbox.ru

Key words: head of legal entity's executive body, employer's representative, migrant employee, decision of the owner of the legal entity's property, early termination of a labor contract with the head of legal entity's executive body.

Abstract. The article examines topical and important issues that arise in law enforcement practice, considering the particulars of the legal status of the head of legal entity's executive body. Despite the special status of the head of legal entity's executive body, he/she is a hired worker and is subject to the norms of labor legislation of the Republic of Kazakhstan upon signing the labor contract.

Analysis is given to specific qualities of formulating employment relations with the head of legal entity's executive body within boundaries of civil and labor legislation in the Republic of Kazakhstan. Particular attention is given to the transfer of the head's full powers in case of their absence due to temporary disability or being on a yearly paid vacation.

With acceptance of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, for the first time the legislation provides an additional basis for the labor contract's early termination besides the general ones with regard to the head of legal entity's executive body.

Recommendations are offered for the early termination of a labor contract, which could be further employed in the legislation practice. In particular, the author offers to add the right to authorize issuing orders for the head of legal entity's executive body, board of directors' chairman to the board of directors' purview in founding documents of the joint-stock company. Since cessation of a labor contract with the head of legal entity's executive body, independently from the basis, is formulated with an order and is signed by the person authorized to represent the employer when concluding a labor contract, unless otherwise stated by the charter of the joint-stock company.

УДК 349. 2 (574)

ОСОБЕННОСТИ ИЗБРАНИЯ (НАЗНАЧЕНИЯ) И ПРЕКРАЩЕНИЯ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ С РУКОВОДИТЕЛЕМ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ОРГАНА ЮРИДИЧЕСКОГО ЛИЦА

Н. В. Гилева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: руководитель исполнительного органа юридического лица, представитель работодателя, трудящийся-мигрант, решение собственника имущества юридического лица, досрочное прекращение трудового договора с руководителем исполнительного органа юридического лица.

Аннотация. Рассмотрены актуальные и важные вопросы, возникающие в ходе правоприменительной практики, учитывая особенности правового статуса руководителя исполнительного органа юридического лица. Несмотря на особый статус руководителя исполнительного органа юридического лица, он является

наемным работником, на которого распространяются нормы трудового законодательства Республики Казахстан после подписания трудового договора. Проанализированы специфичные признаки оформления трудовых отношений с руководителем исполнительного органа юридического лица в рамках гражданского и трудового законодательства Республики Казахстан. Особое внимание уделено оформлению передачи полномочий руководителя исполнительного органа юридического лица, в случае его отсутствия по причине временной нетрудоспособности или нахождения в ежегодном оплачиваемом трудовом отпуске. С принятием Трудового кодекса Республики Казахстан впервые в законодательстве помимо общих оснований прекращения трудового договора, в отношении руководителя исполнительного органа юридического предусматривается дополнительное основание прекращения трудового договора до истечения его срока действия. В статье подробно раскрывается досрочное прекращение трудового договора с руководителем исполнительного органа юридического лица, и даны конкретные рекомендации, которые могут быть использованы в правоприменительной практики. В частности, автор статьи предлагает в учредительных документах Акционерного общества компетенцию совета директоров дополнить правом уполномочивания по изданию приказов в отношении руководителя исполнительного органа юридического лица, председателя совета директоров. Поскольку прекращение трудового договора с руководителем исполнительного органа юридического лица независимо от основания оформляется приказом и подписывается лицом, уполномоченным выступать от имени работодателя при заключении трудового договора, если иное не закреплено в уставе Акционерного общества.

Представляя работодателя в трудовом договоре с наемными работниками, реализуя функции по приему и прекращению трудового договора с работниками, руководитель исполнительного органа юридического лица, вместе с тем, сам является наемным работником, работающим по трудовому договору, заключаемому с собственником имущества организации или с иным уполномоченным лицом.

Несмотря на особый статус руководителя исполнительного органа юридического лица, он является наемным работником, на которого распространяются нормы трудового законодательства Республики Казахстан после подписания трудового договора, даже если он гражданин Российской Федерации.

Целесообразно раскрыть порядок заключения и прекращения трудового договора с руководителем исполнительного органа юридического лица в соответствии с положениями Трудового кодекса Республики Казахстан от 15 мая 2007 года № 251 (далее – Трудовой кодекс) [1].

В соответствии со ст. 248 Трудового кодекса трудовые отношения с руководителем исполнительного органа юридического лица осуществляются в соответствии с:

– Трудовым кодексом;

– Законами Республики Казахстан (рассмотрим на примере Закона Республики Казахстан от 13 мая 2003 года № 415 «Об Акционерных обществах» (далее – Закон об акционерных обществах) [2];

– учредительными документами;

– трудовым договором.

Согласно пункту 1 статьи 20 Трудового кодекса трудовые отношения возникают между работником и работодателем на основании трудового договора, заключаемого в соответствии с Трудовым кодексом, за исключением случаев, установленных законами Республики Казахстан.

В соответствии со статьей 249 Трудового кодекса, законами Республики Казахстан или учредительными документами могут быть установлены дополнительные процедуры, *предшествующие заключению трудового договора* с руководителем исполнительного органа юридического лица.

Согласно требованиям Трудового кодекса, а также правоприменительной практики трудовые договоры заключаются с руководителями всех организаций независимо от их организационно-правовых форм и форм собственности.

Трудовой договор с руководителем исполнительного органа юридического лица заключается собственником имущества юридического лица или уполномоченным им лицом (органом), либо уполномоченным органом юридического лица на срок, установленный законами Республики Казахстан, учредительными документами или соглашением сторон.

Например, в подпункте 8) пункта 2 статьи 53 Закона об акционерных обществах к исключительной компетенции совета директоров относится определение количественного состава, срока полномочий исполнительного органа, избрание его руководителя, а также досрочное прекращение полномочий.

Следовательно, после избрания на должность генерального директора по решению совета директоров в обязательной форме заключается трудовой договор. Решение об избрании генерального директора оформляется протоколом общего собрания совета директоров.

Если участников общего собрания совета директоров несколько, то в протоколе общего собрания, помимо решения о заключении трудового договора с руководителем исполнительного органа, один из учредителей (членов совета директоров) уполномочивается на подписание трудового договора с генеральным директором, как правило, это председатель совета директоров.

Основываясь на опыте сложившейся практики в Республике Казахстан, в протоколе общего собрания участников необходимо указывать следующие вопросы (помимо обязательных элементов протокола общего собрания, предусмотренных действующим законодательством Республики Казахстан):

Избрание руководителя исполнительного органа (генерального директора).

Предоставление одному из учредителей (членов совета директоров) полномочий для подписания трудового договора с руководителем исполнительного органа. Например, в акционерном обществе (далее – АО) трудовой договор от имени общества с руководителем исполнительного органа подписывается председателем совета директоров или лицом, уполномоченным на это общим собранием или советом директоров (пункт 2 статьи 59 Закона об акционерных обществах).

Указать срок полномочий руководителя исполнительного органа юридического лица. Срок трудового договора не может превышать срок, предусмотренный законодательными актами. Согласно пункту 2 статьи 29 Трудового кодекса трудовой договор на работу в должности руководителя исполнительного органа юридического лица заключается на срок, установленный учредительными документами или соглашением сторон. На такой договор не распространяются положения о заключении трудового договора на неопределенный срок.

Если в юридическом лице отсутствует утвержденный общим собранием учредителей (советом директоров) порядок условий оплаты труда и премирования руководителя исполнительного органа юридического лица, то сам руководитель исполнительного органа юридического лица не имеет права назначать себе премии и другие компенсации, не предусмотренные его трудовым договором. Поэтому положения об условиях оплаты труда и премирования руководителя следует указать в трудовом договоре либо принять отдельный акт работодателя, утвержденный высшим органом юридического лица.

В том же протоколе можно указать пункты об обязательном подписании с руководителем исполнительного органа юридического лица договора о материальной ответственности и других договоров, призванных обеспечить сохранность интересов учредителей (акционеров): например, обязательство о неразглашении конфиденциальных сведений, документ об ознакомлении с политикой организации о конфликте интересов и т.п.

На основании данного решения уполномоченный участник общего собрания (член совета директоров) заключает трудовой договор с руководителем исполнительного органа юридического лица.

Следует отметить, что в трудовом договоре с руководителем исполнительного органа юридического лица должен быть указан ряд специальных положений, отсутствующих при заключении трудовых договоров с другими категориями работников. Включая возможность работы руководителя по совместительству только с разрешения уполномоченного органа юридического лица либо собственника имущества юридического лица; дополнительное основание для прекращения трудового договора на основании решения собственника; размер, условия и порядок выплаты компенсации в случае досрочного прекращения трудового договора на основании решения собственника, двухмесячный срок предупреждения о расторжении трудового договора по инициативе руководителя и т.д.

Помимо общих оснований для расторжения трудового договора по инициативе работодателя в отношении руководителя исполнительного органа юридического лица статьи 252 Трудового кодекса, предусматривается дополнительное основание прекращения трудового договора до истечения его срока действия. Прекращение трудового договора допускается на основании решения собственника имущества юридического лица либо уполномоченного собственником лица (органа) или уполномоченного органа юридического лица о досрочном прекращении трудовых отношений без

объяснения причин. Но в случае досрочного прекращения трудовых отношений до истечения срока его действия ему производится компенсационная выплата *в размере, на условиях и в порядке, определяемом трудовым договором.* На практике в трудовых договорах руководителей исполнительного органа юридического лица за досрочное прекращение трудового договора предусматривается компенсационная выплата в размере средней заработной платы за три месяца.

Также в трудовом договоре руководителя исполнительного органа юридического лица желательно определить порядок предоставления ежегодного оплачиваемого трудового отпуска: кто издает приказ о предоставлении ему ежегодного оплачиваемого трудового отпуска.

Серьезный вопрос, каким образом происходит назначение лица, замещающего генерального директора на время его отсутствия? Согласно требованиям гражданского законодательства Республики Казахстан назначение руководителя исполнительного органа АО является прерогативой собственника имущества (учредителя) юридического лица или уполномоченного им лица (органа), либо уполномоченным органом юридического лица, если иное не предусмотрено учредительными документами и законодательством Республики Казахстан.

При заключении трудового договора, в соответствии с учредительными документами организации, в штатное расписание (или организационную структуру) вводится название должностей, в том числе должность генерального директора (или директора), которая зафиксирована в уставе организации. Полномочия генерального директора регламентируются уставом организации и должностной инструкцией.

Согласно подпункту 43) пункта 1 статьи 1 Трудового кодекса работодателем является юридическое лицо, с которым работник состоит в трудовых отношениях.На практике ошибочно генерального директора принимают за работодателя, но, в соответствии с подпунктом 44) пункта 1 статьи 1 Трудового кодекса генеральный директор выступает в роли представителя работодателя. Т.е. он является физическим лицом, уполномоченным на основании учредительных документов или доверенности представлять интересы работодателя, т.е. юридического лица.

В случае отсутствия генерального директора и сохранения за ним рабочего места (на период нахождения в трудовом отпуске, болезни и др.) его обязанности могут исполнять другие работники, но действующие только на основании доверенности, выданной от имени юридического лица, а не на основании приказа о передаче полномочий генерального директора.

Согласно подпункту 45) пункта 1 статьи 1 Трудового кодекса приказ – это акт работодателя, который не может содержать положения о передаче полномочий генерального директора, так как в подпункте 44) пункта 1 статьи 1 Трудового кодекса представлять интересы работодателя можно только на основании учредительных документов или доверенности.

Согласно пунктам 1 и 5 статьи 167 Гражданского кодекса Республики Казахстан доверенностью признается письменное уполномочие одного лица (доверителя) для представительства от его имени, выдаваемое им другому лицу (поверенному). Доверенность от имени юридического лица выдается за подписью его руководителя или иного лица, уполномоченного на это его учредительными документами, и скрепляется печатью этой организации [3].

Таким образом, руководствуясь нормами гражданского и трудового законодательства Республики Казахстан, представление интересов юридического лица физическим лицом допускается только на основании доверенности с указанием в ней объема полномочий.

На практике немало случаев, когда в период отсутствия генерального директора издается приказ и его заместитель или иное должностное лицо выполняют функциональные обязанности генерального директора на основании приказа и подписывают приказы как и.о. генерального директора. Это грубое нарушение положений трудового законодательства Республики Казахстан, и создает в дальнейшем возможность работнику признать приказ, подписанный таким исполнителем, недействительным.

Например, приказ о прекращении трудового договора в связи с истечением срока действия в период отсутствия генерального директора был подписан заместителем генерального директора без надлежаще оформленной доверенности, но при наличии приказа о передаче полномочий.

Во-первых, в судебной инстанции можно доказать, что лицо, подписавшее приказ о прекращении трудового договора, не имело на это законного основания и полномочий ввиду отсутствия доверенности. В соответствии с пунктом 2 статьи 10 Трудового кодекса положения актов работо-

дателей, ухудшающие положения работников по сравнению с трудовым законодательством Республики Казахстан, признаются недействительными и не подлежат применению.

Во-вторых, с заместителем генерального директора также заключен трудовой договор, где оговорены трудовая функция в качестве заместителя генерального директора, и исполнение им трудовых обязанностей не могут выходить за рамки должностной инструкции, которая по функциональным обязанностям отличается от полномочий генерального директора. Следует отметить, что, в соответствии с пунктом 3 статьи 10 Трудового кодекса, условия трудовых договоров не могут быть изменены в одностороннем порядке. Таким образом, возложение обязанностей генерального директора в порядке замещения на заместителя генерального директора на основании приказа не означает изменения должности и не дает права подписывать документы, в том числе приказы как и.о. генерального директора.

В-третьих, в штатном расписании не предусмотрена должность «и.о. генерального директора», что влечет несоответствие действующим внутренним документам, которые являются актами работодателя. Следует напомнить, что на основании статьи 11 Трудового кодекса работодатель издает акты в пределах своей компетенции в соответствии с Трудовым кодексом и иными нормативными правовыми актами, трудовым договором, соглашениями, коллективным договором. Акты работодателя, ухудшающие положение работников по сравнению с трудовым законодательством Республики Казахстан, являются недействительными и не подлежат применению.

Поскольку в штатном расписании нет должности «и.о. генерального директора», то подпадает под сомнение и законность подписанных приказов с указанием должности и.о. генерального директора. Даже при наличии доверенности на исполнение обязанностей генерального директора в части подписания приказов в отношении работников организации заместитель генерального директора должен подписывать приказы в соответствии с должностью, указанной в его трудовом договоре, т.е. «заместитель генерального директора, действующий на основании доверенности № 5 от 05.02.2015 г.».

Много споров возникает по поводу издания приказа о приеме и прекращении трудового договора с руководителем исполнительного органа юридического лица.

Согласно подпункту 43) пункта 1 статьи 1 Трудового кодекса работодателем является физическое или юридическое лицо, с которым работник состоит в трудовых отношениях. В качестве представителя работодателя выступает физическое лицо, уполномоченное на основании *учредительных документов* или доверенности представлять интересы работодателя.

В соответствии со статьей 56 Закона об акционерных обществах председатель совета директоров организует работу совета директоров, ведет его заседания, а также осуществляет *иные функции, определенные уставом общества*. Если в уставе общества председателю совета директоров делегировано право от имени АО подписывать трудовой договор с генеральным директором, изменять и дополнять трудовой договор, т.е. выступать от имени работодателя, то, следовательно, председателю совета директоров предоставлено право представлять интересы работодателя, в том числе и при подписании приказа от имени юридического лица о приеме генерального директора либо прекращения с ним трудового договора. Кроме того, это право может быть продублировано в уставе АО, где может быть оговорено, что трудовые отношения с генеральным директором осуществляются в соответствии с Трудовым кодексом, законодательством Республики Казахстан, учредительными документами и трудовым договором.

По смыслу устава АО председатель совета директоров, подписав трудовой договор с генеральным директором, выступает от имени работодателя при регулировании трудовых отношений, так как *в трудовом договоре подписывался как работодатель* и осуществлял свои действия в соответствии с уставом АО.

Согласно пункту 1 статьи 20 Трудового кодекса трудовые отношения возникают между работником и работодателем *на основании трудового договора,* заключаемого в соответствии с Кодексом, за исключением случаев, установленных законами Республики Казахстан. В соответствии с подпунктом 2) пункта 2 статьи 23 Трудового кодекса работодатель обязан при приеме на работу заключать трудовые договоры с работниками в порядке и на условиях, установленных Кодексом.

В соответствии с пунктом 1 статьи 33 Трудового кодекса прием на работу оформляется актом работодателя, издаваемым на основании заключенного трудового договора. Поскольку трудовые

отношения с руководителем исполнительного органа юридического лица осуществляются в соответствии с Трудовым кодексом, то после подписания трудового договора состоявшийся прием на работу оформляется приказом.

Приказы оформляются в соответствии с пунктом 45 Постановления Правительства Республики Казахстан от 21 декабря 2011 г. № 1570 «Об утверждении Типовых правил документирования и управления документацией в государственных и негосударственных организациях» как решения правового характера, а также по оперативным, организационным, кадровым (прием, перемещение, совмещение, перевод, увольнение; аттестация, повышение квалификации, присвоение званий; изменение фамилии; поощрения, награждения, наложение дисциплинарных взысканий; оплата труда, премирование, различные выплаты; все виды отпусков работников; дежурства по профилю основной деятельности; командировки) и другим вопросам работы организации. Текст приказа, как правило, состоит из двух частей: констатирующей (преамбулы) и распорядительной [4].

В Республике Казахстан бытует практика, что после заключения трудового договора избранный руководитель исполнительного органа самостоятельно издает приказ о вступлении в должность, тем самым нарушая нормы гражданского и трудового законодательства Республики Казахстан.

К исключительной компетенции совета директоров входит избрания исполнительного органа юридического лица, поэтому совет директоров является работодателем в отношении руководителя исполнительного органа.

В соответствии со статьей 60 Закона об акционерных обществах в полномочия исполнительного органа входят обязанности исполнять решения совета директоров, издавать приказы и давать указания, обязательные для исполнения работниками АО, которые находятся в его подчинении.

Руководствуясь нормами трудового законодательства Республики Казахстан, если при заключении трудового договора в качестве представителя работодателя выступал председатель совета директоров, то и издание приказа о приеме на работу генерального директора должно быть подписано председателем совета директоров, действующего от имени работодателя.

Таким образом, председатель совета директоров, подписав от имени АО трудовой договор, если иное не закреплено в уставе АО, решает все вопросы, связанные с трудовыми отношениями генерального директора (например, предоставление ежегодного оплачиваемого трудового отпуска, предоставление социальных отпусков, командировка и т.д.).

Следовательно, дальнейшее прекращение трудового договора с руководителем исполнительного органа юридического лица независимо от оснований оформляется председателем совета директоров, за исключением досрочного прекращения полномочий исполнительного органа, отнесенного в подпункте 8) пункта 2 статьи 53 Закона об акционерных обществах к исключительной компетенции совета директоров.

Согласно ст. 62 Трудового кодекса прекращение трудового договора оформляется актом работодателя, в котором должно быть указано основание прекращения трудового договора в соответствии с Трудовым кодексом. К актам работодателя относится приказ, распоряжение, инструкции, положения, правила трудового распорядка, издаваемые работодателем (подпункт 45) пункт 1 статьи 1 Трудового кодекса).

Следует отметить, что *решение совета директоров не является актом работодателя,* поэтому даже в случае принятия решения о досрочном прекращении полномочий исполнительного органа, в соответствии с требованием статьи 62 Трудового кодекса, необходимо издание приказа о досрочном прекращении полномочий исполнительного органа, который должен быть подписан уполномоченным работодателем лицом. При наличии решения совета директоров о досрочном прекращении трудового договора с руководителем исполнительного органа юридического лица выплачивается компенсационная выплата, размер которой определяется трудовым договором. Кроме того, при прекращении трудового договора производится компенсационная выплата за неиспользованные дни оплачиваемого ежегодного трудового отпуска. Финансовые службы для выплаты вышеуказанных компенсаций вправе требовать акт работодателя, т.е. приказ о прекращении трудового договора с указанием размера компенсационных выплат.

Исходя из вышеизложенного, предлагаем в учредительных документах АО компетенцию совета директоров дополнить правом уполномочивания по изданию приказа в отношении руководителя

исполнительного органа юридического лица, председателя совета директоров. Поскольку прекращение трудового договора с руководителем исполнительного органа юридического лица независимо от основания оформляется приказом и подписывается лицом, уполномоченным выступать от имени работодателя при заключении трудового договора, если иное не закреплено в уставе АО.

При наличии трудовой книжки у руководителя исполнительного органа юридического лица запись о приеме и прекращении трудового договора вносится на основании соответствующего приказа.

Согласно пункту 13 Постановления Правительства Республики Казахстан от 14 октября 2011 года № 1167 «Об утверждении формы, Правил ведения и хранения трудовых книжек» все записи в трудовой книжке о приеме на работу, о прекращении трудового договора, переводе на другую работу, а также о награждениях и поощрениях вносятся после издания соответствующего акта работодателя и должны соответствовать его тексту [5].

В случае же отсутствия и (или) оформления ненадлежащим образом трудового договора, в том числе и с руководителем исполнительного органа юридического лица по вине работодателя он несет ответственность в порядке, установленном законами Республики Казахстан. В этом случае трудовые отношения считаются возникшими с того дня, когда работник приступил к работе (пункт 3 статьи 38 Трудового кодекса).

В статье 86 Кодекса Республики Казахстан от 05 июля 2014 г. «Об административных правонарушениях» предусмотрена ответственность за допуск работодателем к работе лица без заключения трудового договора: штраф на должностных лиц в размере двадцати, на субъектов малого предпринимательства или некоммерческие организации – в размере сорока, на субъектов среднего предпринимательства – в размере шестидесяти, на субъектов крупного предпринимательства – в размере ста месячных расчетных показателей[6]. Данная статья не предусматривает никаких исключений, следовательно, незаключение трудового договора с руководителем исполнительного органа юридического лица однозначно будет влечь административную ответственность в отношении юридического лица.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Республика Казахстан. Законы. Трудовой кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс] [Текст]: [Кодекс Республики Казахстан от 15 мая 2007 года № 251: по состоянию на 09.02.2015 г.]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30103567.

[2] Республика Казахстан. Законы. Об акционерных обществах. [Электронный ресурс] [Текст]: [Закон Республики Казахстан от 13 мая 2003 года № 415-II: по состоянию на 29.12.2014 г.]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1039594.

[3] Республика Казахстан. Законы. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть). [Электронный ресурс] [Текст]: [Кодекс Республики Казахстан принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года: по состоянию на 29.12.2014 г.]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061.

[4] Республика Казахстан. Законы. Об утверждении Типовых правил документирования и управления документацией в государственных и негосударственных организациях. [Электронный ресурс] [Текст]: [Постановление Правительства Республики Казахстан от 21 декабря 2011 г. № 1570: по состоянию на 07.11.2013 г.]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31101842. Доступ для зарегистрированных пользователей.

[5] Республика Казахстан. Законы. Об утверждении формы, Правил ведения и хранения трудовых книжек. [Электронный ресурс] [Текст]: [Постановление Правительства Республики Казахстан от 14 октября 2011 г. № 1167: по состоянию на 30.04.2013 г.]: Режим доступа:http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31069682.Доступ для зарегистрированных пользователей.

[6] Республика Казахстан. Законы. Об административных правонарушениях. [Электронный ресурс] [Текст]: [Кодекс Республики Казахстан от 05 июля 2014 г. № 235: по состоянию на 14.01.2015 г.]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577399.

REFERENCES

[1] The Republic of Kazakhstan. Laws. Labor Code of the Republic of Kazakhstan. [Electronic resource] [Text]: [Code of the Republic of Kazakhstan dated May 15, 2007 № 251: As of 02/09/2015 Mr.]. Access: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30103567.

[2] The Republic of Kazakhstan. Laws. On Joint Stock Companies. [Electronic resource] [Text]: [The law of the Republic of Kazakhstan dated May 13, 2003 № 415-II: as of 12.29.2014 was]. Access: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1039594.

[3] The Republic of Kazakhstan. Laws. The Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part). [Electronic resource] [Text]: [Code of the Republic of Kazakhstan adopted by the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan December 27, 1994: As of 12/29/2014 Mr.]. Access: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061.

[4] The Republic of Kazakhstan. Laws. On approval of the Model Regulations document and records management in public and private organizations. [Electronic resource] [Text]: [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan of December 21, 2011 № 1570: as of 07.11.2013 was]. Access: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31101842. Access for registered users.

[5] The Republic of Kazakhstan. Laws. On approval of the form of Rules of storage and work books. [Electronic resource] [Text]: [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 14, 2011 № 1167: as of na30.04.2013]: Access: http: //online.zakon.kz/Document/? Doc_id = 31,069,682 .Dostup for registered users.

[6] The Republic of Kazakhstan. Laws. On Administrative Offences. [Electronic resource] [Text]: [Code of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 № 235: As of 01/14/2015 Mr.]. - Mode of access: http: //online.zakon.kz/Document/? Doc_id = 31,577,399.

ЗАҢДЫ ТҰЛҒАНЫҢ АТҚАРУШЫ ОРГАНЫ БАСШЫСЫН САЙЛАУ (ТАҒАЙЫНДАУ) ЖӘНЕ ОНЫМЕН ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫН ТОҚТАТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н. В. Гилева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: заңды тұлғаның атқарушы органы басшысы, жұмыс берушінің өкілі, еңбекші-мигрант, заңды тұлға, мүлік иесінің шешімі, заңды тұлғаның атқарушы органы басшысымен жұмыс шартын мерзімінен бұрын тоқтату.

Аннотация. Мақалада заңды тұлғаның атқарушы органы басшысының құқықтық мәртебесін ескере отырып, заңды қолдану барысында туындайтын өзекті және маңызды сұрақтар қарастырылған.

Заңды тұлғаның атқарушы органы басшысының ерекше мәртебесіне қарамастан, ол, еңбек шартына қол қойған сәттен бастап, Қазақстан Республикасының еңбек заңнамаларының ережелеріне бағынатын жалдамалы жұмыскер болып табылады. Қазақстан Республикасының азаматтық және еңбек заңнамалары аясында заңды тұлғаның атқарушы органы басшысымен еңбек қатынастарын рәсімдеудің спецификалық ерекшеліктеріне талдау жасалған. Заңды тұлғаның атқарушы органы басшысының, еңбекке уақытша жарамсыздық салдарынан немесе жыл сайынғы еңбек демалысында болуына байланысты жұмыста болмағанда, өкілеттігін табыстауды рәсімдеуге айрықша көңіл бөлінген.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі қабылданғаннан бастап, заңнамада алғашқы рет еңбек шартын жалпы негізде тоқтатумен қатар, заңды тұлғаның атқарушы органы басшысына қатысты еңбек шартын мерзімінен бұрын тоқтатудың қосымша негіздері қамтылған. Мақалада заңды тұлғаның атқарушы органы басшысымен еңбек шартын мерзімінен бұрын тоқтату жан-жақты ашылып көрсетілген. Еңбек шартын мерзімінен бұрын тоқтату кезінде ұсынымдар берілген, оларды бұдан былай заңды қолдану тәжірибесінде пайдалануға болады. Соның ішінде, мақала авторы Акционерлік қоғамның құрылтай құжаттарында директорлар кеңесінің құзыретін заңды тұлғаның атқарушы органы басшысына, директорлар кеңесі төрағасына қатысты бұйрықтарды шығаруға өкілеттік құқығымен толықтыруды ұсынады. Себебі заңды тұлғаның атқарушы органы басшысымен еңбек шартын тоқтату қандай негізде туындағанына қарамастан бұйрықпен рәсімделеді және Акционерлік қоғамның жарғысында өзгешесі белгіленбесе, еңбек шартын жасау кезінде жұмыс беруші атынан әрекет жасау өкілеттігі бар адамның қолы қойылады.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 31 – 35

TO A QUESTION OF THE RIGHT OF POSSESSION AT KAZAKHS IN THE XV–XVIII CENTURIES

G. T. Ichshanova

New Economic University named after T. Ryskulov, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: gulnar_tore@mail.ru

Keywords: estate, Zhety-Zhargy (Seven Charters), winter dwelling, nomads, meadow, members of the community, custom, pasture, tribe, law, family, easement, livestock, property, tamga, tradition.

Abstract. It has always been interesting to study the history of nomadic society and its unique culture. This is due to the several factors: the insufficient knowledge of some aspects of customary law, and of course the fact of emerging of a qualitatively new state - legal system, which gives impact to reconsider the values of our society.

Functioning in the XV–XVIII centuries as a system, the self-regulating society of the Kazakh people left a written and oral heritage, which makes it a special hermeneutic potential. Studying the ancient customary law institutions can create the necessary empirical foundations for methodological research of the general trends in custom and customary law development and the integration of some of its elements into the legal system of the state.

Civil rights regulate the scope of private property and market relations i.e. the main content of this sphere of law is to regulate private relationships. Therefore, as one of the main directions of Concept of Legal Policy in Kazakhstan, a set of strategies comes forth to ensure the effective development of civil rights as a major legal regulators of market relations.

The state has become an active participant in social and economic relations; consequently one of the most topical problems is the issue of co-relationship of public and private law methods of legal regulation of civil-law and land matters. In this context, we face the problem of the optimization of the private (civil law) and the public areas of law.

It is possible and necessary to study customary law, the Institute of ownership in particular, for the further development of modern Kazakhstan society with the preservation of legal heritage and the use of the achievements and values of the nomadic legal culture.

УДК 340.141

К ВОПРОСУ О ПРАВЕ ВЛАДЕНИЯ У КАЗАХОВ В XV–XVIII ВЕКА

Г. Т. Ищанова

Новый экономический университет им. Т. Рыскулова, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: владение, Жеты жаргы, зимнее жилище, кочевники, луг, общинники, обычай, пастбища, племя, право, род, сервитут, скот, собственность, тамга, традиции.

Аннотация. Интерес к истории кочевого общества, его самобытной культуре не ослабевает и по сей день. Это связано с рядом обстоятельств: недостаточной изученностью некоторых аспектов обычно-правовых норм и, конечно с самим фактом построения качественно новой государственно-правовой системы, что дает импульс к переосмыслению ценностей в нашем обществе.

Саморегулирующийся социум казахского народа, как система, функционировавшая в XV–XVIII века, оставила после себя письменное и устное наследие, что обусловливает ее особый герменевтический потенциал. Изучение глубоко архаичных по своему характеру институтов обычного права позволяет создать

необходимую эмпирическую базу для теоретического исследования общих закономерностей развития обычая, обычного права и возможности интеграции некоторых ее элементов в правовую систему государства.

Нормативной базой, регулирующей сферу частной собственности и рыночных отношений, является гражданское право. Исходя из этого, основным содержанием данной отрасли права является регулирование частноправовых отношений. Поэтому в качестве одного из главных направлений Концепции правовой политики Казахстана выступает комплекс мер по обеспечению эффективного развития институтов гражданского права как главных правовых регуляторов рыночных отношений.

С изменением позиции государства как активного участника социально-экономических отношений одним из актуальных проблем является вопрос соотношения публично-правовых и частноправовых методов правового регулирования гражданско-правовых и земельных отношений. В данном контексте перед нами стоит необходимость решения задачи по оптимизации соотношения частных (гражданского права) и публичных отраслей права.

Исследование обычного права, в частности, института владения, возможно, и необходимо для дальнейшего развития современного казахстанского общества с сохранением правового наследия и использования достижений и ценностей кочевой правовой культуры.

Казахское обычное право – неписаное право, построенное на ряде основных правовых институтов и множестве кратких выразительных изречений, содержащих основополагающие материальные и процессуальные нормы [1, с. 25]. Это, в свою очередь несколько затрудняет детальное исследование юридических обычаев казахов.

Известно, что существует обычно-правовой сборник "Жеты жаргы", составленный Тауке ханом при участии биев трех жузов в конце XVII – начале XVIII веков. До наших дней дошли отдельные отрывки Законов хана Тауке, записанные А. Лившиным, Н. Гродековым и др.

Недостаточно исследованы установления Касым хана и Есим хана. Важными источниками казахского обычного права являются также ереже - малые кодексы обычно-правовых норм.

Следует обратить внимание на труды ученых исследователей, где мы находим много ценной информации об истории казахов в целом, и об обычном праве казахского общества в частности. Это работы: Н. Гродекова "Кара-киргизы Сырдарьинской области". Томск, 1889; А. Левшина "Описание киргиз-кайсацких орд и степей". СПб., 1832; Р. Карутца "Unter Kirgisen and Turkmenen". Leipzig, 1911; Мухаммад Хайдара Тарихи-и-Рашиди; С. Руденко "Очерки северо-восточных казахов" (материалы комиссии экспедиционных исследований Академии наук, № 15. Ленинград, 1930. В контексте поставленной проблемы интересным является работа профессора Иельского университета Альфреда Е. Хадсона "Kazakh social structure". Yale university Publication in anthropology, № 20, 1964; Б. Залесского La Vie des steppes Kirghizes. Paris, 1865.

Социальная структура казахского общества наиболее ярко проявила себя в сфере имущественных отношений. Это, прежде всего, касается нескольких институтов владения: владения крупным рогатым скотом, владения пастбищными землями, владения зимним жилищами и луговыми землями.

Согласно принципам права собственности казахов все вещи делились на две категории: *мал* – скот и *мульк* – остальное имущество. Здесь можно провести аналогию с римским частным правом, где вещи также делились на две категории. К первой категории относились земля, рабы, рабочий скот, ко второй категории – все остальные вещи. Итак, данным делением подчеркивалось особое значение скота для кочевника, так как именно скот являлся главным мерилом богатства для казахов.

Весь крупный рогатый скот содержался в индивидуальной собственности членов родовой группы, обычно зажиточных казахов. При этом есть основание предполагать, что скот являлся собственностью семьи в целом, а не лично отца семейства. Исключительное право собственности на скот держалось за всеми членами одной семьи по мужской линии. За отцом же сохранялось право распоряжения имуществом семьи до достижения сыновьями определенного возраста. Примером может служить право старших сыновей требовать от своего отца своей доли от общего имущества в случае отделения их от хозяйства или "очага" отца, а младший, в свою очередь, являлся правопреемником своего оставшегося родителя [2].

Особое значение крупного рогатого скота в хозяйстве кочевого общества подчеркивалось обычаем отмечать всех животных, принадлежащих членам одного рода, клеймом "тамгой – знаком

собственности". У каждого рода был свой отличительный знак, но групповая тамга не использовалась на животных всех членов, каждый мужчина-общинник мог иметь не только иметь свою собственную тамгу, но и различного рода знаки для каждого вида животного. Это подтверждается Гродековым, который отмечал, что "кто желает отметить свой крупный рогатый скот, может изобрести свою собственную тамгу, но один раз усвоив ее, он не имеет права изобрести другую" [3, с. 3-4].

Хотя теоретически каждому было дано право иметь свой знак собственности, в практике их использование ограничивалось богатыми скотовладельцами. Бедные общинники с несколькими животными знали всех своих на вид и не нуждались в тамге, в то время как богатые люди с многотысячными стадами крупного рогатого скота и баранов, пасшихся на обширной территории, узнавали по отметкам их идентификации.

Радлов отмечает, что среди алтайцев тамга использовалась наиболее богатыми людьми, поскольку бедные быстро узнавали нескольких своих лошадей [4, с. 19].

В связи с этим встает вопрос, носила ли тамга характер групповой, то есть являлась ли родовым знаком собственности, или ее могла иметь каждая семья и этим самым она приобретала индивидуальное значение?

Так богатство крупного рогатого скота сосредотачивалось в руках нескольких индивидов "богатых скотовладельцев", которые по отношению к большинству членов своего рода стояли в положении покровителя и защитника. Тамга как знак собственности определенного рода, очевидно, ставилась на животных в период ранней стадии общественно-родового строя, когда весь скот находился в коллективной собственности. Однако с концентрацией крупного рогатого скота в руках наиболее богатых кочевников, групповая тамга, скорее всего, стала отождествляться с персональной тамгой наиболее важного и влиятельного человека.

Вопрос владения летними пастбищными землями является одним из трудных в практике ее использования, хотя теоретически в этой проблеме нет ничего особенного. У казахов в период с XV–XVIII веков не было постоянных владений степных пастбищ, их использование базировалось на аренде и праве первозахвата, но конкретные подробности использования такого права определить трудно. Вероятно, наделение пастбищных земель происходило в соответствии с традициями (устными обычаями), среди различных родовых групп, внутри границ которой любой член родовой общины мог свободно передвигаться без ограничений. Тем не менее, границы пастбищных земель каждой родовой группы не были четко определены и подвергались постоянным изменениям. Асфендияров пишет, что "действительно границы казахских племен не были ограничены" [5, с. 100].

Альфред Хадсон, ссылаясь на своих информаторах, приходит к выводу, что границы пастбищных земель определялись соглашением между влиятельными членами заинтересованных групп, но со временем, где-то к XIX веку, когда стал преобладать мелкий рогатый скот, казахи стали передвигаться где угодно, где они захотят [6, с. 33].

Большинство исследователей указывают, что пастбищные земли родовых групп были точно определены. Гродеков утверждает, что земли были разделены среди кочевых родовых общин, согласно количеству их животных, но что там была постоянная вражда относительно границ [3, с. 213]. Радлов пишет, что там были определены участки пастбищных земель среди родовых групп, и что никто не позволил бы нарушить границы другого рода [4, с. 45]. Куфтин заявляет: "С точки зрения определенного надела летних пастбищ нет казаха, использовавшего остановку на чужом месте, более чем на один день. Во время кочевки каждая родовая группа следует по определенному маршруту, согласно установленному обычному закону, основанного на предписанном праве. Каждая летняя линия использовалась только определенной группой. Спорный вопрос решался встречей представителей заинтересованных групп" [7, с. 715].

Степень распределения пастбищных земель среди членов данной родовой группы также неясна, Хадсон, ссылаясь на Руденко, пишет, что кто пришел первым, тот и имел право на лучшее место, семьи шли по направлению к традиционным местам и другие уже старались не нарушать их право на определенный участок пастбищ [6, с. 33]. Это подчеркивает Гродеков, замечая, что места обычно занимались семьей или группой семей, и рассматривает это как их право [3, с. 214]. С другой стороны, Радлов утверждает, что не знает примеров разделения летних пастбищ между

отдельными семьями. Пропорциональное распределение пастбищной земли среди членов рода находилось в руках его лидеров и производилось не всегда справедливо [4, с. 62].

Таким образом, все свидетельства относительно владения пастбищными землями разрознены. Изучение данной проблемы, касающейся слишком значительного периода в истории казахского общества, в которой наиболее активно функционировала кочевая культура, остается открытой. Определенно ясно, что не было частной собственности на пастбищные земли, то есть абсолютное право собственности на данный вид владений был закреплен за верховным правителем – ханом, который отдавал их в аренду своим подданным. Большинство родовых групп занимало традиционные районы, которыми пользовались еще их предки, конфликты между родовыми группами решались советом старейшин и внутри границ родовых пастбищ семьи, передвигались со значительной свободой.

При этом каждый род получал право владения пастбищными землями на правах арендатора, да и это право ограничивалось сервитутом, то есть правом на чужую вещь. Здесь идет речь о том, что каждый мог остановиться на пастбищной земле чужого рода – на один, два дня. В свою очередь и монопольное право чингизидов на распределение и владение пастбищами ограничивалось, так как пастбищные земли они отдавали на долгосрочное пользование родовым группам.

Зимние жилища, луга, где собирали сено и пахотные земли можно рассматривать как собственность. Гродеков заявляет, что земля не рассматривалась как собственность кого-либо, но принадлежала ему до тех пор, пока он занимался и пользовался ею [3, с. 102]. Хадсон ссылается на мнение французского исследователя Дингельштдедта, что казахи не признавали частной собственности на землю, но они допускали узуфрукт вечности, и что индивид усовершенствовал это право строительством дома, обработкой агрокультурного участка и ирригационной системой [6, с. 34].

Положение луговых земель для добывания сена менее определено. Хадсон, ссылаясь на своих информаторов, утверждает, что у казахов было право собственности на частные владения, и что они принадлежали одному целому роду, но практически были разделены между богатыми и наиболее влиятельными членами. Большой луг делился между отдельными владельцами, уделы, принадлежащие каждому из них, были ограничены поверхностными траншеями или грудой камней по углам. Сено собирали и откладывали на зиму наемные работники владельца или его родственники, работавшие на него [6, с. 34].

Существовала также категория общинников, которые не владели полями, их собственностью был только скот, которых пасли для самих себя, и если позволяли средства, покупали сено или арендовывали луговые земли. Дальние родственники богатого человека, которому помогали собирать урожай и его сено, имели преимущество в приобретении того, что оставалось после первого сенокошения, и иногда собирали сено в скудных частях луга.

Пахотные земли не были столь обширными и находились в частной собственности. Большие по своим размерам пахотные земли принадлежали богатым членам общины, на которой работали также наемные рабочие и прислуга. Обычно существовали маленькие участки земли, обрабатываемые семьями, не имевшие крупный рогатый скот. Вообще, что касается форм определенной индивидуальной собственности на землю, вероятно, здесь стоит вопрос сравнительно поздних нововведений в казахской культуре, проистекавшие от влияния народов Средней Азии на юге и России на севере. Тенденция личного владения землей появилась одновременно с возрастанием постоянных зимних жилищ, откладыванием корма на зиму, ведением агрокультуры и возрастанием значения овец и крупного рогатого скота в противоположность культуре лошади.

Таким образом, мы рассмотрели наиболее существенные моменты в сфере права собственности казахского общества XV–XVIII веков, из чего следует, что вышеуказанные проблемы казахского обычного права требуют дальнейших разработок.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Зиманов С.З. Состояние и задачи разработки проблем обычного права казахов // Проблемы казахского обычного права. – Алма-Ата, 1989. – 360 с.

[2] Сборник киргизского обычного права. Раздел "О правах и обязанностях родителей и детей." // Материалы по казахскому обычному праву: сборник / Сост. Т. М. Культелеев, М. Г. Масевич, Г. Б. Шакаев. – Алматы: Жалын, 1998. – 464 с.

[3] Гродеков Н. Киргизы, кара-киргизы Сырдарьинской области. – Ташкент, 1889. – Т. 1. – 298 с.

[4] Радлов В. Сибирские древности. – СПб., 1896. – 70 с.
[5] Асфендияров С. История Казахстана. – Алматы, 1935. – 264 с.
[6] Alfred E. Hudson. Kazakh social structure. – Yale university Publication in anthropology. – 1964. – N 20. – P. 20-88.
[7] Кутфин Б. Киргиз-казахи. Культура и быт. (Этнологические очерки Центрального музея народоведения). – М., 1926. – № 2.

REFERENCES

[1] Zimanov S.Z. The condition and development problems of the problem customary law of the Kazakhs // Problems of the Kazakh customary law. Almaty, 1989. 360 p. (in Russ.).
[2] Collection of Kyrgyz customary law. The "On the rights and duties of parents and children". // Proceedings of the Kazakh customary law.- collection / Comp. T. M. Kulteleev, M. G. Masevich, G. B. Shakaev. Almaty: Zhalyn, 1998. 464 p. (in Russ.).
[3] Grodekov N. Kyrgyz, Kara-Kyrgyz domain, Syrdarya. Tashkent, 1889. Vol. 1. 298 p. (in Russ.).
[4] Radlov W. Siberian ancients. SPb., 1896. 70 p. (in Russ.).
[5] Asfendiyarov S.. History of Kazakhstan. Almaty, 1935. 264 p. (in Russ.).
[6] Alfred E. Hudson. Kazakh social structure. Yale university Publication in anthropology. 1964. N 20. P. 20-88.
[7] Kutfin B. Kirghiz-Kazakhs. Culture and Life. (Ethnological essays Central Museum of Ethnology). M., 1926. N 2. (in Russ.).

XV–XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА

Г. Т. Ищанова

Т. Рысқұлов атындағы Жаңа экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: иелену, Жеті-жарғы, қыстау, көшпенділер, сай, қауымдастар, дәстүр, жайылымдар, ру, құқық, тайпа, сервитут, мал, меншік, тамға, әдет-ғұрып.

Аннотация. Қөшпелі қоғам тарихына, оның өзіндік мәдениетіне деген қызығушылық әлі де күшті болып отыр. Бұл бірқатар мән-жайлармен түсіндіріледі: кейбір әдеттік құқық нормаларының толық зерттелмегендігімен, және біздің қоғамымыздағы құндылықтарды қайта қарауға мүмкіндік беретін жаңа мемлекеттік-құқықтық жүйе құрумен де түсіндіріледі.

Өзін-өзі реттеп отырған қазақ қоғамы тұтас жүйе ретінде XV–XVIII ғасырдан бері өзінің соңынан оның герменевтикалық потенциалын көрсететін жазбаша және ауызша мұра қалдырды. Әдет-ғұрып құқығының көне институттарын терең зерттеу дәстүрлердің, дәстүрлі құқықтың жалпы даму заңдылықтарын теориялық зерттеу үшін қажетті эмпирикалық базаны құрайды және оның кейбір элементтерін мемлекеттің құқықтық жүйесіне қабылдау мүмкіндігін құрайды.

Жеке меншік және нарықтық қатынастар саласын реттейтін нормативтік база азаматтық құқық болып табылады. Осыған орай, құқықтың бұл саласының негізгі мазмұны тең құқықтық қатынастарды реттеу болып табылады. Сондықтан Қазақстанның құқықтық саясатының Концепциясының негізгі бағыттарының бірі ретінде нарықтық қатынастарды құқықтық реттеудің негізгі реттеушісі ретіндегі азаматтық құқықтың институттарының тиімді дамуын қамтамасыз ету жөніндегі шаралар кешенін құрайды.

Әлеуметтік-экономикалық қатынастардың белсенді қатысушысы ретіндегі мемлекеттің позициясының өзгеруімен азаматтық-құқықтық және жер қатынастарын құқықтық реттеудің жария-құқықтық және жеке-құқықтық әдістері мәселесі өзекті болып табылады. Осы тұрғыдан біздің алдымызда жеке (азаматтық құқықтың) және жария құқық салаларының арақатынасын қысқарту жөніндегі мақсат тұр.

Әдет-ғұрып құқығын зерттеу, оның ішінде иелену институтын зерттеу қазіргі заманғы қазақстандық қоғамның әрі қарай дамуы үшін, сондай-ақ құқықтық мұраны сақтау және көшпелі құқықтық мәдениеттің құндылықтарын сақтап пайдалану үшін қажет болып табылады.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 36 – 42

ENTREPRENEURIAL CULTURE AND KAZAKH TRADITIONAL FARMING CULTURE

A. T. Abdiramanova

Kyzylorda state university of Korkyt Ata, Kazakhstan.
E-mail: bakhyt-zhan@mail.ru

Key words: cultural and economic type, nomadism, entrepreneurial culture, market relations, values, civilization, economics, ethics.

Abstract. The spiritual and material values of the peoples, including the type of economic activity of Kazakh people undergoing transformational shifts in the course of mutual interference of cultures of different nations and epochs are regarded. Nowadays, entrepreneurial culture occupies an important place in the global and national macro- and micro-economic areas. In this connection it is necessary to define the phenomenon of entrepreneurship in the Kazakh traditional society. In the paper there are investigated the signs and prerequisites for the formation of entrepreneurship in the Kazakh traditional culture.

ӘОЖ 1:338.22(574)

КӘСІПКЕРЛІК МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ШАРУАШЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

А. Т. Әбдіраманова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан

Түйін сөздер: кәсіпкерлік мәдениет, құндылықтар, нарықтық қатынастар, номадизм, өркениет, шаруашылық мәдени тип, экономика, этика.

Аннотация. Мақалада ұлттық рухани және материалдық құндылықтардың, оның ішінде қазақ халқының шаруашылық жүргізу типінің мәдени өзара әсерлер барысында трансформациялануы сөз болады. Бүгінгі күні әлемдік және отандық макро- және микроэкономикада кәсіпкерлік мәдениеттің алатын орны зор. Осыған орай, дәстүрлі қазақ қоғамында кәсіпкерлік болды ма, егер болған жағдайда оның қайнар көздері қайда жатыр деген сұрақтар туындайды. Мақалада қазақтың дәстүрлі шаруашылық мәдениетіндегі кәсіпкерліктің белгілері айқындалады.

Өтпелі кезеңдегі ұлттық мәдени құндылықтардағы трансформациялық процестерді терең түсіну үшін рухани мәдениет пен нарықтық құндылықтарға негізделген өркениеттің арақатынастарын айқындап алу қажет. Қазақстандық зерттеушілер өтпелі кезеңдегі қоғам мәдениетінің құрылымын талдайды [1, 14-16 бб.]. Соған сәйкес, мәдениеттегі нарықтық қатынастар тұрғысынан алғанда әрбір қоғамның үш мәдени қабатын айқындайды. Біріншіден, бұл – ұлттың кәсіптік мәдениеті. Ол өзінің жазбаша сипатымен ерекшеленеді және оның классикалық түрлері (әдебиет пен өнердің түрлері) бұқаралық тұрпатта болмағандықтан, нарықтық құндылықтар оған жат болып келеді. Екіншіден, бұл ұлттың халықтың мәдениеті. Ол әдетте халықтың әдет-ғұрпынан, салт-дәстүрінен, жалпы адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінен аңғарылады. Ал қазіргі қоғамда үстемдік етіп отырған мәдениеттің үшінші қабаты – бұл индустриалдық қоғамға тән «бұқаралық мәдениет» немесе «шоу-мәдениет». Соңғысының ерекшелігі онда барлығы сатылатын және сатып алынатын

нарықтық сипатымен және ол үшін барлық тәсілдер қолданылатын тартымдылығымен түсіндіріледі. Сондықтан мұнда мәдениеттің құндылықтары натуралданады.

Осыған орай тек жалпы классикалық мәдениет пен модернистік мәдениеттің, жалпы мәдениет пен сауданың ғана емес, ұлттық мәдениет пен кәсіпкерлік мәдениеттің арақатынастарындағы қайшылық туындайды. Отандық мәдениеттанушы С. Т. Темірбеков мәдениет пен өркениеттің арақатынастарын талдай отырып, ұлттық мәдениеттің құндылықтарының терең трансформациясына назар аударады [1, 3-5 бб.]. Оның пікірінше, ұлттық мәдениет адамды адамдандыру мақсатындағы рухани формада ертеден пайда болған дәстүрлі мәдениет ретінде сипаттайды. Ол барлық кейінгі кеңестік елдердің ұлттық мәдениеттері үшін дамудың екі-ақ жолы барын айтады: біріншісі, шексіз либералды монетаризмді іске асыру арқылы бүкіл қоғамдық өмірді қатаң американдандырудың салдарынан ұлттық мәдениеттің күйреуі және кез келген реформалардан терең ұлттық құндылықтар негізінде жүзеге асырып, батыстың прогресивтік құндылықтарын ұлттық мәдениеттің жатырына жатқызу арқылы замана көшіне ілесу.

Осыған байланысты, дәстүрлі қазақ қоғамында кәсіпкерлік болды ма, егер болған жағдайда оның қайнар көздері қайда жатыр деген сұрақтарға жауап берудің реті келеді. Бұл жерде санада нарықтық құндылықтық бағдарға қарсы тұратын қазақтардың (сол сияқты орыстардың, якуттардың және өзбек, армян, грузиндер және ТМД-ң өзге де кейбір халықтарының) кәсіпкерлік қызметке, сауда мен бизнеске, өсімқорлыққа деген генетикалық қабілетсіздігі туралы пікір еске түседі. Нарықтық капиталистік тәжірибенің жоқтығы мен қоғамдық бөліністің басымдылығы (тауар-ақша қатынастарынан гөрі натуралдық шаруашылықтың басымдылығы) алға тартылады. Мұны ұлт пен этнос арақатынасы мәселесімен де байланыстыруға болады. С. Т. Темірбековтің пікірінше, «қазақтардың басым көпшілігі аграрлы халық қатарына жатады, олар рушылдық, трайбалистік қатынастарды жоюға жағдай жасайтын индустриалды қалалық мәдениеттің қазанында қайнаудан өткен жоқ, нарықтық өркениет тәжірибесі жоқтың қасы. Технологиялық менталитет қалыптаспаған. Демек, қазақтардың ұлттық консолидациялану процесі әлі де жалғасуда» [2, 11 б.].

Бұл пікірлердің астарында шындық жатқаны мәлім. Өйткені қазақтардың дәстүрлі рухани және материалдық мәдениеті, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, рәміздері, әлеуметтік ұйымдасуы мен дүниетанымы, жалпы алғанда, қазақ халқының ментальдық ерекшелігі көшпелі өмір тәртібінің негізінде құралады. Бұл жерде қазақтарда отырықшылық басым ба әлде көшпенділік пе, ірандық тек басым ба, әлде тұрандық тек басым ба деген пікірталастың ғылымда бар екендігін ескерген жөн. Дегенмен ерте ортағасырларда ислам әлемімен тығыз қатынаста болған түркі өркениеті тұсында отырықшылық пен қала мәдениеті басым болғанымен, кейінгі моңғол дәуірі мен Қазақ хандығы кезінде көшпенділіктің шаруашылық өмірдегі үстемдігін ешкім жоққа шығара алмайды. Археологиялық-антропологиялық деректер де қазақ даласының үш мың жыл бойына евразиялық номадизмнің эпицентрі болып келгенін және сондай-ақ дәстүрлі қазақ қоғамында ұрпақтар арасында сақталып келген тарихи-мирастық сабақтастық (диахронды-вертикалды) осы өмір сүру үрдісінің (көшпенділіктің) автохтондығы мен гомогендігін растайды.

Сонымен бірге, өмірде томаға-тұйық, оқшау, «таза» көшпенділіктің кездеспейтіні де белгілі. Көшпелі шаруашылық-мәдени тип қазақтарда XX ғасырға дейін жетекші шаруашылық тәсілі болып келгенімен, белгілі мәдениет зерттеушісі Т. Х. Ғабитовтың пікірінше, «дәстүрлі мәдениеттің архетипінде келесі – оазистік-дихандық тип көшпенділікпен қатар синхронды түрде дамыды» [3, 146 б.]. Дәстүрлі мәдениеттегі мұндай синкретизм тарихшы ғалым К. Ақышевтің мақаласында қазақтардың орналасу территориясының отырықшылармен контактілігімен де байланыстырылады [4]. Белгілі көшпелі мәдени типтің екі бітімі – бірінші сумен қамтамасыз етудің жасанды емес типі (табиғаттың дайын су көздерін пайдалану); екінші, жасанды су көздерін пайдалану (құдықтар, бөгеттер, су қоймалары және т.б.) болса [5, 80 б.], Ө. Жәнібеков «қазақтарда көшіп-қонудың тарихта белгілі «көлденең», «тіке», «тұрақты» бағыттарының барлығының болғанын дәлелдейді [6, 33 б.].

XX ғасырдың басына дейін көшпенділік өмір салты қазақ халқында негізгі этноскұрастырушы белгі болып келгенін мойындауға болады. 1897 жылғы халық санағының деректері бойынша қазіргі Қазақстан территориясында қазақтардың тек 1,14 %-ы ғана қалаларда тұрған. XX ғасырдың басында отырықшылардың жалпы саны 100 мың адамға ғана жеткен (қазақтардың сол кездегі жалпы саны шамамен 6 миллиондай адам).

Аталған санақ қазақтардың 77 %-ы негізінен номадалар болғанын, ал 18%-ы диханшылықпен айналысқанын көрсетеді. Маргиналдану аймақтарында егіншілердің үлес салмағы жоғары болған. Мысалы, Тәшкент уезінде қазақтардың 88 %-ы диханшылықпен айналысқан [3, 139 б.]. Қазақтың көшпелілік өмір салты мынадай типтік белгілермен ерекшеленеді: 1) мал бағу -шаруашылықтың басым түрі; 2) жыл бойы малды табиғи ұстауға негізделген шаруашылықтың экстенсивті тәсілі; 3) жер жағдайына қарай маусымдық көшіп-қону; 4) қазіргі капиталистік ранчолардан өзгеше шаруашылықтың натуралдық әдістерінің басымдылығы.

Көшпенділік қазақ халқының дүниетанымынан, оның менталитетінен берік орын алған және ол отырықшы халықтың дүниетанымымен сай келе бермейді. Көшпелі өмір сүру тәртібі отырықшыларға қарағанда мүлде өзгеше түсініктер мен құндылықтарды, өзге салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды қалыптастырады. Көшпелі ментальдықта бәрі ағады, бәрі өзгереді… Уақыт пен Кеңістік көшпенділер үшін мүлде басқа мәнге ие. Отырықшы адам болмысының фундаментальды өлшемі түрінде көрінетін тарихтың көшпенді үшін мағынасы жоқ, оның орнын мифтер мен аңыздар алмастырады [7, 9 б.] «Барлығы өзіммен бірге» деген өмірлік принципке сүйенетін көшпелі халық өзін не қалада, ғибадатханада, не мүсінде, не жазба дәстүрде, не тыңайтылған жерде, не суландыру жүйелерінде заттандыра алмайды… олардың қозғалысы уақыт ағымына емес (бір жерде қоғамдардың алмасуы), кеңістікке (орын алмасу) бағытталған… оларда қозғалыс тамақ үшін емес (егіншілерде қозғалыс, еңбек – тамақ асырау мен күн-көріс үшін қажет), тамақ қозғалыс үшін (яғни, керісінше) [8, 61-83 бб.]. Беделді авторлардан келтірілген бұл пікірлер көшпенділер менталитетінің отырықшылардан түпкілікті айырмашылықтарын сипаттайды.

Көшпенді мәдениет көшпелілердің өзі үшін мұрат, үлгі болып есептелген. «Себебі, – дейді Ш. Ыбыраев, – көпшілік жаппай жақтырмайтын қоғам мыңдаған жылдар бойы өмір сүре алмайды, әйтеуір бір тарихи бұрылыста елдің бәрі одан үркіп шығатыны анық (әрине, күні кешегі жаппай қырғынмен зорлап отырықшы ету басқа мәселе)» [9, 32 б.].

Көшпенді қазақтардың бойындағы этноцентризм олардың көрші отырықшы халықтар мен әлеуметтік топтарға (көшке ере алмай жұртта қалып қойғандар – жатақтарға) менсінбей қарауынан көрінеді және сонысымен өз мәдениетіндегі көшпенділік архетиптің басымдылығы тағы да дәлелденеді. Халық бойындағы мұндай көңіл-күйді ұлы Абай аңғарып, өзінің «Қара сөздерінде» мысал келтіріп жазады. «Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе күлуші еді: еңеңді ұрайын кең қолтық, шүлдіреген тәжік, арқадан үй төбесіне саламын деп қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз-көргенде «әке-үке» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан «сарт-сұрт деген осы деп». Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе шаршап, жаяу жүрсе демін алады, ноғай дегенше ноқай десенізші, түкке ыңғайы келмейтұғын солдат ноғай, қашқын ноғай, «бақәлшік» (ұсақ саудагер, бакалейщик А.Ә.) ноғай деп». Орысқа да күлуші еді: «ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс. Орыс ойына келгенін қылады деген… не айтса соған нанады, «ұзын құлақты тауып бер депті»- деп» [10, 9 б.].

Көпшілік менталитетте шаруашылық тәсілін алмастыруға теріс баға берілген. Мысалы, «жатақ» деп өмірде табысқа жете алмаған аутсайдерді айтқан. Көпшілік мәдени типтің күйзелісі қоғамда пауперлену тудырып, бұрыңғы «ынтымақтастыққа негізделген адамдық тәртіпті» (Ф. Хайек) шайқалған. Табиғи биоценоздың тұтастығының бұзылуы адамның қауымдасуға да теріс әсерін тигізеді. «Шаруа көшсе байыды» деген сөз де отырықшылықтан гөрі көшпенділіктің басымдылығын алға тартады.

Біз үлгі ретінде алып отырған шаруашылық-мәдени тип Алтайдан Карпатқа дейін созылып жатқан Ұлы дала деп аталатын кеңістікке қатысты. Оның негізгі территориясы Орталық Азия болып саналады. Адамзат баласының тарихындағы ең ұзақ жасаған (үш мың жыл) әлеуметтік-экономикалық формацияның, «атты көшпелі өркениеттің» (М. Әуезов, С. Ақатай) немесе «далалық өркениеттің» (А. Қасымжанов) өн бойында осы территорияны мекендеген көшпелі этностардың үздік жетістіктерін бойына сіңіре отырып, өзіндік көшпелі шаруашылық-мәдени дәстүрін сақтап қалған бірден-бір халықтардың бірі – қазақтар. Сондықтан да олардың дәстүрлі этномәдениетінің архетипі – көшпенділік. Еуроорталықтық әдебиетте көшпенділерді мәдениеттен жұрдай «варварларға» теңеп, егіншілік пен бау-бақшаны жалмап жеп қоятын шегірткелермен салыстырса, ал кейбір авторлар олардың адамзаттық тарихтағы алатын орнын ерекше бағалайды. Мысалы, көшпенділер – кеңістіктегі «мәдени катализаторлар» (А. Вебер), «тарихтың дырау қамшысы» (В. О. Ключевский),

«Тарихи қажеттіліктің арбакештері» (А. Сейдімбек), «тарихтың өн бойында қозғалатын ферменттер, тарихи қозғалыс пен дамудың органдары мен құралдары» (Г. Д. Гачев).

Қазақ қоғамы туралы еуроорталықтық түсініктің, бұл қоғамды XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ғылыми зерттеле бастаған соң ғана сына бастағанын айта кеткен жөн. Сол замандағы зерттеушілердің ішіндегі ірі тұлғалардың бірі, ұзақ уақыт бойы Орталық Азияда өмір сүріп, еңбек еткен неміс түркологы В.Радлов алғашқылардың бірі болып қазақы көшпелі қоғамның жетілмегендігі, тағы және арамтамақтығы жөніндегі жаңсақ, көшірме, еліктеме түсініктерге қарсы шықты. Радлов бұл туралы: «Біз бұл жерде отырықшы халықтардың мәдениетіне пара-пар қарсы тұрған өркениеттің сатысымен істес болып отырмыз… Қазақ қоғамында үстемдік етіп отырған анархия емес, тек өзін ғана тән, біздікінен өзгеше және барынша реттелген мәдени қатынастар», деп жазды.

Бұл жерде көшпелі қазақ қоғамын тұйық, оқшау, жабық жүйе ретінде қарастырудан аулақ болу керек. Қазақстан мәдениеті әлемдік өркениет пен жалпыадамзаттық мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде өзіндік табиғи-ландшафттық жағдайда – ерте кезден Батыс пен Шығыс мәдениеттерін байланыстырып келген Еуразияның орталық территориясындағы өлы дала ареалында қалыптасты. Орталық Азияның халықтары мен ертедегі тайпаларының палеолит, қола дәуірлерінен бастап мәдени дәстүрлері ғаламдық жалпыадамзаттық заңдылықтардың динамикасы ағымындағы социомәдени процестерді бастаң кешіріп, номадизмге тән көшпелі мал шаруашылығының ықпалымен қалыптасты. Кейінірек толық құралып біткен жергілікті, төл (автохтонды) дәстүрлер әртүрлі шекаралас, жапсарлас жатқан халықтар мен елдердің мәдени ықпалын бойына сіңіре отырып, қазіргі мәдениеттанымдық, теориялық тұрғыдағы зерттеулерді талап ететіндей күрделі және біртұтас феномен – дәстүрлі этномәдениетті дүниеге әкелді.

Осы тұрғыдан алғанда дәстүрлі қоғамда кәсіпкерліктің көріністері мүлдем болған жоқ деген оймен келісуге болмайды. Мысалы, қазақтардың ертеден бір-бірімен «мал-жан аман ба?» деп амандасатындығы белгілі. Бұл жерде «мал» сөзі тек төрт түліктің жалпы атауы ғана емес, онан да кең ұғымды білдіретінін ескеру керек. Бұл терминнің мән-мағынасын халықты байлық пен дәулетті молайтуға шақырған ұлы Абайдың мыңа бір өлең шумағынан пайымдауға болады:

Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел,
Малың болса, сыйламай тұра алмас ел.

Сондай-ақ, ұлы ақынның, «есектің артын жу да, мал тап», деген императивінен кәсіпкерлікті насихаттау аңғарылады. Осы тұста қазақ үшін қадірлі «мал» сөзінің арабша мағынасын да келтірудің реті келіп тұр.

Көпшілік «капитал» деген сөзді қазақ тіліне аудара алмай әлек болып жүр. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіне ислам өркениетінің ықпалын ескере отырып, араб тілінен біздің лексиконға еніп кеткен «мал» терминін «капиталдың» эквиваленті ретінде қолдануға болады. Араб тілінен «мал» сөзі «меншік», «капитал» деп аударылады. Меншік, мүлік ретіндегі «мал» (көпше түрде – амвал) отырықшы арабтарда «ақшаны», «игілікті» білдірсе, ал көшпелі бәдәуилерде «түйе», «мал» (түлік, жануар) дегенді білдіреді. Ортағасырлық авторлардың түсіндіруінше мал төрт категорияға бөлінеді: «мылқау» (аса бағалы материалдар мен ақша), «сөйлейтін» (құлдар мен түліктер), тауарлар және жылжымайтын мүлік. Өзінің тар мағынасында мал – қаржы, ақшалай құралдар. Қаржы мен салықтар туралы трактаттар – Китаб ал-амвал деп аталады. Мұсылмандардың бүкіл қауымына тиесілі құралдар байт ал-мал немесе мал ал-муслимин деп айтылады. Кей жағдайларда мал салықты натуралды түрде емес, ақшалай түрде төлеуді білдіреді. Мал термині өзінің әртүрлі мағыналарында барлық мұсылман халықтарының тілдеріне енді.

Пайдамен (галла, рибх) салыстырғанда өндіріске немесе саудаға жұмсалған құралдар, сондайақ құрамына пайда да кіретін сату бағасымен салыстырғандағы бұйымының өзіндік құны да рас алмал деп аталады. Бүгінгі мағынасында рас ал-мал «капитал» ұғымымен бірдей сәйкес келеді [11, 102 б.]. Бір-бірінен гоеграфиялық тұрғыда алшақ жатқан бұл екі халықтың тіліндегі «мал» ұғымының бір нәрсені білдіруі араб жұрты мен түркі елінің шаруашылық жүргізу дәстүріндегі ұқсастықтарды алға тартады. Түркілік номадтар құрғақ құрылықтық аймақта көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысып, өзен аңғарларындағы отырықшы өркениетпен тығыз байланыста болса, араб бәдәуилері де шөлді және шөлейтті аймақта мал асырап, оазистердегі қала мәдениетімен тығыз қарым-қатынаста болды.

Орыс зерттеушісі Р. Моисеевтің «Шығыста істі қалай жүргізу керек: шығыстың кәсіпкерлік психологиясы мен этикасының кейбір ерекшеліктері туралы» деп аталатын мақаласында Арабтық Шығыста кәсіпкерлер арасындағы қатынастардың қалыптасуына исламның ықпалы қарастырылады. Арабтық Шығыс – ислам қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтитын мұсылман әлемінің бір бөлігі. Оның аумағынан іскерлік сала – бизнес те тыс қала алмайды. Ислам тек әлем мен адамның болмысын ғана қарастырып қоймай, экономика мәселелеріне де көңіл бөледі. Адам ең алдымен қоғамға пайда келтіруі тиіс, ал жеке бастың пайдасы ол үшін екінші орында ғана болуы қажет. Яғни, ислам бойынша, жеке меншік әлеуметтік прогресс үшін жасампаз фактор болып табылады. Бүгінде Құран бойынша өмір сүретін бірқатар мұсылман елдерінде «ислам экономикасының принциптері» деп аталатын ұстанымдар еңгізілген: өзінің дұрыс және заңды құралдарымен қол жеткізген иеліктеріне деген меншіктеріне кепілдік беретін заңдар болады» [12, 64-67 бб.].

Ерте орта ғасырларда ислам дінінің Жерорта теңізі елдерінен Қос өзен мен Үндістанға немесе керісінше бағытталған керуен жолдарының бойында, Хиджаз аймағында пайда болуы, сондай-ақ бұл діннің негізін қалаушы Мұхаммед пайғамбардың да күрейіш тайпасы, хашимит руынан, Мекке қаласындағы көпестер ортасынан шыққандығы белгілі. Ислам әлеміндегі сауда мен кәсіпкерлік ешқандай қиянатты, адамның еңбегін жеуді көтермейді, керісінше ол діни тазалық пен әділдікке негізделеді. Хадистерде кездесетін «кісінің еңбекақысын, оның маңдай тері кепкенше бер» деген өсиет осыны дәлелдейді. Сондай-ақ әр сатушы таразыдан жемей (өйткені бұл ақиретте қатаң жазаланатын ауыр күнәлардан саналады), тауарын өтірік мақтамай, оның дәл құнын айтуы тиіс. Сонда ғана оның кәсібінің нәсібі, берекесі болады, себебі одан тауар сатып алған адам, сатушының адалдығына көз жеткізгендіктен, келесі жолы да соған барады және өзгелерді де соған сілтейді. Ислам дінінде өсімқорлыққа тыйым салынады, малдың, дүниенің қырықтан бірінен зекет беру парыз саналады, кедей-кепшік пен кемтарларға, жетім-жесір мен міскіндерге қайыр-садақа беру құпталады. Бұл ұстындар ислам экономикасы мен кәсіпкерлігінің негізінде жатыр және бұл қағидаттар қазақ халқының кәсіпкерлігіне де енген.

Дегенмен бұл Шығыстың іскерлік әлемі Батыстың ықпалына түспеді дегенді білдірмейді. Көптеген кәсіпкерлер АҚШ-ң, Францияның, Ұлыбританияның және т.б. алдыңғы қатарлы мемлекеттердің танымал оқу орындарында білім алды. Олар кәсіпкерліктің американдық және еуропалық мектептерін игерді, тәртіптілікті, дәлдікті, әділдікті алдыңғы орынға қоя отырып, өздерінің алған тәжірибелеріне сүйенуге тырысады. Алайда арабтың немесе басқа мұсылман халықтарының базары сырттай қанша өзгергенімен, қазіргі заманның ықпалына ұшырағанымен, оның рухы сол қалпында өзгеріссіз қалып отыр. Ондағы жергілікті саудагердің, коммерсанттың психологиясы да аса мәнді өзгерістерге түсе қойған жоқ.

Қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына келсек, оың трансформацияға ұшырауы қалыптасып келе жатқан әлемдік үрдістермен байланысты болды. Экстенсивті малшылыққа негізделген көшпелілік шаруашылық мәдени типінің қарқынды дамуы үшін жайылымдық кеңістіктің ұлғаюы қажетті еді. Алайда XV–XVI ғасырлардан бастап Еуропадағы мемлекеттер күшейіп әлемнің өзара жаңа бөлінісін бастады. Индустриалды қоғамға бет бұрған батыстық елдер және олардан үлгі ала бастаған Ресей территориялық экспансия саясатына көшті. Көшпелілер заманның жаңа талабына жауап бере алатын ішкі күштерін таба алмады және оларды алауыздық пен өзара тартыс ауруы әбден меңдеп алған еді.

Сонда да көшпелі шаруашылық-мәдени тип дүниежүзілік мәдениетте өзіне тиісті құнды орын алады. Номадтардың ғасырлар бойы жинақталған шаруашылық мәдениетін қазіргі кезде де ескеріп, дұрыс қолдану тарихи сабақтастықтың кепілі болып табылады.

Қазақтың дәстүрлі шаруашылығына сыртқы ықпалдың әсеріне сай оның өзгерістік уақытын өзіне тән ерекшеліктеріне сәйкес келесі кезеңдерге бөліп қарастыруға болады: 1) ресейлік отаршылдық саясаттың аясында қазақ даласына капиталистік элементтердің ене бастауы; 2) кеңес дәуірі тұсында Қазақ социалистік республикасындағы жоспарлы экономика; 3) тәуелсіздік тұсында нарықтық экономика рельстеріне өту.

Біздің жас тәуелсіз мемлекетіміз экономиканы басқарудың жоспарлы жүйесінен оның нарықтық тетіктеріне өте отырып, халықаралық экономикалық жүйеден өзінің лайықты орнын табуға ұмтылуда. Қазақстан Республикасы өзге елдерден оқшау тұйық емес, керісінше олармен тығыз қарым-қатынаста дамуға ұмтылғандықтан, дамыған елдердің экономикасының ең жақсы үлгілерін

қабылдауға, экономикалық ойлаудың жаңа дағдыларын қалыптастыруға тырысады. Мемлекеттің саяси, мәдени, сондай-ақ экономикалық мүдделері тек өз жүйесінің ішіне ғана емес, онан тыс жерлерге де таралады. Сондықтан қазақстандық кәсіпкерлер әлемдік бизнесте қалыптасқан, жалпы қабылданған түбегейлі этикалық нормаларды білуі және соған бағдар ұстануы қажет. Отандық кәсіпкерлер өз бойларында жаңа психологиялық қондырғыларды қалыптастыруы, шешім қабылдауда стандартты емес тәсілдерді іздестіруі, ұйғарымды өз қолына ала білуі, қайшылықтарды алдын ала біліп, оны шеше білуі қажет. Басқаша айтқанда, ертеректе барлық іс-әрекеті мемлекетпен қадағаланатын кеңестік жетекшінің санасынан сапалы түрде басқа, қазіргі экономикалық сананы орнықтыруы қажет. Мұндай қазіргі экономикалық ойлау шығармашыл, белсенді, мақсатқа ұмтылғыш адамдарға тән. Десек те, әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілікті сақтау үшін қазақы кәсіпкерлік өзінің дәстүрлі бітім-болмысы мен кескінінен айырылмауы қажет, жалаң көшірілген жаңашылдық жеміс бермейді, ол тамыры мен өзегін дәстүрлі шаруашылық рухқа байлауы тиіс. Сонда ғана ол сұранақтық болмайды, өзінің дара кескінімен ерекшеленеді.

Өркениеттік бизнес әлемінде жазылмаған заңдар, ойын ережелері мен моральдық нормалар өте көп кездеседі. Әдетте кәсіпкерге қойылатын белгілі талаптардың ішінен мыналарды атап айту керек: іскерлік қатынастардағы тәртіптілік пен адалдық, принципиалдылық пен құрмет, парасаттылық пен адамгершілік, мәдениеттіліктің биік деңгейі. Бұл қасиеттерді жетілдіру үшін гуманизм мен адамгершілік сана жоғары дәрежеде болуы тиіс. Әрбір кәсіпкер тек табысқа ғана емес, өз әрекетімен қанағаттануға кепілдік беретін іскер адамның имиджіне сәйкес келетіндей өзінің парасатты бейнесіне ие болуы керек. Кәсіпкерлік табыстың өркениетті түсінігі, ең алдымен, этикалық және моральдық жағдаймен, сонан кейін ғана қаржылық жағдаймен байланыстырылады. Алайда кәсіпкерлер өздеріне әртүрлі мақсаттар қояды. Бірі өзіне орасан зор табыс әкелсе болды, ақшаны кез келген жолмен табуға тырысады. Ал келесілері де пайда табуды армандағанымен, оны кездейсоқ жағдайға сүйену жолымен емес, адалдық пен сенімге негізделе отырып, нақты идеяны іске асыру арқылы жетуге тырысады. Бұл кәсіпкерлер өздері қалаған әрекеттің бағытында алдыңғы орында болуға ұмтылады. Міне, осы қасиет кәсіпкерлік әрекеттің өркениеттік типін білдіреді. Жетекшілігі материалдық емес сипаттағы факторларға зор мағына беретін фирмалар әдетте үлгерімді болып келеді, өйткені өзіне сенімді және бай адамдардың ғана мәдениетке мойын бұратыны баяғыдан-ақ байқалған. Ал іскерлік әлемінде мығым орнықтылығы жоқ кәсіпорындар өз өмірін сақтап қалу үшін қатаң күреске түсуге мәжбүр, олардың мәдениетпен айналысуға мұршасы жоқ. Сондықтан жетекшілігінің еңбектің моральдық-этикалық мәселелеріне көңіл аударуына қарай мықты фирмаларды өзгелерінен ажыратып алуға болады.

Бір сәттік пайдаға емес, орнықты келешекке бағытталған табысты бизнестің негізі таза да адал кәсіпкерлік болып табылады. Қазақстанның барлық кейіпкерлері осы принципті ұстана бермейді. Мүмкін бұл қоғамдағы мораль мен мәдениеттің бүгінгі ахуалымен байланысты болуы ықтимал. Бұл процесс қиындықтармен қоса ұзаққа созылуы да мүмкін. Ол үшін қажетті дәстүрлер қалыптасуы керек. Бұл дәстүрлер қоғамда қалыпты кәсіпкерлік үшін қолайлы экономикалық, құқықтық және рухани жағдайлар орын алғанда ғана бекітіледі. Біздің елімізде мұндай жағдай енді қалыптасып келе жатқандай.

ӘДЕБИЕТ

[1] Современные проблемы развития национальной культуры. Материалы республиканской научно-теоретической конференции / Отв. ред. С. Т. Темирбеков. – Алматы, 1998. – С. 3-4.

[2] Темирбеков С.Т. Культурологические аспекты национального характера казахов // Культура Казахстана: традиции, реальности, поиски / Ответ. ред. Е. Б. Имамбек. – Алматы: РНЦПК, 1998. – С. 104-110.

[3] Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 1998. – 203-204 бб.

[4] Акишев К.А. К генезису традиционной культуры казахов (археологический аспект) // Культура кочевников на рубеже веков (XIX–XX; XX–XXI вв.); проблемы генезиса и трансформации / Ответ. ред. Н. Ж. Шаханова. – Алматы, 1995. – 104 с.

[5] Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов (Основы жизнедеятельности номадного общества). – Алматы: «Соц. инвест»; М.: Горизонт, 1995. – 320 с.

[6] Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. – Алматы, 1992. – 33 б.

[7] Нуржанов Б.Г. Культурология: Курс лекций. – Алматы: ун-т «Қайнар», 1994. – 128 с.

[8] Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Общие вопросы: русский, болгарский, киргизский, грузинский, армянский. – М.: Сов.писатель, 1988. – 488 с.

[9] Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы, 1993. – 561 б.
[10] Абай. Қара сөз. Поэмалары. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.
[11] Ислам. Энциклопедический словарь. – М., 1991. – 158 с.
[12] Моисеев Р. Как вести дела на Востоке: о некоторых особенностях восточной предпринимательской психологии и этики // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 2. – 121 с.

REFERENCES

[1] Sovremennye problem razvitita natsionalnoi kultury. Materialy respublikanskoi nauchno-teoreticheskoi konferencii / Otv. red. S. T. Temirbekov. Almaty, 1998. P. 3-4.
[2] Temirbekov S.T. Culturologicheskie aspekty natcionalnogo charaktera kazachov // Cultura Kazachstana: traditcii, realnosti, poiski / Otv. red. E. B. Imambek. Almaty: PNCPK, 1998. P. 104-110.
[3] Gabitov T. H. Kazach madenietinin tipologiasy. Almaty: Kazach un-ti, 1998. P. 203-204.
[4] Akishev K.A. K genezisu tradicionnoi cultury kazachov (archeologitceskii aspekt) // Cultura kotcevnikov na rubeje vekov (XIX–XX; XX–XXI вв.): problem genezisa i transformacii / Otv. red. N. J. Shachanova. Almaty, 1995. 104 p.
[5] Masanov N.E. Kotcevaia civilizacia kazachov (Osnovy liznedeiatelnosti nomadnogo obshestva). Almaty: «Sots.invest»; M.: Gorizont, 1995. 320 p.
[6] Janibekov O. Uakyt kerueni. Almaty, 1992. 33 p.
[7] Nurjanov B.G. Culturologia. Kurs lekcii . Almaty: un-t «Kainar», 1994. 128 p.
[8] Gatcev G.D. Natsionalnye obrazy mira. Obshie voprosy: russkii, bolgarskii, kirgizskii, gruzinskii, armianskii. M.: Sov. pisatel, 1988. 488 p.
[9] Ibraev Sh. Epos alemi. Almaty, 1993. 561 p.
[10] Abai. Kara soz. Poemalary. Almaty: El, 1993. 272 p.
[11] Islam. Enciklopedicheskii slovar. M., 1991. 158 p.
[12] Moiseev R. Как vesti dela na Vostoke: o nekotorych osobennostiach vostochnoi predprinimatelskoi psichologii I etiki // Azia i Africa segodnia. 2001. N 2. 121 p.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ КУЛЬТУРА И КАЗАХСКАЯ ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА ВЕДЕНИЯ ХОЗЯЙСТВА

А. Т. Абдираманова

Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата, Казахстан

Ключевые слова: культурно-хозяйственный тип, номадизм, предпринимательская культура, рыночные отношения, ценности, цивилизация, экономика, этика.

Аннотация. Духовные и материальные ценности народов, в том числе тип хозяйственной жизнедеятельности казахского народа претерпевают трансформационные сдвиги в ходе взаимовлияния культур разных народов и эпох. В наше время предпринимательская культура занимает важное место в мировой и национальной макро- и микроэкономической сферах. В связи с этим возникает необходимость определить феномен предпринимательства в казахском традиционном обществе. В статье выясняются признаки и предпосылки формирования предпринимательства в казахской традиционной культуре.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 43 – 47

ARMENIAN ANTHROPONOMY OF TURKIC-KIPCHAK ORIGIN TRANSCAUCASIA

S. R. Boranbaev[1], S. Zh. Kudassov[2]

[1]Regional social-innovational university,
[2]M. Auezov South-Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan.
E-mail: sandybai 60@ mail.ru; skudassov@mail.ru

Keywords: kipchak anthroponomy, historical records, tribal languages, kipchak tribes, onomastics, ancient studies, Borrowing words, linguistic, cultural cognitive, anthropocentristic , ethnocentristic

Abstract. This article is considered the historical realities of our people, their traditions and customs, formation of culture, peculiarities of the development of immortalized in numerous languages monuments with deepest meaning and content, as well as a wide distribution areal spread, that shows us the different milestones of the formation of the people and public relations and social events.

Main meaning of onomastics in the culture and history of the people as a reflection of ethnic identity, which demands comprehensive study is determined. The ability to address a range of issues of general and applied onomastics gives a historical approach. From this point of view, it raises issues of education of established and Karakoyly Akkoyly tribes in the south of the Caucasus, on the assumptions of some scholars have Turkmen origin, for example, the Seljuk claimed that they are the descendants of Turkmen tribes Kınık. Clan Akkoyly and Karakoyly found in a part of the Kazakh senior and middle clan. Borrowing the names of everyday objects, phenomena, while preserving the original meaning, gives the language has borrowed signs progenitor language. At the same time, borrowing personal names of the languages of other peoples, assimilated to the sound system of the language, it retains its original value. Therefore onomastic names may serve as a source of historical and ethnographic research. Anthroponyms reflect a common culture, social and political structure, the mutual history, social interaction people-carrier language with other people in peaceful and troubled times.

УДК 811.51

КАВКАЗСЫРТЫ ЖЕРІНДЕГІ ТҮРКІ-ҚЫПШАҚ НЕГІЗДІ АРМЯН АНТРОПОНИМДЕРІ

С. Р. Боранбаев[1], С. Ж. Құдасов[2]

[1]Аймақтық әлеуметтік-гуманитарлық университет, Шымкент, Қазақстан,
[2]М. О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

Түйін сөздер: қыпшақ антропонимдері, тарихи жазбалар, тайпалық тілдер, қыпшақ тайпалары, ономастика, көне зерттеулер, сөз ауысу, лингвистикалық, мәденитанымдық, антропоцентристік, этноцентристік.

Аннотация. Мақалада халықтың мәдениеті мен тарихы үшін ономастиканың ерекше маңызы, ондағы этнос ділінің көрінісі арнайы және кешенді зерттеу жүргізуді қажет ететіндігі, бұл проблемаларды тарихи тұрғыдан зерттеу жалпы және қолданбалы ономастиканың бірқатар мәселелерін шешуге мүмкіндік беретіндігі, Оңтүстік Кавказда Аққойлы, Қарақойлылар құрған мемлекеттер түркімендердікі, селжүктер түркіменнің Қынық тайпасынан шыққан деген ұстанымдар бар екені сөз болады. Аққойлы, Қарақойлы рулары қазақтың ұлы жүзі мен орта жүзінің құрамында кездеседі, қынық, құшшы, қасқа атаулары өзбекстандық қазақтарда сақталған.

Бір тілден екінші бір тілге сөз ауысу құбылысы белгілі бір заттың, ұғымның атаулары ретінде сол сөзді қабылдаған халық тіліне ортақ болып енетін болса, антропонимдердегі кірме атаулардан қабылданған тілдің сипаты (оғыз, қыпшақ элементтері) көрініс тауып отырады. Сонымен қатар өзге тілді халықтардың тіліне енген антропонимдер көп жағдайда сол тілдің дыбыстық жүйесіне негізделгенімен көнелік сипатын сақтайды. Сондықтан да ономастикалық атаулар құнды тарихи-этнографиялық дереккөздер де болып табылады. Антропонимдерден сол тілде сөйлеуші халықтың өзге елдермен өзара қарым-қатынасы, саяси-әлеуметтік құрылымы, мейлі ол жаулап алушылық болсын, мейлі бейбіт өмір болсын, жан-жақты көрініс тауып отырады.

Қыпшақтар Кавказға XI ғасырда келген деген пікірлерге ортағасырлық қыпшақтардың, оның ішінде Батыс Дешті қыпшақтардың тарихына қатысты зерттеулерге түрлі деректер (орыс жылнамалары, Византиялық жазба деректер, Кавказ деректері (грузин, армян), мажарлық, чех, неміс т.б.) арқау болған. Солардың негізінде қыпшақтардың Кавказ аумағына келу кезеңдерін XI ғ. байланыстыратын зерттеушілер саны ғылымда басым. Дегенмен әртүрлі бағыттардағы зерттеулерде қыпшақтардың Кавказ аумағына қатысы жанама түрде, онда да жекеленген пікірлер болмаса арнайы зерттеулер өте сирек. Алғашқы XIX ғасырдың II жартысынан кең етек ала бастаған қыпшақтар тарихына қатысты еңбектерде, тіпті XX ғасырлардың орта тұсына дейінгі зерттеулерде бұл мәселеге мүлдем сирек назар аударылған (И. Дьерфи, П. В. Голубовский, И. Маркварт, Д.А. Расовский еңбектері сондай еңбектер қата- рынан саналады). Батыс қыпшақтар жайлы арнайы зерттеу еңбек жазған К.В. Кудряшов зерттеулерінде де қыпшақтардың Кавказ бөлігі туралы айтылғанымен олардың Кавказға келу тарихына терең үңілген жоқ. Аталған тақырыпқа кезінде Л. Я. Люлье, И. Т. Мутенин және археолог ғалым Е. П. Алексеевалар еңбектер жазды. Соның ішінде соңғысының ортағасырлық қыпшақтардың Кавказ халықтарының қалыптасуындағы тарихи, археологиялық және антропологиялық тұрғыдағы мағлұматары мол [1].

Халықтың мәдениеті мен тарихы үшін ономастиканың ерекше маңызы, ондағы этнос ділінің көрінісі арнайы және кешенді зерттеу жүргізуді қажет етеді. Бұл проблемаларды тарихи тұрғыдан зерттеу жалпы және қолданбалы ономастиканың бірқатар мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

XX ғ. басында атақты түрколог А. Самойлович: «Пользуясь случаем, я позволю себе высказать пожелание, чтобы исследователи разных турецких племен обратили специальное внимание на личные имена; следовало бы составлять полные алфавитные списки личных имен, мужских и женских, по отдельным племенам с подробными указаниями, в каких случаях, в какую историческую эпоху, кому и почему давалось или дается имя. Впоследствии явилась бы возможность произвести весьма интересное в культурно-историческом отношении сравнительное исследование личных имен всего турецкого народа», – деп атап көрсеткен болатын. Аталған проблемаларды лингвистикалық, мәдениеттанымдық, антропоцентристік, этноцентристік аяда зерттеу бүгінгі күннің көкейкесті мәселесіне айналып отыр және түркі ономастикасының одан әрі дамуына ықпал етеді.

Қазіргі армян тіліндегі түркі негізді антропонимдерде оғыз тілдерінің әсері басым екендігі байқалады. Қыпшақтардың Кавказға орын тебу дәуіріндегі қыпшақ тіліне тән белгілердің бірсыпырасы оғыз тілдеріне де ортақ болып келеді де, профессор Ә. Нәжіптің ортағасырлық қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілін «оғыз-қыпшақ», «қыпшақ-оғыз» тілдері деп тіларалық құбылысты сипаттаған пікірін мақаламызға қатысты деңгейде қолдануға болады.

Армян антропонимдеріндегі түркілік қабат әр тілді халықтардың ұзақ уақыттар бойы араласқұралас өмір сүріп, саяси-мәдени ықпалдастықта болғандығын көрсетеді. Этноантропонимдер жүйесін құрайтын Abdal-yan, Bayandur-yan, γazaχ-yan, γazaχ-ec-yan γazar-yan, γazar-yan-c, γazar-os-yan, K'acaχ-yan, Xašχa-yan, Seldžuk-yan, T'urk'men-yan, Alaš-kert-yan, Bayburt-yan, Badrak-yan, Baylar-yan, Ayrum-yan сияқты атауларда ежелгі тайпалар туралы ақпараттар сақталған. Мысалы, Abdal – армян тарихи жазбаларындағы эфталиттердің атауы; Alaš, Alaš-kert (алаш қала) – қазақтың алаш атауымен байланысы болуы мүмкін, алаш атауы өте көне жазбалардан белгілі, олай болса *алаш* этнонимі де *қазақ* атауы сияқты ежелде пайда болып, мыңжылдықтар бойы Кавказда ономастикалық атауларда, ал қазақтардың тарихи жадында сақталып, Алтын Ордадан бөлініп, өз алдына шаңырақ көтерген елдің атауына айналған деп қарауымызға мүмкіндік береді. Қазақ тілінің қазіргі қолданысында «атам қазақ айтқандай», «алты алаш» т.с.с. ұғымдар халықтың тарихи жадында сақталып келіп, тарихи сананың оянуына байланысты жаңғырған *алаш, қазақ* сөздерінің тарихи тамыры тереңде жатыр. Ayrum тайпасы Кавказдағы қазақ тайпаларының құрамында болған деген

деректердің кездесуі олардың бір өңірде қатар өмір сүруімен байланысты болуы керек, әйтпесе айрумдар түркімендерге жатады. T’urk’- men атауы армян тарихи жазбаларында орта ғасырларда, селжүктердің алдына аталады. Армян тарихшылары Кавказға солтүстіктен өткен түркілерді *Հոնդար*, ал оңтүстіктен барғандарын *тyркман* деген жалпы атаумен атап, осы атауларды кейінгі қыпшақтарға да қолданып отырған. Түркімендердің арасында түркілердің Орталық Азияны мекендеген өзге тайпалары да болғандықтан мәселенің осы тұсына этнолог-тарихшы ғалымдарымыздың баса назар аударғаны жөн. Оңтүстік Кавказда Аққойлы, Қарақойлылар құрған мемлекеттер түркімендердікі, селжүктер түркіменнің Қынық тайпасынан шыққан деген ұстанымдар бар екені белгілі. Аққойлы, Қарақойлы рулары қазақтың ұлы жүзі мен орта жүзінің құрамында кездеседі, қынық, құшшы, қысқа атаулары өзбекстандық қазақтарда сақталған. 1245 жылы Мысырда жазылған «Арабша-қыпшақша сөздікте» «түркімен тіліне тән» деп белгілі қойылған сөздердің қыпшақ тілінде көбірек кездесетіні зерттеушілердің еңбектерінен белгілі [2]. Badrak – қарақалпақ құрамындағы ру болса, Baylar – қоңырат арасындағы байлар, жандармен үндесіп жатады. Bayandur, Махмұт Қашағари көрсеткендей, оғыздардың 24 тайпасына құрамына енеді. Ал Bayburt атауы байбөрі патронимімен негіздес.

Хаšχа алтайлықтардың, қырғыздардың арасындағы қашқа руларымен сабақтас болуы керек. Ал γazar (хазар) атауы армян тарихи жазбаларында басында хазарларға қатысты айтылатын болса, кейіннен, հон атауы сияқты, қыпшақтарға қатысты да айтылатын болған. Осындай жүйелі мысалдардан армян тарихшыларының ежелгі ғұндарды, ертеортағасырлық хазарлар мен ортағасырлық қыпшақтарды бір халық деп қарағандарын байқауға болады.

Т. Аветисян армян жалқы есімдерінің құрамындағы γazaχ / K’acaχ атауларының пайда болуын Қазақ топонимімен байланыстырады [3, 206 б.]. Арменияны арнайы зерттеген П. Шопеннің айтуынша, он төрт рудан құрал- ған қазақтар қазіргі Армения жерін мекендеген. Сондықтан армян патроним- деріндегі қазақ атауы тек топоним ғана емес, этниммен де байланысты деп қарауымыз керек болады.

Бір тілден екінші бір тілге сөз ауысу құбылысы белгілі бір заттың, ұғымның атаулары ретінде сол сөзді қабылдаған халық тіліне ортақ болып енетін болса, антропонимдердегі кірме атаулардан қабылданған тілдің сипаты (оғыз, қыпшақ элементтері) көрініс тауып отырады. Сонымен қатар өзге тілді халықтардың тіліне енген антропонимдер көп жағдайда сол тілдің дыбыстық жүйесіне негізделгенімен көнелік сипатын сақтайды. Сондықтан да ономастикалық атаулар құнды тарихи-этнографиялық дереккөздер де болып табылады. Антропонимдерден сол тілде сөйлеуші халықтың өзге елдермен өзара қарым-қатынасы, саяси-әлеуметтік құрылымы, мейлі ол жаулап алушылық болсын, мейлі бейбіт өмір болсын, жан-жақты көрініс тауып отырады.

Армян тіліндегі түркілік патронимдердің құрылымдық негізі түркі тілдеріндегідей болып келеді де, соңына *-yan, -c, -eci* (соңғы *–eci* қосымшасы шыққан аймағын, мекенін білдіреді) қосымшалары жалғанады және ер адамдар мен әйелдерге бірдей болып келеді. Патронимдердің негізін көнетүркілік лексика құрайды. Морфологиялық құрылымына қарай;

а) жеке түбір сөзден тұратын атауларға: Igit’-yan, Lačin-yan, Xat’un-yan, Čolaχ-yan, γazaχ-yan, γazaχ-ec-yan, γazar-yan, γazar-yan-c, γazar-os-yan, Palt’a-yan, Sadaχ-yan, Sadaγ-yan, Sanduχ-yan, P’olat-yan, K’učuk-yan, K’acaχ-yan, Košgar-yan, Xanum-yan, Xašχa-yan, Seldžuk-yan, Surgun-yan, T’urk’men-yan, P’orsuχ-yan, Orman-yan, Čavuš-yan, K’oškar-yan,

ә) біріккен сөздерден тұратын атауларға: Daš-demir-yan, Demir-χan-yan, Demir-oγl-yan, Igit’-paš(a)-yan, Igit’-χan-yan, Kara-gaš-yan, Kara-demur-yan, Kara-χan-yan, Xan-beg-yan, Xan-murat-yan, Xan-bab-yan, γara-beg-yan, γara-gjoz-yan, γara-χan-yan, γara-χaš-yan, γara-taš-yan, Sari-beg-yan, Saruχan-yan, Sar(ï)-oγlan-yan, Uli-χan-yan, Ulu-bab(a)-yan, Ulu-χan-yan, Ulu-χodž(a)-yan, Ordu-χan-yan, Ordu-beg-yan, Xači-bab(a)-yan, Xači-bek-yan, K’ešik-baš-yan, Xan-geld(i)-yan, Xuda-verd(i)-yan, Xupeser-yan, Xači-bek-bab(a)-yan;

б) қосымша жалғануы арқылы жасалған туынды сөздерден тұратын атаулар: Demir-dž(i)-oγl-yan, Demur-č(i)-yan, Demir-dž(i)-yan, Demur-dž(i)-yan, Indži-dž(i)-yan, Xalpaχ-č(ï)yan, Kara-γuyun-č(ï)-yan, γaraχ-č(ï)-yan, Čanaχ-č(ï)-yan, Čaruχ-č(ï)-yan, Čöp-čü-nc, Pal(ï)χ-č(ï)-yan, Sanduχ-č(ï)-yan, Sabon-č(ï)-yan, P’čaχ-č(ï)-yan, Orman-č(ï)-yan, Ig(i)-lik-yan, Surgun-yan;

в) көптік формада берілген атау: Xan-lar-yan, Bek-tar-bek-yan, Bek-lar-yan.

Құрамында этнонимдер сақталған атаулар: γazaχ-yan, γazaχ-ec-yan γazar-yan, γazar-yan-c, γazar-os-yan, K'acaχ-yan, Xašχa-yan, Seldžuk-yan, T'urk'men-yan, Alaš-kert-yan, Bayburt-yan, Badrak-yan, Bayandur-yan, Baylar-yan, Ayrum-yan, Abdal-yan.

Көне түркі дәуірінен белгілі хан<хаған титулы арқылы жасалған патронимдер: Demir-χan-yan, Igit'-χan-yan, Kara-χan-yan, Xan-geld(i)-yan, γara-χan-yan, Saru-χan-yan, Uli-χan-yan, Ulu-χan-yan, Ordu-χan-yan, Xan-beg-yan, Xan-murat-yan, Xan-bab(a)-yan.

Бек/бег титулының қосылуы арқылы жасалған атаулар: Amir-bek-yan, At'a-bek-yan, Xan-beg-yan, γara-beg-yan, Sari-beg-yan, Ordu-beg-yan, Xači-bek-yan, Xači-bek-bab(a)-yan, Asli-bek-yan, Baba-bek-yan, Bek-t'aš-yan, Yaχši-bek-yan, Bek-tar-bek-yan, Bek-lar-yan.

Кәсіп иесін білдіретін атаулар: Demir-dž(i)-oγl-yan, Demur-č(i)-yan, Demir-dž(i)-yan, Demur-dž(i)-yan, Indži-dž(i)-yan, Xalpaχ-č(ï)yan, Kara-γuyun-č(ï)-yan, γaraχ-č(ï)-yan, Čanaχ-č(ï)-yan, Čaruχ-č(ï)-yan, Čöp-čü-nc, Pal(ï)χ-č(ï)-yan, Sanduχ-č(ï)-yan, Sabon-č(ï)-yan, P'čaχ-č(ï)-yan, Balt'ač(ï)-yan, Orman-č(ï)-yan, K'učuk-yan.

Белгілі бір аумақтарда шоғырланып қоныстанған ирредентгер географиялық атауларды ана тілдерінде белгілей отырып, өздеріне тән топонимия жүйесін жасайды, оларды зерттеу ғылыми тұрғыдан назар аударуды сөзсіз қажет етеді. Дүние жүзінің көптеген мемлекеттерінің идеологиясы ирредентгерді ассимиляциялауға бағытталған. Этностың ділін, мәдениеті мен рухани байлығын көрсететін өзіне тән тілдік топонимиялық жүйені құрушы және оны сақтаушы халықтың этникалық ерекшеліктерін жою мақсатында трансформацияға ұшыратылу арқылы ассимиляциялау процесі топонимияны да қамтиды. Ол құбылысты «Административно-территориальное деление Армянской ССР» атты еңбектерден қай жылы қандай атаулардың қалай деп ауыстырылғандығын нақты көруге болады.

Армения мен Әзірбайжан арасында XX ғасырдың соңына қарай орын алған саяси қақтығыстардың салдарынан армяндар мен әзербайжандар мекен еткен жерлерін тастап шығуға мәжбүр болды. Нәтижесінде бұрынғы түркілік топонимдерге жаңаша атаулар берілді.

Вугар Керимли түрік тайпаларының бүгінгі Грузия аумақтарына да орналасуының тарихи жағдайларына тоқталып, *кемінде екі мың жылдық тарихы бар* деп санайды. Сонымен бірге, қазіргі ғылымда басым болып келе жатқандай, қыпшақтардың Кавказға енуі тек солтүстік арқылы жүрген деген пікірге күмән келтіре отырып *ол қыпшақтарды өзге түрік тайпаларымен біртұтас Түрік елі ретінде қарау керектігіне мегзейді.* Зерттеуші қыпшақтар түрік тайпасының бірі ретінде Кавказдың оңтүстігінен де енген деп санайды. Сақ, скифтер дәуірінен бастап ғұндардың, түріктердің, кейінгі қыпшақтардың грузин жеріне келген тұстарына тарихи талдау жасауға ұмтылады. «*Древние тюркские племена проживали на территории Борчалы. Здесь оставили свой след такие великие тюркские течения как Сабуры, Гунны, Касы, Огузы, Кыпчаки, Карапапаки, Терекеме и другие. Многие в Борчалы издревле считали себя Терекеме. Терекеме в переводе с древнеарабского означает сбор тюрков. Иногда оно переводится как «скотовод*», – деп жазады [4].

В. Анчабадзе өз зерттеулерінде грузин деректерінде XI ғасырға дейінгі кезеңде қыпшақтардың Кавказ аумағына келуі туралы ешбір дерек жоқ дей тұра, кейбір деректерде қыпшақтардың бұлғарлармен туыстық жақтарына назар аударылғанын тілге тиек етеді. Оның: «*То обстоятельство, что Леонтий Мровели ставит кипчаков рядом с кавказскими болгарами, может быть объяснено как свидетельство бытования кипчаков уже где-то на Северном Кавказе или в ближайшем соседстве с ними*» деп тағы бір ойдың шетін шығарады. Бірақ дәлелдер келтірмейді [5]. В.Л. Гукасян XII–XIII ғғ. грузин деректерінде Грузия жерлерінде VIII ғ. бастап белгілі болған қыпшақтарды "nagigivcakara" (ескі қыпшақтар), ал XII ғасырда Солтүстік Кавказға қоныс аударған қыпшақтарды "axaligivcakara" (жаңа қыпшақтар) деп аталға- нын айтады. Алайда оның сілтеме жасаған еңбегінде (В. Анчабадзе) ондай мағлұматтың нақты емес екенін жоғарыда келтірдік.

Марко Поло жазбаларының грузиндерге қатысты мағұлматтар беретін тұстарында, Кавказ халықтары мен көшпелі түркі тайпаларының тарихи байланысы тереңнен тамыр алатыны айтылған. Ол Кавказдың терістігіндегі далалық жерлерге байланысты "татарларға дейін ол кезеңде бұл жерде құмандар болған еді" деп жазды. Құмандарды сол аймақтың көне дәуірлерден мекен етушілері ретінде көрсетті. Осындай деректер негізінде құмандар Шығыс Еуропаға XI ғасырдан бұрын өткен деген пікірді түркітанушылар арасында қолдаушылар болды [6, 5 б.].

ӘДЕБИЕТ

[1] Алексеева Е.П. Археологические памятники Карачаево-Черкесии. – М.: Наука, 1992. – 216 с: карта.

[2] Курышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII вв. “Тюркско-арабского словаря”. – Алма-Ата: Наука, 1970.

[3] Ավետիսյան Տ.Մ. Հայկականազգանուն. – Երևան, 1987. – 321 էջ. (Аветисян Т.М. Армянская фамилия). – Ереван: Изд. АН АрмССР, 1987. – 321 б. (армян тілінде).

[4] Вугар Керимли. Азербайджан: Тюрки в Грузии // İncəsənət və mədəniyyət problemləri jurnalı. – June 15th, 2010 adminLeave a commentGo to comments.

[5] Анчабадзе В. Кипчаки северного кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков // Материалы научной сессии попроблеме происхождения балкарского карачаевского народов (22–26 июня 1959 г.). – Нальчик, 1960. – С. 113- 127.

[6] Ширалиев М.Ш. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке: на материале диалектов и говоров // Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. – Ташкент: Наука, 1965. – С. 5-17.

REFERENCES

[1] Alekseeva E. P. Arheologicheskie pamjatniki Karachaevo-Cherkesii. M.: Nauka, 1992. 216 s: karta.

[2] Kuryshzhanov A.K. Issledovanie po leksike starokypchakskogo pis'mennogo pamjatnika XIII vv. “Tjurksko-arabskogo slovarja”. Alma-Ata: Nauka, 1970.

[3] Ավետիսյան Տ.Մ. Հայկականազգանուն. Երևան, 1987. 321 էջ. (Avetisjan T. M. Armjanskaja familija). Erevan: Izd. AN Arm.SSR, 1987. 321 b. (armjan tilinde).

[4] Vugar Kerimli. Azerbajdzhan: Tjurki v Gruzii // İncəsənət və mədəniyyət problemləri jurnalı. June 15th, 2010 admin Leave a comment Go to comments.

[5] Anchabadze V. Kipchaki severnogo kavkaza po dannym gruzinskih letopisej HI–XIV vekov // Materialy nauchnoj sessii poprobleme proishozhdenija balkarskogo karachaevskogo narodov (22–26 ijunja 1959 g.). Nal'chik, 1960. P. 113-127.

[6] Shiraliev M.Sh. Kypchakskie jelementy v azerbajdzhanskom jazyke /na materiale dialektov i govorov // Issledovanija po grammatike i leksike tjurkskih jazykov. Tashkent: Nauka, 1965. P. 5-17.

АРМЯНСКИЕ АНТРОПОНИМЫ ТЮРКСКО-КИПЧАКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ ЗАКАВКАЗЬЕ

С. Р. Боранбаев[1], С. Д. Кудасов[2]

[1]Региональный социально-инновационный университет, Казахстан, Шымкент,
[2]Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

Ключевые слова: кыпчакские антропонимы, исторические записи, племенные языки, кипчакские племена, ономастика, древние исследования, заимствование слов, лингвистические, культурнопознаваемые, антропоцентристическое, этноцентристическое.

Аннотация. В статье рассмотрены исторические реалии нашего народа, его традиции и обычаи, формирование культуры, особенности развития увековеченные в многочисленных языковых памятниках с глубоким по смыслу и содержанию, а также широким ареалом распространения, что показывает нам разные вехи становления народа и связь с общественными и социальными событиями. Определяется особое значение ономастики в культуре и истории народа как отражения этнической самобытности, которая требует комплексного исследования. Возможность решения целого ряда проблем общей и прикладной ономастики дает исторический подход. С этой точки зрения затрагиваются вопросы образования государств, созданных племенами Аккойлы и Каракойлы на юге Кавказа, по предположениям некоторых ученых, имеют туркменское происхождение, например, сельджуки утверждали, что они являются выходцами туркменских племен кынык. Рода Аккойлы и Каракойлы встречаются и в составе казахских старшего и среднего жузов.

Заимствование названий предметов быта, явлений, при сохранении первоначального смысла, придает языку заимствовавшему приметы языка-прародителя. Наряду с этим, заимствование антропонимов из языков других народов, ассимилируясь к звуковой системе этого языка, сохраняет свое первоначальное значение. Поэтому ономастические названия могут служить историко-этнографическими источниками исследования. Антропонимы отражают общую культуру, социально-политическую структуру, взаимную историю, бытовое общение народа-носителя языка с другими народами в мирное и смутное время.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 48 – 52

INCREASING WORKING MOTIVATION OF SCIENTIFIC STAFF

Sh. K. Abikenova, A. O. Imasheva, L. B. Mukanova

Republic state enterprise "Republican scientific and researches institute of labor security of the Ministry of Healthcare and Social Development of The Republic of Kazakhstan", Astana, Kazakhstan.
E-mail: as@rniiot.kz, iao1969@mail.ru, Dinara_1987kz@mail.ru

Keywords: motivation, scientific effort, stimulation, testing, recommendation.

Abstract. In this work we consider the process of increasing working motivation of scientific staff. The basic problem of the investigation sends on survey, the analysis of the use of various scientific works and methods for increasing the motivation of employees. It is conducted questioning and giving recommendations for increasing the scientific motivation of employees. For increasing the scientific motivation work, it is necessary to combine with calculation priority requirement inculcate systems of stimulations. This will allow to create a special creative atmosphere in which scientific staff will be more effective to work on determination scientific problems, increasing productivity.

УДК 331.45.3

ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ ТРУДА НАУЧНЫХ РАБОТНИКОВ

Ш. К. Абикенова, А. О. Имашева, Д. Б. Муканова

РГКП «Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда Министерства здравоохранения и социального развития Республики Казахстан», Астана, Казахстан

Ключевые слова: мотивация, научная деятельность, стимулирование, тестирование, рекомендации.

Аннотация. В работе рассматривается процесс повышения трудовой мотивации научного персонала. Основные задачи исследования направлены на обзор, анализ использованных различных научных трудов и методов повышения мотивированности работников. Проведено тестирование на основе методики по измерению мотивационного профиля Ш. Ричи и П. Мартина. Даны рекомендации по повышению мотивации научных работников. Для повышения мотивации к научному труду необходимо с учетом приоритетных потребностей внедрить системы стимулирования. Это позволит создать особую творческую атмосферу, в которой научные сотрудники будут эффективнее работать над решением научных задач, повышая производительность труда.

Ориентация на построение инновационной экономики предполагает формирование в Казахстане новой системы отношений между наукой, государством, бизнесом, обществом, в которой опора на научное знание, на мнение ученого является платформой для принятия управленческих решений. Поэтому важно определить современные тенденции эффективных стимулов для функционирования отечественных исследователей.

В работе рассматриваются вопросы мотивации научной деятельности, которая связана со стимулированием поиска нестандартных решений, созданием и поддержанием атмосферы творчества.

В современных условиях реформирования отечественной науки вопрос о мотивации научной деятельности актуален, так как, требуют решения проблемы сохранения и воспроизводства научных кадров, повышения качества подготовки молодых ученых. В этой связи, исследование моти-

вации структуры молодых людей к профессиональной научной деятельности и поиск возможных способов и методов стимулирования имеет особый интерес.

Мотивация представляет собой процесс формирования и реализации мотивов деятельности, обусловленных потребностями и целями личности, ее интересами, убеждениями, условиями и содержанием труда, особенностями отношений и взаимодействии с окружающими людьми, ситуацией, в которой происходит такое взаимодействие. В исследованиях, изучающих мотивацию научного творчества, сложилась традиция деления мотивов научной деятельности на внутренние и внешние.

Внутренняя мотивация направлена на достижение чего-либо, что не предложено кем-то из окружающих нас людей, а требуется самому человеку. Мотивацию следует считать внутренней, если человек получает удовольствие непосредственно от самого поведения, от самой деятельности.

Внешняя мотивация – совокупность всевозможных стимулов в виде приобретений, наград, которые мы получаем от внешнего мира (в частности от других).

В науке больше, чем в любой другой сфере деятельности, успех зависит от индивидуальных способностей научных работников и степени их подготовки [1]. Результаты научной и инновационной деятельности во многом зависят от того, в какой степени научные работники предрасположены и мотивированы к творческой деятельности. Зарубежные компании в целях повышения мотивации труда исследователей используют материальные и нематериальные стимулы, широко применяют организационные и психологические стимулы, ориентированные на потребности высшего порядка (самовыражение, реализацию индивидуальности и т.д.). Практика показывает, что стимулирование труда должно носить целенаправленный и постоянный характер, поскольку единичные акции не способствуют усилению мотивации труда научных работников [2].

Так одним из важных факторов повышения мотивации научных работников является достойная система оплаты труда. В соответствии с оценкой западных специалистов, деньги являются основным стимулом к производительному труду для 30–50% научных работников, остальных побуждают к действию более возвышенные потребности: в знаниях, авторитете, творчестве. Именно эти факторы часто имеют определяющее значение для ученых. Руководство компании будет глубоко ошибаться, если будет считать, что творческие люди не беспокоятся о зарплате, поскольку при низкой заработной плате деньги становятся одним из главных факторов мотивации, другие же факторы имеют определяющее значение исключительно для узкого круга ученых.

С целью повышения мотивации научных работников необходимо разработать новые подходы к материальному стимулированию. Материальное стимулирование должно основываться на реально достигнутых показателях эффективности в исследовании за счет внедрения комплекса мер.

Одним из инструментов по повышению мотивации научных работников являются методы нематериального стимулирования. Нематериальные стимулы должны быть индивидуальными для каждого или разработаны для группы работников со схожей мотивационной потребностью, поскольку многие методы не универсальны и не могут быть эффективны для определённых работников в определённых ситуациях.

По данным исследованиям американских специалистов в области организации труда, труд ученых и инженеров будет более производительным, если они, помимо исследований, до четверти своего рабочего времени будут уделять другим занятиям, таким как: управление, преподавание, работе в производственных подразделениях. Это позволит создать дополнительные мотивы для творческой работы и приблизит их к организационной и коммерческой деятельности предприятия. Научные работники для повышения плодотворного труда от своей работы ожидают таких условий, при которых была бы возможность самосовершенствоваться и самореализоваться, тем самым повысилась бы социальная оценка своей научной значимости. Основной чертой научных работников является решение сложных задач и стремление к выполнению поставленных целей. Их отличает высокая работоспособность, если проблемы представляют для них исследовательский интерес. Согласно статистическим данным о научных работниках в промышленно развитых стран наиболее привлекательными условиями являются независимость и возможность осуществления своих идей [3].

Таким образом, в научной сфере основными факторами мотивации к производительному труду являются: микроклимат и отношение руководства к сотрудникам; рабочее место соответствую-

щее условиям труда; обеспечение социальных гарантий и дополнительных благ; возможность служебной карьеры и объективная аттестация кадров; достойная система оплаты труда.

В основном состояние микроклимата в коллективе в значительной мере зависит от отношения руководства к своим сотрудникам. Работа под руководством известного ученого, умеющего открыть перед сотрудниками перспективу, является предпосылкой к укреплению научных кадров [4]. Некомпетентное отношение руководства к научным работникам приводит к большой текучести научных кадров. В связи с этим, можно сделать вывод о том, что если руководитель замечает каждое проявление активности работников и их поощряет, то трудоспособность работников возрастает, они работают более эффективно.

Также одним из главных факторов в мотивации к производительному труду является создание такого эффективного рабочего места, которое стимулировало бы творческую деятельность ученого, обеспечивая его всеми необходимыми ресурсами.

При этом с учетом современного времени стоит отметить возрастающую роль в обеспечении социальных гарантий научным сотрудникам. Так, предоставление жилья, медицинское обеспечение, социальная поддержка и др. могут быть эффективно использованы в усилении мотивации к научному труду.

Важную роль для работников научной сферы имеют также служебная и научная карьера, которая дает возможность самомотивации, и самовыражения. Среди качественных показателей можно выделить планирование служебной карьеры, поощрение обучения персонала, продвижение по заслугам, объективную аттестацию кадров, ротацию персонала [5].

Планирование карьеры позволяет как руководству, так и работнику видеть перспективы служебного роста, возможности и требования к повышению квалификации и профессиональной подготовке, а также условия, которые работник должен для этого выполнить. Иначе мотивация к труду становится слабой, сотрудник работает не в полную силу и не стремится повышать квалификацию. Немаловажным значением мотивации для научных работников является возможность получения или повышения уровня своего образования и квалификации за счет компании. Без постоянного повышения квалификации работников научной сферы компании невозможно успешно конкурировать в создании новых технологий. Система переподготовки и повышения квалификации может включать в себя краткосрочные курсы, стажировки в университетах, научных центрах, других фирмах и т.п. [6].

В декабре 2015 года группой сотрудников лаборатории экономики и нормирования труда РГКП Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства здравоохранения и социального развития РК было проведено исследование мотивации своих научных сотрудников методом тестирования.

Тестирование проводилось на основе методики по измерению мотивационного профиля Ш. Ричи и П. Мартина [7].

В тестировании приняли участие 16 человек средний возраст опрашиваемых работников – 40 лет, средний стаж работы – 5 лет.

Тест содержит 33 утверждения с 4-мя вариантами ответов, между которыми необходимо распределить 11 баллов. Работнику необходимо выставить высокий балл наиболее значимому по его взгляду утверждению, и соответственно наименьший балл наименьше значимому утверждению.

При статистической обработки был проведен анализ работников по половому и возрастному значению. Таким образом, были выявлены 4 группы работников до 35 лет и старше 35 лет, с учетом понятия «молодой ученый». В 1 группу вошли женщины младше 35 лет – 5 человек, 2 группа это женщины старше 35 лет – 4 человека, 3 группа состояла из мужчин младше 35 лет – 4 человека, и в 4 группу вошли мужчины старше 35 лет -3 человека.

Среди мотивирующих факторов для 1 группы работников женского пола младше 35 лет, отмечается потребность в высокой заработной плате и материальном вознаграждении, желание иметь работу с хорошим набором льгот и надбавок, а также потребность в ощущении востребованности в интересной общественно-полезной работе.

Для 2 группы работников также немаловажную роль играет материальное вознаграждение, а также потребность в четком структурировании работы, наличии обратной связи и информации,

позволяющей судить о результатах своей работы, потребность в снижении неопределенности и установлении правил и директив выполнения работы.

3 группа работников также как две вышеперечисленные предпочтение отдали материальной стороне, также для данной категории работников важную роль в системе мотивации играет такой фактор, как потребность в завоевании признания со стороны других людей, в том, чтобы окружающие ценили заслуги, достижения и успехи индивидуума.

Особенной чертой 4 группы работников потребность в ощущении востребованности в интересной общественно-полезной работе и потребность быть креативным, анализирующим, думающим работником, открытым для новых идей.

Таким образом, основными факторами влияющими на мотивацию научных работников Института являются следующие показатели:

1. *Размер заработной платы*. Для улучшения эффективности воздействия данного фактора необходимо разработать Положение о материальном стимулировании научных работников в зависимости от результатов деятельности, научной продуктивности. Например, привязать систему премии к количеству научных работ.

2. *Постановка четких задач и целей перед работниками*. Руководству предприятия необходимо устанавливать такие задачи и цели для себя и для других, которые будут достаточно интересные и реальные. При этом если возникли, какие – либо вопросы у работников еженедельно необходимо выделять 15–20 минут на обсуждение проблем.

3. *Признание со стороны коллектива.* Для повышения мотивации работников также необходимо признание их труда перед коллективом. Для удовлетворения этой потребности, необходимо поощрить работника или его команду, перед всем коллективом грамотой или благодарственным письмом за своевременное и качественноевыполнение разнопрофильных заданий. Это является малозатратным, но эффективным методом стимулирования работников.

4. *Свобода творчества*. Особая роль моральных стимулов к труду научных сотрудников связана с их творческим характером, который делает труд привлекательным как процесс. Такую особенность необходимо использовать в управлении научным работникам. Конкретных путей морального творческого стимулирования сотрудников научного подразделения достаточно много. Один из них – предоставление возможности работать над собственными идеями в плановом порядке, если они соответствуют профилю организации. Работники, разрабатывающие собственные или выдвинутые с их участием идеи, отличаются более сильной внутренней мотивацией и высокой эффективностью труда.

Отметим, что для мотивации к научному труду молодых ученых необходимо уделить особое внимание построению четкой системы материального стимулирования. Исследование мо тивации молодых ученых является актуальным направлением в решении проблемы сохранения и воспроизводства кадров научной сферы, повышение эффективности и качества подготовки молодых ученых. Также важно учитывать потребность в признании заслуг молодом возрасте, формируя последовательную систему профессионального роста, научной иерархии в зависимости от трудового вклада отдельного работника.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Шапиро С.А. Мотивация и стимулирование персонала. – М.: ГроссМедиа, 2005. – 224 с.

[2] Norell S.E. Workbook of Epidemiology. – New York: Oxford Univ Press, 2010. – 317 p.

[3] Feldstein M. S. Multicollinearity and the Mean Square Error of Alternative Estimators. Econometrica. – 2013. – Vol. 41, N 2. – P. 337-346.

[4] Какулин С.П. Экономика безопасного труда: учебно-практическое пособие. – М.: Альфа-пресс, 2007. – 192 с.

[5] Друкер П.Ф. Эффективное управление. Экономические задачи и оптимальные решения / Пер с анг. М. Котельниковой. – М: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – С. 17-21.

[6] Юевич А., Цапенко И. Российская наука на рынке // Управление персоналом. – 1999. – № 11.

[7] Ричи Ш., Мартин П. Управление мотивацией. 12 факторов мотивации. – Юнити-Дана, 2009.

REFERENCES

[1] Shapiro S.A., Motivation and stimulation staff, **2005**. M.: GrossMedia, 224 p. (in Russ.).

[2] Norell S.E., Workbook of Epidemiology. New York: Oxford Univ Press, **2010**, 317 p. (in Eng.).

[3] Feldstein M. S., Multicollinearity and the Mean Square Error of Alternative Estimators. Econometrica. **2013**, Vol. 41, N 2. P. 337-346 (in Eng.).
[4] Kakulin S.P., The economic of safety labor: educational-practical textbook, **2007**. M.: Alpha-press, 192 p. (in Russ.).
[5] Druker P.F., The effective management. The economic problems and decisions/ Trans. From eng. M.Kotelnikov, **2004**. M.: FAIR-PRESS, 17-21 p. (in Russ.).
[6] Yuevitch A., Tsapenko I., The Russian science in market. **1999**, Management staff, N 11 (in Russ.).
[7] Richi Sh., Martin P. Motivation management. **2009**, 12 factors of motivation. Uniti-Dana. (in Russ.).

ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ЕҢБЕК МОТИВАЦИЯСЫН АРТТЫРУ

Ш. К. Әбікенова, А. О. Имашева, Д. Б. Мұқанова

«Қазақстан Республикасы денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігінің
еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты»
Республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорыны, Астана, Қазақстан

Түйін сөздер: мотивация, ғылыми қызмет, ынталандыру, тестілеу, ұсынымдар.

Аннотация. Жұмыста ғылыми қызметкерлердің еңбек мотивациясын арттыру үдерісі қарастырылады. Зерттеудің негізгі міндеті қызметкерлердің мотивациясын арттырудың әдістері мен пайдаланылған әртүрлі ғылыми еңбектерді шолу мен талдауға бағытталды. Мотивациялық профильді өлшеудің Ш. Ричи мен П. Мартин әдістемесі негізінде тестілеу жүргізілді және ғылыми қызметкерлердің мотивациясын арттыру бойынша ұсынымдар берілді. Мотивацияны арттыру үшін басым тұтынуды есепке ала отырып ынталандыру жүйесін жүзеге асыру қажет. Бұл ғылыми қызметкерлердің ғылыми міндеттерін шешу барысында тиімді жұмыс істеп, еңбек өнімділігін арттырып, ерекше шығармашылық атмосфера құруға әсер етеді.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 52 – 58

DANCE HERITAGE OF KAZAKHSTAN IN TERMS OF THEIR CONSERVATION OF KAZAKH DIASPORA IN CHINA

G. T. Zhumaseitova

M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: gulnara_ili@mail.ru

Keywords: diaspora, art, dance, «Kara Zhorga», «Enbek bi», «Ayu Bi», plastic art, culture.

Abstract. In the article the author reviewed and summarized information on the dance art of the Kazakhs, and namely, preserving in the environment of the Kazakh Diaspora in China. The materials collected by the author during expeditions in Urumqi, where is the most of the Kazakh diaspora in the world. As it is known, the diaspora living in the far and near abroad, have become the guardians of the cultural heritage of the Kazakhs. Having lived for many decades away from their ancestral homeland, the Kazakh family carefully preserved their traditions, customs, native language.

In the article there are systematized all data for single dancers who emerged from the folk environment. During the research expeditions, it was noted several interesting and fundamental provisions for the development of dance culture of the Kazakhs in China. Firstly, the fact that dance has ancient origins in China is an axiom, and nobody questioned. The same applies to the Kazakh dance which became widespread in its territory. Secondly, the most famous and ubiquitous dance in the Kazakh environment three dances are – «Kara Zhorga», «Enbek bi» and «Ayu

bi». Each of these dances is performed on the eponymous kyuis has several plot and style variations, they have undergone certain changes, there are neoplasms. In each of the regions the People's unprofessional environment has its own well-known performers of these dances. Despite the apparent naivety of story lines and simple plastic elements of these dances, the author concludes that these samples of ancient Kazakh dance heritage are one of the oldest national imitative dances extant.

УДК 793.3;17.00.01

ТАНЦЕВАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ РК В АСПЕКТЕ ЕГО СОХРАНЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРОЙ КИТАЯ

Г. Т. Жумасеитова

Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: диаспора, искусство, танец, «Кара жорга», «Енбек би», «Аю би», пластика, культура.

Аннотация. Автором рассмотрены и обобщены сведения по танцевальному искусству казахов, а именно сохранившихся в среде казахской диаспоры Китая. Материалы собраны автором в ходе экспедиций в Урумчи, где наиболее кучно проживает самая многочисленная в мире казахская диаспора. Как известно, именно диаспора, проживающая в дальнем и ближнем зарубежье, стали хранителями культурного наследия казахов. Живя на протяжении многих десятилетий далеко от своей исконной родины, казахские семьи бережно сохраняли свои традиции, обычаи, родной язык.

В статье систематизированы собранные данные по танцорам-одиночкам, вышедшим из народной среды. В ходе экспедиционных исследований было отмечено несколько интересных и принципиальных положений по развитию танцевальной культуры казахов Китая. Во-первых, то, что танец имеет древнее происхождение, в Китае является аксиомой и никем не подвергается сомнению. Это же касается и казахского танца, получившего большее распространение на его территории. Во-вторых, наиболее известными и повсеместно распространенными танцами в среде казахов являются три танца – «Кара жорга», «Енбек би» и «Аю би». Каждый из этих танцев исполняется на мотивы одноименных кюев, имеет несколько сюжетных и стилевых вариантов, они претерпели определенные изменения, имеются новообразования. В каждом из регионов, в народной непрофессиональной среде есть свои известные исполнители этих танцев. Несмотря на очевидную наивность сюжетных линий и простоту пластических элементов этих танцев, автор приходит к выводу, что именно эти образцы древнего танцевального наследия казахов являются одним из наиболее древних подражательных национальных танцев, дошедших до наших дней.

В XXI веке наступление глобализации активизировало в обществе стремление к этнической самоидентификации. В этом аспекте изучение того, что сохранила казахская диаспора за рубежом, представляется актуальным направлением для общественно-гуманитарных наук и развития всей казахской культуры на современном этапе. Большая работа в этом направлении проделана Институтом литературы и искусства им. М. О. Ауэзова в рамках реализации научного проекта «Искусство казахов зарубежья». В поисках имен художников и исконных технологии обработки дерева и кожи, специфики орнамента и декора, сохранившихся музыкальных традиций и древних фольклорных танцев в среде казахов зарубежья исследователи посетили Монголию, Россию, Узбекистан и Китай. Для исследования танцевального искусства наиболее содержательной и плодотворной стала поездка через города, районы и аулы Синьцзяно-Уйгурского Автономного округа, Илийского района и Тарбагатая, где расположены самые густонаселенные казахские поселения.

Экспедиционные исследования подтвердили, что именно в Китае казахам удалось сохранить образцы некоторых древних танцев. То, что танец имеет давнее происхождение, для них является аксиомой и никем не подвергается сомнению. Это же касается и казахского танца, получившего большее распространение на его территории. По словам культуролога Ясына Кумарулы именно танцы шаманов, являются одним из истоков современной хореографии. По его рассказам, шаман прикреплял к головному убору перья, на себя одевал разнообразные одежды с развевающимися кисточками и в таком виде он не только лечил людей и изгонял из них злых духов, но и активно танцевал в сопровождении ударных инструментов. Рисунки такого содержания обнаружены не только на территории Казахстана, но и в самом Китае. По мнению исследователя, петроглифы

местности Баянжурек во внутреннем Китае и Бардакуль в Синцзяне относятся ко II веку нашей эры. Сохранившиеся надписи на каменных плитах и скалах обнаружены в местностях Нылкы, Ақшункей, Караемель, Анаяз, Танбалы, Большой Кумтай, Каратобе, Тарбагатай [1].

В 80-х годах в Китае велась работа по сбору, систематизации и изучению фольклорного наследия, сохранившихся в окрестностях Синцзяна. Среди множества редких и ранее утерянных образцов народного творчества были обнаружены и записаны такие исконно традиционные казахские танцы, как «Аю биі», «Қара жорға», «Ортеке биі», «Көк түйме», «Шешеке биі» и др. Исконно древних образцов танца среди народа почти не сохранилось, но некоторые фрагменты и элементы танцев были обнаружены в древних национальных обрядах, а также народных играх и традиционных массовых представлениях. Китайские исследователи казахского танца также пришли к давно устоявшемуся мнению и выводам, что все народные танцы тесно связаны с бытом кочевника, четырьмя видами домашнего скота, а также с воспеванием природы родного края.

Исследования, касающиеся происхождения древних казахских танцев, в Китае ведутся повсеместно и весьма активно, так как в них принимают участие не только ученые, но и сами исполнители, и их постановщики. Когда мы беседовали с аксакалами 70-85 лет, которые научились танцам от своих отцов, те, в свою очередь, от предыдущего своего предка, идущий в Казахстане спор о том, что раньше казахи не танцевали, там казался абсолютно бездоказательным и неуместным.

Наш первый объект исследования Оразхан Даулханулы – житель маленького аула в районе Кунес, является одним из официально признанных хранителей танца «Қара жорға» в данном районе. Аксакал, несмотря на возраст, живо продемонстрировал выразительную пластику, и, хотя в его арсенале было всего 3–4 основных элемента, но исполнял он их каждый раз с новой эмоциональной окраской, дополняя интересными штрихами. Сам танец ему впервые показал его отец, который основным элементам танца научился тоже еще в далекой молодости. В свое время его брат Айдар участвовал в схватках с монголами, гле по завершении соревнований монголы обязательно все массово танцевали этот танец. Их исполнение отличалось от того как танцевали этот танец казахи, как по темпу, так и по характеру. И главное, как отмечал его отец, это исполнение основного элемента. Казахи при исполнении этого движения двигают плечевыми суставами, все идет от ключицы вверх. Монголы же, в основном, двигают всем корпусом при неподвижных ногах, кисти рук держат лопаточкой и лишь слегка ее встряхивают, во время танца шатаются как пьяные.

Так как история рождения танца «Кара жорга» до сих пор хранит в себе много белых страниц и, как известно, в народе существуют разные легенды его происхождения, мы расспросили и Оразхан ага что он знает об истории этого танца. По словам его отца, впервые казахи этот танец увидели в исполнении монгол. Позже его начали танцевать и казахи. Настоящий казахский «Кара жорга» исполняется следующим образом. Когда собирается народ в середину выходит один человек, который пританцовывая, выбирает того, кто будет изображать коня. Выбранный человек становится на четвереньки, затем его как бы подковывают, на спину стелют специальную подстилку и седлают. Затем на его спину поднимается первый исполнитель и начинает выделывать различные трюки. Тот, который изображает коня, должен показать его различные ходы, как он двигается, когда гарцует, когда скачет во весь опор, берет различные препятствия, встает на дыбы и т.д.

Второй танец, который показал Оразхан ага, это был «Енбек би». В нем он вскапывал землю, сеял семена, затем их поливал, потом точил косу и начинал косить траву. Вторая часть танца была посвящена уже сбору выращенного урожая. Он собирал, завязывал в узлы и, навьючив на спину, уходил с поля. Все движения взяты из жизни, выполняются весьма натуралистично, при этом дополняются мягкими движениями плеч и украшаются красивыми жестами рук. Этот танец в народе танцуется очень давно, с тех пор как народ начал собираться на различные мероприятия и вместе праздновать какие-либо события своей жизни. Танец отражает повседневный быт земледельцев и относится к трудовым танцам. Особых изменений в исполнении он не претерпел, в каждом ауле его исполняют по-разному, но на один общий сюжет.

На мой взгляд, более интересным было исполнение Оразхан ага танца «Аю би». Этому танцу он научился сам, наблюдая за медведями в природе и видя нескольких исполнителей среди народа. Его медведь двигался на четвереньках, осторожно оглядываясь по сторонам. Остановившись на поляне, он вначале срывает какое-то растение, пробует его и выплевывает, как будто оно ему не понравилось. Затем находит вкусную малину и долго и очень заразительно ею лакомится. Далее

ложится на бок, одной лапой вытирает лицо и чешет за ушами. По ходу танца несколько раз встает на задние лапы и оглядывается по сторонам. Танец заканчивается тем, что медведь ложится на спину и, переворачиваясь с боку на бок, укатывается от зрителей. Очень простой и незатейливый сюжет, с достаточно наивным пластическим прочтением паводков дикого зверя. Медведь в прочтении Оразхана ага совсем не страшный, а очень доверчивый и добрый. Этот танец давно существует и исполняется в среде казахской диаспоры Китая, имеет очень много вариантов и, прославленных в народе, исполнителей. «Аю би» – один из любимых и популярных в народе подражательных танцев.

С нашим следующим объектом исследования мы встретились в Кулдже. Это был аксакал Шадет Майканулы из Тогызторау (1945 г. р.). Рано оставшись сиротой, свое детство он провел под опекой своего дяди в областном военном управлении Илийского аймака, где начал обучаться искусству танца. По словам Шадета ага, там он впервые увидел необычный танец «Кара жорга», который танцевали в седле на лошади. Особого разнообразия в движениях не было, главным была демонстрация удали и ловкости джигита-наездника. Исполнители демонстрировали свою смелость, не только сидя, но и стоя на голове на лошади, иногда даже, отпуская поводья. Танец танцевался и на полу и стоя на голове, поэтому его чаще называли «Төбе би».

В исполнении Шадета ага мы записали два танца «Кара жорга» и «Аю би». В исполнении «Кара жорга» в танце Шадета ага преобладали движения, связанные не столько с плечевым суставом, а больше само движение плеч, типа верх-вниз, вперед-назад. Данные элементы дополнялись движениями шеи головы вперед-назад, наклоны вправо и влево. Основные движения танца выполнялись на непрерывном подскоке и верчения бедрами при сомкнутости нижней части ног. В танце было много движений на полу, когда исполнитель садился на колени и выгибался назад, сопровождая это движением кистей рук.

Большую часть танца руки находились на боку, исполнитель больше двигал бедрами и коленями, не отрывая стоп от пола. Пластический рисунок танца мало походил на тот «Кара жорга», который мы видели в других районах. В первую очередь, за счет малоподвижности нижней части рук. Исполнитель ими двигал не активно, амплитуды круговых движений не наблюдалось, также почти отсутствовали движения суставами верхней части спины. Активные движения плеч и шейной части вместе с головой исполнитель активно дополнял выразительной мимикой. На лице исполнителя танцевали и двигались не только глаза, но и брови, он умудрялся шевелить усами и ритмично растягивать улыбку.

Одним из отличительных особенностей его «Кара жорга» было вставание на голову. Несмотря на возраст, безо всякого разогрева и подготовки, Шадет ага в середине танца легко оттолкнувшись от пола ногами, встал на макушку головы и, в течение 1–2 минут размахивал ногами в разные стороны, соединял стопы ног и затем их снова разводил. Затем спокойно встал на ноги и далее продолжил танец.

Второй танец «Аю би» вообще мало походил на то, что мы видели в других районах. Свой танец он танцевал под тот же кюй, на который обычно многие танцевали «Енбек би», музыка которого весьма подвижна и ритмична. Поэтому его медведь двигался очень быстро, постоянно двигал всем корпусом, как бы подпрыгивая и дергаясь. В основном, он лежал и переворачивался на полу. Затем начинал умываться, оглядываясь по сторонам. Кульминацией танца становилось поедание какой-то пищи, исходя из того как исполнитель двигал руками, это напоминало собирание ягоды и облизывание меда с лап. Если быть объективной, ритмический и пластический рисунок представленного танца ни в кое мере не походил на танец медведя. Если это и был медведь, то какой-то то ли ужаленный, то ли дерганный. Но, наверное, вероятней всего в этом и заключается магия народного искусства, его медведь притягивал к себе взгляды зрителей, заставлял сопереживать ему и даже вместе с ним в такт двигаться.

Там же мы познакомились еще с одним исполнителем народных танцев из Тогызторау Сураныш Акылбекулы (1951 г. р.). Именно от этого исполнителя мы узнали и увидели некоторые элементы другого древнего национального танца. «Каскыр би» – является одним из образцов старинных подражательных танцев. Исполнитель натягивал на себя шкуру и изображал вышедшего на охоту голодного волка. Рыская по лесу, он как бы встречает маленьких барашков, вначале хочет их съест, но поддавшись их обаянию и наивной непосредственности, оставляет их в покое. И даже

делает попытку познакомиться с ними и подружиться. Самое удивительное в этом танце то, что танцует один человек, он изображает и волка и барашков. С точки зрения хореографической задачи это достаточно трудная задача, даже для профессиональных исполнителей. Так как необходимо лишь с помощью изобразительно-пластических средств показать два совершенно разных образа, при том почти одновременно. К сожалению, увидеть этот танец нам не удалось ни в одном из пунктов нашей поездки, так как его уже почти никто не исполнял.

В ходе поездки в небольшой городок в Дорбилжин нам удалось ознакомиться и записать один из редко встречающихся древних образцов танцевального искусства казахов. Это был танец «Түйе би» – одна из старинных забав казахского народа, дошедшая до нас. В далекие времена, когда не было театра и телевидения казахи на праздники сами наряжались в шкуры различных зверей и домашних животных. Наиболее популярными были медведь, волк, заяц, верблюд и др. Такие забавы не требовали каких-либо особых приготовлений и специальной подготовки. Брали любую шкуру, имеющуюся дома, переворачивали ее и натягивали на себя. Применяя силу своего творческого воображения и фантазии, пытались скопировать походку и поведение этих животных, самые смекалистые придумывали различные ситуативные сюжеты, чаще всего забавные и комические. С развитием театрального искусства, телевидения, появления в кукольном театре ростовых кукол и различных рекламных промоакций с участием мультипликационных и сказочных персонажей, одетых в закрытые костюмы без лица, национальные казахские танцы с участием животных в костюмах, стали восприниматься как одна из страниц прошедшего времени.

Супруги Толеухан Калиұлы и Нурш Коянбайкызы (1958 г. р.) жители небольшого аула под Дорбилжином. По словам Толеухана, танец «Түйе би» хорошо знали и танцевали пять предыдущих поколений предков его семьи, его отца можно считать шестым. Сам лично он видел этот танец в исполнении его родного деда Касымхана, а затем и своего отца Кали. По его воспоминаниям, этот танец танцевали не так часто, как другие танцы, а только по самым торжественным праздникам, к которым тщательно и заблаговременно готовились. Как, например, сватовство, свадьбы богатых сородичей, празднование Наурыз мейрамы и др. Супруга Толеухана впервые увидела танец «Түйе би» на своей свадьбе, когда впервые переступила порог дома этой семьи. На их свадьбе танец танцевал ее свекр. Позже, после кончины их отца, Толеухан изредка в конце 80-х годов начал танцевать сам. Со временем он усовершенствовал, оставленный ему в наследство отцом, костюм верблюда. Если в самом начале это была просто перевернутая наизнанку шкура, затем ей придали форму головы и ушей. Сам Толеухан добавил горб и хвостик, приделал уздечку и на ноги стал одевать мохнатые сапоги.

Танец «Түйе би» исполняется под известный народный кюй «Бозінген». Сюжетная канва такова. Женщина, пританцовывая, ведет под уздечку верблюда. Верблюд садится посреди сцены и начинает танцевать, весело поддергивая своими двумя горбами и головой в разные стороны. Она в это время кружится вокруг него, не переставая пританцовывать. Потом они делают еще один круг по сцене и верблюд опять садиться танцевать. Затем женщина берет палку и дает верблюду команду присесть для того, чтобы навьючить на него поклажу. Верблюд присаживается, она на него ложит свой груз и, пританцовывая они уходят.

Когда этот номер нам довелось увидеть на сцене во время айтыса на площади в Дорбилжине вместе с супругами на сцену выходили три девушки, ведя под уздцы трех верблюжонков. Танец девушек был оснащен несколькими интересными элементами, напоминающие танец девушек-наездниц. Их верблюды по внешнему виду отличались от того, что представляли супруги. На животных были гладкие попоны промышленного вида и они были больше похожи на каких-то мультипликационных героев. Бесспорно, лица этих животных более ярко прорисованы, хорошо видны глаза, хотя хохолки больше напоминают какое-то другое сказочное существо. И в движении их пританцовывания не были такими забавными. Ведь в танце руками сделанного верблюда самым забавным было то, как внутри один человек мог приводить в движения и его горбинки, и уши, и голову, не говоря уже о самом теле.

Супругам Толеухан и Нурш удалось за короткое время популяризировать танец «Түйе би» на многих значимых мероприятиях своего района. Благодаря их творческой активности и неустанному подвижничеству этот танец недавно внесен в реестр танцевального наследия казахского народа. Такой танец, как «Түйе би», в первую очередь, интересен возможностью окунуться в мир

простого и незатейливого превращения человека в симпатичного верблюда с помощью вручную сшитого костюма и нескольких характерных движений. Сегодня когда в мире хореографии на первый план выходит бессюжетный танец вкупе с абстрактным пластическим языком, такие танцы как «Түйе би» очаровывают своей наивностью и прямым изобразительным решением.

Оралбай Сейтбаталулы 1944 (г. р.) – еще один представитель и хранитель национального танцевального наследия казахов, один из лучших исполнителей танца «Аю би» в ауле «Кокозек». Как он сам рассказал, его танец построен на впечатлениях и воспоминаниях танца «Аю би», которые он видел в своем детстве. Несмотря на то, что его дед и отец не танцевали, но зато хорошо и с удовольствием на всех праздниках танцевали их соседи и ближайшие родственники. Таким, образом, он видел несколько различных вариантов танца «Аю би» в исполнении разных исполнителей. Выйдя на пенсию, он начинает интересоваться историей возникновения и различными вариантами этого танца. Оралбай ага решил выступать в специально сшитом настоящем костюме медведя. Нам удалось увидеть костюм и переснять фотографии, сделанные во время его выступления на Наурызе. Костюм был сшит из черного искусственного меха, представляя собой цельный комбинезон, который закрывал не только голову, но и большую часть лица. К костюму еще прилагались специальные приспособления для рта и носа, помогающие созданию эффекта медвежьих клыков и его страшной морды.

Танец исполнителя состоял из уже известных нам элементов медвежьей походки, умывания и отдыха на лесной поляне, лакомства лесными ягодами и медом, отдыха и перекатывания с боку на бок и т.д. По словам исполнителя, по сюжету его медведь, занимаясь в лесу своими ежедневными заботами, в лесу встречает охотника. Он, увидев зверя, стреляет в медведя из ружья. Но, убить медведя ему не удается, а он лишь его ранит. И тогда разъяренный медведь сам начинает нападать на человека. Тот, обороняясь от большого хищного зверя, отступает и удаляется вглубь леса, затем случайно обронив свое ружье, окончательно теряет весь свой охотничий пыл и начинает блуждать в лесу. В этот момент медведь его настигает и начинает его хватать за разные места и трясти.

Как известно, даже легонькое обнимание и потряхивание такого огромного и сильного животного как медведь, чревато самыми серьезными последствиями для любого человека. И видимо медведь ненароком ранит человека очень серьезно, так как он не может сдвинуться с места и бежать от дикого зверя. И вот здесь наступает кульминационный момент данного танца. Медведь, вместо того чтобы раздавить или убить своего обидчика, берет его на лапы и несет его домой. Все заканчивается самым настоящим хэпиэндом. Таково было краткое сюжетное изложение танца в исполнении Оралбая Сейтбатталулы. В отличие от вышеупомянутого танца «Аю би» где медведя и барашков танцует один исполнитель, этот танец танцуют два исполнителя. Кстати, о данном варианте танца «Аю би» мы больше нигде не слышали.

Самым лучшим исполнителем танца «Аю би» среди казахов Китая считается Султанбай Оралбай, который в свое время за его исполнение был удостоен золотой медали на одном из Международных конкурсов среди любителей народного искусства. К сожалению, расспросы по дальнейшему пути нашего следования данный факт особо не прояснили. От того же информатора же мы узнали ранее никем не упоминаемое название танца «Көк түл». Как он исполняется, на какую музыку и каково основное содержание танца он ответить не смог. По его рассказам это одна из древних, наиболее широко распространенных игр для развлечения зрителей, наподобие «Ортеке би».

По поводу танца «Кара жорга» профессионалы в этой области придерживаются следующего мнения. В книге «Би туралы негізгі білімдер» специалист по хореографии Толкын Султанбекулы пишет, что в наиболее древних образцах танца «Кара жорга» основное содержание танца строилось вокруг расчесывания девушками волос, смотрения в зеркало, взбивания молока и приглашения друг друга к танцу [2]. В более поздних появившихся образцах танец уже строился вокруг взаимоотношений наездника и лошади. Наиболее устоявшийся и воспринятый большинством казахской диаспоры Китая сценический вариант танца «Кара жорга» после китайской революции был исполнен танцовщицей Мынжамал Шаяхметкызы. Взяв за основу несколько народных вариантов, добавив характерную пластику, она создала новый вариант танца, который быстро распространился среди казахской диаспоры Китая и приобрел всенародную любовь и популярность.

Несомненно, каждый из услышанных нами интересных сведений и фактов, записанных танцев и интервью с народными исполнителями требуют дальнейшего тщательного изучения и глубокого исследования. Надо надеяться, данная работа в рамках следующих научных проектов нашего

Института или других заинтересованных исследовательских центров будет продолжена. Так как, к счастью, пока в среде казахской диаспоры Китая старшего поколения остались люди, которые не только хорошо помнят и исполняют танцы своих предков, но и являются истинными ценителями и хранителями своей национальной культуры.

Таким образом, в результате ознакомления с танцевальным искусством казахов Китая мы пришли к выводу, что современное хореографическое искусство казахской диаспоры – это область активного использования национальной танцевальной пластики, фольклорных мотивов, излюбленных народных образов и тем, связанных с жизнью и бытом народа. Именно образ жизни народа определил специфику танцевальной пластики. Народный танец казахов Китая по-прежнему тесно связан с укладом жизни народа, что определяет его пантомимный, игровой и импровизационнй характер танцевальных движений. Основой сценической является наличие у казахов многообразия игровых форм, народных игр, особенно конноспортивных. Различные игры-состязания, танцы-подражания различным животным, бытовые сценки своей формой и внутренним порядком способствовали созданию в народе разнообразных танцев.

Ценность и феномен танцевального искусства казахов обусловены спецификой и социально-историческим развитием самой диаспоры. Искусство танца как способ раскрытия духовного мира человека средствами пластики, ритмики и пространственного рисунка за многовековой период кочевки ими не было утрачено. Не имея специальных школ и людей по обучению танцам, как это было в Индии, Японии Египте, казахский народ передавал и до сих пор передает танцевальные традиции новым поколениям исключительно в изустной форме. Общность эстетических и мировоззренческих принципов и бытового уклада жизни обеспечивает типологическую и сюжетную схожесть народного танца на всех территориях расселения казахов, делая его целостным явлением национальной культуры. Именно к таким явлениям относятся танцы «Кара жорга», «Енбек би», «Аю би» и др., сохраненные в среде казахов Китая и передаваемые из поколения в поколение.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Құмарұлы Я. Алтын адамнан «Қаражорға» биіне дейін // Алтын бесік. – 2013. – № 5. – С. 16-20.
[2] Султанбекұлы Т. Би туралы негізгі білімдер. – СУАР, Кулжа, 2011.

REFERENCES

[1] Qumaruly Y. From “Goldenman” to «Qara Zhorgha» dance. Altyn Besik Magazine. 2013. Vol. 5. P. 16-20.
[2] Sultanbekuly T. More details about dance. Qulzha, China, 2011.

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДИАСПОРАСЫ АРАСЫНДА САҚТАЛУ АСПЕКТІСІНДЕГІ ҚР БИ МҰРАСЫ

Г. Т. Жұмасеитова

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: диаспора, өнер, би, «Қара жорға», «Еңбек биі», «Аю биі», пластика, мәдениет.

Аннотация. Мақалада автор Қытайдағы қазақ диаспорасы арасында сақталып қалған қазақ биі жайлы деректер қарастырылып жүйеленеді. Материалдар автор тарапынан әлем кеңістігінде қазақ диаспорасының жинақы әрі ең тығыз орналасқан жері Үрімшіге экспедициялық сапары барысында жинақталған. Қазақтың мәдени мұрасын алыс-жақын шетелде тұрып жатқан диаспоралар сақтап қалғандығы белгілі. Ұзақ уақыт өздерінің тарихи отанынан шалғайда өмір сүрген қазақ жанұялары өздерінің тілі мен дінін, салт-дәстүрін берік сақтай алған.

Мақалада халық арасынан шыққан жекеленген бишілерден жинап алынған деректер жүйеленді. Экспедициялық зерттеу барысында Қытай қазақтарының арасында би мәдениетінің дамуының бірнеше нақтылы бағыттары айқындалды. Біріншіден, Қытайда би өнерінің көнеден келе жатқан мұра екендігі анық және оған ешкім шек келтірмейді. Бұл осы кеңістікте кең тараған қазақ биіне де тікелей қатысты. Екіншіден, барша қазақ арасына кең тараған танымал билер қатарына «Қара жорға», «Еңбек биі», «Аю биі» атты үш би жатқызамыз. Бұл билердің бәрі осы аттас күй шығармасының сүйемелінде орындалады, бірнеше сюжеттік және стилдік түрлері кездеседі, белгілі бір өзгерістерге түскен, жаңадан қосылатын желілері бар. Әр аймақта, кәсіби емес ортада халық арасынан шыққан танымал орындаушылары бар. Автор ойынша, бұл билер сюжеттік желісі мен пластикалық би элементтерінің тым қарапайымдығына қарамастан қазақтардың еліктеуден пайда болып күні бүгінге дейін жеткен ең көне ұлттық би түрі болып саналады.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 59 – 65

IMPROVING THE MECHANISM OF STRATEGIC MANAGEMENT TO PROVIDE AUTO REPAIR SERVICES

Zh. T. Alieva[1], A. M. Yessirkepova[2], I. S. Polezhayeva[2]

[1]JSC "Narxoz University", Almaty, Kazakhstan,
[2]South Kazakhstan State University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan
E-mail: a.zhanna_77@mail.ru

Key words: repair of motor vehicles, management strategy, optimization model.

Abstract. Due to the significant increase in the number of cars in Kazakhstan and manifest crises need to repair vehicles increases. The car can be called more than any other modern invention. Car in tandem with relevant industries began its existence more than a century ago and disproportionately affected the economic development worldwide. Mobility is the cornerstone of progress in all countries. It follows that a necessary condition for a reasonable understanding of any society is the appreciation of the historical evolution of transport. Obviously, the hallmark of mobility in the world in the twentieth century is the car. Most Kazakhs today depend on the cost-effectiveness and ease of use of a vehicle for personal pleasure and work. The car has become the most valuable asset, both culturally and economically. In this regard, the activities of small and medium enterprises engaged in the maintenance and repair of motor vehicles, must go to a new level. This is possible only with the development strategy, setting goals with the release of their priorities, and the constant search for problems and attempt to continuous improvement. The article presents the factors affecting the efficiency of automobiles, given the number of employees in small and medium enterprises in the Republic of Kazakhstan and South Kazakhstan involved maintenance and repair of vehicle, recommendations on the strategy of automotive enterprises.

ӘОЖ 346.26

АВТОКӨЛІКТІ ЖӨНДЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗЕТІН КӘСІПОРЫНДАРДЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ТЕТІГІН ЖЕТІЛДІРУ

Ж. Т. Алиева[1], А. М. Есиркепова[2], И. С. Полежаева [2]

[1]«Нархоз Университеті» АҚ, Алматы қаласы, Қазақстан,
[2]М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

Түйін сөздер: автокөлікті жөндеу, стратегиялық басқару, үйлестіру моделі.

Аннотация. Қазақстанда автокөлік санының едәуір өсуімен байланысты және дағдарыстың құбылысы автокөлік құралдарын жөндеу қажеттілігі өсіп отыр. Автокөлік қазіргі өнертабыстың өзге түрлерінен жоғары деуге болады. Автокөлік және оған қатысты салалардың дамуы бір ғасыр бұрын басталған және бүкіл әлемдегі экономикалық өсуіне етті. Мобильділік барлық елдерде жетістіктің іргетасы болып табылады. Бұл өз кезегінде әр қоғам өзінің зерделілігімен көліктің тарихи дамуына алғысыпен қарауы қажет. Әлбетте, 20-ғасырдың мобильдік ерекшелігінің бірі автокөлік болып табылады. Қазақстандықтардың көп бөлігі бүгіндікке автокөліктің жеке қажеттілігінде және жұмыста қолдану барысында оның экономикалық тиімді және ыңғайлы болуын қалайды. Автокөлік экономикалық және мәдени жағынан ең бағалы актив деуге болады. Соған байланысты автокөлік құралдарына техникалық қызмет көрсету және жөндеумен айналысатын кіші және орта кәсіпкерлік субъектілерінің қызметі жаңа деңгейге шығуы керек. Ал бұл тек даму, басым бағытын бөліп көрсететін мақсаттарды бөлу және үздіксіз жетілу әрекетінің стратегиясы бар болған жағдайда ғана мүмкін. Мақалада автокөлік жұмысының тиімділігі көрсеткіштері, ҚР және ОҚО тіркелген көлік құралдарының техникалық қызмет көрсетуі және жөндеу жұмыстарымен айналысатын шағын және орта кәсіпкерліктің заңды тұлғаларының саны, автожөндеу кәсіпорындарын басқару стратегиясын жасау бойынша ұсыныстар берілген.

Көлік жөндеу қызметін ұсынушы кәсіпорындарында стратегиялық басқару, кейбір жағдайларда жоспарланған және жоспарланбаған болуы мүмкін. Стратегиялық басқару бірнеше деңгейлерде жүзеге асырылады: жалпы корпоративтік стратегия және жеке бизнес-стратегиялар. Стратегиялық басқару, тұжырымдамалық секілді, талдамалық ойлау үрдісін қамтиды.

Бұл жұмыста ұсыныстар, көлік жөндеу кәсіпорындарының стратегия моделінің оптимизациясы және нақты эвристикалық және мета-эвристикалық бағдаржол көмегімен әзірленген. Моделдер және талдаулық және статистикалық жас қысқартулары, жақсарту факторлары әзірленген және бұл зерттеудегі негізгі салым ретінде қарастырылуы мүмкін.

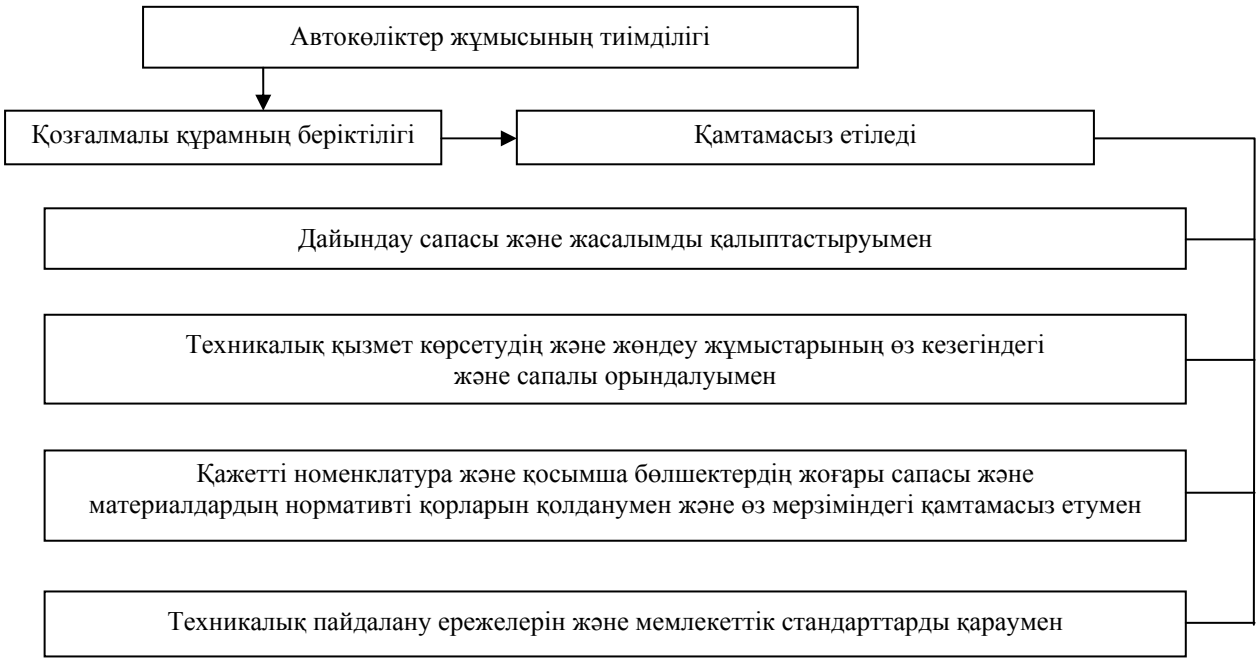
Негізінен, келесі жағдайлар өндіріледі:

1. Алдыңғы зерттеулерді кеңейту негізінде құрылған, оптимизацияның екі моделі. Модельдің оптимизациясы динамикалық бағдарламалау көмегімен шешілген. Бұл моделдер, сондай ақ, оптималды сауықтырылған техникалық қызметке жетудің жалпы негізін және саясаттың ауыстырылуын қамтамасыз етеді, сонымен қатар, жүйенің кез-келген түрі моделінің негізгі тұйықталған нысанында модификациялар негізінде қолданылуы мүмкін.

2. Көпмақсатты үйлесімділік. Модель инженерлі экономиканың түсініктері және базалық болжамдарын жинақтау негізінде әзірленген. Бұл модель көпмақсатты орын басулар көмегімен оптимизацияланған, сонымен қатар, бұл оптимизациялық жанасуларды салыстыруға мүмкіндік беретін, көпмақсатты дерекқордың еліктеуін босаңдатумен байланысты.

3. Оптимизация моделінің параметрлерін бағалау үшін, параметрлерді жақсарту факторын төмендету және жасты бағалау үшін талдаулық модель дами береді. Бұдан басқа, берілген іс-жосық, техникалық қызмет көрсету бойынша аяқталмаған жұмыс себебінен, кез-келген жалпы құрауыштар, коэффициенттің жақсартылуын бағалау үшін әзірленген.

Нәтижесінде, бұл зерттеу, әзірленген моделдерді қолдану және ауыстыру кестесіндегі оптимизациялау моделінің нәтижесінде, осы зерттеу жағдайындағы қызмет көрсетудің осы саясатымен салыстыру негізінде жүргізіледі [1]. Автокөліктердің жұмыс жасау тиімділігі келесі 1-суретте көрсетілген, өз кезегінде ол төменде көрсетілген жолдармен қамтамасыз етіледі.

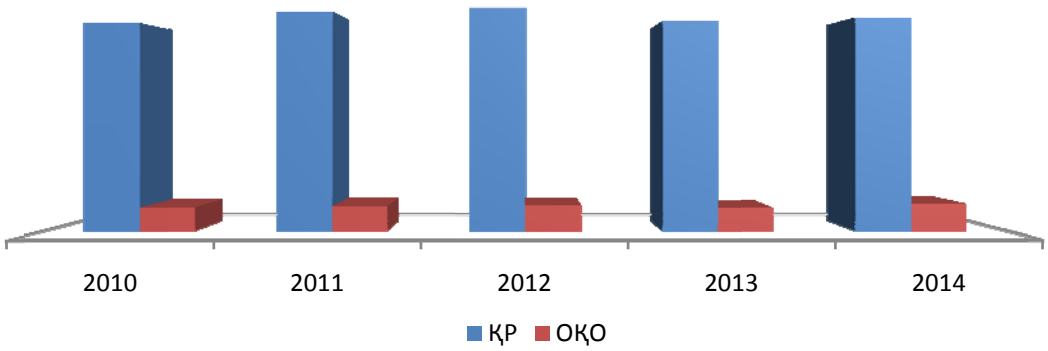

1-сурет – Автокөлік жұмысының тиімділігі

Көлік құралдарын ұстау және жөндеуі, автокөлік құралдары уақыт келе қиын және бұл үшін алдыңғы технологияларды пайдалану болып табылатындықтан автокөлік иелері үшін ауқымды мәселе болып табылады.

Мамандануды жоғары дәрежесін болжайтын сектор болғандықтан, осы саланың жұмысшыларын оқыту қажет болады [2]. Бұл тәуекелділіктерді тиімді басқаруды марапаттайды және жұмысшыларды қорғау үшін заң күшімен бақыланып, реттелінетін болғандықтан, сала ішінде басты ролді қауіпсіздік алады. Мысалы, ауыр жүктегі жұмыстарды және дәнекерлеу жағдайында қажетті қол жұмыстарының көлемінен тәуекелділіктің жоғары дәрежесі болады.

Көлік құралдарының техникалық қызмет көрсетуі және жөндеу жұмыстарымен айналысатын, ҚР және ОҚО тіркелген шағын және орта кәсіпкерліктің заңды тұлғаларының саны 2-суретте келтірілген.

Ескерту. ҚР Статистика Агенттігінің мәліметтері негізінде құрастырылған.

2-сурет – Көлік құралдарының техникалық қызмет көрсетуі және жөндеу жұмыстарымен айналысатын, ҚР және ОҚО тіркелген шағын және орта кәсіпкерліктің заңды тұлғаларының саны, бірлік

Көлік құралдарының техникалық қызмет көрсетуі және жөндеу жұмыстарымен айналысатын, тіркелген шағын және орта кәсіпкерліктің заңды тұлғаларының негізгі сапалы көрсеткіштері 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте – Көлік құралдарының техникалық қызмет көрсетуі және жөндеу жұмыстарымен айналысатын, тіркелген шағын және орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалар бойынша сапалы көрсеткіштер

	2010	2011	2012	2013	2014
Шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары					
Орташа саны, мың дана	2,79	3,38	2,97	5,56	2,45
Еңбек өнімділігі, мың теңге	1282,18	938,91	914,53	1129,56	1817,99
Орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары					
Орташа саны, дана	2253,53	663,52	4180,78	5888,24	3560,75
Еңбек өнімділігі, млн теңге	55,05	73,65	73,43	19,31	19,30
Шағын және орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары					
Орташа саны, мың дана	3,40	4,17	3,78	6,10	3,07
Еңбек өнімділігі, мың теңге	1467,43	884,34	1643,73	1726,72	2217,08
Ескерту. Автормен ҚР Статистика комитетінің мәліметтері негізінде құрастырылған.					

Осылайша, жүргізілген талдау, Қазақстан Республикасы секілді Оңтүстік қазақстан облысында да автокөлік қызметтері сферасының дамуына әсер беретін, айтарлықтай факторлар санын көрсетті. Бұл дегеніміз: автокөлік санының жыл сайынғы артуы, 100 адамға автокөліктің артуы, аймақтардағы автокөліктердің артуы, жол-көліктік оқиғалар, автокөлік жолдарының ұзақтығы, автожолдарды жөндеу аясында мемлекет саясаты, жалпылама пайдалануға сәйкес автокөліктік жолдарды берік орнатудың жиілігі.

Бұл үшін, өндіріс үрдісіндегі техникалық қызмет көрсетудің сауықтыру кестелерін сипаттайтын, оптимизация моделін әзірлеу қажет. Авторлар, басқарудағы немесе бақылаудағы толық бас тартудағы құрауыштың екі түрлі жағдайларын қарастырады. Олар, бас тартуды кездейсоқ шама ретінде жасауды және оларды гамма-үлестірімдер ретінде қарастыру уақытына өтуді қарастырады. Бұдан басқа, олар өздерінде жас жағдайын, жалпы құндағы минимизацияның оптимизация моделіндегі тұжырымдама негізінде үйлестіреді және оны сауықтыру қызметін көрсетудің оптималды кестесін алу үшін, оптималдылық шарттарын пайдалану жолымен шешеді. Нәтижесінде, олар өзінің әдістемесінің тиімділігін көрсету үшін, бірнеше мысалдарды ұсынады [3].

Автокөлік жөндеу кәсіпорындарының стратегиясы, стратегиялық функциялардың кезегімен жүзеге асырылуын ұсынады: олар, стратегиялық баламаларды талдау және баға қоюға негізделген стратегиялық жоспарлау; стратегиялық бақылауды және стратегиялық жоспарды жүзеге асыру.

Тұтастай алғанда, автокөлік жөндеу кәсіпорындарының стратегиялық басқаруы, стратегиялық функциялардың кезегімен жүзеге асырылуын ұсынады (3-сурет).

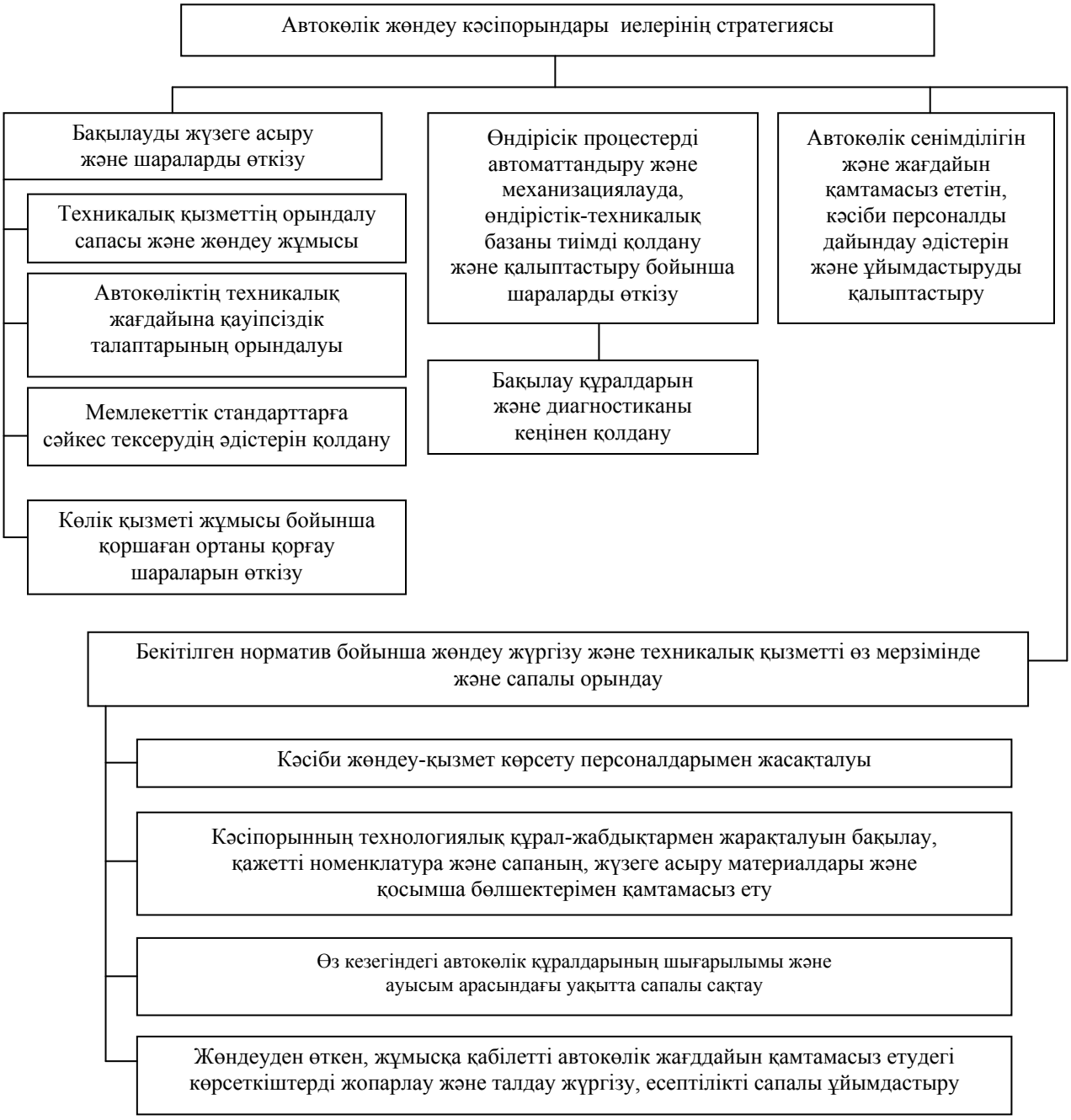

3-сурет – Көлік жөндеу қызметі аясындағы стратегиялық басқару

Автокөлік жөндеу кәсіпорындары иелерінің стратегиясы 4-суретте көрсетілген.

Соңғы жоспарлау бойынша қызмет көрсету оптимизациясының әзірленген сауықтыру моделі, жоспарлаудың әрбір кезеңіндегі жүйенің беріктілігін бағалау үшін, бас тарту интенсивтілігінің жақсартулары және арту коэффициенті негізіндегі кең көлемді бас тартулардың рекурсивті санымен анықталады. Бұдан басқа, олар, техникалық қызмет көрсету бойынша сауықтыру жұмысының жалпы құны және әрбір кезеңдегі факторларды жақсарту және қажетті сенімділік функциясы болып табылатын көрсеткішпен көрсетіледі деп ойлайды. Нәтижесінде, олар модельдің оптимизациясына тәсілдемені модельдеуді пайдаланады және де айта кетерлік жайт, есептеу нәтижелері, дүкен жұмысын жоспарлау жүйесін шешудегі қызмет көрсетуді қолдауға пайдалануы мүмкін.

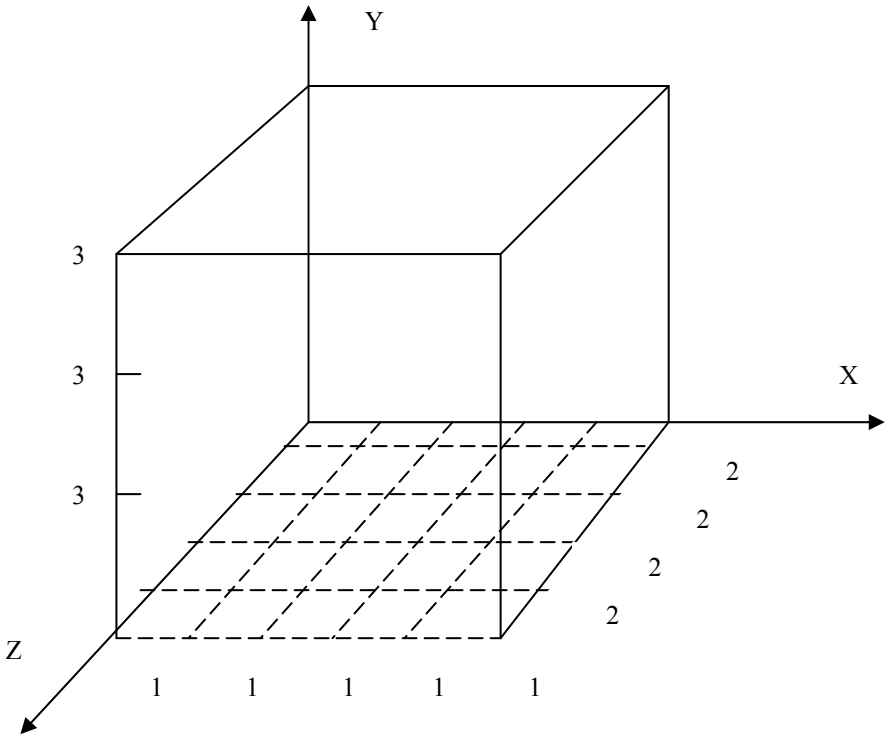
Кеңістіктегі күрделі мәселелердің параметрлерін шешу және үйлестіру үшін, көлікті жөндеу жұмыстарымен айналысатын, кәсіпорынды басқару стратегиясын жүзеге асырудың үшөлшемді моделі ұсынылады, мұнда X – басқару мақсаттарының құрауыштары, У – шешімдерді қамтамасыз ететін құрауыштар, Z – стратегия деңгейлері.

4-сурет – Автокөлік жөндеу кәсіпорындары иелерінің стратегиясы

Әрбір куб – стратегияның әрбір деңгейі үшін шешуге қажетті мәселе. Автокөлік кәсіпорындарының стратегиясын жүзеге асыру бағыттары және үйлестіру моделі 5-суретте көрсетілген.

Талдау моделі, жалпы шығындар функциясын азайту есебінен жалға алынған жабдықтардың қызмет көрсетуіндегі оптималды кестесін табу үшін қолданылады. Олар техникалық қызмет көрсетудің сауықтыру және түзетуші іс-әрекеттері негізінде анықтайды, олардың әрқайсысы бір-бірімен байланысты, одан кейін, қарастырылатын сұрақтардың бұзылуымен байланысты шығындардың пенальтимен бірге қызметтерден бас тарту интенсивтілігін төмендету тұжырымдамасын қарастырады.

1.1. Көлік жөндеу қызметінің сапасын жоғарлату
1.2. Техникалық жабдықтармен қамтамасыз етілуі
1.3. Жұмысшылардың біліктілігін жоғарлату
1.4. Сертификаттау
1.5. Жөндеуден кейінгі қызмет көрсету

2.1. Әдістемелік қамтамасыз ету
2.2. Қормен қамтамасыз ету
2.3. Ақпараттық қамтамасыз ету
2.4. Құқықтық қамтамасыз ету

3.1. Стратегияны әзірлеу
3.2. Стратегияны жүзеге асыру
3.3. Стратегияны бақылау және түзету

5-сурет – Автокөлік кәсіпорындарының стратегиясын жүзеге асыру бағыттары және үйлестіру моделі

ӘДЕБИЕТ

[1] Ерохина Л.И. Основы организации обслуживания на предприятиях сферы сервиса: учеб. пособие. – Тольятти: Изд-во ПТИС МТУС, 2001. – 144 с.

[2] Маркова В.Д. Маркетинг услуг. – М. : Финансы и статистика, 1996. – 128 с.

[3] Бычков В.П. Эффективность производства и предпринимательство в автосервисе: учебное пособие. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – 304 с.

REFERENCES

[1] Erohina L.I. Osnovy organizacii obsluzhivaniya na predpriyatiyah sfery servisa : ucheb. posobie. Tol'yatti : Izd-vo PTIS MTUS, 2001. 144 p.

[2] Markova V.D. Marketing uslug. M. : Finansy i statistika, 1996. 128 p.

[3] Bychkov V.P. EHffektivnost' proizvodstva i predprinimatel'stvo v avtoservise : uchebnoe posobie. Tambov: Izd-vo Tamb. gos. tekhn. un-ta, 2007. 304 p.

КЛАССИФИКАЦИЯ И СТРУКТУРА АВТОРЕМОНТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Ж. Т. Алиева[1], А. М. Есиркепова[2], И. С. Полежаева[2]

[1]АО “Университет Нархоз”, Алматы, Казахстан,
[2]Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Ключевые слова: ремонт автотранспорта, стратегия управления, оптимизационная модель

Аннотация. В связи с значительным ростом числа автомобилей в Казахстане и проявившимися кризисными явлениями необходимость в ремонте автотранспортных средств возрастает. Автомобиль можно назвать больше, чем любое другое современное изобретение. Автомобиль в тандеме с соответствующими отраслями промышленности, начало свое существование более чем век назад и несоизмеримо повлияло на

экономическое развитие во всем мире. Мобильность является краеугольным камнем прогресса во всех странах. Отсюда следует, что необходимым условием разумного понимания любого общества является признательность за историческую эволюцию транспорта. Очевидно, что отличительной чертой мобильности в мире в 20-ом веке является автомобиль. Большинство казахстанцев сегодня зависят от экономической эффективности и удобства использования автомобиля для личного удовольствия и работы. Автомобиль стал самым ценным активом, как в культурном, так и экономическом смысле.

В этой связи деятельность субъектов малого и среднего предпринимательства, занимающихся техническим обслуживанием и ремонтом автотранспортных средств, должен выйти на новый уровень. А это возможно лишь имея стратегию развития, постановку целей с выделением их приоритетов, постоянным поиском и проблем и попыткой непрерывного совершенствования. В статье представлены показатели, влияющие на эффективность работы автотранспорта, приведена численность занятых в сфере малого и среднего предпринимательства в РК и ЮКО, занимающихся техобслуживанием и ремонтом транспортных средств, даны рекомендации по разработке стратегии авторемонтных предприятий.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 65 – 71

LOCAL INTRODUCTION OF INSTRUMENTS OF MARKETING IN THE COMPANIES OF AGRARIAN SECTOR

M. Zh. Kamenova, M. Zh. Tursumbayeva, S. K. Kapysheva

Kazakh University of Economy, finance and International Trade, Astana, Kazakhstan.
E-mail: mazken_kamenova@mail.ru, tursumbaeva_m@mail.ru, saltik_ksk@mail.ru

Key words: marketing, the consumer, conduct of consumers, marketing - a mix.

Abstract. The purpose of work is researches of introduction of marketing at the local level, studying conduct of consumers in the market of dairy products of the Republic of Kazakhstan and development of suggestions for improvement of marketing policy of the enterprises. Methodology of work made the dialectic method assuming studying of economic events in their continuous development and interrelation. Such methods of research as the comparative, logical and system analysis, comparison, generalization, synthesis and other methods were applied. During research, authors draw conclusions by results of poll of consumers of dairy products, insufficiency of use of marketing tools at the enterprises only at the local level is noted. In the conclusion, authors emphasize the importance of studying of behavior of consumers for increase of competitiveness of a domestic production.

Range of application of work is the market of dairy products of the Republic of Kazakhstan. Conclusions of authors can be used in the course of development of marketing policy of domestic enterprises, and also in the course of teaching disciplines of an economic cycle.

ӘОЖ 339.13.63

АГРАРЛЫҚ СЕКТОР КОМПАНИЯЛАРЫНДА МАРКЕТИНГТІК ҚҰРАЛДАРДЫ ЖЕРГІЛІКТІ ДЕҢГЕЙДЕ ЕНГІЗУ

М. Ж. Каменова, М. Ж. Тұрсымбаева, С. К. Қапышева

Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті, Астана, Қазақстан

Түйін сөздер: маркетинг, тұтынушы, тұтынушы мінез-құлқы, маркетинг-микс.

Аннотация. Жұмыс мақсаты жергілікті деңгейде маркетингті енгізуді зерттеу, Қазақстан Республикасының сүт өнімдері нарығында тұтынушылардың мінез-құлқын зерттеу және кәсіпорынның маркетингтік

саясатын жетілдіру бойынша ұсыныстар өңдеу. Жұмыс әдіснамасын экономикалық құбылыстардың өзара байланысы мен тұрақты дамуын зерттейтін диалектикалық әдіс құрады. Сонымен қатар, салыстырмалы, логикалық және жүйелілік талдау, топшылау және басқа әдістер қолданылды. Зерттеу барысында, авторлар сүт өнімдері тұтынушыларына жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша қорытындылар жасалды, кәсіпорындармен жергілікті деңгейде маркетингтік құралдарды қолдану жеткіліксіздігі анықталды. Қорытындысында авторлар отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін көтеру үшін тұтынушылардың мінез-құлқын зерттеу маңыздылығын атап өтті.

Жұмысты қолдану саласы Қазақстан Республикасының сүт өнімдері нарығы болып табылады.

Қорытындысында авторлар дұрыс таңдалған кеден саясаты елдің сыртқы экономикасының дамуымен қатар, ішкі дамуына оң ықпал тигізетінін атап өтті.

Жұмыс бойынша жасалған ұсыныстар отандық кәсіпорындардың маркетингтік саясатын өңдеу процесінде, сонымен бірге экономикалық цикл пәндерін оқыту барысында қолданыла алады.

Кіріспе. Қазақстанның нарықтық экономикаға өтуіне байланысты адамдардың әлеуметтік жағдайларында тауарлар мен қызметтерді таңдау жағынан психологиялық және жеке тұлғалық өзгерістер пайда болды. Қоғам табыс деңгейіне қарай жіктеле бастады, қазақстандықтардың өмір сүру жағдайы мен стилі өзгерді. Егемендік Қазақстан халқының ұлттық санасын көтерді, адамдардың ділі (менталитеті), дінге, тарихқа және мәдениетке көңіл қоюы өзгерді. Қазақстанның Еуропа мен Азияның тоғысында орналасуы оның аумағында тұратын 130-дан астам ұлт өкілінің өмір сүру қалпына және тауарлар мен қызметтерді сатып алу барысына әсер етеді. Маркетинг мамандары осы жағдайларды өздерінің маркетингтік бағдарламаларын жасау кезінде ескеруі қажет.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстанда маркетинг құралдарын қолдану аясы көлемі өте шектеулі болып отыр. Мұның себебі, көп жағдайда маркетингтің даму мүмкіндігін шектейтін сыртқы орта факторларының әсері мен отандық маркетингті оның классикалық үлгісінен айырып көрсететін сапалық факторлар, сонымен қатар, кәсіпорынның қызметімен байланысты факторлар: қаржы ресурстарының жетіспеушілігі, жаңа нарықтық ортада жұмысты жүргізе алу дағдыларының болмауы, кадрлар біліктілігінің төмен болуы, кәсіпорындарда нарықтық коньюнктура мен тұтынушыларды зерттейтін мамандандырылған бөлімшелерінің болмауы және т.б.

Бұдан басқа, қазақстандық кәсіпорындардың қызметіне маркетинг жүйесі мен оның әдістерін табысты енгізуге келесі факторлар әсер етеді: экономикалық дағдарыс және экономиканың көптеген салаларында өндіріс көлемінің төмендеуі; толыққанды нарықтық қатынастардың болмауы және бәсекенің жеткіліксіз дамуы, кәсіпорындардың төлем қабілетсіздігі, бәсекеге қабілеттіліктің төмендігі, ресурстардың болмауы және басқалар.

Республиканың кәсіпорындары мен компанияларының қызметінде маркетингті барынша тиімді қолдану олардың қызметінің ішкі және сыртқы ортасында белгілі бір жағдайлар болған жағдайда орын алады, оған: толыққанды нарықтық қатынастарды және тұтынушылар нарығын жасау, өнімнің бәсекеге қабілеттілігін көтеру, өндірістік өсу мен оны тұрақтандыру жатады. Компанияда маркетингті енгізу – бұл барлық өндірістік, өткізу, қаржылық, кадрлық саясатты бұрынғы қолданыстағы әдістерден сапалы түрде айрықшаланатын принципиалды жаңа негізде түбегейлі қайта құру. Компанияның қолданатын маркетингтік стратегиясының мағынасы қызмет аясын анықтау және қызметін жүргізіп отырған жерлерде өз ұстанымын нығайтатын шараларды таңдау, тез өзгеріп отыратын нарықтық жағдайларға жылдам бейімделуі және ұзақ перспективада тұрақты түрде қызметін жүргізе алуы [1].

Компанияларда шаруашылықты жүргізудің бұрынғы шарттарында ғылыми зерттеулер жүргізу, ақпарат жинаумен айналысатын маркетингтің жеке құралдары ғана қолданғанын атап өту қажет. Алайда, бұл зерттеулердің қорытындылары мен нәтижелері тәжірибеде кеңінен қолданылған емес, жалпы, маркетингі енгізу бойынша кешенді келіс болмады.

Нарықта бәсекелестіктің күшеюі кәсіпорын басшылығына маркетингтік құралдарды пайдалану қажеттілігін көрсетті. Кәсіпорындарда маркетингтік департаменттер мен бөлімдер құрылып, қызметкерлердің атқаратын жұмыстары мен рөлдері анықталып, маркетинг бойынша директор лауазымы енгізіліп, бөлімде қызметкерлер саны артып, маркетингтік бюджет өсе бастады. Кәсіпорындар нарықты, тұтынушыларды зерттеуге, маркетингтік зерттеулерді жүргізуге көп көңіл бөледі және т.б.

Алайда, компанияға маркетингті енгізуі лезде орындалатын процесс емес. Ол көптеген факторларға байланысты: жасалынатын операциялардың саны мен көлемі, олардың табыстылық деңгейі; ағымдағы экономикалық жағдай; компанияның алдына қойған мақсаттары, бизнестік процестердің бюрократтану деңгейі және т.б. Сонымен қатар, ауылдық жерлерде және шағын қалаларда табыстың төмен деңгейі кәсіпкерлерге тұтынушы үшін күресте негізгі құрал ретінде салыстырмалы төмен бағаны пайдалану арқылы пассивті маркетинг стратегиясын жүргізуге мәжбүрлейді. Сондықтан, компания маркетинг элементтерін қолданудың әртүрлі дәрежесімен маркетингтік тұжырымдамасын қолдана алады [2].

Барлық отандық компаниялар көптеген себептер бойынша маркетингтік құралдарды кең ауқымды және бір мезгілде қолдана алмайды. Отандық фирмаларда маркетинг бөлімшелерінің қызметін талдау олардың маркетингтің тек жеке функциялары: өткізу немесе коммерциялық қызметті орындайтынын көрсетті. Отандық фирмаларда маркетингті ұйымдастыруды жүзеге асыруда жүйелік келіс жоқ. Отандық нарықтың жағдайын, фирмалардың ішкі нарық, өндірістік, қаржылық және сервистік мүмкіндіктерін ескере отырып, отандық фирмаларда маркетингті ұйымдастырудың үш деңгейін анықтауға болады. Бірінші деңгей – төмен, маркетингтік тәсілді жергілікті жүзеге асыруды қарастырады; екінші – ішінара және үшінші деңгей – маркетинг тұжырымдамасын жаһандық жүзеге асыру. Төменде маркетингтік тұжырымдамасын әр түрлі деңгейде іске асырудың қысқаша сипаттамасы келтіріледі. Маркетинг элементтерін жергілікті енгізу – бұл әлі маркетингтік жүйе емес, оны фирмамен өндеуінің басы ғана. Алғашында фирма маркетингтік жүйесін қалыптастырмай, өзіне маркетингтің тек жеке құралдарын енгізе алады. Мысалы, компания жаңа нарықтарға өз тауарларымен шыққанда (жаңа тауарларды өңдеу, нарық сегментін игеру), тауарларды өткізу жүйесін оңтайландыру арқылы өткізу саясаты шараларын жүргізуде, коммуникация жүйесінде белсенді жұмыс жасау арқылы, нақты айтқанда өз өнімінің жарнамасын жасауда маркетинг тұжырымдамасын жергілікті енгізуді жүзеге асырады. Осылайша, маркетингті жергілікті енгізу – өндіруші мен тұтынушы арасындағы қарым-қатынасты тереңдету, ұсынылған тауармен тұтынушының қанағаттану деңгейін арттыру мақсатымен маркетингтің жеке функцияларын компания деңгейінде жүзеге асыру болып табылады.

Маркетингті ұйымдастырудың екінші деңгейі – ішінара жүзеге асыру. Ол компанияның маркетингті ұйымдастырудың жоғары дәрежесін көздейді. Бұл жағдайда, фирма қазіргі уақытта маркетингтің өзекті жеке бағыттарын шектемей маркетингтік қызметті айқын түрде жүзеге асырады.

Фирма ішінара жүзеге асыруда тұрақты негізде маркетингті жүзеге асырады және толық оған бағытталады. Ішінара деңгейде фирманың маркетингтік жүйесінің жұмыс істеуі, ең алдымен, сыртқы ортаның әсерінен компанияның басқару деңгейін арттырудың ішкі қажеттілігіне байланысты. Басқаша айтқанда, маркетингті ішінара жүзеге асыру – бұл компаниядағы "маркетинг-микс". Қазақстан экономикасының қазіргі дамуында жергілікті деңгейде енгізу аса тән болып отыр. Бұл деңгейде маркетингтік қызмет бағыттарының бірі тұтынушыларды маркетингтік зерттеулер болып келеді.

Нарықта өзінің маркетингтік көшбасшылыққа қол жеткізу мақсатында тұтынушылық мінез-құлықты болжау қажет. Кеңес заманында, іс жүзінде тұтынушының мінез-құлқына ешқандай назар аударылмады. Компанияның негізгі алаңдаушылығы тек тауарлар өндіру болды, ал олардың өтімі өздігінен жүзеге асырылды. Алайда, ұлттық тұтыну тауарлармен қаныққан нарықта тауарларды өткізу бәсекелестіктің деңгейіне байланысты. Фирмалар маркетингтік стратегияны өңдеуде тұтынушылардың пікірін білулері қажет, себебі ол көптеген факторларды қамтиды, оған жататындар:

– әлеуметтік-экономикалық топтар бойынша халықтың табысының деңгейі;

– әрбір тұрғынға есептелетін ұлттық табыстың мөлшері;

– жұртшылыққа сату үшін коммерциялық желіге бөлінген тауар ресурстарының мөлшері және тағы басқалар;

– тұтынушы сипаты, төлем қабілеттілігі, мәдени дәстүрлері, мотивация, т.б. осы себепті, бірінші кезекке тұтынушы үшін бәсекелестік күрес, оның қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндіктері шығарылады.

К. Маркс қажеттіліктер жүйесін зерттей келе оны нақтылап үш түрлі деңгейге бөлді: абсолютті, нақты және төлем қабілетті. Абсолютті қажеттіліктер нақты тұтыну құнына дерексіз болып келеді. Тұтынушылар әлуетті мүмкіндіктердің иесі және өндірісті ынталандырушы күш бола отырып,

олар нақты адамзат тарихында бар. Оларға азық-түлік, тұрғын үй, рухани дамуы қажеттіліктері жатады. Нақты қоғамдық қажеттіліктер қатынастық сипатта, яғни қоғамда бар немесе келешекте болуы әбден мүмкін нақты заттарға қажеттіліктерді сипаттайды. Олар әрқашан нақты өнімдермен жүзеге асырылатын заттық формаға ие. Төлем қабілетті қажеттіліктер қоғамның нақты жүзеге асырылатын тұтыну мүмкіндігін бейнелейді және тұрғын халықтың төлем қабілеттілігіне негізделген.

Нарық жағдайында тұтынушылық мінез-құлықты қалыптастыру нарықты зерттеудің және бәсекелестік мүлдем жаңа бағыты болып табылады. Сондықтан тұтынушылық мінез-құлықты және сұранысты зерттеумен айналыспаған компаниялар, нарықта өз үлесін ұлғайта және өз өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыра алмайды. Дамыған елдердің тәжірибесі бәсекелестік ортада әлді маркетингтік саясатсыз өмір сүру мүмкін еместігін көрсетіп отыр. Мінез-құлықтың жауапты әсерін бағалау маңыздылығы көптеген қазақстандық компанияларға керек екені айқын. Тұтыну нарығында бұл мәселе шиеленіскен бәсекелестік салдарынан, шетелдік тауар таңбаларын алға жылжытудың агрессивті стратегиялардың пайда болуынан өткір болып отыр. Мұндай жағдайда, тұтынушыларды жүйелі маркетингтік зерттеулердің болмауы нарықта компаниялардың бәсекелестік артықшылықтарын жоғалтуға алып келеді.

Тұтынушыларды зерттеу қазіргі заманғы отандық және шетелдік авторлардың еңбектерінде көрініс тапты. Мысалы, П. Друкер компанияның негізгі бизнес мақсаты тұтынушыны жасау деп санайды [3]. Біз, тұтынушыға бағытталған маркетинг – тұтынушылар кіріске деңгейіне және таңдау мүмкіндігіне ие, қандай да бір өнімді, қызметті немесе идеяны сатқысы келген адам саналы немесе бейсаналы түрде тұтынушының мінез-құлқының шынайы ниеттерін түсінуге, осы мінез-құлықтың жасырын тетіктерін анықтауға ұмтылатын маңызды корпоративті стратегия, сондықтан ол тұтынушы мотивациясын зерттейді, яғни бизнесте жетістік тұтынушымен анықталады деген ғалымдардың пайымдауларымен келісеміз.

Тұтынушылық мінез-құлықты зерттеу, тұтынушының сатып алу мотивациясына көңіл бөлу, процесінде, оның сатып алу процесінде оның іс-қимылын бақылау компанияларға тұтынушылардың қажеттіліктерін тиімді қанағаттандыруға, келешектегі сұранысты, олардың нарықтағы мінез-құлқын болжауға ықпал жасай отырып, бұрынғы клиенттерді сақтап және жаңаларын тартуды қамтамасыз ете отырып, ұзақ мерзімді табыс пен жоғары табысты қамтамасыз етеді. Тұтынушылардың мінез-құлқын моделдеу теориялық және практикалық тұрғыдан негізгі мәселелердің бірі. Моделдеу көмегімен нарық қызметкерлері негізгі сұрақтарға жауап алуға ұмтылады: нақты жағдайда сатып алушының мінез-құлқы не себептен өзгермелі, алғашқы және қайта сатып алуда шешім қабылдау процесіне қандай факторлар әсер етеді.

Маркетинг үшін тұтынушылық мінез- құлықтағы мотивацияны білу тауарларды тұтынушыға қысқа әрі жылдам жолын ашады. Тұтынушылардың шешімдері үш жалпы санатқа жіктелуі мүмкін:

– жоспарлы сатып алуларды жасаған кезде мінез-құлық;

– шектеулі талдау негізінде шешімдер;

– мұқият талдау негізінде шешімдер.

Шешімнің бірінші түрі тауарларды елеулі ізденістер мен сатып алушылық жағдайды талдаусыз, аса қымбат емес тауарларды сатып алуды жүзеге асыруда сипатталады. Мұндай тауарларды сатып алу кезінде тұтынушы осы топтағы өнімдердің басқа да тауар таңбаларымен таныс болса да, белгілі бір тауар таңбасына өз артықшылығын береді. Тұтынушы өзіне таныс емес тауар таңбасының тауарын сатып алған кезде сатып алу шешімін шектеулі талдау негізінде жасайды. Бұл жағдайда ақпаратты алдын-ала жинақтау және талдау қажет. Терең талдау қымбат, сирек сатып алынатын аса танымал емес немесе мүлдем таныс емес брендтерді (автокөліктер,үйлер) сатып алуда жүзеге асырылады.

Қосымша шұғыл сатып алынатын өнімдер бар, оларды сатып алу эмоциялар немесе шұғыл түрде және оларды сатып алу алдын-ала саналы жоспарсыз, албырт сатып алу негізінде жүзеге асырылады. Бұдан басқа, тұтынушылардың мінез-құлқы, сатып алу сипаты жеке тұлғалық, әлеуметтік және психологиялық факторлармен анықталады.

Жеке тұлғалық факторлар – бұл жасы, отбасылық өмірлік циклінің кезеңі, шұғылданатын кәсібі, табысы, өмір салты, жеке тұлғалық түрі және т.б. Әдетте, осы факторларды нарық қызметкерлері тарапынан бақылау мүмкін емес. Мәдени фактор тұтынушылардың мінез-құлқына үлкен және терең әсер етеді, себебі мәдениет адамдардың қажеттіліктері мен мінез-құлқын анықтайды.

Мәдениет тұтыну заңдылықтары, ұрпақтан ұрпаққа берілетін тұрақты қалыптасқан әдеттерде көрінеді және бір қоғамды басқалардан ажыратуға мүмкіндік береді [4].

Тұрғындардың кірістерінің жылдам өсуі компанияларды өз нарықтарының дамуының сапалы және санды параметрлерін дамыту туралы ойлауға мәжбүрлеп отыр.

Дегенмен, Қазақстан Республикасы халқының нақты білімі, табысы және жұмысқа қамтылуы жөнінде мәліметтер болмауы себепті қазіргі уақытта әлеуметтік жіктеу жүргізілмеген. Сондықтан да бүгінгі Қазақстанның таптық құрылым үлгісі жоқ.

Қазақстан қоғамын жоғары, орта, төменгі деп 3 тапқа бөлуге болады. Қоғамның жоғары табына бұрынғы партия номенклатурасынан шыққан ірі меншік иелері мен кәсіпкерлер, сайлау органдарының мүшелері, әкімдер, ірі бизнесмендер, банкирлер, т.б. кіреді. Қазіргі кездегі нарықтық экономика құрамы меншік иелері мен жалданушы категория түріндегі орташа тапқа негізделген.

Қолда бар кейбір зерттеулер бойынша, республикамызда айына 1000–1500$ табыс табатын кәсіпкерлерден, орташа және шағын бизнес өкілдерінен, заңгерлерден, банк қызметкерлерінен, басқа да категория тұлғаларынан тұратын орташа таптың жұқа қабаты қалыптасып келеді.

Әлемдік тәжірибе бойынша, көп елдердің әлеуметтік құрылымы орта таптан тұрады және олардың мүддесін қолдау экономикалық өсуге негіз болады. Жалпы әлемдік үлгілерге сәйкес «орта тап» жан басына шаққандағы табысы жылына 12 мың доллардан асатын халықтың 30–40%-ын құрайды.

Нарықтық экономикасы «дамыған» елдерге қоғамдық құрылым түр-үлгісі «лимон» сияқты: орта бөлігі дамыған (орта таптар), жоғары және кедей таптардың түйісу полюсі төмендеу деп сипаттауға болады.

Қазақстан және көптеген ТМД елдері, сонымен қатар Ресей үлгісі пирамида тәріздес, өйткені халықтың көпшілігі оның төменгі бөлігінде жаншылып тұрғандай сипатта.

Орта таптың құрылымын анықтау және отандық тұтынушылар тобының өмір сүру стилін айқындау мақсатымен қазақстандық «Эксперт Консалт» фирмасының мамандары зерттеу жүргізді. Талдау 4 фактор топтары бойынша жүргізілді. Олар – құндылықтарға бейімделу (өз күшіне сенген немесе қамқоршыларына (патернализмге) арқа сүйегендер); тұтынушылық және кәсіптік мінез-құлықтың икемділігі, тұтыну құрылымы мен табыс деңгейі. Қазақстандық орта тап өкілдерін іріктеудің жалғыз формальды өлшемі ретінде табыс деңгейі алынады. Бірақ бұл зерттеулер таптарды анықтауға қолданылатын көрсеткіштердің бәрін қамтымаса да, басқа мәліметтер болмағандықтан, осы зерттеулердің нәтижелерін келтірейік. «Эксперт Консалт» фирмасының зерттеуі бойынша, қазіргі кезде Қазақстанда 870 мың отбасы немесе 2,6 миллионнан астам адам орта тапты құрайды, бұл шамамен алғанда республика халқының 17,6%-і, олардың жартысынан көбі жоғары білімді. Отбасының жан басына шаққандағы табысы айына 150$-дан асып түседі. Орта тап үлесіне барлық тұтынудың 50%-дан астамы кіреді. «Эксперт Консалт» фирмасының есебі бойынша орта таптың төменгі топшасының жылдық табысы бір адамға айына 150–250$ құрайтын отбасылар жатады. Олардың үлесі барлық Қазақстан халқының санының 12,3%-ын құрайды. Төменгі орта тапқа негізінен кәсіпорынның орта табын басқарушылар мен менеджерлер, алдыңғы қатарлы мамандар, әр түрлі қызметтегі кәсіпқойлар, жоғарғы жалақы алатын жұмысшылар мен қызметкерлер жатады. Орта таптың жоғары топшасына (5,3%) жылдық жиынтық табысы 9000$-дан – 15000$ құрайтын отбасылар жатады. Олардың құрамына жоғары үлесті басқарушылар мен әр түрлі деңгейдегі топ-менеджерлер кіреді. Олар жоғары деңгейлі табысқа жеткілері келеді және өзінің әлеуметтік мәртебесін көтеруге тырысады. Бай адамдардың табыстары иен шығындарының объективті мәліметтері болмағандықтан, орта таптың шығындарын төмен таптың шығындарымен салыстыруға тура келеді. Мысалы, ұзақ мерзімде пайдалану тауарлары нарығының ішінде автомобиль нарығы (жылжымайтын мүлік нарығынан басқа) сыйымы мол және жедел дамиды. Қазақстандықтардың жеке меншігінде бір миллионға жуық жеңіл автомобиль тіркелген, олардың 80% ТМД елдерінде шығарылған. Орта таптардың төменгі және орта бөлігі көбінесе Toyota, Mazda, Honda, Daewoo автомобильдерін (негізінен бұрын пайдаланылған) қолданады. Ал орта топтың бір адамға шаққанда табысы 350$ құрайтын отбасында Wolkswagen, Audi, Nissan, BMW, Mersedes автомобильдеріне көңіл аударады.

Дамыған елдерде тұтынушылар құқығы абсолютті және қолсұқпаушылыққа ие. Бұл өз құқығын қорғаудағы тұтынушылар қозғалысының дамуымен байланысты. Республикамызда қоршаған

ортаның ластануы, тауар сапасы мен қауіпсіздігінің төмендеуі сияқты сан түрлі себептерге байланысты консьюмеризм дами бастады.

Қазақстан Республикасында өз құқығын қорғайтын тұтынушылар қозғалысы дамуда. Импортты ырықтандыру, экономиканың жеке секторының дамуы, нарықтың сапасыз тауарға толуы, іскерлік практикаға көптеген кәсіпкерлердің дайын болмауы, тауар қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз ету проблемаларын тудырып отыр. Осыған байланысты Қазақстанда тұтынушы құқығын қорғау бірлестіктері мен қоғамдары құрылып, жұмыс істеуде. Олардың ең басты мақсаты – тұтынушылардың сапалы тауарларды тұтынудағы мүддесін қорғау болып табылады [5]. Тұтынушылар қоғамдары өнім туралы толық және нақты ақпарат алудағы өз мүддесінде мемлекет тұрғысынан қолдау туып отыр және тұтынушылар құқығын қорғайтын 100-ден аса қоғамдық ұйымдар қалыптасқан.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында аграрлық секторды дамыту мемлекеттік маңызды мәселе. Агроөнеркәсіптік өндіріс кешенінде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық үдерістерінде саланы кешенді дамыту үшін өндірісті ғылыми негізде ұйымдастыруды, өндірістік ресурстарды ұтымды пайдалануды талап етеді. Мұндай экономикалық жағдайға негіз болған аталған үдерістердің шамалары мен көрсеткіштерін зерттеуді қажет етеді.

Қазақстандағы ауыл шаруашылығының бір саласы сүтті тұтыну көлемі Ресеймен салыстырғанда әлде қайда жоғары болып отыр. Себебі, халықтың оған бөліп отырған қаржысы артық. Ресей шығындарының 29 пайызын сүтке жұмсап отырса, Қазақстан 34 пайызға қол жеткізді. 2011 жылдың 4-ші тоқсанында елдегі сүтті тұтыну көлемі бас өнімдермен салыстырғанда бірнеше есеге артық болды.

Ауыл шаруашылық саласында сүт және сүт өнімдері 20 пайызын құрайды. Қазақстан нарығында бұл саладағы ірі ойыншылар отандық Фудмастер, Агроөнім, ресейлік Вимбильдан және француздық Данон.

Қазақстандықтар тұтынатын сүт өнімдерінің 50 пайызы отандық өнімдер, ал қалған 50 пайызы Ресейден, Белоруссиядан және Балтық елдерінен импортталады.

Отандық өнімнің сақталу мерзімі аз болғанға орай ондағы пайдалы заттардың сақталғандығын айтады. Соған орай отандық тұтынушылар өз өнімімізді тұтынғанды жөн көреді. Бағасы да арзан. Ал қонақ үйлер мен қымбат дәмханалар шетел өнімін қолданғанды дұрыс көреді. Себебі, олар шетел қонақтарына қызмет көрсетеді. Ішкі нарықта орта есеппен 1 қазақстандық 1 жыл ішінде 260–270 литр сүт тұтынады екен [6].

Халықаралық зерттеу Euromonitor International компаниясының хабарлауынша қазақстандық сүт өнімдерінің нарығы 1,14 млрд долларға бағаланып отыр. Бұл Беларуссияның көрсеткішінен жоғары, алайда Ресейдікінен төмен.

2014 жылғы қазандағы тұтыну бағаларының индексі қыркүйекке қарағанда 100,5% құрады. Азық-түлік тауарларының бағалары мен тарифтері 0,7%-ға өсті. Сүт өнімдерінің бағалары 1,5%-ға өсті, соның ішінде кілегей 4,6%-ға, қойылтылған сүт – 3,9%-ға, пастерленген сүт – 1,8%-ға, қоюлатылған сүт – 1,7%-ға, шикі және ұзақ сақталатын сүт – 1,5%-дан, ірімшік пен сүзбе – 1,7%-ға, ашытқан сүт өнімдері – 0,8%-ға қымбаттады.

Сүт және сүт өнімдеріі нарығын зерттеуде бізбен осы нарықтағы тұтынушылардың мінез – құлқы зерттелді. Зерттеуге қатысқандардың 69%-ы – әйелдер, 31%-ы – ерлер болды. Олардың ішінде негізінде 35–60 жастағы адамдар, тек 25%-ы – 18-25 жас аралындағы жастар. Сонымен қатар, тұрғындардың 50%-ы сүт өнімдерін күнде тұтынады, 25%-ы аптасына екі рет, 18%-ы анда санда, 7%-ы мүлдем тұтынбайтыны анықталды.

Нәтижесінде халықтың бір күндік тұтыну мөлшері нормаға сәйкес емес екендігі анықталды, яғни норма 1 литр 110 грамм болса, сауалнамаға жауап бергендердің бір күндік тұтыну нормасы 0; 783 литр шамасында тұтынатындығы байқалды. Бұл жерден анықтайтынымыз, аптасына бір тұтынушы соңғы статистикалық мәліметтерге сәйкес 1 литр сүттің бағасы 120 теңге деп тұжырымдалған 658 теңгесінің сүт өнімдерін пайдаланады. Яғни сүт өнімдеріне сұранымның ауытқуын және сауалнама нәтижесін талдай келе, кіріс деңгейінің өсуі сүт өнімдерін тұтыну көлеміне әсер етпеуі мүмкін деген қорытынды жасауға болады.

Нәтижелерді талқылау. Қорытындылай келе, сүт және сүт өндіруші кәсіпорындарда маркетингті жергілікті деңгейде енгізу үшін тұтынушылар сұранысын талдап, сәйкес шешімдер қабылдап, өндіріс көлемін, өнім ассортиментін жаңартып, өнім сапасын жоғарылату шараларын

қарастыру қажет. Ол үшін арнайы мамандандырылған орта және ірі тауарлық шаруашылықтар құру арқылы ішкі нарықты отандық сүт өнімдерімен қамтамасыз ету; тұтынушылар талғамы мен сұранысына сәйкес сүт және сүт өнімдерінің ассортиментін кеңейту арқылы қажеттіліктерді қанағаттандыру; сүт және сүт өнімдерінің қазіргі күнге сай орамдар есебінен сақтау; сүт өнеркәсібі және қызмет жасау салаларының бәсекеге қабілетті маман-кадрларын дайындау қажет.

Қорытындылар. Отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін көтеру үшін тұтынушылардың мінез-құлқын зерттеу маңыздылығын айта отырып, маркетингтік құралдарды жергілікті деңгейде қолдану жеткіліксіздігін атап өтуге болады:

– сүт және сүт өнімдері нарығының қалыптасу ерекшеліктері мен экономикалық маңызын теориялық негіздеу қажет;

– сүт және сүт өнімдерін өндіру, өңдеу және өткізуші шаруашылық құрылымдарының іс-қызметіне, даму қарқынына экономикалық талдау жүргізу;

– сүт өнімі мен оны қайта өңдеу өнімдерінің нарықтағы тұтынушылық мүмкіндігін зерттеу;

– ауыл шаруашылығы кәсіпорындары үшін сүт өнімдерін өндіру мен сатудың оңтайлы стратегиясын ұсыну негізінде сала нарығын дамыту. Аграрлық секторда маркетинг атқарымы – іс-қимылдардың өзара байланысты кешені. Онда кәсіпорын іс-қимыл жасайтын ішкі және сыртқы ортаны, рыноктарды, тұтынушыларды талдау, бәсекелестер мен бәсекені, тауарлар және тағы басқа мәліметтерді білу үшін қалыптасқан біртұтас жүйе және мұндай шешімдер нарықты зерттеу материалдарына негізделуі тиіс.

ӘДЕБИЕТ

[1] Әбішев Ә.Ә., Герасименко В.В., Каленова С.А. Маркетинг: Оқулық. – Алматы: Экономика, 2014. – 616 б.

[2] Абрамова Г.П. Маркетинг: вопросы и ответы. – М.: Агропромиздат, 1991. – 160 с.

[3] Друкер П. Эффективное управление. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 218 с.

[4] Блэкуэлл Р., Миниард П., Энджел Дж. Поведение потребителей. 10-е изд. – СПб., 2007. – 944 с.

[5] Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 4 мамырдағы № 274-IV Заңы.

[6] Ахметова К.А. Агропромышленный комплекс Казахстана: состояние, проблемы, пути решения. – Караганда, 2010. – 133 с.

REFERENCES

[1] A'bishev A'.A'., Gerasi'menko V.V., Kalenova S.A. Marketi'ng: Oqwly'q. Almaty': E'konomi'ka, 2014. 616 b.

[2] Abramova G.P. Marketi'ng: voprosy' i' otvety'. M.: Agropromi'zdat, 1991. 160 s.

[3] Drwker P. E'ffekti'vnoe wpravleni'e. M.: FAI'R-PRESS, 2002. 218 s.

[4] Ble'kwe'll R., Mi'ni'ard P., E'ndzhel Dzh.Povedeni'e potrebi'telej. 10-e i'zd. SPb.: 2007. 944 s.

[5] Tuty'nwshy'lardy'nh quqy'qtary'n qorghaw twraly' Qazaqstan Respwbli'kasy'ny'nh 2010 zhy'lghy' 4 mamy'rdaghy' № 274-IV Zanhy'.

[6] Axmetova K.A. Agropromy'shlenny'j kompleks Kazaxstana: sostoyani'e, problemy', pwti' resheni'ya. Karaganda, 2010. 133 s.

ЛОКАЛЬНОЕ ВНЕДРЕНИЕ ИНСТРУМЕНТОВ МАРКЕТИНГА В КОМПАНИЯХ АГРАРНОГО СЕКТОРА

М. Ж. Каменова, С. К. Капышева, М. Ж. Турсумбаева

Казахский университет экономики, финансов и международной торговли, Астана, Казахстан

Ключевые слова: маркетинг, потребитель, поведение потребителей, маркетинг-микс.

Аннотация. Целью работы является исследования внедрения маркетинга на локальном уровне, изучение поведение потребителей на рынке молочной продукции Республики Казахстан и разработка предложений по совершенствованию маркетинговой политики предприятий. Методологию работы составили диалектический метод, предполагающий изучение экономических явлений в их постоянном развитии и взаимосвязи. Применялись такие методы исследования, как сравнительный, логический и системный анализ, сопоставление, обобщение, синтез и другие методы. В ходе исследования, авторы делают выводы по результатам опроса потребителей молочной продукции, отмечена недостаточность использования маркетинговых инструментов на предприятиях лишь на локальном уровне. В заключении, авторы подчеркивают, значимость изучения поведения потребителей для повышения конкурентоспособности отечественной продукции.

Областью применения работы является рынок молочной продукции Республики Казахстан. Выводы авторов могут быть использованы в процессе разработки маркетинговой политики отечественных предприятий, а также в процессе преподавания дисциплин экономического цикла.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 72 – 77

STATISTICAL ANALYSIS OF THE MARKET INFRASTRUCTURE OF KARAGANDA REGION

E. Arinov, V. M. Zherebtcov, L. R. Kundakova

Zhezkazgan University named after O. A. Baykonurov, Kazakhstan.
E-mail: arinov91@mail.ru

Key words: statistical analysis, trading network, economic indices, trade efficiency.

Abstract. The purpose of the study is a statistical analysis and the determination of the effectiveness of trade enterprises` functioning of the Karaganda region of the Republic of Kazakhstan.

The statistical methods of economic information`s analysis were the methodological basis of the research. The official statistical data were used as economic information.

In the article it is considered the main statistical problems, and estimated such indicators of market infrastructure as balance movement of trade and services network, dynamics of commercial networks population and enterprises size, the absolute increase in the trading area taking into account the influence of factors and indicators dynamics through the channels of implementation.

Indices of variable and fixed structure are defined, which allow to estimate the dynamics of indicators of commercial network`s efficiency. The most significant factors of increasing the competitiveness and efficiency of trading enterprises are given.

УДК 311:330.131.5

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РЫНОЧНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Е. Аринов, В. М. Жеребцов, Л. Р. Кундакова

Жезказганский университет им. О. А. Байконурова, Казахстан

Ключевые слова: статистический анализ, торговая сеть, экономические индексы, эффективность торговли.

Аннотация. Цель исследования − статистический анализ и определение эффективности функционирования торговых предприятий Карагандинской области Республики Казахстан.

Методологическую основу исследования составили статистические методы анализа экономической информации. В качестве экономической информации были использованы официальные статистические данные.

В статье рассматриваются основные статистические задачи, а также оцениваются такие показатели рыночной инфраструктуры как баланс движения сети торговли и услуг, динамика численности торговой сети и размера предприятий, абсолютный прирост торговой площади с учётом влияющих факторов и динамика показателей по каналам реализации.

Определены индексы переменного и фиксированного состава, которые позволили оценить динамику показателей эффективности торговой сети. Приводятся выводы по эффективности работы предприятий торговли Карагандинской области.

Предметом статистического анализа рыночной инфраструктуры являются массовые явления и процессы ее формирования с учётом материально-технического потенциала и трудового контингента сбыта, торговли и сферы услуг, а также информационного и транспортного обеспечения рыночной деятельности.

Инфраструктура рынка для любого государства является частью национального богатства и производственного потенциала страны. Так, её элементы определяют уровень жизни страны, недвижимая собственность является объектом налогообложения, а земля, занимаемая предприятиями, является источником земельной ренты.

Для предпринимателя изучение инфраструктуры определяет выбор организованного и технологического инструмента для осуществления рыночного процесса и выполнения функций маркетинга.

К задачам статистики рыночной инфраструктуры относятся [1-3]:

1. Сбор информации о состоянии материально-технической базы торговли, питания и сферы услуг;

2. Оценка и анализ численности и типологии управленческих подразделений рыночных структур, размера фирм и их пропускной способности, уровня обеспеченности потребителей, предприятий сбыта, торговли, массового питания и услуг;

3. Исследование и моделирование факторов, определяющих функционирование рыночной инфраструктуры.

Система показателей рыночной инфраструктуры включает в себя:

– показатели основных средств на предприятиях рыночной инфраструктуры;

– число, размеры, типы и виды предприятий торговли, транспортных средств и используемого оборудования.

– показатели обслуживания покупателей.

Рассмотрим наиболее важные показатели рыночной инфраструктуры экономики.

На рынке для покупателя с позиции собственника товара рост товарооборота является функцией роста числа торговых предприятий, так как спрос определяется обеспеченностью потребителей торговой сетью. Это явление особенно относится к спонтанному или импульсивному спросу, который может достигать до 25% товарного оборота (по зарубежным оценкам). Отсюда следует, что инновационные процессы, реконструкция действующих и строительство новых предприятий в значительной мере определяются конкретной ситуацией на рынке, а также интенсивностью конкурентной борьбы и маркетинговыми мероприятиями по обеспечению удовлетворения спроса.

При анализе динамики числа и размера торговых (рыночных) предприятий используются такие статистические методы как динамические ряды, анализ темпов роста и абсолютных приростов, а также трендовые модели [4-6].

Одним из важных направлений анализа динамики является оценка оптимального размера торгового предприятия, возникающая в связи с товарной специализацией предприятия, его типологией или универсализацией, технологией, а также с учетом типа и размера населённого пункта, где расположено предприятия.

Для этой цели используются следующие показатели [7]:

1. Баланс движения сети торговли и услуг:

$$N_k=N_н+\Delta N+A+П-Л-И-В, \quad (1)$$

где N_k – число предприятий на конец периода; $N_н$ – число предприятий на начало периода; ΔN – прирост числа предприятий за счёт нового строительства; A – аренда помещений с учётом выбывших по окончании срока аренды; $П$ – покупка зданий; $Л$ – выбытие за счёт ликвидации предприятий и банкротства; $И$ – выбытие в результате износа; $В$ – выбытие из-за стихийных бедствий.

Построение такого баланса (в натуральных или стоимостных единицах, по числу предприятий, мощности и оборудованию) позволяет оценить роль каждого из указанных элементов в формировании торговой сети за счёт исчисления удельных весов.

2. Динамика численности торговой сети характеризуется индексом числа предприятий [8-12]:

$$I_N = \frac{N_1}{N_0}, \quad (2)$$

где N_0 и N_1 – соответственно, число предприятий в базисном и отчётном периодах.

Аналогично измеряется динамика торговой сети:

$$I_M = \frac{M_1}{M_0}, \quad (3)$$

где M_0 и M_1 – торговая площадь в базисном и отчётном периодах.

3. *Динамика размерности предприятия* характеризуется индексом средней торговой площади в расчёте на одно предприятие [13-15]:

$$\bar{I}_M = \frac{\bar{M}_1}{\bar{M}_0}, \quad (4)$$

$\bar{M}_o$ и $\bar{M}_1$ – средняя площадь в базисном и отчётном периодах.

Очевидно, что $\bar{M} = M/N$ или $M = \bar{M} \cdot N$, тогда соответственно:

$$\bar{I}_M = I_M \cdot I_N. \quad (5)$$

4. *Абсолютный прирост торговой площади:*

$$\Delta M = M_1 - M_0 = \bar{M}_1 N_1 - \bar{M}_o N_o . \quad (6)$$

В том числе за счёт:

– изменения числа предприятий (экстенсивный фактор):

$$\Delta M(N) = \bar{M}_0 N_1 - \bar{M}_0 N_0; \quad (7)$$

– изменения среднего размера предприятия (интенсивный фактор):

$$\Delta M(M) = \bar{M}_1 N_1 - \bar{M}_0 N_1. \quad (8)$$

Рассмотрим пример анализа числа и размера торговых предприятий на основе официальных статистических данных по Карагандинской области (таблица 1).

Таблица 1 − Показатели розничных торговых предприятий Карагандинской области

№ п/п	Показатели	Ед. измерения	Период		Изменение абсолютное	Изменение относительное, %
			базисный, 2013 г.	отчётный, 2014 г.		
1	Число предприятий торговли	ед.	7 691	8 652	961	12,5
2	Общая торговая площадь	м ^{2}	658 733	728 270	69 537	10,56
3	Размер площади в расчёте на 1 предприятие	м^2	85,6	84,2	-1,4	-1,64
4	Розничный товарооборот	млн тенге	497 592,5	561 507,5	63 915	12,84
5	Средний товарооборот 1-го предприятия	млн тенге	64,7	64,9	0,2	0,31
6	Средний товарооборот на 1м^2 торговой площади	млн тенге	0,8	0,8	0	0
7	Число работников	тыс. чел.	98,7	99,6	0,9	0,91
8	Численность населения	тыс. чел.	1369,7	1378,3	8,6	0,63
9	Число торговых предприятий на 10 тыс. человек	ед./10 тыс.чел.	56,2	62,8	6,6	11,74
10	Торговая площадь на 10 тыс. человек	м^2/10 тыс.чел.	4809,3	5283,8	475	9,87
11	Число работников на 10 тыс. человек	раб./10 тыс.чел.	720,6	722,6	2	0,28
12	Число работников на 1 предприятие	чел./предприятие	12,8	11,5	-1,3	-10,16
	Примечание. Составлено авторами на основе [16-18].					

Данные, приведённые в таблице 1, характеризуют следующий вариант развития региона: увеличение числа предприятий на 961 ед. или на 12,5%, а также рост торговой площади на 10,6%, т.е. в данном регионе происходит процесс концентрации торговой сети, при этом общий прирост площади составил: ΔM = 69537м^2, в том числе за счёт увеличения числа торговых предприятий по формуле (6):

$$\Delta M(N) = 85{,}6 \cdot 8652 - 85{,}6 \cdot 7691 = 82\,309{,}5 \text{ м}^2 .$$

За счет снижения среднего размера предприятия имеем по формуле (8):

$$\Delta M(M) = 728\,270 - 741\,042{,}5 = -12772{,}5 \text{ м}^2.$$

Суммарный эффект составил:

$$\Delta M = \Delta M(N) + \Delta M(M) = 82\,309{,}5 - 12\,772{,}5 = 69\,537 \text{ м}^2.$$

5. *Динамика показателей эффективности торговли* определяется в основном структурой торговли, т.е. удельным весом каждой из её форм, при этом динамику среднего уровня каждого или усреднённого показателя эффективности можно оценить с помощью системы индексов переменного и фиксированного состава[19, 20].

Обозначим через Э показатель эффективности, а через M − торговую площадь каждой фирмы. Тогда индекс среднего уровня эффективности (индекс переменного состава) рассчитывается по формуле (9):

$$I_{п.с.} = \frac{\bar{Э}_1}{\bar{Э}_o} = \frac{\sum Э_1 M_1}{\sum M_1} : \frac{\sum Э_o M_o}{\sum M_o} = \frac{\sum Э_1 M_1}{\sum Э_o M_1} \cdot \left[\left(\frac{\sum Э_o M_1}{\sum Э_o M_o} \right) : \left(\frac{\sum M_1}{\sum M_o} \right) \right]. \quad (9)$$

Индекс изменения в неизменной организационной структуре (индекс фиксированного состава):

$$I_{ф.с.} = \frac{\sum Э_1 M_1}{\sum Э_o M_1}. \quad (10)$$

Индекс влияния сдвигов в организационной структуре торговли на динамику среднего уровня эффективности (индекс структурных сдвигов):

$$I_{стр.} = \left(\frac{\sum Э_o M_1}{\sum Э_o M_o} \right) : \left(\frac{\sum M_1}{\sum M_o} \right). \quad (11)$$

Рассмотрим пример, в котором рассматриваются два канала реализации: торгующие предприятия; рынки и индивидуальные предприниматели. В качестве результативного признака принят товарооборот на 1 м^2 торговой площади. Общий объём товарооборота приведён в расчёте на каждые 100 м^2 торговой площади (таблица 2, ст. 8).

Таблица 2 − Анализ показателей эффективности торговли Карагандинской области

Каналы реализации	2013 год – базисный			2014 год – отчетный			Товарооборот отчётного периода при уровне эффективности базисного периода
	Товарооборот на 1 м^2 площади, млн тг./м^2	Удельный вес общей площади, %	Товарооборот на 100 м^2, млн тг.	Товарооборот на 1 м^2 площади, млн тг./м^2	Удельный вес общей площади, %	Товарооборот на 100 м^2, млн тг.	
Обозначения	$Э_o$	M_o	$Э_o M_o$	$Э_1$	M_1	$Э_1 M_1$	$Э_o M_1$
1	2	3	4	5	6	7	8
Торгующие предприятия	0,28	37,4	10,47	0,35	41,5	14,53	11,62
Рынки и индивидуальные предприниматели	0,43	62,6	26,92	0,45	58,5	26,33	25,16
Итого	–	100	37,39	–	100	40,85	36,78

Примечание. Составлено авторами на основе [17, 18].

Индекс структурных сдвигов найдем по формуле (11):

$$I_{стр.} = (36{,}78/37{,}39{:}1) = 0{,}98.$$

Средний уровень эффективности по всем каналам реализации рассчитаем как среднюю арифметическую взвешенную:

$$\bar{Э} = \frac{\sum Э \cdot M}{M}. \quad (12)$$

Так по данным таблицы 2 в итоговой строке для базисного (ст. 4: ст. 3) и для отчётного (ст. 7: ст. 6) периодов средние уровни эффективности составят соответственно по формуле (12):

$$37{,}39{:}100 = 0{,}3739;\ 40{,}85{:}100 = 0{,}4085.$$

Следовательно, индекс среднего уровня эффективности равен:

$$I_{эф.}{=}0{,}4085/0{,}3739 = 1{,}093 \text{ или } 109{,}3\%. \quad (13)$$

Индекс изменения эффективности получим, разделив индекс среднего уровня эффективности на индекс структурных сдвигов с учётом (11) и (13):

$$\bar{I}_{эф.} = \frac{I_{эф.}}{I_{стр.}} = \frac{1{,}093}{0{,}98} = 1{,}11.$$

Таким образом, снижение эффективности предприятий торговли привело к снижению среднего уровня на: 100–111 = –11%, а структурные сдвиги снизили его на 100–98 = 2%.

В результате средний уровень эффективности снизился на:

$$1\text{-}I_{стр.}\text{-}\bar{I}_{эф.} = 1 - 0{,}98 - 1{,}11 = -1{,}09.$$

Кроме того, важным фактором конкурентоспособности и эффективности предприятий торговли является уровень технической обеспеченности, характеризующимся показателями обеспеченности оборудованием, степенью использования имеющегося оборудования, уровнем обеспеченности предприятий современными средствами информации, коэффициентом активности использования информации, т.е. отношением качества информации количеству информации, использованной при анализе.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Кузнецова Е.И., Гусаров В.М. Статистика. − М.: Юнити-Дана, 2012. − 479 с.

[2] Ефимова М.Р. Практикум по общей теории статистики. − М.: Финансы и статистика, 2011. − 369 с.

[3] Шеремет Н.М. Общая теория статистики. − М.: УМЦ ЖДТ (Маршрут), 2013. − 360 с.

[4] Hand D.J. Statistics: A Very Short Introduction. – Oxford University Press, 2008. − 144 p.

[5] Albright S.C. Data Analysis and Decision Making. – South-Western College Pub, 2010. 1062 p., 4th edition.

[6] Статистика: учеб. / И.И. Елисеева и др.; под ред. И.И. Елисеевой. – М.: Проспект, 2010. −448с.

[7] Годин А.М. Статистика. − 11-ое изд. – М.: Дашков и К°, 2015. − 458 с.

[8] Жеребцов В., Кундакова Л. Анализ статистических показателей экономической динамики // Экономика и статистика. – 2015. – № 2. – С. 9-13.

[9] Мухина И.А. Социально-экономическая статистика. − 2-ое изд. − М.: Флинта, 2011. − 116 с.

[10] Батракова Л.Г. Социально-экономическая статистика. − М.: Логос, 2013. − 480 с.

[11] Балдин К.В., Рукосуев А.В. Теория вероятностей и математическая статистика. − 2-е изд. − М.: Дашков и К°, 2014. − 473 с.

[12] Литвинова Н.Г. Основы теории экономического анализа. − М.: Финансы и статистика, 2010. − 96 с.

[13] Чайковская Л.П. Инновации: менеджмент, статистика, учет и аудит. − Алматы: Бастау, 2011. − 228 с.

[14] Аскаров Е.С. Статистические методы управления качеством. − Алматы: Экономика, 2012. − 186 с.

[15] Салин В.Н. Социально-экономическая статистика. − М.: Финансы и статистика, 2014. − 194 с.

[16] Розничная и оптовая торговля в Республике Казахстан 2010–2014. Статистический сборник. [Электронный ресурс]. − 2015. – URL: http://stat.gov.kz.(дата обращения 30.03.2016г.)

[17] Регионы Казахстана в 2014 году. Статистический ежегодник. [Электронный ресурс]. − 2015. – URL: http://stat.gov.kz. (дата обращения 30.03.2016г.)

[18] Розничная и оптовая торговля в Карагандинской области 2010–2014. Статистический сборник. [Электронный ресурс]. − 2015. – URL: http://karaganda.stat.kz. (дата обращения 30.03.2016г.)

[19] Шмойлова Р.А. Практикум по теории статистики. − М.: Финансы и статистика, 2014. − 416 с.

[20] Балдин К.В., Рукосуев А.В.Общая теория статистики. – М.: Дашков и К°, 2015.− 312 с.

REFERENCES

[1] Kuznetcova E.I., Gusarov V.M. (2012), *Statistika*, Juniti-Dana, Moscow.
(in Russ.).

[2] Efimova M.R. (2011), *Praktikum po obshhej teorii statistiki*, Finansy i statistika, Moscow (in Russ.).

[3] Sheremet N.M. (2013), *Obshhaya teoriya statistiki*, UMC ZhDT (Marshrut), Moscow (in Russ.).

[4] Hand D.J. *Statistics*: A Very Short Introduction Oxford University Press, 2008. 144 p. (in Eng.).

[5] Albright S.C. *Data Analysis and Decision Making*, South-Western College Pub. 2010, 1062 pages, 4th edition (in Eng.).

[6] Eliseeva I.I. (2008), *Statistika,* Vysshee obrazovanie, Moscow (in Russ.).

[7] Godin A.M. (2015), *Statistika*, Dashkov i K°, Moscow. (in Russ.).

[8] Zherebtcov V., Kundakova L. (2015), *Analiz statisticheskih pokazatelei ekonomicheskoy dinamiki*, Ekonomika i statistika, N. 2, pp. 9-13, Astana (in Russ.).

[9] Muhina I.A. (2011), *Social'no - ekonomicheskaya statistika*, Flinta, Moscow (in Russ.).

[10] Batrakova L.G. (2013), *Social'no-ekonomicheskaya statistika*, Logos, Moscow (in Russ.).

[11] Baldin K.V., Rukosuev A.V. (2014), Teoriya *veroyatnostei i matematicheskaya statistika*, Dashkov i K°, Moscow (in Russ.).

[12] Litvinova N.G. (2010), *Osnovy teorii ekonomicheskogo analiza*, Finansy i statistika, Moscow (in Russ.).

[13] Chaykovskaya L.P. (2011*), Innovacii: menedzhment, statistika, uchet i audit*, Bastau, Almaty (in Russ.).

[14] Askarov E.S. (2012), *Statisticheskie metody upravleniya kachestvom*, Ekonomika, Almaty (in Russ.).

[15] Salin V.N. (2014), *Social'no- ekonomicheskaya statistika*, Finansy i statistika, Moscow. (in Russ.).

[16] *Roznichnaya i optovaya torgovlya v Respublike Kazakhstan 2010-2014*. (2015), available at: http://stat.gov.kz.(Accessed March 30, 2016) (in Russ.).

[17] *Regiony Kazahstana v 2014 godu*. (2015), available at: http://stat.gov.kz. March 30, 2016) (in Russ.).

[18] *Roznichnaya i optovaya torgovlya v Karagandinskoi oblasti 2010-2014.* (2015), available at: http://karaganda.stat.kz. March 30, 2016) (in Russ.).

[19] Shmoylova R.A. (2014), *Praktikum po teorii statistiki*, Finansy i statistika, Moscow (in Russ.).
[20] Baldin K.V., Rukosuev A.V.(2015), *Obshhaya teoriya statistiki*, Dashkov i K°, Moscow (in Russ.).

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ НАРЫҚТЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ СТАТИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Е. Аринов, В. М. Жеребцов, Л. Р. Кундакова

Ө. А. Байқоныров атындағы Жезқазған университеті, Қазақстан

Түйін сөздер: статистикалық талдау, сату желісі, экономика индекстері, сауда тиімділігі.

Аннотация. Зерттеу мақсаты – Қазақстан Республикасының Қарағанды облысының сауда кәсіпорындарының қызмет істеу тиімділігін анықтау және оған статистикалық талдау жасау.

Зерттеудің методологиялық негізі экономикалық ақпараттарды статистикалық әдістермен талдау. Экономикалық ақпарат ретінде ресми статистикалық қорлар қолданылды.

Мақалада негізгі статистикалық мәселелер қарастырылады, сондай-ақ нарықтық инфрақұрылымының көрсеткіштері: сауда желістері мен қызмет көрсету байланыстарының қозғалыстары, кәсіпорындар өлшемі мен сауда желістерінің сандық динамикасы, әсер ететін факторларды ескеріп сауда орталарының абсолютті өсуі және тарату каналдарының көрсеткіштерінің динамикасы бағаланады.

Сауда желісі көрсеткіштерінің динамикасын бағалау үшін айнымалы және тұрақты құрамдарының индекстері анықталды. Сауда кәсіпорындарының тиімділігін және бәсекеге қабілеттілігінің өсуруіне қажетті аса маңызды факторлары келтіріледі.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 77 – 81

RELIGIOUS IMAGE "QUBAS" IN WORLD LITERATURE

Zh. S. Kerimbek

Institute of Literature and Art named after M.O.Auezov
Al-Farabi Kazakh National University, PhD doctoral candidate, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: zkerimbek@mail.ru

Key words: folklore, qissa, hikayat, legend, saga, dastan.

Abstract. The article is about the manuscript collections of “Qissa-i Zhumzhuma” which were published several times in the middle of the 19th century. The prophetic legend of the interrogation and subsequent resurrection of a scull by the prophet Isa, which occurs in some collections of Arabic tales, has spread into various regions of the Central Asia and Indonesian archipelago. One of the best-known versions of the scull tale is the poem “Zhumzhumanama” by the Persian mystical poet Farid al-Din Attar. Then we have collected all 6 manuscripts in one place:

1. "Hikayat Jumjuma" – it was written by Arab writer Suleimen ibn Daud as-Saksini, who lived in the 12th century (from the city of Saksin);
2. "Jumjuma" – Arab writer Shihab al-Din al-Abshikhi’s prose, who lived in the middle of the 14th century;
3. "Qubas" – Kazakh dastan which was published in W.Radloff’s book " The literary heritage of the Turkic tribes in the steppes of southern Siberia and Jungar " [in 1870];
4. "Qissa-i Jumjuma" – manuscript published in Qazan [in 1883];
5. "Hikayat Sultan Jumjuma" – Ishkashim version is still sung in the national instruments at the foot of the Pamir Mountains;
6. "Hikayat Raja Jumjumah – published in London-based “Asiatic journal” [In 1823].

ӘОЖ 398(4/9); 801.8(4/9)

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «ҚУБАС» ДІНИ ОБРАЗЫ

Ж. С. Керімбек

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: фольклор, қисса, хикаят, аңыз, әпсана, дастан.

Аннотация. «Қисса-и Жұмжұма», «Жұмжұма сұлтан», «Қу бас» деп айтылып жүрген бұл қисса-дастанның Орта Азия, Түркия, Орал-Сібір халықтарынан бөлек Оңтүстік Шығыс Азия және Памир тауларында кең тарағанын көреміз. Осы қолжазбаларды бір жерге жинақтасақ, бұл шығарманың мынадай алты нұсқасы пайда болады:

1. «Жұмжұма хикаяты» (Хикайат-у Джумджума) – 12 ғасырда өмір сүрген араб жазушысы Сүлеймен ибн Дауд ас-Саксинидің кітабындағы прозалық нұсқасы;
2. «Жұмжұма» – 14 ғасырдың ортасында өмір сүрген араб әдебиетшісі Шихаб ад-дин ал-Абшихидің прозалық нұсқасы;
3. «Қу бас» – В. В. Радловтың 1870 жылы «Оңтүстік Сібір мен Жоңғар даласындағы түркі тайпаларының халық әдеби мұраларының үлгілері» атты кітабында жарияланған нұсқасы;
4. «Қисса-и Жұмжұма» – 1883 жылы Қазан баспасынан жарық көрген қолжазба;
5. «Хикаят султан Жұмжұма» – Памир тауларының етегіндегі Ишкашим қаласындағы жергілікті халық әлі күнге дейін ұлттық аспаптарына салып жырлайтын нұсқасы;
6. «Хикаят раджа Джумджума» (Hikayat Raja Jumjumah) – 1823 жылы Лондоннан шығатын «Азия журналында» (Asiatic journal) жарияланған нұсқа.

Қазақстанның геосаяси жағдайы ыңғайлы орналасқандықтан да, қай кезде де Батыс пен Шығыс мәдениеттерінің түйіскен ортасына айналып келген. Қазақ топырағында өркен жайған әдебиет, әсіресе, шығыс халықтары әдебиетімен тығыз байланыста болған. Ол жайында шығыстанушы ғалым, профессор Ө. Күмісбаевтың «XIX–XX ғғ. қазақ және парсы-араб әдеби байланыстары», «Терең тамырлар», «Абай және Шығыс» атты еңбектерінде кең түрде баяндалды. «Шығыстық әсерлер, суреттеулер ауыз әдебиетінің арнасын кеңейтіп, кемелдендірді. Фердауси, Низами, Навои хамсамаларынан, араб, парсы, үнді ертегі, аңыздарынан және Орта Азия халықтарының әдебиеті арқылы келген «Ләйлі-Мәжнүн», «Шахнама», «Тотынама», «Фархад-Шырын», «Тахир-Зухра», «Ескендір», «Рүстем-Дастан», «Атымтай Жомарт», «Мұңлық–Зарлық» сынды лирикалық, батырлық, ғашықтық дастандар қазақ топырағында жаңадан түлеп, жаңғырып төл туындыларға айналды» [1, 43 б.].

Абай, Шәкәрім өз дастандарының бірқатарын нәзирагөйлік дәстүр бойынша жырлаған, шетел ақындарынан өлең аударып қалдырған. «Шәкәрім Хафиз жырларын қазақ оқушыларына лайықтап әрлегені болмаса, негізгі түпнұсқадағы мағынасын толық сақтап отырады» [2, 26 б.]. «Шәңгерей, Шортанбай, Дулат, Орынбай, т.б. – ел ішінде ертеден белгілі шығыстық қисса оқиғаларын бірінен бірі асыра жырлаған ақындар. Ал, кәдімгі қалыптасқан, биік деңгейдегі профессионалдық, көркем аударманың алғашқы үлгісін жасаған адам – ұлы Абай». «Мәшһүр-Жүсіп Көбеев туындыларының басым бөлігіне шығыстан келген сюжеттер арқау болған» [3, 16 б.], – дейді филология ғылымдарының кандидаты Е.Жүсіпов. Елдердің арасындағы әдеби байланыстың үлгілері болып табылатын нәзира дәстүрі мен аударманың мәселелері әлі де тыңғылықты зерттеуді қажет етеді.

Кезінде қазақ халқы арасында ауызша да, жазба түрінде де кең тараған діни мазмұндағы қиссалар көп болған. Бұлардың бәрін тақырыптық жағынан үш топқа бөліп қарастырған жөн:

Біріншісі – бұрын басқа дінде болған адамдарды Ислам дініне енгізу идеясын жыр еткен діни қиссалар. Бұған «Сал-сал» және «Заркүм» қиссаларының сюжеті дәлел. Бұл қиссаларда Мұхаммед Пайғамбар (с.а.у.) өзінің төрт серігімен (Әбу Бәкір, Омар, Осман, Әзірет Әли) әскери жорықтарға аттанады да, ұдайы жауды жеңіп, оларды Ислам дінін қабылдауға мәжбүр етеді.

Екінші топтағы қиссалар – өмір жолындағы қиындықтарды жеңе білуге, төзімділікке, мейірімділікке, достыққа, халық үшін еңбек етуге, махаббат адалдығына үндейді. Бұған «Әзірет Әлидің құлдыққа сатылғаны», «Әзірет Әлидің сараң байды дұрыс жолға салғаны», «Жүсіп-Зылиха» қиссалары дәлел.

Үшінші топтағы қиссалар – бақи дүниедегі, яғни жұмақ пен тозақтағы өмірді бейнелегенін көрсетуге арналған шығарма болып келеді. Мұндай қиссаларда әрбір пенде жалған дүниеде жасаған күнәсі үшін Аллаһ алдында жауап беретіні негізгі идея ретінде жырланады. «Жұмжұма» (Қазан, 1881) қиссасында тірі кезінде жасаған күнәлары үшін, әрі мұсылманның бес парызын орындамағаны (Аллаһтан басқа Тәңір жоқ екенін мойындамағаны, намаз оқымағаны, зекет бермегені, ораза ұстамағаны, қажылық ғибадатын орындамағаны) үшін тозақ азабын тартып жатқан Жұмжұма деген патшаның бейнесін суреттеп көрсетеді. Қиссада Жұмжұманың тозақтағы жан төзгісіз азапты өмірі нақты штрихтар арқылы берілген.

Осы үшінші топтағы «Қисса-и Жұмжұманың» бір нұсқасын белгілі неміс ғалымы В. В. Радлов 1870 жылы жарық көрген «Оңтүстік Сібір мен Жоңғар даласындағы түркі тайпаларының халық әдеби мұраларының үлгілері» атты кітабында «Қу бас» деген атаумен жариялаған [4, 680-692 бб.].

Ал 1881 жылы Қазан баспасынан жарық көрген «Қисса-и Жұмжұма» 1897, 1901, 1910, 1917 жылдары бірнеше мәрте қайта басылып шықты. Бұл басылымдарда өзін автор ретінде көрсеткен Мәулекей Юмачиков деген татардың есімі аталады. М. Юмачиков 1836 жылы Тобыл губерниясының Ялутур оязына қарасты Сейінғұл болысында туған татар [5]. Алайда татар тіліндегі басылымдарда М. Юмачиковты «Қисса-и Жұмжұма» дастанының аудармашысы ретінде көрсетеді. Татар ғалымы И.Ғарифулиннің айтуынша, 19-шы ғасырдың соңында Төмен (Тюмень) татарларының арасында оқыған адамдардың бірі – Ембаев медресесінің мұғалімі Мәулекей Юмачиқов болатын. Ол араб, парсы, орыс, татар және қазақ тілдерін меңгерген, діни мазмұндағы 2 кітап, он шақты өлеңдер мен эпикалық мазмұндағы баиттар жазған. Керек десеңіз, М. Юмачиқов Хисам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанын қазақ тіліне аударған [6]. Бұл айтып отырғаны «Қисса-и Жұмжұма» Хисам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанының аудармасы емес. Өйткені ол шығарма шамамен 1370 жылдары жазылған. Оның қолжазбалары Санкт-Петербор мен Қазан қалаларының мұрағаттарында сақтаулы. Бұл екі шығарманың сюжеті бірдей болғанымен баяндалуы бөлек. Демек кейінгі қазақ айтушылары «Қисса-и Жұмжұмаға» қазақы бояу қосып, жырлаған.

«Жұмжұма» сөзінің мағынасы араб-парсы тілдерінен аударғанда «қу бас, бас сүйек» дегенді білдіреді. В. В. Радлов жариялаған «Қу бастың» М. Юмачиков жарыққа шығарған «Қисса-и Жұмжұма» нұсқасынан айырмашылығы онда тамұқтың жеті қақпасын жеке-жеке атын атап, түрін түстеп шығады:

Әуелде Аужа деген тамұқ көрдім,
Ораза, намазсыздың орны-еді.
Екінші Шақыт деген тамұқ көрдім,
Ұрлық пенен зинақордың орнын көрдім.
...Жетінші Жәһаннам деген тамұқ көрдім,
Санасыз кәпірлердің орнын көрдім.
Аралап сол дозақта біраз жүрдім,
Отыз түрлі ғазапты адам көрдім [7, 29].

Ал «Қисса-и Жұмжұмада» жеті тамұқты қысқаша былай баяндайды:

Жеті тамұқ бар екен көрдім бәрін.
Төрт бұрышы жанып тұр, бәрі жалын.
Сол тамұқтың ішіне салғаннан соң,
Отқа күйген шаладай болдым жалын [7, 43].

Белгілі парсы ақыны Фарид ад-Дин Аттардың «Жұмжұма-нама» деген шығармасы бар. Әлі күнге дейін 14-ші ғасырға тиесілі Хусам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» дастанының түркі тіліндегі нұсқасы 12-ші ғасырдағы парсы ақыны Фарид ад-дин Аттардың «Жұмжұма-наме» поэмасының көшірмесі деп белгілі бір ғылыми ортада айтылып жүрген пікір өз күшін жоя бастады. Әлбетте, бұл екі шығарманың мәтінінде ортақ ұқсастықтар баршылық, өйткені олардың сюжеттері бірдей. Алайда Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген автордың шығармасында мына өмірде жасаған істеріне қарай о дүниеде күнәһарға жаза беретін тамұқтағы оқиғалар жіті суреттелген, ал парсы әдебиетінде бұл аңыз-әфсана жоқ екендігі белгілі болды. Біздің пайымдауымызша оқырманға ой салатын шығарманың шиеленіскен, психологиялық сезімге құрылған осы бір өткір тұсы 14-ші ғасырдың ортасында өмір сүрген араб әдебиетшісі Шихаб ад-дин ал-Абшихидің «Китаб ал-мустатраф фи кулл

фанн ал-мустазраф» («Әсемдіктің әрбір түріндегі қызықтар жайлы кітап») деп аталатын антологиясына енгізілген «Жұмжұманың» араб тіліндегі прозалық нұсқасында да көрініс таппаған [8]. Дәл осы жерде «Жұмжұма сұлтанның» сын көтермейтін мәтіндерін құрастырып шыққан татар профессоры Хатип Усманов кезінде Хусам Кәтибтің өзі әл-Абшихидің шығармасымен таныс болуы мүмкін екендігін шын мәнінде аңғармай қалғанын байқаймыз. Бір таңқаларлығы 19-шы ғасырда татар ақыны М. Юмачиковтың қазақ тілінің элементтері енген «Қисса-и Жұмжұма» дастанының нұсқасында да осы тұстары ескерілмеген. Араб-парсы тілдерінде «Жұмжұманы» қисса емес, хикаят деп қолданады. Ал қазақ тіліндегі хикаятқа А.Байтұрсыновтың тілімен анықтама берсек, діндар дәуірдің өнеге үшін шығарған әңгімелері хикаят деп аталған. Хикаят дін үйрету ғана мақсатпен шығарған сөздер емес. Діннен басқа жағынан да өнеге көрсету үшін айтылады. Сондықтан хикаят тақырыбы түрлі-түрлі болады.

Тамұқтың эпизодтары басқа шығармаларда, оның ішінде әл-Абшихидан әлдеқайда ертеде, 12-ші ғасырда өмір сүрген араб жазушысы Сүлеймен ибн Дауд ас-Саксинидің (Саксин қаласынан шыққан) «Зухрат ар-рийад ва нузхат ал-кулуб ал-мирад» («Красота садов и утешение страдающих сердец») деген кітабындағы «Хикайат-у Джумджума» («Рассказ о Джумджума») атты прозалық шығармаларында кездесетінін айта кету керек. Осы Ежелгі жазба ескерткіштегі бізге қызықты тұстары түсінікті болу үшін салыстырмалы түрде мәтіннің кейбір жерлерінен мысалдар келтіре кетейік: «Олар мені тамұқтың алғашқы есігіне кіргізбес бұрын алдына алып келді. Ондағы оттың жалыны мына дүниедегі оттан мың есе ыстық екен. Мен шайтанның бастарына ұқсайтын жеміс салып тұрған ағаштарды көрдім. Одан жалынға шарпылған таудай-таудай тастар құлады, онда адамдар тұрды, үстінде тұрған періштелер оларды жалын шарпыған гүрзімен ұрып, соларды жеңдер деп мәжбүрледі. Олар айтты: «ей, байғұс, бұл – зақұм ғой, бұл жетімдердің ырзығын әділетсіз жегенің үшін беріледі». Одан кейін мені екінші есікке алып келді, онда – түпсіз терең құдық бар, онда денесіндегі еті кесілген, терісі сыпырылған адамдар жатыр. Олар айтты: «Бұл – замхарир, оған зинақор (прелюбодеев) адамдарды тастайды». Содан соң мені үшіншіге (отқа) апарды, онда ыстық (үстік) тастарда қадалып тұрған адамдарды көрдім. Одан кейін менің төртіншіге (отқа) алып келді, онда да адамдар болды. Олар айтты: «бұл адамдар, біреуден өсім алып, пайыз төлегендер». Содан соң мені бесінші (отқа), одан кейін алтыншыға әкелді, онда шаяндар мен жыландар бар екен, әрбір шаянның ұзындығы – мың құлаш, ені – бес жүз құлаш, олардың барлығы мені тістеп, шақты. Одан кейін мені Хавийа деп аталатын жетінші (отқа) алып келді. Аяқ астынан мен сарайға тап болдым, онда оттан жасалған мың үй бар, әрбір үйде мыңдаған зат (обиталище) бар, ол заттың әрқайсысында отқа оранған мыңдаған сандық бар, ол сандықтардың әрқайсысында азаптың мыңдаған түрлері бар [8].

Орта ғасырдың жазба әдеби ескерткіші саналатын «Кисекбаш китабы» татарлардың арасында өткен ғасырда танымал шығармалардың біріне айналды. Мұның айғағы ретінде археографиялық экспедиция кезінде жыл сайын табылған көптеген таралыммен 1917 жылға дейін әртүрлі баспадан жеке кітап болып шыққан қолжазбаларды айтуға болады. «Кисекбаш китабы» ең алғаш рет ғылыми айналымға Ш.Марджанидің «Эл-кыйсм эл-эувэл мин мостэфад эл-эхбар фи эхвали Казан вэ Болгар» деген 1897 жарық көрген кітабы арқылы енді.

2002 жылы Анкарадан жарық көрген түрік ғалымы М.Аргуншахтың «Kirderci ‘Ali. Kesikbaş Destanı» деп аталатын кітабы осы шығарманы зерттеудің логикалық жалғасы іспетті. Текстологиялық жоспармен жасалған жұмыста алдымен «Кисекбаш кітабының» авторы мен басқа авторларға қатысты мәселелер қаралады, бұған қоса Түркияның мұрағат қорлары мен жеке адамдардың жиынтығында (коллекциясында) сақталған дастанның қолжазбалары жайлы баяндайды. Одан әрі 1895, 1905 жылдары Қазан басылымдарында жарық көрген мәтіндердің транскрипциясы мен Түркиядағы қолжазбалар орналастырылған. Соңғы мәтіні қазіргі түрік тілімен сөзбе-сөз аударылған. Мәтінге қысқа тілдік сараптама жасалған. Кітаптың соңына шығармалардың қолжазба нұсқаларының тізімі факсимилемен берілген.

ӘДЕБИЕТ

[1] Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – Алматы: Ғылым, 1994. – 320 б.

[2] Сейсекенова А. Шәкәрім және Гете: поэзиядағы көркемдік таным үндестігі: Филол. ғ. к... автореферат. 10.01.07. – Семей, 2004. – 30 б.

[3] Жүсіпов Е. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы шығыс әдеби дәстүрі. Филол.ғ.к. дәрежесін алу үшін жазылған дисс. автореферaты. – Астана, 2001. – 30 б.

[4] Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи // Киргизские наречие. – Ч7 III. – СПб., 1870. – С. 712.

[5] Ыбыраев С. «Қазақ тіліндегі қиссалардың авторы татар ма?» // «Жас қазақ» газеті. – Алматы, 15.04.2005. – № 15(15).

[6] Гарифуллин И. Пресса в Сибири // Газета «Татарские края». – Казан, 06.02.2003. – № 5(522).

[7] Бабалар сөзі: Діни дастандар. Көп томдық. – 2-том. – Астана: Фолиант, 2002. – 432 б.

[8] Шарафутдинов Д. Рукопись из древноего Саксина // «Гасырлар авазы – Эхо веков» – научно-документальный журнал. – Казан, 2003. – 1/2.

REFERENCES

[1] Kumisbayev O. Tereng tamyrlar. Almaty: Gylym, 1994. 320 p. [in Kaz.].

[2] Seysekenova A. Shakarym and Goethe: poetry resonates with the knowledge of the art. Semei, 2004. 30 p. [in Kaz.].

[3] Zhusupov E. The Eastern literary traditions in Mashhur Jusip's work. Astana, 2001. 30 p. [in Kaz.].

[4] Radlov V.V. Obrazcı narodnoy literature tyurkskix plemen in Western Siberia and Dzungarskoy steppe. Part III. St. Petersburg., 1870. 712 p. (in Russ.).

[5] Ibraev S. Who was the author of Kazakh dastans? "Zhas Kazakh" newspaper. Almaty, 15.04.2005. (in Kaz.).

[6] Garifullin I. Press in Siberia. The newspaper "Tatar Edge." Kazan, 06.02.2003. N 5 (522). (in Russ.).

[7] Ancestors' word: Religious dastans. Vol. 2. Astana: Foliant, 2002. 432 p. (in Kaz.).

[8] Sharafutdinov D. Manuscripts from Old Saksin . "Echo century Avaz vekov" scientific journal. Kazan, 2003. 1 (in Russ.).

РЕЛИГИОЗНЫЙ ОБРАЗ «КУБАС» В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Ж. С. Керимбек

Институт литературы и искусства М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан,
Казахский национальный университет им. фль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: фольклор, кисса, хикаят, легенда, сказание, дастан.

Аннотация: В этой статье рассматриваются несколько вариантов исламского сюжета "Кисса-и Жумжума", опубликованные в середине 19-го века. Пророческая легенда о допросе и последующее восстановление черепа пророком Иса распространилась в Центральной Азии и Индонезийском архипелаге. Исламская версия берет начало от более ранней греко-египетской легенды. Одна из самых известных версий рассказа о черепе – «Жумжуманама» написана персидским поэтом Фарид ад-динАттар. Легенда религиозного содержания была популярна не только на Востоке, но и в Европе. Мы собрали все 6 рукописей воедино:

1. "Повесть о Жумжуме" – была написана арабским писателем Сулеймен ибн Дауд ас-Саксини, жившим в 12-м веке (в городе Саксин);

2. "Жумжума" – проза была написана арабским писателем Шихабад-Дин аль-Абшихи, который жил в середине 14-го века;

3. "Кубас" – казахстанский дастан, который был опубликован в книге В. Радлова "Литературное наследие тюркских племен в Южной Сибири и Джунгарской степи" [1870];

4. "Кисса-и Жумжума" - опубликован в Казане [в 1883 году];

5. "Повесть Султан Жумжума" – версия, которую местный народ города Ишкашим, расположенный у подножия Памир, по сей день поет и аккомпанирует народными инструментами;

6. "Повесть о Раджа Жумжума" – опубликована в "Азиатском журнале" издающийся в Лондоне [В 1823 году].

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 82 – 86

ROLE OF SHINTOISM IN TRADITIONAL CULTURE OF JAPAN

J. A. Ashinova, K. A. Zhunis, O. O. Tuyakbayev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: janar72@mail.ru, Kairat.Junis@kaznu.kz

Key words: Shintoism, traditional culture, worldview, cultural values.

Abstract. This article deals with the influence of Shintoism on the formation of Japanese culture and identifying features of Japanese traditional Shinto religion in the Japanese national cultural traditions.

The authors draw attention to the fact that the identity of the Japanese spiritual consciousness evolved against a background of challenging conflicting cultural phenomena. Japanese culture presents closely intertwined ritual elements, ideas and beliefs of many different traditions: Shintoism and Confucianism, Buddhism, Taoism as well as a variety of secular ideas and concepts of Western culture.

The paper substantiates the idea that Shinto laid ethical foundations of Japanese culture as a whole and influenced the formation of views on fundamental aspects of Japanese life.

УДК 930

РОЛЬ СИНТОИЗМА В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ ЯПОНИИ

Ж. Е. Ашинова, К. А. Жунис, О. О. Туякбаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
E-mail: janar72@mail.ru, Kairat.Junis@kaznu.kz

Ключевые слова: синтоизм, традиционная культура, мировоззрение, культурные ценности.

Аннотация. Представленная статья посвящена рассмотрению влияния синтоизма на формирование культуры Японии и выявлению особенностей японской традиционной религии синто в японской национальной-культурной традиции.

Авторы обращают внимание на то, что самобытное духовное сознание японцев складывалось на фоне сложных противоречивых явлений культуры, в котором теснейшим образом переплелись ритуальные элементы, идеи и верования самых разных традиций: это и синтоизм, и конфуцианство, и буддизм, даосизм, самые различные светские идеи и представления западной культуры.

В работе обосновывают мысль о том, что синто заложило этические основы японской культуры в целом и повлияло на формирование взглядов японцев на основополагающие аспекты бытия.

Традиционная японская культура – это сложная, динамичная система религиозно-философских, этических, эстетических, социально-политических представлений и ценностей, носивших как автохтонный характер, так и возникавших в результате усвоения континентальных учений на всем протяжении многовековой истории развития культурных, политических, экономических контактов Японии с материковыми цивилизациями. Особую роль в формировании глубоко самобытной культуры сыграла национальная религия японцев – синтоизм. Наряду с буддизмом, конфуцианством, даосизмом, позднее – христианством, синтоизм задал базовые параметры для национальной идентификации, стал неотъемлемой составляющей традиционного мировосприятия.

Важная особенность изучения синто в рамках традиционной культуры Японии, определяющая приоритетность осмысления связанных с ним вопросов, заключается в том, что данное явление как

научная проблема осознается сравнительно поздно. Долгое время синтоизм рассматривался лишь в качестве «государственного синто» (кокка синто) – религиозно-политической системы конца XIX в. – 40-х гг. XX в., носившей сугубо националистический характер, – что привело к формированию за рубежом искаженного представления о национальной религии японцев. Со второй половины прошлого столетия в Японии началось движение по «реабилитации» синто и прояснению его истинной сущности для широких масс мировой общественности.

Вместе с тем, активизация интереса к данной теме исходит и из современной социокультурной ситуации в Японии. Вся история многовекового существования синто демонстрирует всплески пристального внимания к собственной «религиозной системе и системе мышления» в периоды активного проникновения иноземных учений, идей, угрожающих утерей традиций и национальной самобытности. На рубеже нового тысячелетия перед Японией эпохи «глобализации», «интернационализации», формирования единого экономического, социально-политического, культурного пространства вновь встает проблема выработки верного соотношения двух разновекторных тенденций культурогенеза: с одной стороны, необходимости интеграции в мировое сообщество, с другой – стремления к сохранению духовного богатства и культурных традиций, которые имеют непреходящую ценность для самоидентификации этноса. Многие японские и зарубежные исследователи видят возможность выработки способа адекватного реагирования на серьезные перемены в глобальной ситуации путем обращения к социальному, политическому, культурному, духовному потенциалу синто [1, с. 198].

Многовековое функционирование японской культуры, глубоко традиционной, но в то же время удивительно открытой и динамичной, привлекает внимание ученых всего мира в поисках новых механизмов регуляции, сохранения и трансляции традиций в современном обществе. Необходимость и целесообразность обращения к японскому опыту, и, в частности, к синто как важнейшему источнику формирования фундамента японской культурной традиции демонстрируется результатами исследований этого феномена в различных его аспектах (политическом, социальном, экономическом, культурном).

Как известно, роль священной литературы Синто играют Кодзики «Записи о деяниях древности» и Нихонсёки «Анналы Японии», составление которых относят к началу VIII века. Оба эти свода мифов, легенд и исторических преданий, пожалуй, все же не стали в Японии сакральным центром культуры вроде Корана или Библии и что не может быть характерен для японского типа культуры с довольно расплывчатой границей сакрального, где множество божеств и культов, разнородных по происхождению и функциям, создают принципиальный культурный полицентризм. Этот полицентризм поддержан был и географически – в сущности, Япония весьма разнообразна по климату и ландшафту, притом многочисленные горы и горные гряды с самого начала способствовали созданию в большой мере изолированных друг от друга культурных подгрупп, которые осмыслялись как своеобразные культурные автономии несмотря на возникшую достаточно рано сеть коммуникаций. Затем, в эпоху так называемых «воюющих династий», когда страна была разделена на военные кланы, усиленно оборонявшиеся и закрывавшиеся друг от друга, иногда даже ведшие каждый свой внутренний календарь, существовавший полицентризм приобрел историческое наполнение [2, с. 19]. И до нынешних дней в Японии сохраняются различия по традиционным типам хозяйственной деятельности и художественных ремесел, фольклорным жанрам, диалектам и говорам, традиционной диете и кухне и даже по общепринятым психологическим характеристикам обитателей той или иной местности. Отсюда, кстати, и естественность формирования так называемого «храмового синтоизма», то есть явной локальности и автономии отдельных культов, несмотря на сознательные и целенаправленные усилия по унификации и объединению, предпринятые в Новое время.

Тем не менее следует отметить, что отдельные мифологическиесюжеты «Кодзики» и «Нихонсёки» были, разумеется, задействованы активно и в полной мере – как, в частности, сюжет о происхождении императорской семьи или культ богини солнца Аматэрасу, предстающей в сводах в виде прародительницы императора-первопредка и т. п. Разумеется, в некотором слое культуры всегда располагался в качестве главного этот генеалогический миф о происхождении правящего рода [3].

Синто – религия духов, и обязательным элементом синтоистских святилищ являются специальные ворота с перекладиной, которые со временем стали красить в красный цвет, цвет солнца.

Эти ворота – тории, что означают «птичий насест», символизируют ворота в мир иной. В древних храмах тории остались из простого дерева, как в Исэ. Это – древняя символика человечества, связывающего вхождение в иные миры с образом ворот. Отметим, что триумфальные арки римских императоров имели тот же смысл вхождения в мир богов. Один из титулов японских императоров – «микадо» – означает буквально «возвышенные врата».

ВXIX веке синто обрел следующий виток своего развития и оказался следствием выхода Японии на мировую арену. В результате революции Мэйдзи 1867-1868 годов государственной религией Японии вместо буддизма стало синто. За этим последовали гонения на буддизм, закрытие и разрушение древних монастырей и уничтожение произведений буддийского искусства. Ками перестали быть бодхистаттвами и стали богами Государственного синто.

В государственном синто Япония стала центром мира и центром мировой культуры. Как главный принцип государственной политики был провозглашен древний принцип «поклонения богам и соблюдение ритуалов» – «сасэй идти» [5, с. 48].

Чтобы религия духов могла стать государственной религией, в ней была усилена божественная роль императора – живого ками. Каждый японец должен был следовать его божественной воле, и долгом каждого японского солдата было умереть за императора и стать в мире ками духом – хранителем страны. Эта положительная идеология перехода в мир ками и служения стране после смерти стала основой подготовки солдат-смертников, солдат «божественного ветра» – камикадзе. После поражения Японии во второй мировой войне система государственного синто была запрещена.

Специфической проблемой при этом оказалась проблема ритуального новогоднего доклада богине Аматэрасу в Исэ о положении в стране за истекший год.Американские оккупационные власти требовали отмены этого ритуала, для них связанного с системой государственного синто. Но японцы пойти на изменение ритуала не могли никак. Поэтому был достигнут компромисс: император по-прежнему на Новый год отправляется в Исэ с докладом к богине Аматэрасу, но уже не как глава государства, а как частное лицо [6, с. 21].

В синто, как и в индуизм не существует единой системы ритуалов и единого устава храмовой службы, священники одного храма могут и не знать о ками другого храма. Когда говорят об общем числе ками, то называют цифру восемь тысяч или восемь миллионов, которую, однако, не следует воспринимать буквально.

Телом духа, его священной сущностью является какой-либо предмет, куда нисходит этот дух – синтай. Однако этот предмет находится в специальной комнате – хондене – святая святых храма, куда вход для прихожан воспрещен. Так, священные императорские регалии – зеркало, меч и яшмовые подвески до сих пор не видел ни один из ученых. Прихожане храмов синто располагаются в молельном павильоне – хайдэне. Если храм посвящен духу горы, то его телом является сама гора и хайдэне в храме нет.

Целью ритуалов, исполняющихся в синтоистских храмах, является не только исполнение просьб прихожан о благополучии. Важную роль в них играют и магические техники изгнания злых духов, магацухи, обитающих, как и во всех древних системах, в Нижнем мире, Стране мрака [7, с. 152].

Важную роль в синто играют, как и во всех древних религиозных системах, духи предков. В нормальной ситуации японец должен следовать их заветам и реализовывать в своей жизни их волю. Поэтому культ предков – важная составляющая синто, которая ярче всего проявляется в современной Японии в празднике буддийского происхождения – О-Бон. Этот праздник отмечается по лунному календарю в седьмом месяце (июле-августе) и в это время японцы отправляются в родные места, чтобы отпраздновать там О-Бон, т.е. встретить духов предков. Для этой цели на домах развешиваются бумажные фонарики, которые помогают духам семи поколений найти свой дом.

Фонарики провожают духов предков и обратно, в последний день праздника. Фонарики помещаются на маленькие кораблики – дощечки, на которые в миниатюрной посуде ставится еда для предков и которые спускаются в воду, отправляя духов предков по Реке Жизни к месту их пребывания в потустороннем мире.

Этот праздник имеет буддийское происхождение, но его корни связаны с древним шаманским культом предков. Сегодняшнее название праздника, О-Бон само по себе ничего не говорит по-японский. Оно произошло от санскритского названия праздника встречи и проводов усопших

душ – «уллабхана», что означает «переправа», которое произносилось в Японии сначала как «Урабон-э», потом просто как «О-бон». В Китае, откуда пришел этот праздник и где он назывался праздник Седьмого месяца, он уже забыт, но в Японии культурная традиция, любовь к старине сохранили его с VI века н.э. [8, с.65].

Праздник О-Бон – встреча с предками – это не просто дань традиции. Культ предков в Японии по-прежнему составляет неотъемлемую часть японской жизни. Духи предков считаются членами семьи, к которым обращаются в важных случаях и которые оказывают влияние на течение семейной жизни. Таблички с именами предков помещаются в японских домах перед буддийским алтарем.

Синто считается в Японии религией жизни, и к обрядам синто обращаются при рождении ребенка, заключении брака. Похороны совершаются в соответствии с буддийским ритуалом [9, с. 55]. Поэтому в японских домах обычно два алтаря – буддийский и синто. Более того, после смерти каждый японец становится ками, что невозможно для того, кто не является японцем. Поэтому для современного японца синто – это не только естественная возможность задействовать структуру своего духовного мышления, но также возможность ощутить свою национальную принадлежность.

Синто для Японии является тем же, чем был даосизм для Китая, т.е. национальной религией, унаследовавшей шаманские техники, арсенал духов и космологических представлений архаики. Однако здесь есть и существенная разница, и она состоит не только в том, что в Китае даосизм практически исчез, а синто в Японии остается живой религией. Различие заключается в том, что в даосизме были разработаны собственная философия, свои техники медитаций. Синто осталась религией духов и магии, сохранив почти без изменений свой древний облик.

Формирование японской культуры вплоть до настоящего момента проходит под знаком освоения мировоззренческих систем различного типа: как сложившихся в древности и изменяющихся вслед за течением времени, так и систем, инокультурных Японии, заимствование которых происходит в связи с естественной потребностью общества «идти в ногу» со временем, мировым уровнем развития цивилизации [10, с. 7].

Мировоззрение японского народа со времени учреждения первой японской государственности и до конца XIX века отмечено построением диалогического общения между национальной японской мыслью – синто и континентальными учениями - буддизмом, конфуцианством, даосизмом, христианством.

С другой стороны, его изначально архаический характер определял необходимость конкретизации собственных проявлений, движения, развития, для чего и использовались заимствованные элементы других учений. Можно сказать, что синтоизм как ядро японской традиции нес в себе определенную закодированную модель культуры общества. Это давало возможность постепенного постижения, осмысления его как через поиск источника внутри себя, так и через приобщение к новым идеям, которые в наиболее конкретной форме помогали понять и осознать свою собственную традицию. Взаимодействие их происходило не по пути отрицания старых, отживших элементов, но по пути постоянного возрождения и наполнения новым смыслом классических идей, идущих от «эпохи богов». Можно также предположить, что именно синто в процессе взаимодействия с буддийскими учениями сформировал особый способ функционирования традиции в Японии, обусловив такие важнейшие черты японской культуры, как способность к ассимиляции и открытость вовне.

Таким образом, традиционализм синто, а вместе с ним и традиционализм японской культуры на протяжении всей своей истории носил динамический характер, стремясь к выработке максимальной способности к адаптации новых идей при относительно неизменной основе. Уникальность Японии состоит в том, что она смогла найти точки соприкосновения традиции и инновации, балансируя между стремлением сохранить свою самобытность и соответствовать уровню передовых мировых цивилизаций.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Мещекяков А.Н. Мой опыт изучения синто и японской культуры // Труды VIII Международного симпозиума Международного научного общества Синто «синто и японская культура». – М.: МАКС Пресс, 2003. – С. 198-208.

[2] Бишарова С.Г. Синтоистские основы традиционной японской культуры: Автореф. дис. … канд. филос. наук. – Новосибирск, 2006. – 27 с.

[3] Аверьянов В.В. Традиция как преемственность и служение // Человек. – 2000. – № 2. – С. 12- 22.

[4] Акияма Кэнзоо. История Ниппон // История Японии. Сб. историч. произведений. – М.: «Евролинц», 2003. – С. 381-488.

[5] Альбедиль М.Ф. Зеркало традиций: Человек в духовных традициях Востока. – СПб.: «Азбука-классика»; «Петербургское Востоковедение», 2003. – С. 288.

[6] Арутюнов С.А. Современный синтоизм // Религия и мифология народов Восточной и Южной Азии. – М.: Наук», 1970. – С. 3-28.

[7] Арутюнов С.А., Светлов Г.Е. Старые и новые боги Японии. – М.: Наука, 1968. – 200 с.

[8] Верисоцкая Е.В. Синто и его ответ на вызов истории // Труды VIII Международного симпозиума Международного научного общества Синто «синто и японская культура». – М.: «МАКС Пресс», 2003. – С. 67-76.

[9] Гришелева, Л.Д. Формирование японской национальной культуры: конец XVI начало XX вв. – М.: Наука, 1986. – 285 с.

[10] Ермакова, Л.М. Мифопоэтический строй как модус ранней японской культуры // Человек и мир в японской культуре: сб.ст. – М.: Наука, 1985. – С. 7-26.

REFERENCES

[1] Mereshyakov A.N. Moi opit izucheniya sinto I yaponskoi kulturi // Trudi VIII Mezhdunarodnogo sympoziuma Mezhdunarodnogo nauchnogo obshestva Sinto “sinto I yaponskaya kultura”. M.: MAKS Press, 2003. P. 198-208.

[2] Bisharova S.G. Sintoistskie osnovi traditionnoi yaponskoi kulturi: Aavtoref. diss. … kand. philos. nauk. Novosibirsk, 2006. 27 p.

[3] Averyanov V.V. Tradicia kak preemstvennost i sluzhenie // Chelovek. 2000. N 2. P. 12-22.

[4] Akiyama Kenzoo. Istoriya Nippon // IstroiyaYaponii. Sb. Istroich. proizvedenii. M.: «Evrolinc», 2003. P. 381-488.

[5] Albedil M.F. Zerkalotradicii: Chelovek v dukhovnih tradiciah Vostoka. SPb: «Azbuka-classika”; ‘Peterburgskoye Vostokovedenie”, 2003. P. 288.

[6] Arutyunov S.A. Sovremenny sintoizm // Religiya i mifologiya narodov Vostochnoi i Yuzhnoi Azii. M.: Nauka, 1970. P. 3-28.

[7] Arutyunov S.A., Svetlov G.E.Stariye I noviebogiYaponii. M.: Nauka, 1968. 200 p.

[8] Verisockaya E.V. Sinto i ego otvet na vizov istorii // Trudi VIII Mezhdunarodnogo simpoziuma Mezhdunarodnogo nauchnogo obshestva Sinto “sinto i yaponskaya kultura”. M.: MAKSPress, 2003. P. 67-76.

[9] Grisheleva L.D. Formirovanie yaponskoi nationalnoi kulturi: konec XVI nachalo XX vv. M.: Nauka, 1986. 285 p.

[10] Ermakova L.M. Mifopoeticheski stroi kak modus rannei yaponskoi kulturi // Chelovek i mir v yaponskoi kulture: sb.st. M.: Nauka, 1985. P. 7-26.

ЖАПОНИЯНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ СИНТОИЗМНІҢ РӨЛІ

Ж. Е. Ашинова, Қ. Ә. Жүніс, Ө. О. Тұяқбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: синтоизм, дәстүрлі мәдениет, дүниетанымдық көзқарас, мәдени құндылықтар.

Аннотация. Мақала Жапония мәдениетінің қалыптасуына синтоизмнің көрсеткен ықпалын қарастыруға және жапондық ұлттық-мәдени дәстүрдегі ұлттық діннің ерекшеліктерін анықтауға арналған.

Мақала авторлары жапондықтардың дербес рухани санасы мәдениеттегі аса қарама-қайшы әрі күрделі құбылыстардың ықпалы негізінде қалыптасқандығына көңіл аударады. Жапон мәдениетінде түрлі дәстүрлердің ритуалды элементтері, идеялары мен сенімдері бір-бірімен тығыз байланысқан, атап айтқанда олар синтоизм, конфуциандық, буддизм, даосизм, және зайырлы идеялар мен батыс мәдениетінің түсініктері.

Зерттеу жұмысында синтозим жалпы жапон мәдениетінің этикалық негіздерін қалыптастырып, жапондықтардың тұрмысқа деген негізгі көзқарастарына айтарлықтай ықпал еткендігі айқындалады.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 87 – 93

IMPROVED DECISION-MAKING IN FULFILLING ORDERS IN THE TEXTILE ENTERPRISES

B. S. Kulbay

International Kazakh-Turkish University named by Ahmet Yassaui, Turkestan, Kazakhstan.
E-mail: bauka.ks@mail.ru

Key words: textile enterprises, order fulfillment processes, the Republic of Kazakhstan.

Abstract. In the article the author offers ways to improve decision-making in carrying out the order for a textile company. Based on the results of the analysis the author proposed the control system on the test plant, which is diversifying in key areas of the production activity of the enterprise by providing the basic, providing management and business processes, as well as general and production departments. As part of the basic processes in the textile enterprise on manufactured types of products offered by the author and reasonable allocation of the two main business processes. Firstly, the process for the production of tissue: the production of linen fabric, yarn production, processing scutched flax; Second, the production process of finished products: the production of home textiles, manufacturing tailoring, production of consumer goods. In a separate process suggested allocation: the process for the conclusion of contracts for the supply of products; the process for the development of new products; planning of production processes and the preservation of the product.

ӘОЖ 658: 677

ТОҚЫМА КӘСІПОРЫНДАРЫНДА ТАПСЫРЫСТАРДЫ ОРЫНДАУ КЕЗІНДЕ ШЕШІМДЕРДІ ҚАБЫЛДАУ ПРОЦЕСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Б. С. Құлбай

Қ. А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Түйін сөздер: тоқыма кәсіпорындары, тапсырыстарды орындау процестері, Қазақстан Республикасы.

Аннотация. Мақалада автор тоқыма кәсіпорындарында тапсырыстарды орындау кезінде шешімдерді қабылдау процестерін жетілдіру мүмкіндіктері зерттелген. Жүргізілген талдаудың нәтижелеріне сүйене отырып, зерттеліп отырған кәсіпорында өндірістік іс-әрекеттерді негізгі бағыттары бойынша диверсификациялау бойынша басқарудың жүйесін ұсыну, негізгі, қамтамасыз ететін бизнес-процестерді, сонымен қатар жалпы және өндірістік бөлімшелерді бөлу мүмкін болып отыр. Негізгі процестердің құрамында өнімнің өндірілетін түрлері бойынша негізгі екі бизнес-процесті бөлу дұрыс болады. Біріншіден, маталар өндірісі бойынша процесс: зығыр маталар өндірісі, тоқыма өндірісі, үйкелген зығыр өндірісі; екіншіден, дайын бұйымдар өндірісі жөніндегі процесс: үй тоқымасы бұйымдарының өндірісі, киім тігу өндірісі, халықтық тұтыну тауарларының өндірісі. Жекелеген процес негізінде мыналарды бөлу керек: өнімді жеткізудің келісімшарттарын түзу процесі; жаңа өнім түрлерін әзірлеу жөніндегі процесс; өнімді өндіруді және сақтау процесін жоспарлау.

Тоқыма өнеркәсібі кәсіпорындарының стратегиялық жоспарларының іске асуын және сапа менеджменті жүйесінің (СМЖ) талаптарына сәйкестікке қол жеткізу мақсатында, кәсіпорындарды басқару жүйесіне өзгерістер ендіру керек: басқарудың сызықтық-функционалдық жүйесінен дивизионалдық жүйесіне өту, кәсіпорынды әртүрлі қызметтердің жиынтығы ретінде емес, өзара байла-

нысқан бизнес-процестер желісі ретінде қарастыратын басқарудың процестік тәсілін пайдалану арқылы басқару жүйесін оңтайландыруға мүмкіндік беретін өнімдік қағида бойынша бөлімшелер ұйымдастыру, оларды нәтижеге бағдарлау.

Тоқыма саласындағы сапаны басқарудың жүйесін ендіру дәстүрлі «ахуал бойынша басқарудан» «нәтиже бойынша басқаруға» өтуге мүмкіндік береді, өйткені инвестициялық ресурстардың шектеулі болуы жағдайында тиімділік менеджментінің рөлі арта түседі, ал осы кезде сапасыз менеджменттен туындаған шығындар қателіктерді туралау мен өнімнің кемшіліктері сапасыздығының салдарынан арта түседі. Процестік тәсілді ендіру кезінде инвестициялық саясатты басқарудың тиімділігіне қол жеткізу үшін екі бағытты интеграциялық біріктіру керек: инвестициялық бизнес-процестерді модельдеу және инвестициялық жобаларды басқарудың автоматтандырылған жүйесін (БАЖ) құру [1].

Инвестициялық бизнес-процестерді модельдеу кәсіпорынның инвестициялық саясатының мақсаттарын оңтайлы тәсілмен іске асырушы құрылымдарды, функциялар мен процестерді қалыптастыруды білдіреді. Модельдеу мыналарды қамтиды: инвестициялық бизнес-процестің моделін құру; басқару жүйесін әзірлеу; бизнес-процестің регламентациясы; жобаларды іске асыру кездегі инвестицияның тиімділігін бағалау. Жалпы қабылданған тәжірибелер мен әдістемелердің негізінде бағдарламалық өнімдерді пайдалану жобаларды орындау уақытын қысқартады, шығындарды төмендетіп, тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді [2].

Инвестициялардың тиімділігін өнім ассортиментінің өлшенген салыстырмалы өзгерістері; өнім номенклатурасының кеңдігі және компания айналысатын тауарлар мен қызметтер нарығының көлемі; технологияның функционалдық деңгейі және олардың көмегімен құрылатын рентабельділіктің; орындалатын жұмыстың көлемімен; бөлімшелердің санымен; экспортталатын өнімнің ассортиментімен; инновациялық өінмді шығарудағы компания инвестициясының салыстырамлы артуы негізінде өнім бірлігінің қосылған құны арқылы бағаланады.

Тоқыма саласы кәсіпорындарында халықаралық стандарттар бойынша сапа жүйесін сертификаттау инвестицияларды тарту кезінде шешуші рөл ойнайды, өйткені әлеуетті инвесторлар тарапынан кәсіпорынға деген сенімділік пен үміт арту деңгейін арттырады, оған инвестициялық қолдау көрсету кезінде кәсіпорын қызметінің ішкі құрылымдануы мен реттілігінің, сонымен қатар басқару жүйесінің мөлдірлігі жоғары болуының арқасында тәуекелдерді айтарлықтай төмендетеді [3].

Жалпы бөлімшелер құрамынан келесі процестерді бөлу ұсынылады:

– өнімге құндылық қоспайтын, алайда оның құнын арттыруды қамтамасыз ететін процестер: сатып алулар, маркетинг, персоналды даярлау, инфрақұрылымды басқару, өндірістік ортаны басқару, іс-әрекетті қаржылық қамтамасыз ету, заңгерлік қамтамасыз ету;

– кәсіпорынның болашағын қамтамасыз етумен, оның дамуымен байланысты басқарушылық процестер: құжаттамаларды басқару, ішкі аудит, сапаны басқару, инвестициялық саясатты басқару.

Басқарудың дивизионалдық жүйесіндегі кәсіпорындарда процестік тәсілді ендіру басқару жүйесін келесі жолдар арқылы толығымен немесе бір бөлігінде қайта ұйымдастыруды қажет етеді: әртүрлі бөлімшелер үшін деорталықтандыруды және дербес ендіруді арттыру; бірыңғай процестік модель негізінде көпдеңгейлік матрицалық басқару; басқарудың құрылымын аралас басқару типі бойынша қайта ұйымдастыру.

Жалпы жағдайда кәсіпорынның ұйымдастырушылық құрылымдарын жетілдірудегі инвестициялаудың тиімділігін орындалатын жұмыстар көлемінің өлшенген салыстырмалы өзгерістері, өндірістік тізбектің жекелеген буындарындағы техникалық прогрестің теңсіздігі және тоқыма кәсіпорынының инвестицияларын ұйымдастырушылық өзгерістерге салыстырмалы ұлғайту негізінде кәсіпорын өндірісінің рентабельділігі арқылы бағалау ұсынылады.

Нарықтағы бәсекелестік күрес деңгейінің жоғары болуы заманауи кәсіпорындарды кәсіпорынды басқару әдістеріне және жүйеге келіп түсетін ақпараттардың дәлдігіне күрделі талаптар қоюға мәжбүр етеді. Кісіпорынның өндірістік-өткізу қызметін ақпараттық қамтамасыз ету жүйесін жетілдіре отырып, белгілі-бір өнеркәсіптің ерекшелігін және де кәсіпорынның іс-әрекет түрі, өнімдер немесе ұсынылатын қызметтердің ерекшелігін, автоматтандырудың қажет етілетін деңгейі, кәсіпорынның өлшемі мен құрылымы тәрізді өзге де факторларды ескеру керек, яғни, кәсіпорынның өндірістік-өткізу қызметін ақпаратпен қамтамасыз ету жүйесі ақпараттарды ішкей және сыртай жеткізушілермен тығыз өзара байланыста болатындығын көкейде ұстау керек. Ақпаратты

пайдаланудың тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштерді талдау мен жалпылаудың негізінде, олардың ішіндегі біршама маңыздылары іріктелді. Сол көрсетіштерді талдау арқылы кәсіпорын мен оның бөлімшелерінің ақпараттық қажеттіліктері, ақпаратты беру мен өңдеу жылдамдығы, ақпараттық арналардың сыйымдылығы, бүкіл кәсіпорын және/немесе құрылымдық бөлімшелердің аясында ақпараттық алмасудың сапасы анықталуы мүмкін. Өз кезегінде, бұл кәсіпорынның ақпараттық жүйесін оның әрбір құрылымдық бөлімшелерінің ақпараттық қажеттілігінің ерекшеліктеріне сәйкес модернизациялауға мүмкіндік береді.

Тоқыма кәсіпорындарының өндірістік-өткізу әрекетін талдау негізінде анықталғандай, олардың көпшілігі дәл осы кездері дайын өнімді жеткізуге тапсырысты орындау немесе кейінгі қалдыру туралы шешімдерді қабылдау кезінде қиындықтарды бастан кешіреді. Кәсіпорындағы экономикалық ахуалды сипаттайтын ішкі ақпарат пен кәсіпорын өнімін пайдаланушылардан келіп түсетін сыртқы ақпарат кәсіпорынның өндрістік-өткізу әрекетін басқару процесінің негізі болып табылады. Өткізу бөлімі өз жұмысының ерекшеліктеріне байланысты, кәсіпорындағы ақпараттарды негізгі тұтынушылар мен өндірушілер болып табылады. Осыған байланысты, өткізу бөлімінің қызметкерлерін ақпараттық ілестіріп жүруді басқарудың рөлі арта түседі. Өнеркәсіптік кәсіпорындарды басқарудың бар әдістеріне жүргізілген саралаудың нәтижесінде олардың көпшілігі жоғары бәсекелестік жағдайында басқарудың заманауи қажеттіліктеріне сәйкес келмейтіндігі анықталды. Кемшіліктердің қатарына кездейсоқ факторлардың ықпалын ескере отырып, тапсырысты орндау мүмкіндігі мен оны орындау уақытын бағалауға арналған құралдардың жоқтығын жатқызуға болады.

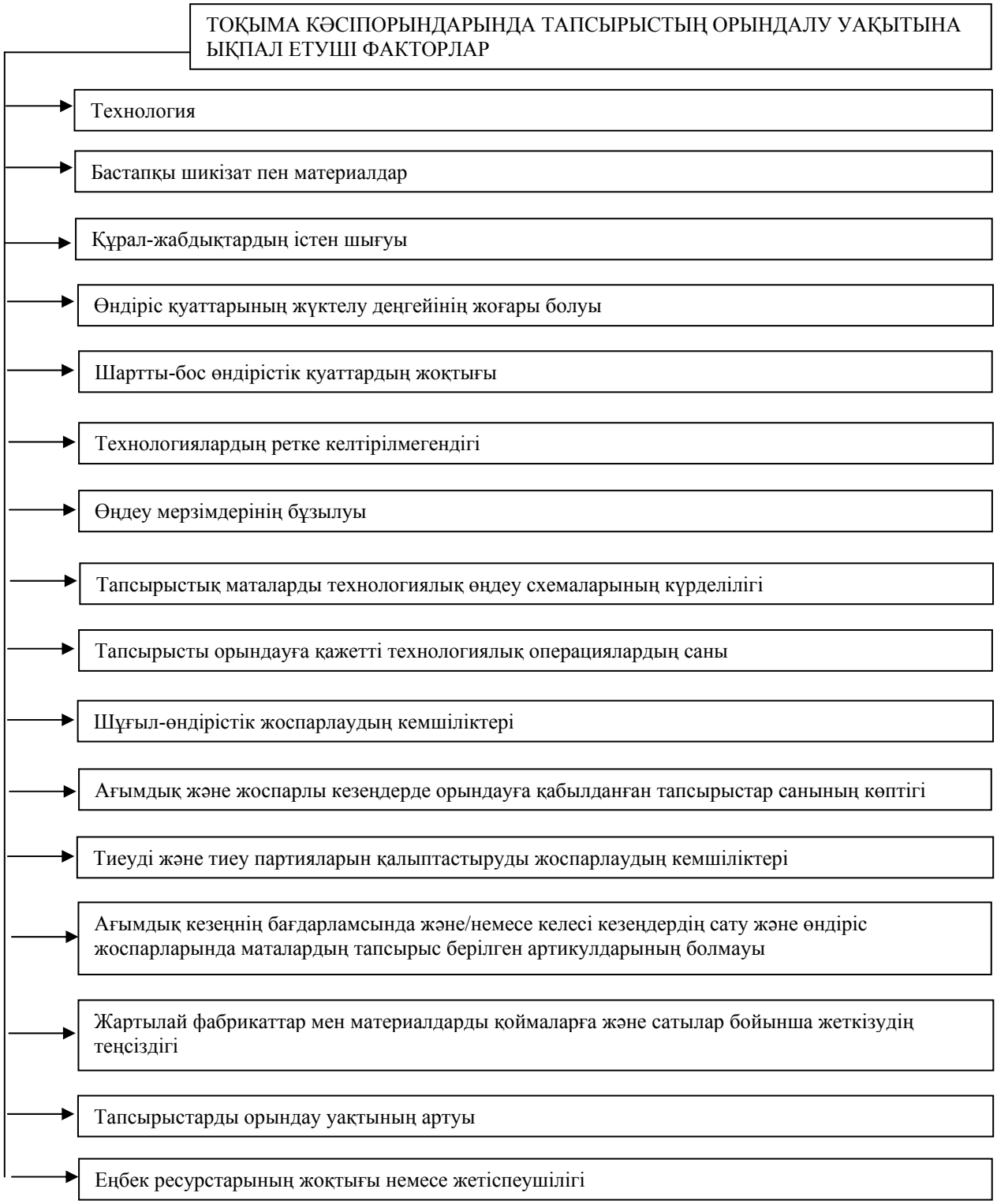
Сатып алушылардың тапсырыстарын уақытылы және сапалы орындау кәсіпорынның нарықтағы бәсекелік артықшылықтарын қамтамасыз етеді, жұмысының қаржылық көрсеткіштерін арттырады. Тапсырыстарды тиімді орындау кәсіпорынның табысты өндірістік-өткізу қызметінің негізі болып табылады. Жүргізілген зерттеулер осы саладағы басқарушылық шешімдердің сапасы мен қабылдану жылдамдығына ықпал ететін факторларды бөліп, топтастыруға жол ашты. Анықталғандай, барлық факторларды келесі топтарға бөлуге болады: біріншіден, объективті факторлар, оларға ең алдымен кәсіпорынның технологиялық және техникалық мүмкіндіктерін жатқызуға болады, екіншіден, субъективті факторлар, олар шешім қабылдайтын тұлғаның тәжірибесімен, біліктілігімен және түйсігімен толық анықталады.

Барлық факторлар мен олардың белгілі-бір тапсырыстың орындалуына ықпал ету деңгейін талдай келе, осы саладағы шешім қабылдаудың негізгі кезеңдерін бөліп қарауға болады. Алдымен қоймада ассортимент бойынша өнімнің бар-жоқтығын бағалау қажет болады. Екіншіден, кәсіпорынның ішкі мүмкіндіктерін талдау керек [4]. Сонымен қатар ағымдық кезеңде өндірілетін ассортиментті зерделеп, содан кейін өнімнің болашақтағы кезеңдердегі өндірісі мен іске асыру жоспарларының келешектерін қарастыру керек. Барлық төрт кезеңді орындаған соң, менеджер тапсырыстың әрбір ассортимент өндірісінің көлемі, орындалу уақыты және тапсырыстың құны сияқты параметрлерін ескере отырып, қажетті басқарушылық шешімді қабылдайды.

Тапсырысты орындау немесе бас тарту туралы шешімдерді қабылдау кезінде негізгі критерийлердің бірі оның орындау уақыты болып табылады. Нарық жағдайында тапсырысты орналастыру кезеңінде сұралған өнімді даярлаудың мерзімі туралы дәл ақпаратты тұтынушыға ұсыну маңызды және тапсырысты тұтынушыға келісілген мерзімде ұсынудың да маңыздылығы кем түспейді [5]. Тоқыма кәсіпорындарының көпшілігі тапсырысты орындауға кететін толық уақыт, оны қабылдау мен өнімді тиеуге дейінгі уақыт шамамен алғанда өндірістік бағдарламаны жоспарлау алдындағы портфельді қалыптастыруға кететін уақыттан үш есе артық екендігін анықтадық.

Тапсырысты орындау уақытын өткізу бөлімінің менеджері тапсырысты құрайтын артикулдардың өндірістік циклының ұзақтығы туралы статистикалық мәліметтердің негізінде алдын-ала есептеп шығарады. Егер де есептік уақыт тұтынушының сұранысына қажетті уақыттан аз немесе соған тең болса, онда кәсіпорын тапсырысты белгіленген мерзімде орындауға кіреді. Олай болмаған жағдайда –тапсырысты орындау мерзімін ұзартудың мүмкіндіктері туралы келіссөздер жүргізіледі немесе оны орындау уақытын қысқарту мүмкіндіктері талданады.

Біз тоқыма кәсіпорнындағы тапсырысты орындау уақытын арттыруға ықпал ететін негізгі факторларды анықтадық және топтастырдық. 1-суретте көрсетілген схема тапсырысты орындау уақытының жоспардан ауытқуын тудыратын себептерді тұжырымдау мен құрылымдауға, көптеген

1-сурет – Тоқыма кәсіпорындарында тапсырыстың орындалу уақытына ықпал ететін факторлар

факторлар мен зерттеліп отырған мәселе арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды қадағалауға мүмкіндік береді.

Біз тұтынушының тапсырысын орындау туралы шешім қабылдаудың келесі кезеңдерін анықтадық: тапсырыстардың параметрлерін мәліметтер қорына ендіру, өндірістің технологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, тапсырысты орындаудың әлеуетті мүмкіндіктерін бағалау, тапсырысты

өңдеу, оның рентабельділігін бағалау және оның орыдалуын бақылау. Ұсынылған кезеңдерді іске асыру бірқатар математикалық есептерді жүргізуді көздейді, ол есептердің нәтижесі негізінде өткізу бөлімінің менеджері клиент тапсырысының орындалуын олардың қойған талаптарына сәйкес бағалайды.

Тұтынушының тапсырысын орындау туралы шешімдерді қабылдау кезеңдері мен осы саладағы шешімдерді қабылдауға ықпал ететін факторлардың және де тоқыма өнеркәсібі ерекшеліктерінің негізінде аталмыш процестің алгоритмі түзілді. Бұл алгоритм өткізу бөлімі менеджерінің жаңа тапсырыстың өндіріске келіп түсуі мен дайын маталарды жеткізу кезеңіндегі іс-әрекетінің ретін бідіреді. Осы алгоритмді жасаудың негізіне қойылған қағидаларды тәжірибиеде қолдану менеджерге кәсіпорынның қолда бар мүмкіндіктеріне шұғыл үн қатуға және клиентке жылдам жауап беруге жол ашады.

Жалпы түрде алғанда, тұтынушының тапсырысын орындау жайындағы шешім қабылдау алгоритмін 2-суретте берілген блок-схема түрінде көрсетуге болады.

2-сурет – Тоқыма кәсіпорнында тұтынушының тапсырысын орындау туралы шешімдерді қабылдау алгоритмі

Ұсынылған блок-схемадан көріп тұрғанымыздай, өткізу бөлімі менеджерінің ең алғашқы кезектегі міндеті өндірістің технологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, тапсырысты орындаудың әлеуетті мүмкіндіктерін бағалау болып табылады.

2-суреттегі алгоритмнің келесі кезеңінің барасында шешілетін «Тапсырысты өңдеу» процедурасының міндеттерінің қатарында тапсырыстың орындалуын мына критерийлер бойынша бағалау керек: саны, уақыты, бағасы, сонымен қатар тұтынушының өзге де талаптарына сәйкес келуі, мысалы төлем және жеткізу талаптарына сәйкес болуы.

«Тапсырысты өңдеу» процедурасы клиенттің несие қабілеттілігін тексеруді, тапсырысты санкциялауды, тапсырыстың орындалу уақытын, тапсырыстың өзіндік құнын және оның бағасын есептеуді, сонымен қатар тапсырысты орындау параметрлерін тұтынушымен келістіруді қамтиды. Процедура алгоритмін түзудің мақсаты – тұтынушының сұранысына реакцияны жылдамдату.

Ұсынылған есептерді орындап, өткізу бөлімінің менеджері сатып алушының тапсырысын қажетті көлемде орындауға болатындығын және оны орындау үшін жетпейтін шикізаттарды, материалдарды және жартылай фабрикаттарды қандай мөлшерде сатып алу керек немесе өндіру керек екендігін анықтайды. Бұл өткізу бөлімінің менеджеріне маталардың тапсырыстық артикулының тізімі, қоймадағы жетіспейтін дайын матаның әрбір түрі бойынша мөлшері, тапсырысты орындау үшін жеткіліксіз ресурстардың саны, тапсырыстың болжанатын уақыты, тапсырыстың өзіндік құны және оның шамаланған бағасы туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Сонымен, егер де ұсынылған алгоритмнің іске асуы барысында алынған есептер екі жақтың да көңілінен шығатын болса, онда тапсырыстың нақты мерзімдерін, көлемдерін, түрлерін, іске асыру бағасын көрсете отырып, дайын матаны өндіру және жеткізу туралы келісімшарт түзіледі.

Қорытындысында айта кету керек, тұрақты бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету тоқыма өнеркәсібі кәсіпорындарының реформалау кедергілерін еңсеруі үшін қажетті болып саналады және бірқатар шараларды іске асыру арқылы қол жеткізіледі, атап айтар болсақ:

– кәсіпорын дамуының экономикалық стратегиясын әзірлеу;

– меншік мәселесін реттеу;

– менеджмент әдістерін жетілдіру және маркетинг әдістерін меңгеру;

– жаңа басқарушылық командаларды қалыптастыру және персоналды ынталандырудың жаңа жүйелерін құру;

– ұйымдастырушылық-экономикалық механизмдерді ескере отырып, басқарудың жаңа экономикалық әдістерін ендіру.

Басқару процесін оңтайландырудың маңызды шарттарының бірі тоқыма өнеркәсібі кәсіпорындарында ұйымдастырушылық құрылымды басқару жөніндегі жұмыстарды едәуір үлкен тиімділікпен сапалы орындауға мүмкіндік беретін заманауи технологияларды пайдалану болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

[4] Худова Л. Н. Возможности легкой промышленности в Республике Казахстан в условиях модернизации производства // Инновац. технологии производства товаров, повышение качества и безопасности продукции легкой промышленности: Материалы Междунар. науч.-прахт. конф., г. Алматы, 28–29 апр. 2011 г. – С. 6-10.

[5] Маркетинговое исследование рынка в сфере швейной промышленности (в Костанайской и Северо-Казахстанской областях Республики Казахстан). – Астана: PKF Astana, 2009. – 79 с.

[6] Епанчицева С.Е. Развитие легкой промышленности: опыт зарубежных стран // Вестник КазЭУ. – 2012. – № 3. – С. 107-114.

[7] Сабден О. Финансово-кредитное регулирование деятельности промышленных предприятий Казахстана: проблемы и перспективы. – Алматы, 2003.

[8] Горинова СВ. Организация логистических процессов в текстильной промышленности: Монография. – Иваново: ИГТА, 2001. – 143 с.

REFERENCES

[1] Hudova L.N. Vozmozhnosti legkoj promyshlennosti v Respublike Kazahstan v uslovijah modernizacii proizvodstva // Innovac. tehnologii proizvodstva tovarov, povyshenie kachestva i bezopasnosti produkcii leg. prom-sti: Materialy Mezhdunar. nauch.-praht. konf., g. Almaty, 28–29 apr. 2011 g. P. 6-10.

[2] Marketingovoe issledovanie rynka v sfere shvejnoj promyshlennosti (v Kostanajskoj i Severo-Kazahstanskoj oblastjah Respubliki Kazahstan). Astana: PKF Astana, 2009. 79 p.

[3] Epanchiceva S.E. Razvitie legkoj promyshlennosti: opyt zarubezhnyh stran // Vestnik KazJeU. 2012. N 3. P. 107-114.

[4] Sabden O. Finansovo-kreditnoe regulirovanie dejatel'nosti promyshlennyh predprijatij Kazahstana: problemy i perspektivy. Almaty, 2003.

[5] Gorinova S.V. Organizacija logisticheskih processov v tekstil'noj promyshlennosti: Monografija. Ivanovo: IGTA, 2001. 143 p.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОЦЕССОВ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ЗАКАЗА НА ТЕКСТИЛЬНОМ ПРЕДПРИЯТИИ

Б. С. Құлбай

Международный казахско-турецкий университет им. Яссави, Туркестан, Казахстан

Ключевые слова: предприятия текстильной промышленности, процессы выполнения заказов, Республика Казахстан.

Аннотация. В статье автором предложены пути совершенствования процессов принятия решений при выполнении заказа на текстильном предприятии. Опираясь на результаты проведенного анализа автором предложена система управления на исследуемом предприятии, которая заключается в диверсифицировании по ключевым направлениям производственной деятельности предприятия, выделив основные, обеспечивающие и управленческие бизнес-процессы, а также общие и производственные отделения. В составе основных процессов на текстильном предприятии по производимым видам продукции автором предложено и обосновано выделение два главных бизнес-процесса. Во-первых, процесс по производству тканей: производство льняных тканей, производство пряжи, переработка трепаного льна; во-вторых, процесс по производству готовых изделий: производство изделий домашнего текстиля, производство по пошиву одежды, производство товаров народного потребления. В качестве отдельного процесса предложено выделение: процесса по заключению контрактов на поставку продукции; процесса по разработке новых видов продукции; планированию процессов производства и сохранению продукции.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 93 – 101

TO THE QUESTION OF CONTINUITY OF THE EUROPEAN AND KAZAKHSTAN EDUCATION

Z. K. Ayupova[1], D. U. Kussainov[2]

[1]Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan,
[2]Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: zaure567@yandex.ru

Key words: education values, culture and education, spiritual crisis, spiritual searches, education strategy, fostering patriotism, staffing of economy, traditional education, personal determination, existential dilemma.

Abstract. Concept of value, purpose, ideals. Specifics of cultural wealth. Values of culture and education. Idealism, realism (materialism), pragmatism, existentialism, humanistic (not directive) paradigm as main educational strategy. Person as education purpose. Spirituality as humanistic ideal of formation of the XXI-st century. Requirements, interests, values and forms of their realization. Value, valuable orientation, assessment, valuable relation. Social and personal determination valuable orientation. Spiritual search and spiritual spirit krizisbolezn: neurosises, alcoholism, drug addiction and education. Education and self-education. Education and existential dilemma. Way of an individuation: from self-affirmation to self-realization and comprehension of sense. Traditional school assessment and modern education. Education and church. Education and gender. All-round development of the personality is result of education, i.e. formation of the person having broad fundamental knowledge, steady skills and abilities, combining in the activity physical and brainwork, making the material and spiritual benefits for society; the person who is harmoniously developed in the physical and spiritual relations, the active public figure and the citizen of RK possessing high moral ideals, the developed esthetic taste, versatile material and spiritual needs, the real patriot of the country.

УДК 341.49

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЕУРОПАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІЛЕРДІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ МӘСЕЛЕСІНЕ

З. К. Аюпова[1], Д. Ө. Құсайынов[2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: білім құндылықтары, мәдениет пен білім, рухани дағдарыс, рухани ізденіс, білім беру стратегиясы, әлеуметтік детерминация, университеттік білім, отансүйгіштікті тәрбиелеу, тұлғалық детерминация, экзистенциалдық дилемма.

Аннотация. Құндылық, идеалдар, мақсаттар түсінігі. Рухани құндылықтардың ерекшеліктері. Мәдениет пен Білім құндылықтары. Идеализм, реализм (материализм), прагматизм, экзистенциялизм, гуманистік (детективті емес) парадигмалар білім беру стратегиясының негізі ретінде. Адам білім берудің нысаны ретінде. Руханилық XXI ғасыр білім беруінің гуманистік идеясы ретінде. Білімге деген тұтынушылық, мүдделері, құндылықтары, оларды жүзеге асыру формалары. Құндылық, құндылықтық мәселелер, бағалау, құндылықтық қатынастар. Құндылықтың, межелердің тұлғалық және әлеуметтік детерминациясы. Рухани ізденіс және рухани дағдарыс рухтың аурулары: невроздар, ішкілік, нашақорлық және білім беру. Білім беру және өз-өзінің білімін көтеру. Білім беру және экзистенциалды дилемма. Идивидуализациялау жолы: өзін-өзі қалыптастырудан өзіндік қасиеттерін көрсете білуге және белгілі арманға қол жеткізуге дейін. Дәстүрлі мектептегі баға және заманауи білім беру. Білім беру мен діни институттар. Білім беру және гендер. Білім жетістігінің көрсеткіші жан-жақты қалыптасқан тұлға, яғни іргелі біліммен сусындаған, білімін өмір тәжірибесінде қолдана алатын өзінің өмірлік іс-әрекеттерінде дене еңбегі мен ой еңбегін ұштастыра алатын, қоғам игілігі үшін материалдық және рухани өнім жасауға қол жеткізген, қоғамдық өмірде белсенді Қазақстан Республикасының азаматы жоғарғы адамгершілік идеалдарын игерген, жетілген эстетикалық талғамға қол жеткізген өз отанының нағыз патриоты.

Әлемдік философиядағы ағартушылық идеялары Ресей мәдениетіне, оның білім беру жүйесіне тікелей әсер етті. Біздің қазақ мәдениеті мен білім саласы ұлттың ұстаздары Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев арқылы әлемдік педагогикалық дәстүрлермен тікелей байланысқа түсті. Бүгінгі әлемдік өркениеттің бет-бейнесін көп жағдайда айқындап отырған Жаңа заман дәуірі дүниежүзілік мәдениет пен тарихта XVII ғасырдан, дәлірек айтқанда 1648 жылғы ағылшын буржуазиялық революциясынан басталады. Бұл дәуір мәдениет тарихында классицизм мен ағартушылық құбылыстарын қамтиды. Осы ғасыр Еуропа өміріне үлкен өзгерістер алып келді. Әлемдік сауда мен мануфактуралық өндірістің өсуімен сипатталатын әлеуметтік-экономикалық даму қоғамдық өмірге өзгеріс енгізіп, жаңа идеологиялық негізді талап етті. Ескі ортағасырлық тәртіпке қарсылық реформациялық қозғалыстардан басталып, оның соңы Нидерландыдағы (1566-1609), Англиядағы (1640-1688) буржуазиялық төңкерістерге ұласты. Капитализмнің өндірісті рационалды ұйымдастыруы білімге, ғылымға, қолданбалы-практикалық бағыттағы зерттеулерге деген қажеттілікті арттырып, осы кезден бастап ғылым өндіргіш күш ретінде қалыптасты. XVII ғасырда Еуропада екі ірі жаратылыстанымдық ғылыми орталық болды. Біріншісі - осы ғасырдың 60-жылдары құрылған Лондондағы корольдік қоғам. Карл II қолдауымен оның негізін қалаушылар - жаңа замандық химия мен физиканы механистік тұрғыда зерттегендер Роберт Бойль (1627-1691) және Исаак Ньютон (1643-1727). Ал екіншісі – 1666 жылы құрылған Париждегі жаратылыстанымдық-ғылыми Академия. Людовик XIV-ң бірінші министрі Кольбердің ұйымдастыруымен ашылған бұл қоғамның алғашқы президенті, нидерландтық механик, физик және математик, маятникті сағатты алғаш ойлап тапқан Христиан Гюйгенс (1605-1681). Бұл дәуірдегі Еуропаның жаңа рухани әлемінің дүниетанымдық негізін механикалық-метафизикалық материализм құрады.

Жаңа замандағы ойлау мәдениетінің қалыптасуы мен дамуына Қайта өрлеу дәуірінде негізі қаланған антропологизм мен Леонардо да Винчидің, Н. Коперниктің, Г. Галилейдің, И. Кеплердің және И. Ньютонның дайындаған ғылыми алғышарттары үлкен әсерін тигізді. XVII ғасырға қарай классикалық механика, жаратылыстанымдық ғылымдардың эксперименталдық негіздері шапшаң дами бастады. Осы себепті де философия мен ғылымның арақатынасын анықтау маңызды мәселеге

айналды. Парадигмалардың өзара алмасуының нәтижесінде табиғат пен заттар әлемі объектіге, ал адамның өзі субъектіге айналды. Терминологиядағы өзгерістер тілдің стратегиясына ықпал етіп, ол өз кезегінде философияның жаңа стратегиясының пайда болуына әкелді. Бэконнан Кантқа дейінгі жаңа замандық философтар жаңа философиялық стратегия ретінде эпистемологияны қалыптастырды.

Ғылыми рационализм қалыптасқан бұл дәуірде алғаш рет дін ғылыми-философиялық тұрғыдан сыналды, табиғат эксперименталды түрде зерттеліп, әлемге адамның үстемдігі уағыздалды. Жаңа замандық философияның методологиясының негізін қалаушы ағылшын философы Фрэнсис Бэкон (Веруламский) деп есептеледі. Ол осы методологияның мынадай ұстындарын ұсынды: табиғатты зерттеудегі объективтілік, ғылыми және философиялық әдістің өзіндік құндылығы, табиғаттан технологиялық үстемдік, табиғи әлемді зерттеудің индуктивті әдісі. Ф. Бэкон қайта өрлеу дәуіріндегі ғылыми идеялардың әсерін бойына сіңіре отырып, догматизм мен схоластикаға, ортағасырлық перипатетизмге соққы беріп, табиғатты зерттеудің тәжірибелік-индуктивтік методын ұсынды, эмпиризмнің негізін қалады. Ол өзінің «Жаңа органон» еңбегінде Аристотельдің логикалық шығармаларына сүйеніп ортағасырларды органон деп аталған дедуктивті-силлогистикалық методологияға қарсы өзінің эмпирикалық-индуктивті методологиясын ұсынды. Жекеден жалпы қорытынды шығаруға негізделген индукция Бэконға дейін де белгілі болғанымен, ол бақылаудағы жағымсыз инстанцияларды эксперимент арқылы дәлелдеу негізінде индукция теориясын одан әрі тереңдетті (материал жинау, жылуын, тығыздығын, салмағын және т.б. зерттеу арқылы талдау немесе анализ, синтездеу, аналогия және т.б.). Оның ойынша, индуктивті ойқорытындыадам ақылындағы кемшілікті жойса, ал эксперимент сезімдегі қателіктерге жол бермейді. Бэконның сыншыл, эмпирикалық және практикалық методологиясы кейінгі Еуропаның бүкіл ғылыми-философиялық атмосферасына аса үлкен ықпалын тигізді. Бэкон педагогикаға сирек әрі кездейсоқ қана бет бұрғанымен, оған терең және шешуші ықпал етті. Ол адам рухын бұрынғы абстрактылы-схоластикалық тәрбиеден босатып, бүгінгі реалистік педагогиканың қалыптасуына дүмпу берді.

Жаңа заманда, жоғарыда айтылғандай, философиялық проблематиканың өзгеруіне қарай білімнің қайнар көзі, ақиқаттың өлшемі мәселелері алдыңғы орынға көтерілді. Егер рационалистер (Р. Декарт, Б. Спиноза, Г.В. Лейбниц) ақиқатты рационалды интуиция арқылы өзінен-өзі көрнекіліктен көрсе, эмпиристер (Дж. Локк, Д. Юм) ақиқатқа бақылау арқылы, «эмпирикалық тексеру» арқылы жетуге болады деп есептесе, ал неміс ойшылы Иммануил Кант бұл тайталасты өзінің трансценденталдық философиялық ілімі арқылы шешуге тырысты. Канттың идеялары немістің классикалық философиясының қалыптасуына серпін берсе, XVIII ғасырда орын алған интеллектуалдық-мәдени құбылыс – Ағартушылық (көрнекті өкілдері – Ж. Мелье, Ш.Л. Монтескье, М.Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дидро және т.б.) Батыс Еуропадағы білім беру мен тәрбиенің, университеттер өмірінің белсенділігінің артуына, мәдениеттің жоғары өрлеуіне өзіндік үлкен әсерлерін тигізді.

Жаңа замандағы еуропалық мәдениет XIX ғасырды да қамтиды. Бұл ғасырда буржуазиялық өркениет есейіп, өзінің дағдарыстық шағына өтеді. Бұл қоғамның рухани өмірінен, көркем мәдениеттен аңғарылады. Оның мәдениеті де, жаңазамандық мәдениет сияқты рационализмге, антропоцентризмге, сциентизмге, европоцентризмге негізделеді. Іргелі дүниетанымдық мәселелерді шешу барысында жаңазамандық мәдени негіздерді сақтап қалуға тырысқанымен, ақыры соңында бірінші дүниежүзілік соғысқа әкелген рухани құндылықтарды қайта бағалау орын ала бастайды.

Бұл ғасырда адамзаттың ежелгі дәуірден орта ғасырларға, одан Жаңа заманға өту кезеңіндегімен пара-пар ұлы мәдени төңкеріс орын алады. Осыған байланысты атақты философ және мәдениеттанушы Хосе Ортега-и-Гассет былай деп жазды: «Біз шындығында XIX ғасырдың өндіріп шығарған адамзат тағдырының түбірлі өзгерісінің алдында тұрмыз... Бұл жаңа әлемді үш ықпал өмірге әкелді: демократия, эксперименталды ғылым және индустриалдандыру. Соңғы екеуін «техника» деген атаумен біріктіруге болады» [1, 29-бет.]. Бұл ахуал дүниетанымдық және ғылыми-техникалық төңкерістермен қатар, еуропалық мәдениеттің тағдырын айқындаған үш ұлы дәуірлік сипаттағы оқиғалардың салдарынан болды. Олар - Англиядағы өнеркәсіптік төңкеріс, Солтүстік-американдық отарлардың тәуелсіздік үшін күресі және Ұлы француз революциясы. Дәл осы оқиғалар Жаңа замандағы әлеуметтік-мәдени үдерістердің келбетін айқындады. Және бұл жоғарыда сипатталған үрдістер білім беру мен тәрбие ісінің де барысын айқындады.

Жаңа заманда білім беру мен тәрбие университетпен байланысын сақтап қала берді, бірақ аталған дүниетанымдық парадигмалардың өзгерісіне қарай, мазмұны мен сипатын өзгертті.

Жаңазамандық өркениет қалыптаса бастаған тұста университет ортағасырлық қоғамның, схоластика мен консерватизмнің тірегі болып қалды, басым көпшілігінде академияларда дамыған галилейлік ғылымға қарсы болды. Университет әлі де болса, жазба мәдениеттің ескі дәуіріне тиесілі болды. Тыңдаушылар профессорлардың кафедрадан оқитын кітап қолжазбаларының мазмұнын конспектілейтін, кейін оларды өз кезегінде студенттердің кейінгі буынына береді. Академиялар болса, өзінің жаңашылдық сипатына орай, ғылымды технологиялық практикада қолдануға бейім болды. Олар сонымен бірге, жазба емес, баспа дәуірінің басталуымен тығыз байланысты болып, алғашқы баспасөздік ғылыми журналдарды жариялады.

Дегенмен, Санкт-Петербург университетінің профессоры К.С. Пигровтың пікірінше, «ортағасырлық университет Жаңа заманда да өлген жоқ. Бұқаралық білім беру жүйесінің қалыптасуы «жаңа шарапты ескі ыдысқа құю» жолымен жүрді: университет жаңа ғылымды игерді және академиямен өзара әрекеттесе отырып, шын мәнінде, сциентистік өркениеттің көшін бастады. Баспаның арнайы университеттік формасы оқытылатын пәнді жүйелі түрде және толығымен баяндайтын оқулық болып табылды. Жалпы мәселелер жүйелі басылатын оқулық пен жаңашылдықтар, жаңа зерттеулердің нәтижелері басылатын ғылыми журналдың сұхбаты жаңазамандық ғылымның жалпы дамуының негізгі өрісін құрады» [2, 18-бет.].

Жаңа замандағы көрнекті ойшыл-педагогтардың қатарына Я.А. Коменскийді, Жан-Жак Руссоны, И.Г. Песталоццидi, Дж. Г. Ньюмен мен В.фон Гумбольдтті жатқызуға болады. XVII ғасырда Чехияда туып өскен Ян Амос Коменскийді (1592 - 1672) «педагогтардың арасындағы ұлы философ және философтардың арасындағы ұлы педагог» деп сипаттайды. Жастайынан схоластикалық білім мен тәрбие алғанымен, кейіннен Декарт пен Бэконның ілімдерін тамаша игеріп, Коменский ортағасырлық схоластика мен метафизикаға қарсы шықты. Қарма қарсы екі тәсілді – дедуктивт және индуктивті тәсілдерді қорыта отырып, ол «табиғи» (механикалық) тәсілдің негізін қалайды. Бұл тәсілдің оңтайлылығы сол, ол субъекттің бойында ақылды, ерікті және белсенділікті тәрбиелейтін үш әмбебап объектті - Құдайды, әлемді және адамды әрі оңай, әрі толық тануға мүмкіндік береді.

Коменский өзінің ең басты еңбегі – «Ұлы дидактика» шығармасын 1628 жылы жазды. Тарихшылар ғылым ретіндегі педагогиканың атасы ретінде танитын Коменскийдің бұл еңбегінің атағы сол кездері бүкіл Еуропаға тарады және бұл шығарма қатаң тәртіпке құрылған тұтастай ғылыми жүйені құрады. Л.Н. Модзалевскийдің пікірінше, «кейінгі еуропалық педагогтар оның дидактикасының тек кейбір жекелеген қағидаларын алып дамытты да, тарихта өздерін барынша танымал етіп алды: мысалы, Локк, Базедов, Франке, Руссо, Песталоцци, Ланкастер, Дистервег, Шмидт және т.б. осындай. Әмбебапты маңызға ие болған бұл еңбектен кейін мектептерде тәрбиелі оқытудың «Ұлы дидактикада» бекітілген принциптерін жекелей бекітіп, одан әрі дамытқан басқа басылымдар да пайда болды және Коменскийдің атының танымал болғаны соншалық, көпжылғы соғыстардан титықтаған өздерінің оқу жүйесі мен білім беруін қайта құру үшін әр алуан өкіметтер оны өздеріне шақыра бастады» [3, 297-298-беттер.].

Коменскийдің философиялық-педагогикалық көзқарасын пансофия деп сипаттайды. Жалпы даналық ретіндегі пансофияның негізіне үш ұстын – сезімдік таным, ақыл-ой, қасиетті аян – жатады. Ол туралы ұлы педагогтың өзі былай дейді: «Әлемнің тірі бейнесін білдіретінді, яғни бір нәрсе екіншісімен байланысты болатын, бір-бірін қолдайтын, бір-біріне тиімді ықпал ететін бейнелеуді білдіретінді мен пансофия деп атаймын» [4, 129-бет.]. Басқаша айтқанда, «пансофия» – бұл кейінірек университеттік білім берудің басты ұстындарының біріне айналатын ғылымдардың интеграциясы идеясы, бұл білімнің әмбебаптылығы ұстыны бейнеленген ғылым мен философияның өзіндік энциклопедиясы. «Пансофия» – бұл күмән тудырмайтын, бірақ одан арғы шексіз ой-толғауларды, пайымдар мен аяндарды тудырудың көзі болып табылатын ақиқаттың шынайы әрі қарапайым түрде берілетін даналығы.

«Ұлы дидактикада» мектептердің төрт сатылы баспалдағының сипаттамасы келтіріледі. Жылдың төрт мезгілге бөлінетіні сияқты, адамның жасын да төртке жіктеуге болады: сәбилік, балалық, жасөспірімдік және ересектік. Осы әрбір жасқа бір «алтыжылдық» сәйкес келіп, бұл мектепті жоғарыда айтқан төрт сатыға бөлуге негіз болады: біріншісі, бір жастан жеті жасқа дейінгі «ана мектебі»; екіншісі, жеті жастан он екі жасқа дейінгі элементарлық мектеп; үшіншісі, он екіден он сегіз жасқа дейінгі гимназия немесе латындық мектеп; төртіншісі, он сегізден жиырма төрт жасқа дейін академия. Ана мектебі – әрбір үйде (отбасылық тәрбие), элементарлық мектеп – әрбір қауымда,

ауылда немесе жергілікті мекенде, гимназия – әрбір қалада, ал академия (жоғарғы мектеп) әрбір мемлекетте немесе маңызды провинцияда болуы тиіс. Академияда адам шынайы білімге ие болады, онда ғалымдар мен жетекшілерді даярлайды. Бұл бөлініс білім беруді ұйымдастырудың қазіргі құрылымының негізін құрайды. Жоғары мектептің қажеттілігін негіздей отырып, Коменский өз ілімінде мынадай ұстындарды ұстанады: білім берудің әлеуметтік пайдалылығы принципі (әлеуметтік-утилитарлық сипат); білім беру саясатында әлеуметтік теңдік пен әділдік принципі; білімнің әмбебаптылығы принципі; білімнің адамзат тегіне бағдар ұстануы принципі. Я.А. Коменскийдің педагогикалық, дидактикалық ілімі өз заманындағы және одан кейінгі дәуірдегі педагог-ойшылдардың көзқарастарына тікелей және жанама ықпалын тигізді.

Коменскийдің замандасы бэкондық философияны жалғастырушы ағылшын ойшылы Джон Локк (1632-1704) өзінің «Адамзат санасы туралы тәжірибеле», «Тәрбие туралы ойлар» атты еңбектерінде кейін университеттің классикалық идеясының, зерттеу мен оқытудағы академиялық еркіндік идеясының, білім берудегі демократиялық сипаттың бастауының іргелі негізіне айналған еркіндіктің буржуазиялық мұратының негізін қалады. Жаңа замандағы педагогикалық ойдың дамуы, сондай-ақ Германияда реалистік педагогиканы қалыптастыруға көп еңбек еткен Вольфганг Ратихтің (1571-1635), сатылы реалистік мектепке діни оппозиция түрінде көрінген католиктік янсенизм өкілі француз Фенелонның (1651-1715), протестантизмдегі пуританизмнің өкілі ағылшын Мильтонның (1608-1674), пиетизмнің өкілі неміс Франкенің (1663-1727) көзқарастарымен байланысты болды.

Білім беру мен тәрбиеге қатысты философиялық ойдың одан арғы дамуы гуманизм мен реализм арасындағы күреспен сипатталды. Сыңаржақты теологиялық дүниетаным мектепті тар шеңберге тығып, оны өмірден алыстата бастаған тұста оның барлығын сынға алып, мектепті өмірмен, табиғилықпен байланыстыруға тырысқан *реалистік* мектеп пайда болды. Англиядан шыққан бұл бағыт Францияда материализмге өңін айналдырып, өзінің шегінен шыққан түріне кезікті. Бірақ ол тәрбие ісін толық шарпи алмады, өйткені оған Германияда білім беру мен тәрбие ісінде көне тілдерді қайта тірілткен *гуманизм* принципі қарсы тұрды.

Жаңа позитивті ғылымдар мен философиялық жүйелердің пайда болуымен реализмнің онан арғы дамуы жаңа діни бағыт - деизмнің пайда болуымен жалғасты. Деизм мына қағидаларға сүйенді: адам тек ақыл-ой заңдарына сыйымды нәрсені ғана тани алады; өзіндік сана адамзаттың рухани әрекетінің ең жоғарғы және шынайы акті; қасиетті Аян қалың бұқара үшін тәрбиелік сипатқа ие, оның философиялық ғылымдар үшін мәні жоқ. Деизм тәрбие ісінде масондардың шығармаларын қолданды. Соның ішіндегі ең әйгілісі Даниель Дефоның «Робинзон Крузоның өмірі мен бастан кешкендері» романы болатын. Ал гуманистерді өзінің әр алуан белгілеріндегі иезуитизм де, пиетизм де, ортоксалды мектептердің схоластикасы да, утилитаризмнің соңына түскен жаңа реализм де қанағаттандырмады. Олар өзінің тарихы, поэзиясы мен өнері бар классикалық мәдениет қана жас өркеннің бойында кемел адам идеясын құя алады.

Еркін ойға барынша берілген француз реализмінің көрнекті өкілі, өз пікірімен Еуропаның да, бүкіл адамзаттың да ойлау мәдениетіне ықпал еткен ойшылдың бірі Жан-Жак Руссо (1712-1778) болды. Ол өзінің «Өсиет», «Эмиль, немесе тәрбие туралы», және «Юлия, немес Жаңа Элоиза» деген еңбектерінде Руссо баланың тұлғалық қасиеттерін басып жаншитын, оның жас шамалық, индивидуалдық ерекшеліктерін және өірдің қажеттіліктерін ескермейтін сол заманғы білім беру жүйесін қатал сынға алды. Осыларды ескере отырып, француз ойшылы оқушыларды жеке тәжірибе мен еңбек дайындығына сүйеніп оқытуды талап етеді. Оның пікірінше оқытудың осындай түрі өскелең ұрпақты практикалық дағдылар мен шеберліктерге ғана емес, жоғары адамгершілік сабақтарын алуға да бейімдейді. Оның есептеуінше тәрбие адамның бойында азаматтық жауапкершілік, еңбексүйгіштік, адалдық және гуманизм сезімдерін егуге бағытталуы керек.

XIX ғасырдағы неміс философиясы, оның ішінде Вольф, Кант, Фихте, Шлеермахер, Гегель, тұлға мен оның өзіндік санасын гуманистік білім беру тұрғысында дамыту идеясын алға тартты және мектептік, университеттік білім беру жолын осыған сәйкес құруды ұсынды.

Әлемдік педагогиканың келесі бір көрнекті өкілі Иоганн Гейнрих Песталоцци болып саналады. Оның негізгі идеясының дәнегін ұлтты өзгертуге бағытталған жаңа тәрбие болып саналады. Халық мектебі идеясын практика жүзінде іске асырмақшы болған үшін кейбіреулер оны әлеуметтік-педагогикалық утопист қатарына жатқызады. Адамға үш күштің – білімнің, қабілеттің және

жанның - берілуіне қарай, Песталоцци оқытуды үш кезеңге бөледі: зерделік, физикалық және адамгершілік. Тәрбиенің мақсаты - тұлғаның зерделік, физикалық және адамгершілік әлеуетінің арасындағы тепе-теңдікпен сипатталатын «қосынды күштерді» дамыту. Бұл кезеңдердің әрқайсысында адамның ішкі күштерін дамытуға итермелейтін оқк құралдары болады.

Философия ғылымдарының кандидаты Шолпан Ибжарова песталоццидің тәрбие теориясын талдай отырып, оның «мынадай жаңашыл принциптерін айқындайды: оқытуды психологияландыру принципі және көрнекілік принципі» [5, 26-бет.]. Песталоцци сондай-ақ формальды білім берудің негізін қалады, бастауыш оқытудың әдістемесін құрды, ана тілді оқытудың жалпыпедагогикалық мәнін ашты. Бір сөзбен айтқанда, Песталоцци қазіргі ғылыми педагогиканың негізін қалаушылардың бірінен саналады.

Жалпы білім беру мен университеттің мінсіз үлгісін пайымдау француздың саяси төңкерісінің лебімен дүниетанымдық төңкеріс жасауға ұмтылған неміс философиясы мен педагогикасының негізгі тақырыптарының бірі болды және ондағы жоғары білім берудің өмірге енген идеялары ұлттық шекарадан асып, жалпыөркениеттік сиаптқа ие болды. Университет идеясын тұтастай және жүйелі зерттеп, оның германдық немесе классикалық үлгісін практика жүзінде іске асырған Вильгельм фон Гумбольдт (1767-1835) болды. Сол кездегі Германияда біріншіден, ескі феодалдық тәртіп пен жаңа капиталистік қатынастардың тартысы және екіншіден, ұлттық өзіндік сананың өсуі барысында Гумболтдттың өмірге енгізген жаңа типті университеті кейіннен еурпалық және американдық университеттердің эволюциялық дамуының өлшеміне айналды. Бұл зерттеуші университеттердің ұстанған принциптеріне мыналарды жатқызуға болады: салыстырмалы дербестік барысында мемлекеттік қолдау принципі; зерттеу мен оқытуда академиялық еркіндік; зерттеу мен оқыту білім берудің мәні ретінде; университет қоғамдық өмірдің белсенді элементі ретінде; білім мен білімпаздықтың абыройын этикалық негіздеу.

Университеттік білім берудің тағы бір тұтас тұжырымдамасы ағылшын Дж. Г. Ньюменнің есімімен байланысты. И. Бентамның утилитаристік ілімімен қарсы күресте оның интеллектуалдық университет теориясы немесе либералдық университет идеясы жеңіп шықты. Оның «Университеттік білімнің мақсаты мен табиғаты туралы пайымдаулар немесе Университет идеясы» деп аталатын еңбегінде университеттің қоғамдағырөлі тұңғыш рет арнайы әрі толық баяндалады. Ол утилитаристермен пікірталаста «пайдалы» (практикалық) мен «жақсының» (еркін, либералды) арасын ашып қана қоймай, университеттің оқытумен, тәрбиелеумен қатар, қалыптастыратынын ескертіп, оны Ғаламның мәдени Орталығы деп сипаттайды.

В. фон Гумбольдттың зерттеуші университет идеясы мен Дж.Г. Ньюменнің интеллектуалды университет идеясы жоғамры білім беру мен тәрбиенің одан арғы дамуына орасан зор әсер етті.

Жалпы он сегізінші ғасырдан бастап, білім беру мен тәрбие адамның өзі тудырған оның екінші дүниесі мәдениет әлемімен тығыз байланыста түсіндіріле бастайды. Ал білім беру мен мәдениеттің арақатынасы мәселесі келесі тараушада ғылыми талдаудың нысанына айналып, кеңінен сөз болады. Дегенмен, XX ғасырдағы білім беруге деген философиялық көзқарастарға келсек, онда Ф. Ницше, Дж. Дьюи, М. Бубер, К. Ясперс, Д.Н. Уайтхед, К. Поппердің есімдерін ерекше атап өтуге болады.

Осылайша білім беру мен тәрбие және оның философиясы адамзат өркениетінің дамуымен бірге осындай ұзын сонар тарихи-мәдени даму жолынан өтті. Әрқилы өркениеттерде оның өзіндік ерекшеліктері болды, адам мен азаматты индивидуалды әрі әлеуметтік жетілдіруде, қоғамдық өмірдің бір сатысынан екіншісіне көшетін өтпелі кезеңдерінде көркейген және дағдарысқа түскен кездері де болды. Постиндустриалды, ақпараттық, кибернетикалық, биотехнологиялық, антропологиялық деп әртүрлі анықталатын әлемдік өркениеттің табалдырығын аттаған жаңа қоғамға өтудің сондай сындарлы сәттерінің бірін бүгінгі адамзат бастан кешіп отырған тәрізді. Бұл білім мен білім беруді, тәрбиені ұйымдастырудың жаңа формаларын, жаңа ұстындарын, жаңа философиялық және педагогикалық идеяларды іздестірудің көкейтестілігін аңғартады.

Бірнеше ғасырларларға созылған отаршылдық пен тоталитаризм құрсауынан босанып, осыдан он бес жыл бұрын ғана тәуелсіздікке қол жеткізген, әлі де болса буыны қатая қоймаған жас мемлекетіміздің ендігі міндеті – осы тәуелсіздік пен егемендікті, еркіндік пен дербестікті бекітіп орнықтыру және көздің қарашығындай қорғай білу. Егеменді елдің келешегі оның өскелең ұрпағын, республиканың болашақ азаматтарын оқытумен және тәрбиелеумен байланысты екендігін ескерсек,

оларға терең кәсіби білім берумен қатар, халықтың өткен тарихы мен дәстүрге деген құрметке, отансүйгіштік сезіміне негізделген ортақ мәдениетті егу, нағыз зиялылық және моральдық қасиеттерді дарыту өте өзекті мәнге ие болады. Бұл мәселе, әрине, отандық педагогика ғылымымен қатар мәдениеттану ғылымына да келелі міндеттер жүктейді.

Қазақстан Республикасындағы бүгінгі қалыптасқан саяси-экономикалық және әлеуметтік-мәдени ахуал жас ұрпақты тәрбиелеу мәселелерін жаңаша пайымдауды талап етеді. Тарихи тәжірибе дәлеледеп көрсеткендей, халықтың алдыңғы рухани мұрасынан, оның ішінде ұлттық педагогикалық дәстүрлерінен тамырының ажырауы ұрпақтардың сабақтастық байланысының үзілуіне және гуманистік мұраттар мен рухани құндылықтардың құлдырауына әкеліп соғады.

Қазақстанның тәуелсіздік алуымен, сондай-ақ 1997 жылдың «Қоғамдық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», 1998 жылдың «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы», 1999 жылдың «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы» деп жариялануымен қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі және кеңес дәуіріндегі еліміздегі білім беру жүйесінің қалыптасу үрдістері, қазақтың зиялы қауымының өкілдері туралы тарихи шындық толығымен қалпына келтіріле бастады, олардың қоғамдық-саяси, ағартушылық және әдеби қызметтерінің ақиқатының жаңа беттері ашылды. Олардың көпшілігінің шығармашылық мұрасы ұзақ уақыт бойы айтылмады не болмаса кеңестік демократияға қарсы бағытталған буржуазиялық-ұлтшылдық ретінде айыпталып келді. Дегенмен, қазақтың бұл ақталған қоғам, мемлекет және мәдениет қайраткерлерінің шығармашылық мұрасы салмақты әрі маңызды. Олардың шығармашылығына бет бұру олардың есімдерін ақтап, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру үшін ғана емес, тәуелсіз елдің жас буынын тәрбиелеу үшін де қажет.

Біздің қарастырып отырған XX ғасырдың басындағы бұл кезеңіміз қазақ даласы үшін қилы кезеңдермен сәйкес келеді. Самодержавиелік монархияға қарсы Ресейде болып өткен 1905 жылғы және 1916 жылғы буржуазиялық-демократиялық төңкерістер оның бодандығында қалып отырған Қазақ өлкесін де қамтыды. 1905 жылғы Қарқаралы петициясы, 1916 жылғы Торғай мен Жетісудағы ұлт-азаттық көтерілістер, Алаш ұлттық-демократиялық қозғалысының пайда болуы бұл дәуірде ұзаққа созылған отаршылдықтан кейін қазақ халқының ұлттық санасының оянуын білдіреді. Қазақтың зиялы қауым өкілдерінің анағұрлым прогрессивті өкілдерін қазақ мемлекеттілігін қайта түлету, білім мен мәдениетті дамыту идеялары біріктірді, олар модернизация, замана ағымына бейімделу, әлемдік өркениеттің даңғыл жолына түсу және тез өзгермелі заманда болашаққа бағдар ұстайтын стратегиялық курсты айқындау міндеттерін шешуге ұмтылды. Алайда большевиктердің билік басына келуі бұл мақсаттың тамырына балта шапты. Ресей және оның ұлттық аймақтармен қарым-қатынасының демократияландыру мүмкіндігін большевиктер кесіп тастады. Үлкен адамдық, интеллектуалдық шығындар мен моральдық құрбандықтарды арқалай отырып, қазақ халқының ұлттық дамуы артқа лақтырылды. Бірнеше ондаған жылдарға созылған күрестегі жеңілістен кейін тәуелсіздік идеясы түбірлі өзгерістерге ұшырады, өз бойына әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени мәселелердің бір шоғырын жинақтады.

Қазан төңкерісінен кейін қазақ даласында орыстандыру саясаты онан ары жалғасын тапты. Қазақ даласындағы дәстүрлі халық ағарту оған дейін негізінен екі бағытта жүрген еді: діни және зайырлы бағыттарда. Мұсылмандық мектептер екі категорияға бөлінді: ескі әдістік («кадим») және жаңа әдістік («джадид»). XX ғасырдың басында мектептер уақыттың өсе түскен талаптарын орындаудан қала бастады. Конфессиялық мектепті реформалау қозғалысы басталды, ал оның ұйымдастырушылары джаддистер болды. Олар әріппен оқыту тәсілін дыбыспен оқыту тәсілімен алмастыруды жақтады, мектептерге арифметика, география, жаратылыстану, тарих сияқты зайырлы пәндерді енгізуді талап етті. Діни білім беру жүйесінде медресе үлкен ықпалға ие болды. Олар молдаларды, мектеп мұғалімдерін даярлап шығарды және әдетте мешіттердің жанында қызмет етті. Медресенің типіне қарай оқыту мерзімі үш жылдан төрт жылға дейін анықталды. Исламды үйренумен қатар оқушылар философиядан, астрономиядан, тарихтан, лингвистикадан, математикадан, медицинадан білім алып шықты. А. Құнанбаев, С. Торайғыров, М. Сералин, М. Жұмабаев және т.б. қазақ мәдениетінің көрнекті қайраткерлері осы ортадан шыққан еді.

Қазақ даласындағы зайырлы сипаттағы оқу орындары патша өкіметінің отаршылдық саясатын жүргізумен байланысты ашылды. Жергілікті жерде отаршылдық тың басқару аппаратын қалыптастыру үшін қазақ-шенеуніктер қажет болды. Осы мақсатта орыс-қазақ мектептері ашылып, онда аудармашылар, мұғалімдер, дәрігерлер даярланды. Сондай-ақ бұлмектептердің орыстандыру мін-

детін қойғандығы да белгілі. Самодержавиенің бұратана халықтарға қатысты ағартушылық әрекетінен миссионерлік-христиандандыру үрдістерін де аңғаруға болады.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында қазақ даласына енгізілген жаңашылдықтар жаңа мектепті құрастыру ісіне, халық ағартуға, тәрбиелеуді дамытуға, педагогикалық және психологиялық ойдың енгізілуіне жағымды әсерін тигізді.

1920 жылдың қазанында А. Байтұрсынов басқарған Қазақ АССР Ағартушылық Халық Комиссариаты құрылды. 1921 жылдың ақпанында ағарту саласы қызметкерлерінің Бүкілқазақстандық конференциясы болып өтті. Онда біртұтас типтегі мектеп құрылысының (кәсіптік-техникалық, саяси-тәрбиелік мәселелер, балаларды қорғау, сондай-ақ оқыту мен тәрбиелеуге қатысты өзге де мәселелер) қарастырылды.

1920-1921 жылдары бұрын жұмыс істеген менктептер қайта қалыптастырылып қана қоймай, жаңалары да ашыла бастады. Білім берудің екінші сатысы – орта мектептердің саны арта бастады.

Мектеп құрылысы барысында әртүрлі саяси бағдардағы қоғам қайраткерлерінің топтары қатысты: төңкеріске дейінгі халық мұғалімдері, төңкеріске дейін алашордашылар қозғалысына белсене қатысқан зиялы қауым өкілдері (А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Х. Досмұхамедов, Ж. Аймауытов, С. Асфендиаров, ерлі-зайыпты Күлжановтар), большевиктік мемлекет қайраткерлері (С. Меңдешев, М. Жолдыбаев, С. Сейфуллин, С. Сәдуақасов, О. Жандосов және өзгелері). Бұл қазақ мектебінің даму жолдары туралы өткір пікірталастар тудырғанымен, оқу орындарының оқу-тәрбие жұмыстарының мазмұны мен формаларындағы тарихи-мәдени ұлттық дәстүрлердің бекітілуіне өзінің оңтайлы ықпалын тигізді.

1922-1923 жылдары Академиялық орталық ұлттық мектептерді оқулықтармен және бағдарламалармен қамтамасыз ету бағытында қомақты еңбектер атқарды. Орталық физика, алгебра, грамматика, педагогика, мектеп гигиенасы және өзге де пәндер бойынша оқу құралдарын шығару жұмысына қазақтың зиялы қауым өкілдерін тарта білді. Қазақ тілінде оқулықтар құрастыруда А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Әуезов және басқа да авторлар жұмыс істеді. Олар оқыту мен тәрбие процесін ұлттық мазмұнмен байытуға, тарихи-мәдени және өлкетанушылық білімдерді кеңейтуге ұмтылды. Әсіресе Ахмет Байтұрсыновтың ұлттық фольклор мен авторлық әдебиеттің үлгілерін барынша кең пайдаланған «Әдебиет танытқыш» оқулығын ерекше атап өтуге болады. Тоталитарлық тәртіптің дәуірлеп тұрған кезінде қазақтың ұлы ойшылының атына қара күйе жағылып, оның еңбектеріне тыйым салынған тұста жоғалып кеткен бұл оқу құралын халқына қайтарып, қалың оқырманға ұсынған Әди Шәріпов болатын. Аталмыш еңбекті бүгінгі бастауыш сыныптарда қолданылып жүрген оқу құралдарынан әлдеқайда артықшылықтары болса да, ол әлі күнге дейін қолданысқа түспей, осы мұра кәдеге асырылмай келеді.

1927 жылдан бастап білім беруді орталықтандыру мен еңбек мектептерін қалыптастыруға деген бағыт ұсталынды. Оқу процесін ұйымдастыруда ақтаңдақтар өте көп болды, өйткені жаңа типті мектептер үшін ұлттық кадрлар жетіспеді, қазақ тіліндегі оқулықтар мен бағдарламалар аз болды, ғимараттар жетіспей, балалар жартылай жалаңаш болды. Қазақ мектептері үшін оқытушылар дайындау уақыттың ең бір өзекті мәселелерінің біріне айналды. 1930-жылдардың басында жалпы тиражы жарты миллионнан асатын 30-ға жуық оқулықтар басылды. 1925 жылы мұғалімдер үшін ғылыми-әдістемелік жорналдар шыға бастады, олардың бірі «Жаңа мектеп» жорналы қазір «Қазақстан мектебі» (Школа Казахстана) деп аталады. Олардың беттерінде оқыту және тәрбиелеу процестеріне қомақты көмек көрсеткен жетекші оқытушылар мен қазақ ғалымдарының әдістемелік мақалалары жарияланып тұрды.

Дегенмен, мектептік білім беру жүйесінде орталықтық болсын, жергілікті болсын партиялық-мемлекеттік құрылымдардың идеологиялық- саяси ықпалы ерекше күшін сақтап қалды. Олар білім мен тәрбиеде ұлттық компоненттің қажеттілігін мойындағанымен, алашордашылдардың мектепке ықпал етуіне күрт қарсы болды. Сондай-ақ аз ғана уақыттың ішінде әріптің бір емес үш мәрте ауысуы да, яғни бастапқы арабша төте жазудан латын әрпіне, онан кейін кириллицаға көшу де отаршыл биліктің мәңгүрттендіру саясатынан хабар беріп, Қазақстандағы білім беру жүйесін дамытуға кері әсерін тигізді.

Осылайша, 1920-1930- жылдары Қазақстанда халық ағартудың мынадай жүйесі қалыптасты: 1) мектепке дейінгі мекемелер – бала бақшалар, алаңқайлар; 2) бірінші сатылы мектептер – бастауыш, мектеп-коммуналар, ФЗУ және өзгелері; 3) жетіжылдық мектептер; 4) екінші сатыдағы мектептер – жалпы, орта, мектеп-коммуналар, ШКМ және өзгелері; 5) 3-4 жыл оқытылатын техникумдар; 6) жоғары оқу орындары. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын ауылдарда көбіне екіжылдық-мектептер (1-сатылық мектептердің 1-2 сыныптары) мен 1-сатының мектептері (интер-

натымен қоса) қызмет етті. Мектептердің мұндай жүйесі қазақтардың ауыл тұрғындарын да, қала тұрғындарын да оқумен қамтуға мүмкіндік берді.

Екінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін, жалпы аталмыш ғасырдың бірінші жартысында Қазақстандағы ағарту жүйесінің құрылымы мен мазмұны, тарихи-мәдени алғышарттары мен ерекшеліктері, қысқаша айтқанда, осындай болды.

Әлеуметтану үшін құндылықтар әлеуметтік өзара әрекеттерді реттеудегі адамның рөлін анықтау тұрғысынан қызықтырады. Құндылықтық бағдарлар, әлеуметтік қондырғылар мен нормалар, жүріс-тұрыс принциптері сенім мен көзқарасты қалыптастырады. Олардың бірі адам әрекетіндегі стратегиялық бағдар рөлін атқарса, екіншілері нормативтік бағыттар болып табылады, ал үшіншілері адамның қылығындағы детерминанттар болып саналады.

Жан-жақты жоғары дамыған тұлғаны қалыптастыруды көздейтін білім берудің гуманистік мақсаты осы ағартушылық саласының мазмұнын қайта қарауды керек ететін тәрізді. Ол өз бойына тек соңғы ғылыми-техникалық ақпаратты ғана емес, сонымен қатар, гуманитарлық-тұлғалық қырынан дамитын білімдер мен дағдыларды, шығармашылық әрекеттің тәжірибесін және тұлғаның әлем мен адамға деген эмоционалдық-құндылықтық қатынасын, сондай-ақ алуан түрлі өмірлік ахуалдарда жүріс-тұрыстарды анықтайтын адамгершілік-эстетикалық сезімдердің жүйесін енгізеді.

Қорытындылай айтқанда еліміздің білім жүйесі қазақстандық экономиканың талаптарына жауап беру барысында Еуропа елдеріндегі білімдегі жаңа технологияларды, дәстүрлерді, жасампаз үлгілерді ескере отырып қазақ елі үшін жас ұрпақ тәрбиелеу үрдістерінде, ұлттық дәстүрлерді еске ала отырып одан әрі қарай даму үстінде. Осы ойдың ең жарқын дәлелі ретінде біз барлық қазақстандық білім жүйесінде үш тілділікті (қазақ, орыс, ағылшын) жүзеге асыру үрдістерін айтар едік.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Абдакимов А. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). – Алматы: РИК, 1994. – 235 с.
[2] Дубинин Н.П. Что такое человек. – М., 1983. – 255 с.
[3] Храпченков Г.М. Проблемы содержания и методы обучения в школах Казахстана. – Алма-Ата: Мектеп, 1983. – 135 с.
[4] Толстой Л.Н. О воспитании // Педагогические сочинения. – М., 1953. – 400 с.
[5] Вульфов Б.З., Иванов В.Д. Основы педагогики в лекциях, ситуациях, первоисточниках. – М., 1997. – 317 с.

REFERENCES

[1] Abdakimov A. History of Kazakhstan (since the most ancient times up to now). Almaty: RIK. 235 p. (in Russ.).
[2] Dubinin N.P. What is the person. M., 1983. 255 p. (in Russ.).
[3] Hrapchenkov G.M. Problems of contents and methods of training at schools of Kazakhstan. Alma-Ata: Mektep, 1983. 135 p. (in Russ.).
[4] Tolstoy L.N. About education // Pedagogical compositions. M., 1953. 400 p. (in Russ.).
[5] Vulfov B. Z., Ivanov V.D. Fundamentals of pedagogics in lectures, situations, primary sources. M., 1997. 317 p. (in Russ.).

К ВОПРОСУ О ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ЕВРОПЕЙСКОГО И КАЗАХСТАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

З. К. Аюпова[1], Д. У. Кусаинов[2]

[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
[2]Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: ценности образования, культура и образование, духовный кризис, духовные поиски, стратегия образования, воспитание патриотизма, кадровое обеспечение экономики, традиционное образование, личностная детерминация, экзистенциальная дилемма.

Аннотация. Понятие ценности, цели, идеалов. Специфика духовных ценностей. Ценности культуры и образования. Идеализм, реализм (материализм), прагматизм, экзистенциализм, гуманистическая (недирективная) парадигма как основные образовательные стратегии. Человек как цель образования. Духовность как гуманистический идеал образования XXI века. Потребности, интересы, ценности и формы их реализации. Ценность, ценностная ориентация, оценка, ценностное отношение. Социальная и личностная детерминация ценностных ориентацией. Духовный поиск и духовный кризис болезни духа: неврозы, алкоголизм, наркомания и образование. Образование и самообразование. Образование и экзистенциальная дилемма. Путь индивидуации: от самоутверждения к самореализации и постижению смысла. Традиционная школьная оценка и современное образование. Образование и церковь. Образование и гендер. Результатом образования является всестороннее развитие личности, т.е. формирование человека, имеющего широкие фундаментальные знания, устойчивые навыки и умения, сочетающего в своей деятельности физический и умственный труд, производящего материальные и духовные блага для общества; человека, гармонически развитого в физическом и духовном отношениях, активного общественного деятеля и гражданина РК, обладающего высокими нравственными идеалами, развитым эстетическим вкусом, разносторонними материальными и духовными потребностями, настоящего патриота своей страны.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 102 – 106

ABOUT THE CONCEPT OF INTERNATIONAL LEGAL PERSONALITY

N. Manakbaev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: nurlybek.manakbayev@mail.ru

Keywords: international legal personality, legal capacity, capacity to act, the subject of law, the general international legal personality, sectoral international personality, a special international legal personality

Abstract. The concept of "personality" refers to the legal categories that are rarely used in the legal acts of States, as well as sources of international law. That is why any general theory of law nor international law in theory there is still no generally accepted definition of this concept. Some scientists under the legal premise to understand legal and other - provided the rule of law the opportunity to be a party to the legal relationship, which consists of two elements - the authority and capacity. Considering the international legal personality as a special legal property qualitative measure of the characteristics of the subject, allocate overall personality, an industry personality and a special personality, but the characteristics of these types of legal personality is not quite the same as the provisions of the general theory of law

УДК 341.01

К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАВОСУБЪЕКТНОСТИ

Н. Манакбаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: международная правосубъектность, правоспособность, дееспособность, субъект права, общая международная правосубъектность, отраслевая международная правосубъектность, специальная международная правосубъектность.

Аннотация. Понятие «правосубъектность» относится к правовым категориям, которые редко употребляются в нормативно-правовых актах государств, а также в источниках международного права. Именно поэтому ни в общей теории права, ни в теории международного права до сих пор нет общепризнанного определения этого понятия. Одни ученые под правосубъектностью понимают предпосылку правоотношения, другие – предусмотренное нормами права возможность быть участником правоотношения, состоящее из двух элементов – правоспособность и дееспособность. Считая международную правосубъектность как особое юридическое свойство, качественная мера характеристики субъекта, выделяют общую правосубъектность, отраслевую правосубъектность и специальную правосубъектность, но характеристика этих видов правосубъектности не совсем совпадает с положениями общей теории права.

Правосубъектность представляет собой понятие, не получившее однообразного толкования не только в науке международного права, но и в общей теории права. Это вызвано в основном тем, что в законодательстве этот термин употребляется редко, а законодательство отдельных стран вообще не знает этого понятия. Например, в советском законодательстве термин «правосубъектность» вообще не употреблялся.

Учеными-юристами высказывается мнение о том, что не используя подходов общей теории права к правосубъектности, нельзя анализировать проблемы правосубъектности в международном праве. По мнению известного советского ученого С. И. Братуся, термин «правосубъектность не является обозначением нового понятия, отличного от понятия «субъекта права»». Он считал, что поменялись местами лишь слагаемые этих терминов – «право» и «субъект», но есть и разница: правосубъектность есть только способность лица быть субъектом права, субъект же права не только способно иметь, но и имеет конкретные субъективные права и юридические обязанности [1, с. 11]. Существовало также мнение, что в такой важной отрасли права как гражданское право правоспособность и правосубъектность суть равнозначные понятия [2, с. 6]. Следовательно, в гражданском праве физическое лицо может быть правосубъектно, не обладая дееспособностью. Что касается других отраслей права, то применительно к ним правосубъектность рассматривался как включающая в себе правоспособность и дееспособность в их неразрывном единстве, ибо эти два свойства возникают одновременно [3, с. 19-23]. Теоретики права правосубъектность рассматривали как признанная законом способность лица иметь права и обязанности, причем именно общая способность быть таким лицом [4, с. 355-356]. Однако, по мнению отдельных ученых, наряду с такой общей, абстрактной правосубъектностью т.е. общей правоспособностью, существует и специальная правосубъектность. Она имеет прикладное значение и означает специальную способность быть лицом, иметь права и нести обязанности в гражданско-правовых, брачных, трудовых и т.д. отношениях [2, с. 85].

В современной литературе отмечается, что правосубъектность (правоспособность, дееспособность субъектов права) наряду с нормами права и юридических фактов, является предпосылкой правоотношения [5, с. 319]. Правосубъектность ученые-юристы определяют как предусмотренная нормами права способность (возможность) быть участником правоотношения, представляющая собой сложное юридическое свойство, состоящее из двух элементов – правоспособность и дееспособность [6, с. 343]. Таким образом, для специалистов общей теории права правосубъектность – это способность физических и юридических лиц быть субъектами права, т.е. иметь права и нести ответственность в соответствии с нормами права вообще и осуществлять свои субъективные права и нести юридические обязанности в конкретных правоотношениях. Правосубъектность – это категория объективная с некоторыми субъективными элементами. Объективность правосубъектности выражается в том, что она устанавливается государством посредством норм права. Наличие норм права, т.е. объективного права обязательно предполагает существование правосубъектности, хотят ли это отдельные лица, коллективы и даже государство или нет. Субъективные факторы в определении правосубъектности в законодательстве разных стран могут быть отражены по-разному. Это может касаться круга лиц или коллективов, могущие стать субъектами права, возраста и т.д. По этим факторам правосубъектность в разных странах может наступать по-разному. Мы не можем согласиться теми авторами, для которых правосубъектность – это только способность лица быть субъектом права, поскольку субъект права не только способен иметь, но и имеет конкретные субъективные права и юридические обязанности. Правосубъектность – это состояние, предусматривающее не только потенциальную возможность быть субъектом права, но и обладателем конкретных субъективных прав и юридических обязанностей, а также возможность (способность) самостоятельной реализации субъективных прав и юридических обязанностей.

Теперь перейдем к международно-правовой литературе. Как ранее отмечалось, не используя подходов общей теории права к правосубъектности, нельзя анализировать проблемы правосубъектности в международном праве [2, с. 85]. Разговоры о том, что международное право самостоятельная система права и положение общей теории права непригодны при изучении международно-правовых институтов представляются не актуальными. Есть общее родовое понятие «право», которое охватывает как внутригосударственное, так и международное право, и несмотря на некоторые различия между ними, основные юридические понятия для них идентичны. И это касается и таких правовых категорий как нормы права, правоотношения, правосубъектность, реализация норм, правоспособность и и т.д.

Как и во внутригосударственном законодательстве термин «правосубъектность» также редко употребляется и в международно-правовых актах. Среди международно-правовых актов, в которых все-таки употребляется термин «международная правосубъектность» ученые называют следующие.

Это Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН 1970 года, в которой говорится о том, что «каждое государство обязано уважать правосубъектность других государств»; Статут международного уголовного суда, принятом государствами в Риме в 1998 году. Если в международно-правовых актах термин « международная правосубъектность» употребляется редко, то в доктрине международного права она считается наиболее часто употребляемым термином. В целом соглашаясь с положениями общей теории права по вопросу правосубъектности, юристы-международники все-таки стараются использовать их в науке международного права с определенными модификациями. Например, считая международную правосубъектность как особое юридическое свойство, качественная мера характеристики субъекта, выделяют общую правосубъектность, отраслевую правосубъектность и специальную правосубъектность, но характеристика этих видов пра-восубъектности не совсем совпадает с положениями общей теории права [7, с. 379-381].

Под общей правосубъектностью понимается способность акторов быть субъектами международного права вообще. Такой правосубъектностью обладает только суверенные государства. Под отраслевой правосубъектностью понимается способность акторов быть участниками правоотношений в определенной области международных отношений. Такой правосубъектностью обладают международные межправительственные организации. Специальная же правосубъектность – это способность акторов быть участниками лишь определенного круга отношений в рамках отдельной отрасли международного права. Специальной правосубъектностью, по мнению некоторых авторов, обладают физические лица. При этом ссылаются на Всеобщую декларацию прав человека 1948 года (ст. 6), Международный пакт о гражданских и политических правах 1966 года (ст. 2 и далее), Международную конвенцию о защите всех трудящихся - мигрантов и членов их семей (ст. 8) [8, с. 94]. По мнению других авторов, специальная правосубъектность не относится целиком к той или иной отрасли права. В качестве примера они приводят семейное право, где можно различать брачную правосубъектность, правосубъектность ребенка, родителей [2, с. 85].

Если мы под отраслями международного права понимаем международное морское право, международное воздушное право, международное космическое право, международное экономическое право, право международных организаций, международное гуманитарное право, право международной безопасности и т.д., то их субъектами наряду с государствами могут быть и международные межправительственные организации. Поэтому их правосубъектность в данном случае выступает не как отраслевая, а как ограниченная в отношении с правосубъектностью государств.

Также в литературе по международному праву выделяют первичную и производную правосубъектность. Например, правосубъектность государств относят к первичной а других субъектов международного права – ко вторичной, производной (государствоподобные образования, международные межправительственные организации, а иногда и нации и народы, которые борются за свое освобождений) [9]. Критерием такой градации международной правосубъектности считают основание ее возникновения. Например, основанием международной правосубъектности государств считается их суверенитет. Именно благодаря суверенитету якобы они становятся первичными, основными субъектами международного права, а суверенитет как известно определяется в науке как верховенство государственной власти внутри страны и независимость в международных отношениях.

Что касается других субъектов международного права, то основания их международной правосубъектности расцениваются по разному. Например, основанием международной правосубъектности государствоподобных образований считаются международные договоры государств, а международных межправительственных организаций – их учредительные акты. Другими словами основанием правосубъектности других субъектов международного права является воля государств, которые заключают договоры о наделении какого-либо политико-территориального или другого образования (например религиозного) качеством государствоподобного образования (вольные города, свободные территории и др.). Основанием международной правосубъектности международных межправительственных организаций также считается воля государств, членов международной организации, зафиксированной в их учредительных актах.

На наш взгляд, государства, основные субъект международного права приобретают международную правосубъектность не только на основании своего суверенитета, но и на основании воли сообщества государств, которая выражена в международном праве в качестве обычая. Этот обычай

можно сформулировать так: в международном праве существует обычная норма, в соответствии с которой государства становятся субъектами международного права с момента своего возникновения, признаются ли они таковыми другими государствами или нет. Именно эта норма подчеркивает первичность правосубъектности государств.

Что касается международных межправительственных организаций, то определить основания их международной правосубъектности представляется сложнее. Известно, что сторонники международной правосубъектности международных организаций ссылаются на следующие основания: 1) наличие у международной организации собственной, относительно автономной от государств-учредителей воли [10]; 2) признание правосубъектности организации со стороны государств [11, с. 410]; 3) содействие сотрудничеству или организация сотрудничества государств в области осуществления ими своих суверенных прав. Все эти критерии правосубъектности были подвергнуты сомнению со стороны Г. М. Вельяминова. По его мнению, об автономной воли международной организации можно говорить только условно. Способность той или иной международной организации иметь собственную автономную волю никогда прямо не предусматривается в учредительных и подобных им актах, поэтому наличие такой способности возможно определить только путем специального анализа, толкования в каждом отдельном случае. Вызывает сомнение у Г. М. Вельяминова и практическая применяемость критерия содействия сотрудничеству государств в области осуществления ими своих суверенных прав: во-первых, пишет он, практика не знает таких записей в учредительных актах; во-вторых, этот критерий не решает задачи отграничения с точки зрения международной правосубъектности от хозяйственных организаций [2, с. 86]. В дополнение следует отметить, что в советское время в юридической литературе подвергалась критике концепция норвежского юриста Ф. Сейерстеда об «объективной международной личности» международных организаций. Ее суть заключается в том, что международная организация получает качество субъекта международного права не в результате волеизъявления государств, нашедшего свое закрепление в учредительном акте организации, а в силу того, что качество международной правосубъектности является ее неотъемлемой частью [12, с. 34]. Отрицать полностью волеизъявление государств в деле наделения международных организаций международной правосубъектностью представляется спорной. Всякая правосубъектность, в том числе и суверенных государств, является результатом волеизъявления. Однако нет концепции, которая бы не содержала хоть какого-либо рационального зерна. В принципе эта идея возникла тогда, когда международная правосубъектность международных организаций многими учеными ставилась под сомнение и поэтому она не могла не вызвать оживленных дискуссий. Концепция «объективной международной личности» международных организаций впервые официально была зафиксирована в консультативном заключении Международного Суда ООН 1949 года «О возмещении ущерба, понесенного на службе ООН». В нем говорилось: «Подавляющее большинство членов международного сообщества имеет возможность в соответствии с международным правом создать организацию, обладающую объективной международной правосубъектностью, а не только правосубъектностью, признаваемой лишь ими» [13, с. 185]. Это положение Консультативного заключения можно понимать следующим образом: как и всякая правосубъектность, международная правосубъектность международных организаций является результатом чьего-то волеизъявления. Но после создания, международная правосубъектность международной организации уже не ограничивается рамками первоначального волеизъявления государств-членов, а приобретает относительно самостоятельный характер. Эту позицию долгое время в советской доктрине международного права отстаивали Н. А. Ушаков [14] и Е. Т. Усенко [15, с. 42]. Е. Т. Усенко утверждал, что «международная правосубъектность международных организаций есть качество, признаваемое за ними современным международным правом и что современное международное право принципиально исходит из признания этого качества у любой институции, которая по своим признакам является международной (межгосударственной) организацией.

Таким образом, международную правосубъектность можно рассматривать как особое юридическое свойство, качественная мера характеристики субъекта международного права и международных отношений.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Субъекты гражданского права // Советское право. – М.: Юридическая литература, 1984. – 552 с.

[2] Вельяминов Г.М. Международная правосубъектность // Советский ежегодник международного права. – М.: Наука, 1987. – 156 с.

[3] Венедиктов А.В. О субъектах социалистических правоотношений // Советское государство и право. 1955. № 6 / http://library.brstu.ru/static/bd/klassika_ros_civilizac/Elib/1710.html

[4] Теория государств и права. – М., 2009. – 852 с.

[5] Хропанюк В.Н. Теория государства и права. – М., 1995. – 615 с.

[6] Теория государства и права. Учебник / Под ред. В. М. Корельского. В. Д. Перевалова. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 581 с.

[7] Абдуллаев М.И., Комаров С.А. Проблема теории государства и права. – М.: Питер, 2013. – 349 с.

[8] Международное публичное право / Под ред. К. А. Бекяшева. – М., 2011. – 824 с.

[9] Международное право. Общая часть. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 417 с.

[10] Барковский И.А. Правотворческая деятельность международных организаций: теоретические аспекты и современные тенденции // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2003. – № 2. – / http://evolutio.info/content/view/622/54/

[11] Броунли Я. Международное право. – М., 1971. – Кн. 1. – http://www.twirpx.com/file/957042/

[12] Seyersted F. International Personality of international Organizations // The Indian Journal of International Law. 1964. – Vol. 4, N 1. / http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/46558/01_Olga_Gerlich.pdf

[13] Материалы международного суда ООН / http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&case=1&p3=4

[14] Ушаков Н.А. Субъекты международного права // Российский ежегодник международного права. – М.: Наука, 1996. – 254 с.

[15] Усенко Е.Т. Международные организации в качестве субъектов международного права // Российский ежегодник международного права. – М.: Наука, 2009. – 220 с.

REFERENCES

[1] Sub'ektyi grazhdanskogo prava // Sovetskoe pravo. M.: Yuridicheskaya literatura, 1984. 552 p.

[2] Velyaminov G.M. Mezhdunarodnaya pravosub'ektnost // Sovetskiy ezhegodnik mezhdunarodnogo prava. M.: Nauka, 1987. 156 p.

[3] Venediktov A.V. O sub'ektah sotsialisticheskih pravootnosheniy // Sovetskoe gosudarstvo i pravo. 1955. N 6 / http://library.brstu.ru/static/bd/klassika_ros_civilizac/Elib/1710.html

[4] Teoriya gosudarstv i prava. M., 2009. 852 p.

[5] Hropanyuk V.N. Teoriya gosudarstva i prava. M., 1995. 615 p.

[6] Teoriya gosudarstva i prava. Uchebnik / Pod red. V. M. Korelskogo, V. D. Perevalova. M.: INFRA-M-NORMA, 1997. 581 p.

[7] Abdullaev M.I., Komarov S.A. Problema teorii gosudarstva i prava. M.: Piter, 2013. 349 p.

[8] Mezhdunarodnoe publichnoe pravo / Pod red. K. A. Bekyasheva. M., 2011. 824 p.

[9] Mezhdunarodnoe pravo. Obschaya chast. M.: Volters Kluver, 2005. 417 p.

[10] Barkovskiy I.A. Pravotvorcheskaya deyatelnost mezhdunarodnyih organizatsiy: teoreticheskie aspektyi i sovremennyie tendentsii // Belorusskiy zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyih otnosheniy. 2003. N 2 / http://evolutio.info/content/view/622/54/

[11] Brounli Ya. Mezhdunarodnoe pravo. M., 1971. Kn. 1 / http://www.twirpx.com/file/957042/

[12] Seyersted F. International Personality of international Organizations//The Indian Journal of International Law. 1964. Vol. 4, N 1 / http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/46558/01_Olga_Gerlich.pdf

[13] Materialyi mezhdunarodnogo suda OON / http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&case=1&p3=4

[14] Ushakov N.A. Sub'ektyi mezhdunarodnogo prava // Rossiyskiy ezhegodnik mezhdunarodnogo prava. M.: Nauka, 1996. 254 p.

[15] Usenko E.T. Mezhdunarodnyie organizatsii v kachestve sub'ektov mezhdunarodnogo prava // Rossiyskiy ezhegodnik mezhdunarodnogo prava. M.: Nauka, 2009. 220 p.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚСУБЪЕКТІЛІК ТҮСІНІГІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕСІНЕ

Н. Манакбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: халықаралық құқықсубъектілік, құқыққабілеттілік, әрекетқабілеттілік, құқық субъектісі, жалпы халықаралық құқықсубъектілік, салалық халықаралық құқықсубъектілік, арнайы халықаралық құқықсубъектілік.

Аннотация. Құқықсубъектілік түсінігі мемлекеттердің нормативтік құқықтық актілері және халықаралық құқық әдебиетінде сирек кездесетін құқықтық категорияларға жатады. Сондықтан не жалпы құқық теориясында, не халықаралық құқық теориясында осы түсініктің жалпы танылған анықтамасы жоқ. Кейбір ғалымдар құқықсубъектілік ретінде құқықтық қатынастардың алғышарттарын түсінсе, басқалары – құқық нормаларымен қамтамасыз етілген, құқыққабілеттілік пен әрекетқабілеттіліктен тұратын, құқықтық қатынастардың субъектісі болу мүмкіндігін түсінеді. Халықаралық құқықсубъектілікті – халықаралық қатынастармен халықаралық құқық субъектісіне тән ерекше заңды қабілет, оның сипаттамасының сапалық өлшемі ретінде түсінуге болады. Халықаралық құқықсубъектіліктіліктің түрлеріне – жалпы халықаралық құқықсубъектілік, салалық халықаралық құқықсубъектілік және арнайы халықаралық құқықсубъектілікті жатқызуға болады.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 107 – 113

ARCHETYPE OF SPIRIT AND ITS COMPONENTS IN A. P. CHEKHOV'S ARTISTIC WORLD

E. M. Luludova

Almaty branch of Non-commercial Educational Establishment of the Higher Vocational Training «St.-Petersburg Humanitarian University of Trade unions», Almaty, Kazakhstan

Key words: an archetype, interpretation, psychoanalytic paradigms, myth-poetic motifs, an experiment.

Abstract. The article analyses a Chekhov's novel «the Black monk» and consistently proves that the archetype of Spirit is an ideal archetype of objective reality. It affirms that the archetype of Spirit unites psychoanalytic paradigms (being the internal figure of the protagonist, it personifies archetypes of the Shade, Anima and Selfhood), a myth about poetic motives (going back to bible sources, but shown as hallucination, delirium, the natural phenomenon etc.), a literary reality (the author unites and recollects the whole stratum of the Russian and foreign literature where obviously and contextually the involvement in the world of culture and the system of its objective values are observed). The author concludes that the chain of accidents is built into regularity and forms a single whole, the diverse vital events of the person (protagonist), being imposed on his «mental experiment», appear to be connected with the major spiritual searches of the XX th century, are united with the main themes of mythological archetypes and self-identification of the person based on the material of fiction at the boundary of the XIX–XX centuries.

УДК 83-3

АРХЕТИП ДУХА И ЕГО СОСТАВЛЯЮЩИЕ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ А. П. ЧЕХОВА

Е. М. Лулудова

Алматинский филиал НОУ ВПО «СПбГУП», Алматы, Казахстан

Ключевые слова: архетип, интерпретация, психоаналитические парадигмы, мифопоэтические мотивы, эксперимент.

Аннотация. В статье проведен анализ повести Чехова «Черный монах» и последовательно доказано, что архетип Духа является идеальным архетипом Бытия. Утверждается, что архетип Духа объединяет психоаналитические парадигмы (являясь внутренней фигурой главного героя, олицетворяет архетипы Тени, Анимы и Самости), мифопоэтические мотивы (восходящие к библейским истокам, но проявляемые как галлюцинация, бред, природное явление и т.д.), литературная реальность (объединяется и вспоминается целый пласт русской и зарубежной литературы, явно и контекстуально наблюдается включенность в целостность мировой культуры и систему ее объективных ценностей). Делается вывод, что цепочка случайностей выстраивается в закономерность и образует единое целое, многообразные жизненные события человека (главного героя), накладываясь на его «психический эксперимент», оказываются связанными с важнейшими духовными исканиями XX столетия, объединяются с магистральными темами мифологических архетипов и самоиндентификациями личности на фоне материала художественной литературы рубежа XIX–XX веков.

Введение. На рубеже XIX–XX веков Европа чувствовала себя «на грани добра и зла», жила ощущениями путника, потерявшего знакомые ориентиры. Многие были как бы в тумане и стремились изменить жизнь. Кардинально обновлялись и формы искусства, появились такие модернистские течения, как модерн (1880-1925), экспрессионизм (1885-1933), неоимпрессионизм (1888-1899),

пуантилизм (1889-1899), символизм (1889-1897), набизм (1889-1899) и т.д. С 1888 года Врубель начинает писать своих демонов. В 1890 году вышло первое издание «Золотой ветви» Д.-Д. Фрэзера. В 1888 году опубликована «Тайная доктрина» Е. Блаватской и регулярно появляются ее работы в «Московских ведомостях» и «Русском вестнике». Для многих писателей и художников этого времени характерны грезы о прекрасном, нездешнем, ощущения враждебности окружающей реальной среды, приверженность к образам природы, водной стихии, к жутким символам мрака, ночи (для этого используются птичьи и звериные символы, мотивы лесных духов, персонифицированного ветра), к представлениям об изменчивости всего сущего, через намеки и недосказанности многие пытаются отразить колеблющееся мироощущение человека.

Как всё это коснулось Чехова? Оказало ли влияние? Заинтересовало? Было отвергнуто? Ответы не найдены до сих пор. Но все критики и литературоведы единодушны в том, что это в той или иной мере связано с чеховским «Черным монахом». Например, не так давно Н. И. Ульянов безапелляционно заявил: «Чехов был мистик по природе. В натуре писателя заложено чувство таинственного, непонятного» [1, с. 86]. Чехов «мучился загадкой духа и материи», «тайной жизни и смерти», «тайной мироздания», и он «едва ли не единственный в русской литературе беспощадный искатель истины, способный не останавливаться перед тем, чтобы из уютного домика верующего открыть дверь прямо в мировой холод» [1, с. 89]. Он же считает, что Чехов был «слишком артистической натурой, чтобы увлечься простой клинической картиной бреда параноика. Здесь грандомания заслонена фантастической «неведомой силой», произведшей столько разрушений в жизни героя. Чехов искусно сочетал болезнь и мистику» [1, с. 88].

Как бы возражая Н. И. Ульянову и многим другим, высказывающим сходное мнение, И. Н. Сухих утверждает, что «внутренняя тема, пафос «Черного монаха» заключается не в разоблачении идеи неоправданного величия (что предполагает величие оправданное), не в борьбе с декадансом (хотя связь некоторых суждений очевидна), не в осуждении мещанства, не в свержении кумиров, а в глубоком художественном исследовании и принципиальном отрицании феномена «вертикального мышления», то есть попыток оценивать человека по заранее заданной, абстрактной нравственной шкале. Причем Чехов ведет полемику именно с идеей, которую исповедует Коврин, а не с самим героем» [2, с. 112]. Но и у этого исследователя разговор о «Черном монахе» пересекается с выводом: «Вертикальное мышление», mania grandiosa магистра оказывается частным случаем предрассудка, которым заражена вся современная ему действительность» [2, с. 113]. Потом он пишет о психологической парадоксальности, загадке характера как вообще специфически чеховской теме: «Парадоксальность привычного, загадочность обыденного, сложная связь между познанным и непознанным, мотивом и поступком, самооценкой и оценкой другого – сквозные чеховские темы от первой драмы и «мелочишек» до последних рассказов и «Вишневого сада» [2, с. 63-64].

Ни ранее, ни сейчас точка зрения чеховедов, пожалуй, ни разу не была подтверждена ссылками на другие произведения Чехова или примерами из них. **Цель данной статьи** – установить где, когда и как полно появляется архетип Духа в художественном мире Чехова и насколько «случаен» его Черный Монах.

Как **методы исследования** применялись: метод сплошной выборки, тестовой поиск, дефиниционный анализ, сравнительно-сопоставительный метод.

Результаты исследования и их обсуждение

В повести «Черный монах» архетип Духа воплощен наиболее полно и объединяет:

1. *Психоаналитические парадигмы.* Коврин занимался психологией и философией, утомился и расстроил нервы, мог знать об апокатастисе (учение стоиков о возвращении вещей в своем былом состоянии) и о существовании эйдетических образов. На основании психоанализа Черный Монах – это внутренняя фигура Коврина, обнаруживаемая как одновременное олицетворение архетипа Тени, Анимы и Самости, где Тень – концентрация непроявленных психических качеств; Анима – отстойник всех впечатлений, когда-либо произведенных женщиной, концентрация мечтаний о любви, счастье, материнском тепле, что у Коврина выливается в мысль о женитьбе на Тане, подчеркивается сходством монаха и Тани (черные брови, бледность, умные глаза, худоба, убежденность в необходимости быть счастливым, цвет одежды, очередность появления), приводит к смерти из-за невозможности совместить «уход в монахи» (службу человечеству) и посвящение

себя повседневным семейным радостям; Самость – принцип ориентации и смысла, согласование чисто аффективных реакций с цепочкой внутренних столкновений и осознаний, необходимое в кризисные моменты типа написания диссертации или изменения образа жизни, что может проявиться как сопряжение мотивов воды и солнца или объединения Песоцкого и монаха (вдохновитель, старик, замена отца), Песоцкого и Тани (мелкая походка, торопливость, сердитость).

2. ***Мифопоэтические мотивы***, восходящие к библейским истокам или носящие архетипический характер и проявляющиеся в повествовании в их сцеплении, многократном пересечении и переплетении, что в целом создает некий сюжетно-мотивный пучок, узел, клубок.

Это может быть ветхозаветный Дух Божий, носящийся над водой, или Святой Дух, сошедший с неба, проекция умерших родителей Коврина (ср. с тибетской «Книгой мертвых»), священник Бога и Христа (что подтверждают цитаты из Апокалипсиса и Библии, упоминание о миссии миротворца, имя Андрей, обозначение Коврина как «избранника Божьего», хотя одно и то же лицо может быть одновременно и предателем, и мучителем (параллель с Иудой и Иродом) – так же, как и многое другое из того, что описано в Библии (см. змей как спасение и уничтожение, черный лик Спасителя, Христос – Антихрист и т.д.) или в литературе (например, постоянный поиск идеала – это то, что спасает жизнь Фаусту, но чистый идеал – это Антихрист, по словам апостола Иоанна). Каждый образ и явление предстает по крайней мере в двух ипостасях: серенада Брага – гармония священная и таинственные инфернальные звуки, бред и болезнь воображения, выполнение церковных обрядов и нарушение заповедей; Сатана – падший ангел, ангел смерти, черный херувим, но есть и «нейтральные» ангелы или «черные аггелы», живущие на земле (в рассказе «Винт» Чехов упоминает их как мрачные силы, не позволяющие выйти из сферы лунного влияния), вероятно, как прототип Агасфера или Каина. Призрак представляется: 1) галлюцинацией и средством раскрытия честолюбия Коврина, хотя «мания», «гений», «гордыня» не обходятся без участия нечистых духов; 2) чьей-то душой; 3) природным явлением, которое перекликается с наследственной болезнью Коврина и фольклорными олицетворениями ветра и смерча в Змея Горыныча, крышечника, встречника, лешего, нечистую силу, бесов, черта; 4) зрительное впечатление (Коврин стоит лицом к солнцу); 5) явление, тесно связанное с дымом. Особым мистическим светом «мерцает» сочетание «черного» и «монаха» (дурное предзнаменование, живой мертвец, нарушитель естественного порядка, потенциально опасный посредник между миром и истиной, колдун).

3. ***Литературная реальность*****.** Ассоциативно-художественное мышление интуитивно складывает все получаемые впечатления в индивидуальную художественную картину мира. Как сумасшедший, Коврин получил способность «отрывать» части от предметов, тесно соединенных между собою для здорового человека, собирать все чувства и понятия в один фокус, втягивать в одну мысль всё сродственное этой мысли из всего мира и сосредотачивать всё это в какой-то конкретный символ, применять практику «свободных ассоциаций», при которой высказывается все, что приходит на ум в связи с мучающей человека проблемой, вещью, явлением, образом.

Это могла быть легенда о Гамлете и его призраке-отце, аналогия Черного монаха и Мефистофеля (см. первое появление Мефистофеля перед Фаустом), перекличка с 16-й песнью «Дон Жуана» Байрона, балладной ситуацией Жуковского. То, что было детально в одном повествовании, оказывается символически-архетипическим предчувствием другого сюжетного и смыслового хода. Отдельные параллели в их развитии позволяют рассматривать чеховскую повесть как своего рода открытую и явную «реакцию» на ряд произведений Пушкина («Евгений Онегин», «Полтава», «Моцарт и Сальери», «Жил на свете рыцарь бедный…», «Подражание Корану», «Борис Годунов», «Пиковая дама»), Лермонтова («Штосс», «Ангел», «Выхожу один на дорогу…»), Вл.Одоевского («Русские ночи», «Сильфида», «Дом сумасшедших»), Л. Н. Толстого («Война и мир»), Гоголя («Портрет», «Страшная месть»), Ницше («Так говорил Заратустра»), Лесажа («Хромой бес»), Пруса («Кукла»), Гофмана («Эликсиры Сатаны», «Фрагмент из жизни трех друзей», «Повелитель блох»), Бальзака («Шагреневая кожа»), Мопассана («Орля»). Коврин в своем сознании вполне мог объединить детали и многих других художественных произведений (особенно это касается цвета призрака). Читая одного только Тургенева, можно было встретить множество описаний белых и черных призраков обоего пола.

Таким образом, наличие психоаналитических парадигм, мифопоэтических мотивов и литературной реальности делает повествование многомерным и контраверсным, исключает однозначную

оценку, создает дополнительные ассоциативные сопряжения современного и вечного, реалистически-жизнеподобного плана и его общекультурного смысла, осложняется тем, что процесс «вспоминания» втягивает героя произведения, его автора и читателей. Чеховский герой включен в целостность мировой культуры и поддержан всей системой ее объективных ценностей. А они – огромная и важная составляющая реальности мира в целом. Темы набегают друг на друга, нагоняют или оттесняют друг друга, чтобы, отзвучав, уступить потом место новым темам. Но в новых – звучат старые, уже бывшие. В сложении целого, каждая тема оказывается так или иначе связанной с каждой другой: это – круговая порука, ритмический перебой взаимопроникающих друг в друга тем. Тут ни одна не главенствует, ни в одной не должно искать родоначальницу. Темы не нижутся здесь последовательными рядами, где каждое звено выводится из предыдущего. Это – дружное сообщество, в котором каждый беседует с каждым, поддерживая, все вместе, взаимно научающий разговор, вытекающий из одного источника.

Но в связи с тем, что сложной философско-этической проблематикой отмечены почти все произведения Чехова (раздумья о жизни и смерти, вере и безверии, заземленно-реальном и мистическом, сложно вплетенном в человеческое существование) и поэтика его художественного мира построена как замкнутое целое, то есть доказательства того, что многие произведения Чехова 90-х годов содержат почти единую инвариантную схему, обладающую особым семиотическим механизмом и связанную общей интегрирующей идеей. Она не заявлена, не декларирована, но с неизбежностью проступает при внимательном чтении произведений. Это подтверждается рядом фактов.

Во-первых, уже в марте 1889 года Чехов сообщил в одном из своих писем, что пишет роман «Рассказы из жизни моих друзей» в форме отдельных законченных рассказов, тесно связанных между собою общностью интриги, идеи и персонажей, задуман он был еще в 1887 году как «архитектурное целое». За образец предполагалось взять форму романа Лесажа «Хромой бес» или «Мертвых душ» Гоголя. Несколько раз он развивал тему романа с «полуфантастическим героем, который живет целый век и участвует во всех событиях XIX века» [1, П 3, с. 407]. Чехов мог заимствовать не только форму романов, но и его схему и даже мелкие детали. Например, в *«Хромом бесе»* черноватая жидкость превращается в облачко, а потом в человеческое существо в плаще, около двух с половиной футов росту, «беса сладострастия Асмодея или бога Купидона, который упоминается уже у Агриппы и в «Ключах Соломона»» [4, с. 23], а ведь черный монах материализуется из черного дыма, он большого роста, говорит о любви к человечеству и «нечаянно» «устраивает» свадьбу Коврина и Тани Песоцкой. Студент в клубах черного дыма посещает дворец короля, а магистр – свое детство. И те, и другие ведут разговоры о снах, чудачествах, тенях и Смерти.

Во-вторых, неоднократно Чехов упоминает «монахов» в своих письмах. Однажды он участвовал в разговоре о миражах, а потом написал А. С. Суворину: «Монах же, несущийся через поле, приснился мне…» [П 5, с. 265]. Потом просил его: «Скажите Анне Ивановне, что бедный Антон Павлович слава богу еще не сошел с ума, но за ужином много ест, и потому и видит во сне монахов» [П 5, с. 265]. Одному из друзей сказал, что монаха увидел в окно /5, 258/. В книге «Остров Сахалин» он вспоминал, что рифы «Три брата» возле Сахалина «были похожи впотьмах на трех черных монахов» [14-15, с. 180]. А его первый «Случай mania grandiosa» появился в 1883 г. в № 4 «Осколков».

Кроме того, «составляющие» архетипа Духа представляют собой периодически повторяющиеся структурные образования, часто со своей определенной функцией.

Архетип может быть использован как «безопасное» сравнение. В рассказе «Именины»: «в стороне от стола бродили, *как тени*, унылые фигуры и делали вид, что ищут в траве грибов или читают этикеты на коробках, – это те, которым не хватило стаканов» [7, с. 186]. В повести *«Степь»:* сквозь мглу видно все, но трудно разобрать цвет и очертания предметов. Все представляется не тем, что оно есть. Едешь и вдруг видишь, «впереди у самой дороги стоит *силуэт, похожий на монаха;* он не шевелится, ждет и что-то держит в руках» [7, с. 16]. Появление графини Драницкой описано так: «На Егорушку пахнуло легким ветерком, и показалось ему, что какая-то большая *черная птица* пронеслась мимо и у самого лица его взмахнула крыльями [7, с. 42]. А чуть позднее при взгляде на нее он вспоминает «одинокий, стройный тополь, который он видел днем на холме»

(а тополь на холме – это силуэт, похожий на монаха). В рассказе «На пути»: как только пробило полночь, на пороге «проезжающей» появляется *странный «узел»,* который тут же превращается в женщину, «тонкую, как змейка»; а с наступлением утра вновь происходит «превращение живого человека в бесформенный узел».

Гурову Анна Сергеевна не снилась, а шла за ним всюду, *как тень*, и следила за ним. Закрывши глаза, он видел ее, как живую»…[«Дама с собачкой», 10, с. 136]. Тополь покрытый инеем может показаться в синеватой мгле великаном, *одетым в саван* [«Шампанское», 6, с. 14].

Черный монах появляется как часть и порождение природы, непонятной, одновременно близкой и враждебной человеку. В рассказе «Архиерей» белые стены, белые кресты на могилах, белые березы и *черные тени* и далекая луна на небе, стоявшая как раз над монастырем, казалось, теперь жили своей особой жизнью, непонятной, но близкой человеку» [10, с. 187]. Простор, красивое спокойствие степи говорит, что счастье близко и уже есть, но в то же время однообразная, без единой живой души нескончаемая равнина пугала, и минутами было ясно, что это спокойное *зеленое чудовище* поглотит жизнь, обратит в ничто [«В родном углу», 9, с. 316]. Художник («Дом с мезонином») еще верит в счастье, но он видит на цветущей ржи *растянувшиеся* вечерние тени, на липовой аллее *печально* шелестела *прошлогодняя* листва и в сумерках между деревьями *прятались тени* [9, с. 175].

Помещик Дмитрий Петрович Силин («Страх») «взял трость и вышел в сад. Тут уже подымался туман, и около деревьев и кустов, обнимая их, бродили те самые высокие и узкие *привидения*, которые он видел давеча на реке… В необыкновенно прозрачном воздухе отчетливо выделялись каждый листок, каждая росинка» – все это улыбалось ему в тишине, спросонок» [8, с. 136-137], но он полон неодолимого страха перед тем, что называется «реальной действительностью». «Кто боится привидений, тот должен бояться и меня, и этих огней, и неба, так как все это, если вдуматься хорошенько, непостижимо и фантастично не менее, чем выходцы с того света». Уезжая, его друг тоже заражен этим страхом: он «смотрел на грачей, и ему было странно и страшно, что они летают». Рассказ «Верочка»: «промежутки между кустами и стволами деревьев были полны тумана, негустого, нежного, пропитанного насквозь лунным светом и, что надолго осталось в памяти Огнева, *клочья тумана, похожие на привидения*, тихо, но заметно для глаза ходили друг за дружкой поперек аллей. Луна стояла высоко над садом, а ниже ее куда-то на восток неслись прозрачные *туманные пятна».*

Часто «враждебная» сила ассоциируется с тучей или церковью. Рассказ «Бабы» начинается с обобщения: «Одна сторона улицы была залита лунным светом, а другая чернела от *теней*; длинные тени тополей и скворешен тянулись через всю улицу, а тень от церкви, *черная и страшная, легла широко и захватила* ворота Дюди и половину дома». Когда через его двор потянулись тени от деревьев и колодезного журавля, началась утренняя суматоха, то есть дважды уточняется, что только тень церкви страшна [7, с. 340]. Или в другом рассказе: «Было душно <…>. То, что далеко впереди теперь, в сумерках, представлялось *темным утесом*, была красная *церковь* <…>. Из-за церкви и графской рощи *надвигалась громадная черная туча*, и на ней вспыхивали бледные молнии. Грозовая туча сердито смотрела на него и как будто советовала вернуться домой» [«Соседи», 8, с. 58]. В «Рассказе госпожи NN» сердитая черная туча шла прямо на героев, угрожая и предостерегая [6, с. 450].

Герой Чехова не проводит границы между черными и белыми «явлениями». «*Весь мир*, казалось, состоял только из *черных силуэтов* и бродивших *белых теней*, а Огнев, наблюдавший туман в лунный августовский вечер чуть ли не в первый раз в жизни, думал, что он видит не природу, а *декорацию*, где неумелые пиротехники, желая осветить сад бенгальским огнем, засели под кусты и вместе со светом напустили в воздух и *белого дыма*». Или: «*из черной канавы*, как *тень, поднялась белая фигура* <…> Это была Надежда» [«У знакомых», 10, с. 22]. *Черная тень* от башни, тянувшаяся по земле далеко в поле, неподвижная *белая фигура с блаженной улыбкой на бледном лице, черная собака,* тени обоих – и все вместе точно сон…» [10, с. 22].

Многие чеховские герои пытались определить источник и причину появления Духа или демонической идеи. В «Огнях» Ананьев гордится своей былой способностью сосредоточить в самом себе «весь мир»: «Это – ощущение странного одиночества, когда вам кажется, что во всей вселенной, темной и бесформенной, существуете только вы один. Ощущение гордое, демоническое,

доступное только русским людям, у которых мысли и ощущения так же широки, безграничны и суровы, как их равнины, леса, снега» [7, с. 125] (то же самое испытывает и повествователь «Степи» [7, с. 454]). Королев («Случай из практики») боится некой направляющей силы, неизвестной, стоящей вне жизни, посторонней человеку, а Лиза Ляликова убеждена, что только одинокие, много читающие люди видят дьявола [10, с. 83-84]. (Ср. Ананьев говорит: «Мысль о сумасшествии приходит к тем, у кого мозг работает только в тяжелые минуты» [7, с. 135]; Яков Терехов («Убийство») считает, что, когда ему чего-то хочется или упадок духа, на голове и плечах у него сидят бесы, а профессору («Скучная история») бесы шепчут о скорой смерти). Ариадна холодна и испорчена, так как в ней чуть ли не с рождения сидел бес, который день и ночь шептал ей, что она очаровательна, божественна. Хотя причина появления Духа может быть и вполне реальной. Например, в пьесе «Татьяна Репина» во время венчания Сабинина и Олениной появляется зловещая тень недавно покончившей жизнь самоубийством Татьяны Репиной и реализуется в образ некой «дамы в черном».

Таким образом, выстраивается цепочка случайностей, которая потом неумолимо складывается в закономерность и образует единое целое, воплощенное в содержании повести «Черный монах». Детали, разбросанные в текстах, оказываются теми ниточками, которые вытягивают целые пласты, порождают такие смысловые оппозиции философского уровня, как жизнь – смерть, свет – мрак и т.п. Правда, вновь и вновь обращаясь к произведениям, мы одновременно и остаемся на одном и том же месте, и идем по пути, которому нет конца, пытаясь «поспеть за автором». Такое усложнение позволило сделать повествование многомерным и контраверсным, исключающим однозначную оценку, создать дополнительные ассоциативные сопряжения современного и вечного, реалистически- жизнеподобного плана и его общекультурного смысла. Эти ассоциации играют и своеобразную провоцирующую роль: они призваны будоражить любопытство читателя и заставлять его вспоминать характеристики мифологических персонажей, чьи характерологические комплексы налагаются на героя данного литературного произведения. В результате такого содержательного взаимодействия происходит идейно-эстетическое обновление общеизвестных констант, возникает дополнительное смысловое напряжение, появляется возможность оценить обыденное с точки зрения вечного, а маленькое пространство повести «Черный монах» становится необъятным. К тому же одно явление предстает во множестве психологических и ситуационных проявлений, приобретает свойство неисчерпаемости, таит в себе дар скрытого предвосхищения событий других повестей и рассказов и, одновременно, концентрирует лучи семантических, социально-исторических, литературных, психологических и других спектров, уже появлявшихся в художественном мире Чехова.

Эти детали лежат на поверхности текста подобно тонкому стеклу, которое придает изображению событий и людей особый блеск, а вместе с тем не препятствует взгляду сосредоточиться на картине как таковой. В то же время, подключая различные произведения Чехова к анализу конкретного его текста (особенно повести «Черный монах»), мы начинаем понимать ужас бытия, не поддающегося осмыслению, сильнее чем после встречи с настоящими привидениями или выходцами с того света. Вскользь упомянутые части одного явления по-особому окрашивают всю текстовую «окрестность», обнаруживают вертикально-углубленное движение смысла, позволяют понять то, что автор скрыл в подтексте.

На основании изложенного выше мы можем сделать вывод и о том, что многообразные жизненные события человека, накладываясь на его «психический эксперимент», оказываются связанными с важнейшими духовными исканиями XX столетия, объединяются с магистральными темами мифологических архетипов и самоиндентификациями личности на фоне материала художественной литературы. Через заложенную в них идею возможности возвращения к «началам», то есть к идеальному архетипу Бытия, они имплицитно утверждают необходимость и правомерность попыток прорваться через кольцо вселенской Жестокости к идеальному Бытию, отразив тем самым суть психологии каждого человека: зная, что зло перманентно и неотделимо от добра, все-таки стремиться к счастью.

Источник финансирования исследований – самофинансирование.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Ульянов Н.М. Мистицизм Чехова // Русская литература. – 1991. – № 2.

[2] Сухих И.Н. Проблемы поэтики Чехова. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1987. – 180 с.

[3] Чехов А.П. Полное собрание сочинений: В 30-ти томах. – М.: Наука, 1976-1982. (Далее цитируется это издание с указанием тома и страницы в тексте; при ссылке на серию писем перед томом ставится буква П).

[4] Лесаж Т.Р. Хромой бес. – М.: Худож. лит., 1969. – 255 с.

[5] Чехов М.П. Вокруг Чехова: Встречи и впечатления. – М.: Московский рабочий, 1964. – 352 с.

REFERENCES

[1] Ul'janov N.M. Misticizm Chehova, Russkaja literatura, 1991, N 2 (in Russ.).

[2] Suhih I.N. Problemy pojetiki Chehova. L.: Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1987, 180 p. (in Russ.).

[3] Chehov A.P. Polnoe sobranie sochinenij: V 30-ti tomah. M.: Nauka, 1976-1982 (Dalee citiruetsja jeto izdanie s ukazaniem toma i stranicy v tekste; pri ssylke na seriju pisem pered tomom stavitsja bukva P) (in Russ.).

[4] Lesazh T.R. Hromoj bes. M.: Hudozh. lit., 1969. 255 p. (in Russ.).

[5] Chehov M.P. Vokrug Chehova: Vstrechi i vpechatlenija. M.: Moskovskij rabochij, 1964. 352 p. (in Russ.).

А. П. ЧЕХОВТЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІНДЕГІ РУХ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰРАМЫНЫҢ АРХЕТИПІ

Е. М. Лулудова

«СПбГКУ» Мемлекеттік емес Білім Беру Мекемесі ЖКБ Алматы филиалы. Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: архетип, интерпретация, психоаналитикалық парадигмалар, мифопоэтикалық мотивтер, тәжірибе.

Аннотация. Мақалада Чеховтың «Қара сопы» повесіне анализ жасалып, Рух архетипі Болмыстың идеалды архетипі болып табылатыны біртіндеп дәлелденеді. Рух архетипі психоаналитикалық парадигмаларды (басты кейіпкердің ішкі фигурасы болып, Көлеңке, Анима және Самость архетиптерін білдіреді), мифопоэтикалық мотивтерді (библиялық көздерге жүгінеді, бірақ галлюцинация, сандырақ, табиғи құбылыс және т.б. ретінде көрініс береді), әдеби шындықты (орыс және шетел әдебиеттерінің тұтас бір қатары біріктіріледі және еске алынады, тұтас әлемдік мәдениет және оның объективті құндылықтар жүйесіне кіретіні анық және контекстуалды түрде байқалады) біріктіретіні расталады. Мынадай қорытынды жасалады: кездейсоқтық тізбегі заңдылық болып, бірыңғай тұтастылықты, адамның (бас кейіпкердің) алуан түрлі өмірлік оқиғаларын құрайды, оның «психикалық тәжірибесіне» із қалдырып, XX жүз жылдықтың ең маңызды рухани ізденістерімен байланысты болады, XIX–XX ғасырлар аралығының көркем әдебиет материалы аясында мифологиялық архетиптердің магистралді тақырыптарымен және тұлғаның өзін-өзі идентификациялауымен біріктіріледі.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 114 – 118

THE ROLE OF CONNOTATIONS IN THE TERM FORMATION

I. S. Muratbaeva

Almaty branch of the St.-Petersburg Humanitarian university of trade unions, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: indiramuratbaeva@mail.ru

Key words: terminology, term formation, connotation, semantics, denotative meaning, significative meaning.

Abstract. While studying the process of term formation it is necessary to pay special attention to the ways of it. The term may be formed with different sense colour. A term is a word, denoting a notion, a fact of science which has one denotative meaning. But while the term is formed using metaphor the expressive emotional meaning of the word from which the term was formed may be preserved in its outer manifestations. The connotative meaning in the semantics of the term causes many questions and arguments. There are both supporters and enemies who are against this viewpoint. The latter neglect any presence of additional meaning, exept denotative.

Nevertheless the analysis of the terminological corps of different branches of sciences, which is formed by metheforization gives the possibility to come to the conclusion that expressive – emotional meaning of the term may be present at the first stage of the process. But then with the time being when the term is used for a long period, it may lose or hide its connotative meaning. As the analysis shows in many cases the connotative meaning can be observed while transition of professional words into terms. The connotative meaning may be present in determinologizative terms, which were transferred from the branches of science into literary language.

УДК 811.512.122`373.46

ТЕРМИНЖАСАМДАҒЫ КОННОТАЦИЯНЫҢ РӨЛІ

И. С. Муратбаева

Санкт-Петербор гуманитарлық кәсіподақтар университеті
Алматы филиалы, Қазақстан

Түйін сөздер: терминология, терминжасам, коннотация, семантика, деннотаттық мағына, сигнификаттық мағына.

Аннотация. Терминжасам үдерісін қарастыра отырып, қосымша түрлі мағына беретін терминжасам тәсілдеріне назар аудару керек. Термин дегеніміз нақты бір ғылым саласындағы болмысты, фактіні атайтын бір денотаттық мағынаға ие сөз. Алайда метафора арқылы жасалған терминдерде сөздің эмоционалды-экспрессиялық мағынасы сыртқы көрінісінде орын алуы мүмкін. Терминнің мағынасында қосымша коннотативтік мағынаның болуы қарама-қайшылыққа толы мәселе. Бір жағынан, коннотативті мағынаның болуын орынды деп құптаса, екінші жағынан, термин тек бір денотаттық мағынаны білідерді деген көзқарасты қолдайды. Көптеген ғылым салаларының метафора арқылы жасалған терминдік қатарын қарастыра отырып, терминжасам үдерісінің бастапқы кезеңінде эмоционалды-экспрессиялық мағына қосымша орын алатынына көз жеткіземіз. Алайда терминнің ұзақ уақыт ішінде қолданыста болуы қосымша мағынаның өшіп немесе жоғалып кетуіне септігін тигізеді. Талдау барысында анықталғандай, коннотативтік мағынаның болуы көп жағдайда кәсіби сөздердің терминдер қатарына өту барысында кездеседі. Коннотативтік мағына терминдердің бейтерминдену, яғни ауызекі сөздік қорға қайта оралу барысында орын алатыны сөзсіз.

Кіріспе. Терминология саласындағы коннотацияны рөлін, алатын орнын анықтау ғалымдар арасында көптеген пікірталас тудыратын мәселе. Себебі коннотация ұғымының өзін терминологияға қатысты жат ұғым деп білеміз. Терминді тек бір денотативтік мағынаға ие болатын сөз деп анықтап келеміз. Алайда терминологияға, терминжасамға қатысты коннотативтік мағынаның болуын жоққа шығармайтын ғалымдар да өз пікірін ғылыми баспаларда жариялап жүр. Осыған орай терминологиядағы коннотацияға қатысты сұрақтар қарама-қайшы келетін көзқарастар мен пікірлерді тоғыстыратын және біріктіретін мәселені өзекті деп санаймыз.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында салыстырмалы – салғастырмалы, талдау мен жинақтау, сипаттамалы әдістер кеңінен қолданылып басшылыққа алынды.

Терминология саласындағы коннотацияның рөлін анықтау үшін «коннотация» ұғымының мазмұны мен семантикалық өрісін талдау қажеттілігі туындайды. Ю. Д. Апресянның «на долю термина «коннотация» остается ровно одно значение – узаконенная в данном языке оценка объекта действительности, именем которой является данное слово .... коннотациями лексемы мы будем называть несущественные, но устойчивые признаки выражаемого ею понятия, которые воплощают принятую в данном языковом коллективе оценку соответствующего предмета или факта действительности» деген пікірін біз негізге аламыз [1, с. 22]. Ғалым коннотацияны талдай отырып, оның сипаттарын ажыратады. Сөздегі конннотациялық тұрғыдан елеусіз қалған сипаттама екінші бір тілдік бірліктің толық семантикалық компоненті бола алатындығы баса көрсетіледі. Коннотацияның бұл қасиеті шарты түрде «компоративтілік» деп аталып жүр. Коннотацияның басқа да қасиеттері оның туындау, қалыптасу ерекшеліктерімен байланысты. Сөздің коннотациялық сипатарға ие болуына болмыс нысанын қабылдау және оны пайдалану, қолдану, сөздің психологиялық, тарихи, діни, мәдени контекстері, этимологиясы және т.б. факторлар септігін тигізеді.

Қазақ тіл білімінде де ғалым М.Оразов эмоционалды-экспрессивтік мағынаны білдірудегі өнімді жолдардың бірі – сөздердің метафоралы колданылуы екендігіне назар аударады [2]. Терминология мәселесін қарастырғанда пікірталас тудыратын мәселе – терминнің эмоционалдық жағы, яғни терминжасамдағы коннотацияның алатын орны. Терминнің эмоциялық және экспрессивтік мағынандан «таза» болуы және оның тек номинативтік функцияда қолданылатындығы туралы А. А. Реформатский [3], Л. А. Капанадзе [4], және т.б.зерттеушілердің еңбектерінде айтылған. Алайда бұл пікірге қосылмайтын, яғни қарама-қарсы көзқарасты білдіретін пікірлер М. Н. Володина [5], В. Н. Прохорова [6], С. С. Гусев [7], қазақ тіл білімінде Б. Қалиевтің [8] еңбектерінде айқындалған. Олардың тұжырымдамасы бойынша, терминнің мағыналық құрылымында сигнификативтік және денотативтік мағыналардан басқа, коннотативтік мағыналар да орын алуы мүмкін. Бұл тұста коннотативтік мағына эмоцияны, экспрессияны, бейнелілікті қамтиды және әр қайсысының алатын орны мен қолдану принциптерін талдауды қажет етеді. Сөздің бейнелілігі оның уәжденуінен туындайды, яғни басқа ұғымның сипаттарымен ұқсас келетін сипаттарды білдіретін ішкі форманың қалыптасуы. Алайда бейнеліліктің туындауы сөздің мотивтену, барысындағы барлық кезеңдерінде орын ала бермейді, яғни экспрессиялық уәждену басты орынға шығады. Экспрессиялық мотивтену бейнелілікті күшейту, нақтылау барысында туындауы мүмкін, яғни ішкі форманың мағыналық құрылымының коннотациялық тұрғыдан толығуына септігін тигізеді.

Терминде экспрессиялық мағынамен қатар эмоционалдық коннотация да орын алуы мүмкін. Эмоционалдық коннотация дегеніміз термин жасаушының, қолданушының жаңа ұғымды тудыруда өз пікірі мен көзқарасын, сонымен қатар жағымды немесе жағымсыз эмоциялық қатысын білдіруі. Егер термин эмоциялық бояуға қанық сөздермен берілсе, терминологиялық жүйеде де сол бояуы сақталады. Мысалы, *жандарм* (геогр.), *старение* (информ.), *паразитные токи, агрессивная вода* (политех.), *«сорвать куш», пират* (эк.), қазақ тілінде *«бір жаққа лағу», акцияларды «қақшу», желқайықтар* (эк.) және т.б. терминдерде жағымсыз эмоцияның «іздері» білінеді. Ал *жемчужная вода, благородный газ, благородный металл* (политех.), *золотое правило* (эк.), *күнсұлу, сұлушаш* (бот.) терминдерінде жағымды эмоция көрініс тапқан. Нақтылап айтқанда, осы топтас терминдерде сөз тудырушының, яғни термин жасаушының эмоциялық қатысымен қатар терминнің мағыналық сипатын ашып тұрғандай.

Терминдердің құрылуындағы эмоциялық сипат тікелей салыстыру нысанын таңдаумен байланысты. Бір арнайы ұғымды жалпы әдеби тілде әдемі, қажетті заттарды немесе керексіз, сүйкімсіз заттарды білдіретін ұғымдармен салыстыруға болады. Осыдан жағымды немесе жағымсыз

коннотацияны білдіретін эмоционалды бояу қалыптасады. Алайда атау беру, ең алдымен, ұқсас дифференциалды сипатардың болуымен байланысты.

Коннотативтік мағынасы айқын көрінетін терминдер экономика саласында көптеп кездеседі. Мысалы, *семіз мысық// жирный кот, сауын сиыр// дойная корова, копченый сельд* және осы типтес терминдерде жағымсыз коннотация анық көрінсе, керісінше *көгілдір фишка // голубая фишка, алтынға бөлеу// золотое рукопожатие, алтын парашюттер// золотые парашюты* терминдерінде *голубое// көгілдір, золотое// алтын* компоненттерінде бағалы, жоғары, қымбат сияқты коннотативтік мағына берілген. Сондай-ақ, геология саласындағы орыс тілінде берілген *хвосты* терминін мысалға алсақ, термин бастапқы материалмен салыстырғанда, кең байытудың барысында алынған бағалы компонеттері төмен *қалдықтар* деген ұғымды білдіреді. Терминнің коннотативтік мағынасын талдасақ, *қалдық* деген ұғым «еш қажеті жоқ, пайдасы аз, соңында қалған» деген жағымсыз эмоцияны тудыратын мағынаға ие. Біздің пікірімізше, денотативтік мағынамен қатар коннотативтік мағынаны да бір терминде біріктіріп көрсетілгендіктен осы атаудың таңдап алынуы заңды деп есептейміз. Қазақ тілінде де осы типтес терминдер кездесіп тұрады. Мысалы, экономика саласының терминологиялық жүйесінде кездесетін *ақ жағалылар, ишак, есек* терминдері осы ойдың дәлелі. Бұл терминдер бір ұйымда жұмыс істейтін адамдардың қызметіне сәйкес берілген атаулар, яғни жоғары немесе төмен лауазымда иеленген қызметкерлердің атаулары. *Ақ жағалылар* басшылық орындарда қызмет ететін тұлғалардың атауы болса, *ишак, есек* деп жүк тасушыларды атайды. Терминдерді салыстыра отырып, экспрессивтік мағыналардың айқындығын, эмоциялық бояулардың қанықтығын көруге болатындығын алға тартамыз. Терминдер осы қызметті иеленген тұлғаларға деген көзқарасты, сезімді, қарым-қатынасты білдіреді деп санаймыз, яғни, бір жағынан, құрмет, тамсану басым болса, екінші жағынан, менсінбеушілік, меңмендік байқалады. Ботаника саласындағы *жетімек* шөп атауы да осындай күшті эмоционалдық бағаға ие.

Эмоционалды бояу түрлі терминологиялық жүйелерде кездесетін кішірейту жұрнақтары бар терминдерден де анық көрінеді. Мысалы, техника саласының терминдері *барашек, гляделки, гусек, хвостик, зайчик*, темір жол саласының термині *каретка* сөзінің құрамында кездесетін *–чик, -ик, ек, -к* жұрнақтары экспрессияны күшейтіп, бастапқы денотативтік мағынаға өзгерістер енгізеді, яғни жаңа ұғымдардың туындауына себепкер болады. Бұл терминдерде эмоция образдылықпен бірге қосылып берілген. Қазақ тілінде сөз түрлендіруші жұрнақтар молынан қолданылады, алайда терминология саласынан мұндай жұрнақтары бар терминдерді кездестірмедік.

Күшейті, нығайту сияқты экспрессиялық коннотация жасалу және берілу тәсілі жағынан әртүрлі болып келеді. Эксппрессия бейнелілік жәнеэмоциялық коннотациясы бар терминнің мағыналық құрамына міндетті түрде қатысатын компонент. Сонымен қатар экспрессия қосымшада берілмей негізгі мағынаның құрамында болуы мүмкін. Терминде экспрессияның туындауы терминделетін сөздің стилистикалы бояуымен де байланысты. Жалпы әдеби сөздің стилистикалық бояуы туралы айтқанда оның әдеби тілдің қай стиліне жатқызылуын емес, ең алдымен, оның әдеби тілге енуі, туралы сөз қозғалалы.жаргон, диалект сөздерді әдеби тілде қолдану оның ауызекі сөйлеу тіліне жатқызылатын стилистикалық ерекшеліктерін анықтайды. Ауызекі сөйлеу тіліне эмоционалды және экспрессивті бояуының қанық болуы жете тән, яғни терминде де оның жасалуына себеп болады. Диалект, жаргон сөздердің термин ретінде қолданылуы тілдік элементтерді анықтайтын факторлардың бұзылуымен байланысты. Мысалы, *вертлюг* техника саласында «механизмдердегі айналып тұратын біліктің ұядағы басы» деген мағынаны білдіреді. Анатомия саласында ортан жіліктің ұршық басын да *вертлюг* деп атайды. Ауызекі сөйлеу тілінде *вертлюг* деп ұршықты атайды. Диалект, ауызекі сөйлеу тілінің сөздерінің қолданылуы мен олардың терминнің қалыптасуына жасайтын әсері туралы Т. С. Коготкова өз еңбектерінде жан-жақты талдап жазған [9].

Экспрессиялық коннотация қолданудан шығып қалған архаизм немесе историзм сөздерден де туындауы мүмкін. Бұл – көнерген сөздердің қазіргі тілдік нормаға сәйкес болмауы немесе шектеулі саладағана қолданылуы және ол сөзден терминнің туындауы экспессияның туындауының бір шарты болып табылады. Геология саласында қолданылатын *мантия, шлейф* терминдері осы тұжырымның бірде бір дәлелі. Мантия сөзінің денотативтік мағынасы «(греч. μανδύη – «шерстяной плащ») – часть торжественного облачения монарха, служителей церкви» деп берілген. Мантия провославие дінінің жоғары дәрежелі шендері киген сыртқы киім және мемлекеттік елтаңбаның геральдикалық түсі мен шіркеу қызметшілерінің шен дәрежесіне қарай мантияның түсі де өзгеріп

отырады. Қазіргі уақытта тек шектеулі топтағы адамдар ғана бұл киімді қолданады және бұл киімді киюдегі мағына да өзгеріске ұшыраған. Мысалы, сот төрешілерінің немесе академиялық киім ретінде жоғары білім беру орындарының ұстаздарының қолданылуы. Көріп отырғанымыздай, мантия сөзі «жоғары, әдемі, қымбат, сапалы» сияқты мағыналардың жиынтығын құрап, тек жағымды коннотацияға ие, яғни жағымсыз мағынада қолдануға мүмкіндік бермейді. Алайда геология саласында қолданылатын *мантия, жер мантиясы* терминдерінің мағынасында коннотативтік мағына мүлдем айқындалмайды. Басқа сөзбен айтқанда, терминдік мағына ауызекі сөйлеу тіліндегі мағынамен салыстырғанда тарылып нақтыланған. Геологияда *мантия* деп жер қыртысындағы қабатты атайды.

Терминдер мағынасында коннотативтік бояу сақталады ма? Термин қолданушылар коннотативтік мағынаны сезіне ала ма? Қаншалықты қабылдайды? – деген сұрақтар термин мәселесімен айналысып жүрген зерттеушілердің арасында көптеген қарама-қайшылықтарға толы пікірдерді тудыратыны анық. Бұл мәселені шешуде біржақтылық немесе бірізділік жоқ. Себебі, бір жағынан, терминдерді қолдану немесе жасалу барысында бейнелі-эмоционалды бояу өшіп, сөніп кетеді десе, екінші жағынан, бұл пікірге қарсы келетіндер аз емес. В. Н. Прохорованың пікірінше, терминнің туындау уақытын дәл анықтау барлық кезде мүмкін емес және коннотацияның өшіп кетуі немесе кетпеуі – шешімі жоқ сұрақ [6].

Терминнің коннотациялық компоненттері бейтерминдену процесі кезінде қайта туындап, жаңғыруы мүмкін. Экспрессия, бейнелілік бейтерминделген сөздерде міндетті түрде болатын компонент, яғни терминнің бұл сипаттары сөздің жалпы сөйлеу тіліне немесе әдеби тілге өтуіне бейімдейді.

Терминологиялық жүйелерге жағымсыз ассоцияция тудыратын терминдер кіріп жатса, оларды басқа сөзбен ауыстыру қажеттілігі туындайды. Мұндай жағдай кәсіби лексиканың терминдік мәртебеге ие болып, терминдік жүйенің бірлігіне айналған кезде орын алуы мүмкін.

Зерттеу нәтижесі. Терминдердегі коннотация түрлі функцияда қолданылуы мүмкін. Ең алдымен, әрбір терминологиялық жүйеде коннотация номинативтік мағынының құрылуына ықпал жасайды. Термин белгі, бірлік ретінде жүйеде өз орнын алып, термин қолданушылардың есінде сақталып, қолдануға ыңғайлы, мағыналы болуы керек. Эмоция, экспрессия бейнелілік коннотациялары терминнің есте сақталып, жүйеге кіріп, сол жүйеде нақты орныгып қалуына үлкен мүмкіндік береді. Бұл жағдайларда метафораланған термин негізгі сигнификативті мазмұнымен қатар қосымша мағлұмат та бере алады.

Қорытынды. Терминнің қалыптасуында атау беріп отырған терминжасаушының арнайы ұғымға деген көзқарасы, қарым-қатынасы да, оған баға беруі де көп септігін тигізеді. Бұл бағаның көрсеткіші – терминдегі коннотация, эмоция мен экспрессияның деңгейі. Бейнелілік бұл тұста мәнерлеу немесе әрлеу үшін емес, мағынамен тығыз байланыстатын форма ретіде қолданылады. Коннотация терминологиялық жүйеде экспрессиялық мағынасы бар синонимдік қатар құруға бағытталмайды. Сонымен бірге коннотация қаншалықты айқын болғанымен сигнификаттық мағынаға бағынышты, денотативтік мағына алдыңғы қатарға шығып, басымдылыққа ие болады.

Зерттеудің қаржыландыру көзі. Мақала авторы – Муратбаева И.С.

ӘДЕБИЕТ

[1] Апресян Ю.Д. Избранные труды, том II. Интегральное описание языка и системная лексикаграфия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. – 767 с.

[2] Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.

[3] Реформатский А.А. Что такое термин и терминология? // Вопросы терминологий. – М.: Наука, 1961. – С. 46-54.

[4] Капанадзе Л.А. Взаимодействие терминологии с общелитературной лексикой // Развитие лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1965. – С. 86-104.

[5] Володина М.Н. Теория теримнологической номинации. – М.:Изд-во МГУ, 1997. – 180 с.

[6] Прохорова В.Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование). – М.: Филологический факультет, 1996. – 125 с.

[7] Гусев С.С. Наука и метафора. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 152 с.

[8] Қалиев Б. Лексико-семантическая и морфологичесая структура названий растений в казахском языке. – Алматы: Мектеп, 1966. – 168 с.

[9] Коготкова Т.С. Национальные истоки русской теримнологии. – М.: Наука. 1991. – 118 с.

REFERENCES

[1] Apresjan Ju.D. Izbrannye trudy, tom II. Integral'noe opisanie jazyka i sistemnaja leksikagrafija. M.: Shkola «Jazyki russkoj kul'tury», 1995. 767 s.

[2] Orazov M. Қазақ тілінің semantikasy. Almaty: Rauan, 1991. 216 b.

[3] Reformatskij A.A. Chto takoe termin i terminologija? // Voprosy terminologij. M.: Nauka, 1961. S. 46-54.

[4] Kapanadze L.A. Vzaimodejstvie terminologii s obshheliteraturnoj leksikoj // Razvitie leksiki sovremennogo russkogo jazyka. M.: Nauka, 1965. S. 86-104.

[5] Volodina M.N. Teorija terimnologicheskoj nominacii. M.:Izd-vo MGU, 1997. 180 s.

[6] Prohorova V.N. Russkaja terminologija (leksiko-semanticheskoe obrazovanie). M.: Filologicheskij fakul'tet, 1996. 125 s.

[7] Gusev S.S. Nauka i metafora. L.: Izd-vo LGU, 1984. 152 s.

[8] Қaliev B. Leksiko-semanticheskaja i morfologichesaja struktura nazvanij rastenij v kazahskom jazyke. Almaty: Mektep, 1966. 168 s.

[9] Kogotkova T.S. Nacional'nye istoki russkoj terimnologii. M.: Nauka. 1991. 118 s.

РОЛЬ КОННОТАЦИЙ В ТЕРМИНООБРАЗОВАНИИ

И. С. Муратбаева

Алматинский филиал Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, Казахстан

Ключевые слова: терминология, терминообразование, коннотация, семантика, денотативное значение, сигнификативное значение.

Аннотация. Рассматривая процесс терминообразования, необходимо уделить особое внимание способам терминообразования, при котором может быть образован термин с разными смысловыми оттенками. Термин – это слово, обозначающий какое-либо явление, факт отрасли науки, имеющий одно денотативное значение. Однако при метафорическом терминообразовании экспрессивно-эмоциональное значение слова, от которого был образован термин, может быть сохранен во внешних проявлениях. Наличие коннотативного значения в семантике термина вызывает много вопросов и споров, при этом есть как сторонники, утверждающее о его присутствии, так и противники, не принимающие эту точку зрения, отрицающие какое-либо присутствие дополнительного значения, кроме денотативного. Однако анализ терминологического корпуса различных отраслей наук, образованного путем метафоризации, приводит нас к выводу, что экспрессивно-эмоциональное значение термина может присутствовать на начальном этапе в процессе терминообразования. Он со временем в процессе длительного употребления может быть утерян, либо скрыт. Как показывает анализ, в большинстве случаев присутствие коннотативного значения наблюдается при переходе профессиональных слов в терминологический ряд. Коннотативное значение может присутствовать в детерминологизированных терминах, перешедших из отрасли науки в общелитературный язык.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 119 – 123

STORIES PROBLEMATICS OF SERIK ASYLBEKULY

G. Zh. Orda, A. M. Akhmetova

Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov, Almaty, Kazakhstan

Keywords: imaginative literature, story, writer, independence, plot, character, idea, subject.
Abstract. In this article the authors make analysis for Serik Asylbekuly literary stories: «Father», «Unburden oneself», «Fleeting happiness» which were not previously object of study. To analyze this article authors use comparison, scientific systematization and artistic techniques and try to reveal the image of the personages. Along with this considered the problems raised by the writer in the article which was published in the period of Independence. It is revealed ideological substantial features and the writers new article quest on small genre.

ӘОЖ 821.512.122-3

СЕРІК АСЫЛБЕКҰЛЫ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ПРОБЛЕМАТИКАСЫ

Г. Ж. Орда, А. М. Ахметова

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: көркем әдебиет, әңгіме, жазушы, тәуелсіздік, сюжет, кейіпкер, идея, тақырып.
Аннотация. Мақалада авторлар бұған дейін зерттеу объектісіне айналмаған жазушы Серік Асылбекұлының «Әке», «Шер тарқату», «Дүние жарты» әңгімелеріне әдебиеттанулық талдаулар жасаған. Талдау барысында қолданылған салыстыру, ғылыми жүйелеу, көркемдік әдістер арқылы әңгімедегі кейіпкерлер бейнесін жан-жақты ашуға тырысқан. Сонымен қатар, тәуелсіздік кезеңде жарық көрген әңгіменің көтерген проблемасы, тақырыптық-идеялық ерекшеліктері ашылып, қаламгердің шағын жанрдағы көркемдік жаңашыл ізденістері қарастырылған.

Жазушы, драматург Серік Асылбекұлы қазақ әдебиеті тарихындағы көлемді прозасы мен драматургия жанрындағы еңбектерін сөз етпегенде «Әдебиет пәнінің оқытушысы», «Мұғалімдер күні», «Атажұртта», «Қарашадағы үйлену тойы», «Назқоңыр», «Орайы келген іс», «Мейман», «Бақыт», «Бүкіләлемдік тартылыс заңы», «Ыза», «Түнгі қаланың әні», «Эх, Россия», «Алтыбақан» т.б. әңгімелерімен өткен ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ прозасының даму көкжиегін кеңейткені даусыз. 1997 жылы «Мұғалімдер күні» повестер мен әңгімелер кітабы үшін Қазақстан Жазушылар сыйлығын иеленген жазушының қазақ әдебиетінің «алтын ғасыры» атанған осы кезеңде де бірқатар әңгімелері жарық көру үстінде.

Соңғы жылдары театр сахнасында қойылып, көпшіліктің ықыласына бөленген «Рәбиғаның махаббаты», «Желтоқсан желі», «Күзгі романс», «Империядағы кеш» аталатын спектакльдерімен танымал бола бастаған С. Асылбекұлы прозаның шағын жанрынан да қол үзе қоймапты. 2008 жылы жарық көрген екітомдық шығармалар жинағының 2-томына бұрынғы прозалық туындыларымен бірге, 1990 жылдардан бері қарай жазылған «Әке» (1991), «Шер тарқату» (2000) әңгімелері кірсе, «Қазақ әдебиеті» газетінің оныншы санында «Дүние жарты» аталатын автобиографиялық әңгімесі жарияланды.

Жазушының осыған дейінгі қаламынан туған прозалық туындыларының негізгі тақырыбы – ауыл өмірі, басты кейіпкерлері – ауыл адамдары және олардың қым-қиғаш тағдыры туындыларының негізгі желісін құраған еді. Мұның себебін С.Асылбекұлы өзінің балалық балғын дәурені ауылдың қызылқұмында өткендігімен байланыстырады.

– Балалық балдәурен шағым, он сегіз жасыма дейін, Алматыға келіп жоғары оқу орнына түскенше ауылда өтті. Адам баласының бала кездегі көрген-білгені, басынан өткергені ақ қағазға түскен мөр сияқты, өшпестей сақталып қалады. Баланың ойы да, сезімі де балғын. Балалық шақ – менің ең алғашқы ортам. ... Балалық шақтағы Сырдың бойына міниіп барған аттарды жуындырғаным, су бетіндегі ай сәулесінің дірілі, жылқының пысқырғаны, анамның соңымнан үйге қайтуымды өтініп, дауыстап шақырғаны, осы көріністің бәрі күні кешегідей есімде сақталып қалыпты. ... Бұдан елу жыл бұрын көрген оқиғалар сол қалпында көз алдымда мөлдіреп тұрады. Ауыл – менің алғашқы отаным. Бүкіл қазақ ауылдан шыққан. Осы қалада туған балалардың өздерінің ата-анасы ауылдан келген. Біз, қазақтар, о баста ауылдан шықтық, далалықпыз. Біздің тегімізде ата-бабамыздың қаны қайнап жатады. Ауыл – қазақ халқының түп тамыр негізі. Сол негізден қайда ұзап кетеміз? Сол негізге тартамыз да тұрамыз, – дейді «Алматы ақшамы» газетіндегі сұхбатында (http://almaty-akshamy.kz).

Жазушының осыған дейінгі көп әңгімелерінде көркемдік понарамасын құрайтын ауыл, ауылдың қоңыр тірлігі, дүние тіршілігінен бейхабар қарапайым шаруалар өмірі, колхоз, совхоз тынысы, ондағы жұмысшылар бейнесі, отбасы, ошақ қасындағы күйкі тіршілік, жанұя мүшелерінің бір-бірімен қарым-қатынасы сияқты желілі сюжеттер құрағандығын жоғарыда атап өттік және бұл соңғы әңгімелерінде де жалғасын тапқан деуге негіз бар.

«Шер тарқату» әңгімесі. 1991 жылы шын мәнісінде азаттыққа қолымыз жетіп, бақытты сәтті сезінгенімізбен, бірақ елдің өмір сүру жағдайы қиындай түсіп еді. Осы жылдардың ішінде экономикалық қиыншылықтарға байланысты ауылды жерлердегі колхоздар мен совхоздар тарап, ауыл халқы күнкөріс қамымен қалаға ағылды. Халықтың көбісі мал өсіріп, егін еккеннен гөрі қалада саудамен айналысып, тіршілік кешуге мәжбүр болды. Автордың бұл әңгімесіне халықтың аумалы-төкпелі кезеңдегі осынау ауыр жағдайы негіз болған. Басты кейіпкер Көмекбайдың алажаздай тынбай қауын-қарбыз, картоп егіп, күзде жиып-теріп кооперативке өткізіп, ақшасын енді қолға алуды үміт етіп отырғанда тиесілі ақшасынан 15 мыңы ғана қолына тиеді. Шаруаның есептеуі бойынша 80 мың болатын табысының 15 мыңынан басқасын мекеменің есепшісі мен Ниетәлі қызметкер екеуі жымқырып қалған. Осыған дейін жерден-жерге көшіп жүріп, ақыры туған ағайындарымның ортасы деп осы «Кеңтүпті» паналап келген Көмекбай бұл орыннан да опа таппай, көшпекке бел буады. Осыны айтуға асығып үйге кіргенде қыстың да келіп қалғанын алға тартып әйелі Ырысты ыңғай бермегеннен кейін, амал жоқ, отағасы да іштей үнсіз әйелімен келіскен сыңай танытады. Көмекбай әйелінің қазанға салған тамағын кешке дейін күтіп отырғанды жөн көрмей көшеге шықты, нақтырағы, бойын құрсап алған ауыр мұңнан арылғысы келді. Арылудың бір ғана жолы – арақпен «емделу». Дүкеннен сатып алған бойда «бір жартыны» қойнына сұңгітіп жіберген Көмекбай енді шер тарқататып отырып ішетін серік керектігін түсінеді. Бұл жағдайда көршісі Ермекті дұрыс көріп, соның үйіне аяңдайды. Автордың Ермегі де бұрынғы трактористігін «ауылға капитализммен бірге ере келген жаңа кәсіптің бірі – металл сынықтарын жинайтын агент «қызметіне» ауыстырып, ауқаттылардың қатарына қосылғаннан бері бұрынғыдай аяқасты шыққан шаруаға елпілдей кетпейтін жағдайға жеткен.

– Осы жұрттың ойына қайдағы жоқ қайдан түседі? – деп ойлады Көмекбай жолшыбай келе жатып. – Сол металл сынықтарын жинау о баста менің басыма не ғып келмеген? Өйткенде қазіргідей ана Ниетәлі арамға пенде болып жүрмес едім-ау... **[1.230]**.

Осы жолдардан-ақ автордың 90 жылдардың басындағы қиындықтарды меңзеп отырғанын анық байқаймыз. Күнкөріске ақша таппай қиналған адамдар электр бағандарындағы алюминий сымдарды қиып алып, металл сынықтарын теріп өткізіп, ақша табуға көшкен еді. Ананы-мынаны айтып, сылтау тапқан Ермек те ермей қалды. Көшенің бойындағы Әлайдарды үйіне барып үгіттегенімен, одан да түк шықпады. Ақыры достардың келмегеніне қапаланған Көмекбай сатып алған «жартысын» жалғыз отырып ішуге мая шөптің үстін ыңғайлы көрді.

Біраз уақыттан кейін арақтың уыты бойына тарап, жаны жадырап сала бергенде өткен оқиғалар тізбегі көз алдына келе бастады. Көліктің шығынына кетті, салыққа кетті деп ақшасын жеп

қойған Ниетәлі мен бухгалтердің алдап соққаны есіне түсті, құрдас-құрдас деп ісі түскенде қасынан шықпайтын Ермек пен Әлайдардың аздап сыр бөлісуге жарамағынына налыды, не керек бәріне өкпесі қара қазандай. Өз қазағының осындай теріс мінездері қажытқанда неге орыс боп тумадым, неге неміс боп тумадым деп күйінді Көмекбай, осы күнде ауылынан көшіп кеткен ағайынды Элихтар секілді мен де жегенім – алдымда, жемегенім – артымда, Германияда бақытты өмір сүрер едім деп армандады.

Автор бұл әңгімесімен спиртті ішімдікті насихаттап отырған жоқ. Кейіпкерін масаң күйге түсіріп қойып, жүрек түбіндегі шерін тарқатты, көкейіндегі маза бермеген жауапсыз сауалдарын оқырманына жолдады. Әңгіме кейіпкері Көмекбай орыс, неміс болған көршілеріне риза болып отырып, қазақ ұлтының бойындағы жақсы қасиеттері мен жаманды мінездерін салыстыра отырып, қанша ғасыр озса да бойынан арыла қоймағандығына налиды.

– Оның бәрін былай қойшы, неміс елінде салтанат құрған әділет пен тәртіпті айтпаймысың?!. Сабаздардың кісі ақысын жеу, өтірік айту, алдау-арбау дегендер ойларына түгіл түстеріне де кіріп шықпайды ғой. XXI ғасырдың табалдырығын аттаса да баяғы былық-шылығынан арыла алмай-ақ қойған мына біздер, қазақтар ғана емеспіз бе?! **[1.237]**. Екі ғасыр бұрын Абайы сынап кеткен қазақ елі баяғы кесірлі дертінен әлі арыла қоймаған, өкініштісі де осы.

«Әке» әңгімесінде ауыл ақсақалы Күздібайдың Алматыдағы мединациналық оқу орнында білім алып жатқан баласы «істі» болып милицияға түсіп қалады. Телеграмманы алысымен ақсақал тура қалаға тартып отырады. Баласы Асқармен кездесіп, істің мән-жайын білсе, аялдамада топталып тұрған 2–3 жігіт автобус күтіп тұрған қызға тиісе бастағанда Асқар араша түседі. Асқардың соққысынан әлгі бұзақылардың біреуінің тісі сынып, сол жерде милиция келіп жеткенде Күздібай шалдың баласы кінәлі болып шыға келеді. Куәлік беретін қыз қорыққанынан автобусқа отырып кетіп қалған. Бұзақылардан қызды құтқарған Асқар енді «қылмысты» болып, оқудан шығарылмақ. Тұқымында ең болмағанда осы баласының білім алуын қалаған ақсақал ұлының оқудан шығып қалмауы үшін барын салады. Ақыры бұрындары қайтыс боп кеткен жолдасының қалада тұратын әнші қызы ректормен сөйлесіп, баласы оқуда қалатын болып шешіледі. Әңгіменің фабуласы осындай.

Автор оқиғаларды баяндау барысында жылдан жылға адамдар арасындағы жоғалып бара жатқан кісілік жайттарды қозғайды. Үлкен қаланың тірлігі өзге түгілі өзінің туғанын бірі-біріне өгейсітіп жіберген. Жазушының бұл ойлары Күздібайдың ауылдасы Ибаділданың қалада тұратын қызы Балайымның үйіне келгенде ақсақалды селсоқ қарсы алуы, өзінің туған баласы Асқардың бір қалада тұрса да таныс-туысқандармен қарым-қатынастан қол үзуі, т.б. тұстарда көрініп отырады. Алматыға келе жатқанда поезд купесінде әлем-жәлем киінген, өз тілінен мақұрым қалған, білсе де әдейі сөйлемейтін, үлкенге құрмет көрсету, сыйлау әдебінен жаңылған, қысқаша айтқанда, бұрынғы ата тәрбиеден, дәстүрден ада қалған, тамырынан үзілген жаңа заман жастарын көргенде Күздібайдың жерінуі – автордың бүгінгі заманға қойған диагнозы.

«Дүние жарты» автографиялық әңгімесіне автордың халық батыры Бауыржан Момышұлының үйінде 1981 жылдың күзінде кездесуі, сондағы айтылған тарихи танымдағы, ұлтқа қатысты айтылған өзекті әңгімелері негіз болған. Алып батырдың сонау сұрапыл соғыс жылдарында қатігез жаумен қалай шайқасқанын, бойындағы азаматтық қасиеттерін, парасат пайымын, қайыспас ерлік мінездерін жазған Александр Бектің, Мәлік Ғабдуллиннің, Әзілхан Нұршайықовтың шығармаларынан, тағы да басқа ел арасына тараған бір жағы аңыз, бір жағы ақиқат болып тараған естеліктерден жақсы білеміз. Бұл да сондай автордың жүрек төрінен орын алған, батыр жайында ел аузына тараған әңгімелердің өз аузынан естігендегі әсерлерінің көркемдік әлемге айналған жиынтығы.

Автор сол жылдары «Жалын» баспасында редактор болып қызмет атқарып жүргенде Б. Момышұлының баспадан шыққан кітабының сүйінші данасын өзіне көрсетуге үйіне алып келеді.

«Бауыржан үйіне барған адамдарды сөздері жараспаса: «Кругом! Шагом марш!..» деп айдап шығады екен, ол кісінің тілін тауып сөйлесу қиынның қиыны көрінеді» деген секілді әңгімелердің талайын құлағым шалған мен, бір жағынан, бұл тапсырманы орындауға жүрексініп те тұрғандаймын» **[2.9]** деп тартынған әңгімеші шынында да көпшілік сақтандырған айқай сөздерді естімесе де, кітабының сыртқы мұқабасын көргенде Бауыржан батырдың «Дрянь!» деп «кәрі арыстанша гүр еткен» сөзін естуге мәжбүр болады. Сөйтсе өзінің кітап құрастырудағы байқамай жіберіп алған қателігі себеп болыпты.

«Мынау кім?! – деді менің ештеңенің байыбына бара алмай пұшайман болып отырғанымды аңғарған Момышұлы кітаптың сыртқы мұқабасында бейнеленген жауынгердің суретін сұқ саусағымен шұқып көрсетіп жатып, от ұшқындаған өткір көздерін маған найзаша қадап.

...Солдат, – дедім мен Баукеңнің сұрағына онша түсініңкіремей. Шынында да, кітаптың мұқабасында басына каска киіп, иығына автомат асынған сарбаздың суреті бейнеленген болатын. – Солдат екенін өзім де көріп тұрмын, соқыр емеспін әзір, – деді Момышұлы менің жауабыма көңілі толмай. – Бұл немелеріңнің нәсілі кім деп сұрап тұрмын мен. Европалық па, азиялық па?» **[2.9].**

Кітапқа кірген шығармалардың қатесіз, сауатты, мінсіз болып шығуына көбірек көңіл бөлген редактор-автор, расында, мұқабадағы солдаттың кім екеніне онша мән бере қоймағанын мойындайды.

«Мынауың тап-таза еуропалық, – деді осыны түсінген қарт батыр. – Орыс па, поляк па, молдован ба – оның өзі білсін, әйтеуір қазақ емес. – Сонан соң қайтадан маған шүйілікті: – Ал осы кітапты көз майын тауысып жазған және осындағы шығармалардың басты кейіпкерлерінің бірі гвардия полковнигі Бауыржан Момышұлы кім?!

– Қазақ, – дедім енді-енді бірдеңелер миыма жете бастаған мен тұқшиыңқырап кеткен еңсемді қайтадан тіктеп.

– Ендеше, неге азиялықтың, қазақтың суретін салмайсыңдар?! Әлде қазақ, азиялық сендердің тақияларыңа тар келе ме?! Жаңа көрдім, суретшісі орыс екен» **[2.9]** – деген автордың өкінгенінен енді пайда болмасы анық. Кітап баспадан шығып кеткен. Бұл газет-журнал, кітап шығаратын баспа қызметкерлеріне өте жақсы таныс жағдай. Кейде мазмұнсыз, ойсыз жазылған мақалаларды тақырыпқа сай таңдалған суреттер шырайын ашып, мінін жасырып, сапалы дүниеге айналдырып жіберетін де жағдайлар жиі кездеседі.

Бауыржан Момышұлының осы бір-екі ауыз сөзі-ақ орыстың астанасы Мәскеуді қорғаған батыр болса да өзі туған қазақ ұлтын жанындай сүйетін асыл қасиетін даралап, отансүйгіштік рухын дәлелдеп тұр.

Диалог арықарай әңгіме иесінің туып-өскен жері, шыққан тегіне қарай ойысып, ортасында қазақтан шыққан әдебиет, мәдениет, өнер саласындағы талантты тұлға Темірбек Жүргеновпен рулас екендігі анықталып, оның ру, жүздің атын шығару үшін емес, дүйім қазақ жұртына ортақ атқарған ерен істері айтылады. Сөз ортасынды өнерлі тұлғаның өнегелі істерін үлгі ете отырып, авторды «Ал біздің қазіргі кейбір бастықтар, басқаларды былай ысырып қойып, өз руларын ғана коммунизмге, рахатизмге бөлемекші. Какая близорукость!.. Ақымақтық, басқа ештеңе емес. Негізі мына дүниені бүлдіретін сондай шолақбелсенділер мен солардың жанында жүретін жандайшап жағымпаздар. Сендер, жастар, осындайлардан атшаптырым аулақ жүрулерің керек» **[2.9]** – деп трайбализмдік үлкен дерттен сақтандырады.

Әңгімеге әңгіме жалғасып, діни сауаты жоғары, шәкірт тәрбиелеген, одан басқа 1930 жылдардағы кәмпескелеу, қолхоздастыру кезінде жергілікті халықтың мал-жанын тонап алып, аш-жалаңаш қалдырғанда орыстандыру саясатына қарсы топ құрып, сол топты басқарған Ақмырза бидің ерлік істері хақында болады. Тарихтағы ұлы ерліктер босқа қозғалып отырған жоқ, өйткені әңгімешінің атасы Қани Қосымұлы Ақмырза биден ислам дінінің парыздарын үйренген шәкірттерінің бірі болған екен. Қазіргі күні Ақмырза би туралы бірлі-жарымды тарихшылардың пікірі болмаса, ұмыт болып, зерттеуден жырақ қалғанына да қынжылысын байқатады автор.

Дәл осы жазушының өміріндегі тарихи кездесудің 1981 жылы орын алғанын айтып өттік. Қазақстанның өз еркімен Ресейдің құрамына қосылғанына тура 250 жыл толған мерейтойды тойлау да осы автор мен алып батырдың кездесу сәтіне дөп келіпті.

«Ал содан шыққан біздің мүйізіміз қайсы? – деді біраздан соң Баукең сабасына түсіп. – 1932 жылы айдың-күннің аманында тең жартымыз аштан қырылдық. Одан 37 мен 38-дің нәубеті. Енді кезек ұлтымыздың сүт бетіне шыққан қаймақтарына келді – қазақтың жүз мыңнан аса кілең жақсылары мен жайсаңдары, топ жарған көсемдері мен сөз ұстаған шешендері атылды, асылды, одан қалғандары Сібірдің лагерлерінде, түрмелерінде шіріді» **[2.9]**. Осыны айтып, жан-жүйесі сырқыраған алып батыр арада 6–7 ай өткенде 1982 жылдың 10-маусымында дүние салады. Қазақстанның Ресейге қосылуының 250 жылдығын тойлауға екі күн қалғанда қазақтың халық батыры Бауыржан Момышұлы қаза табады. Өлерінің алдында ескертпе ретінде қалдырған батырдың мына

сөзінің: Беспечность, трусость нации в конце концов приводит к ее гибели. Неужели так трудно понять вот такую очень простую истину?!» **[2.9]** шындығына осы уақытқа дейін жете алмай, түсінгіміз келсе де түсіне алмай келе жатқанымыз анық.

Байқағанымыздай, Серік Асылбекұлының әңгімелері өзінің ұлттық бояуының қанықтылығымен, қазақтың ұлттық мінезі, ұлттық болмысы, ұлттық рухы сияқты ірі категорияларды қамтуымен де көпшілік оқырманның есінде сақталды.

«Адам баласына екі нәрсе жат емес, ол – құстың қос қанаты сияқты, өнер мен ғылым. Өнер дүниенің шындығын образдар арқылы бейнелесе, ғылым оны логикалық пайымдаулар арқылы жеткізеді. Екеуі бір-бірін толықтырып жатады. Өнер, бейнелеп айтсақ, халықтың жүрегі сияқты, ал, ғылым – халықтың ақыл-ойы». Бұл – «Әдебиет, ең бірінші, ол – өнер» (http://almaty-akshamy.kz) деп бағалайтын Серік Асылбекұлының жазушы, ғалым ретіндегі ойы. Байқағанымыздай, жазушының қаламынан туған кез келген шығармасының басты көркемдігі оның шындығы мен шынайылығында жатады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Асылбекұлы С. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2008. – Т. 2. – 416 б.
[2] Асылбекұлы С. Дүние жарты // Қазақ әдебиеті. – 2015. – № 10. – Б. 9.
[3] Бердібай Р. Ел боламыз десек... – Алматы: Қазақстан, 2000. – 400 б.
[4] Нұрғалиев Р. Әдеби тұлға. Телағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму: Монография. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.
[5] Ибрагимова Ұ. Қазіргі қазақ әңгімелерінің көркемдік ерекшеліктері (2000–2008 жылдар). Канд. дис. – 2010. – 132 б.

REFERENCES

[1] Asylbekuly S. Shygarmalary. Astana: Foliyant, 2008. Vol. 2. 416 b.
[2] Asylbekuly S. Dunie zharty // Qazaq adebiyeti. 2015. N 10. B. 9.
[3] Berdibay R. El bolamyz desek... Almaty: Kazakhstan, 2000. 400 b.
[4] Nurgaliyev R. Adebi tulga. Telagys. Adebi dastur men adebi damu: Monographiya. Almaty: Zhazushy, 1986. 440 b.
[5] Ibragimova U. Qazirgi qazaq angimelerining korkemdik erekshelikteri (2000-2008 zhyldar). Kand. dis. 2010. 132 b.

ПРОБЛЕМАТИКА РАССКАЗОВ СЕРИКА АСЫЛБЕКУЛЫ

Г. Ж. Орда, А. М. Ахметова

Институт литературы и искусства им. М. Ауэзова, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: художественная литература, рассказ, писатель, независимость, сюжет, герой, идея, тема.

Аннотация. В статье авторы делают литературоведческий анализ рассказов не ставшего ранее объектом исследования писателя Серика Асылбекулы «Отец», «Отвести душу», «Мимолетное счастье». Через использованные в исследовании сравнения, научную систематизацию, художественные приемы раскрыты образы персонажей. Наряду с этим рассматриваются поднятые в опубликованном в период независимости рассказе проблемы, идейно-содержательные особенности, новые художественные поиски писателя в малом жанре.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 124 – 127

STUDY OF FOREIGN LITERATURE IN KAZAKHSTAN

A. K. Mashakova

M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: a_mashakova@mail.ru

Key words: literary studies, genre, trends, monograph.

Abstract. The article is devoted to the study of the world literature in Kazakhstan based on the example of research works of literary scholars of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art. Joint monographs "Essays on world literature at the turn of the XX and XXI century" and "The modern foreign literature" have been considered. The first book presents French, English, Italian, Czech, Greek, Latin, Turkish, Arabic, Indian, Japanese and Russian literature. The second book includes sections on German, Romanian, Spanish, Bulgarian, Korean, Slovak, Egyptian, Ukrainian, Moldovan, Kyrgyz, Azerbaijani literatures. It has been noted that foreign scientists have participated in the preparation of these books. They paid special attention to the sections. In conclusion, the author writes that the development of the global art process influences on the development of literature in Kazakhstan.

ИССЛЕДОВАНИЕ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КАЗАХСТАНЕ

А. К. Машакова

Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: литературоведы, жанр, тенденции, монография.

Аннотация. Статья посвящена изучению мировой литературы в Казахстане на примере научной деятельности литературоведов Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова. Рассмотрены коллективные монографии «Очерки по мировой литературе рубежа XX и XXI столетий» и «Новейшая зарубежная литература». В первой книге представлены французская, английская, итальянская, чешская, греческая, латиноамериканская, турецкая, арабская, индийская, японская и русская литературы. Во вторую книгу вошли разделы по немецкой, румынской, испанской, болгарской, корейской, словацкой, египетской, украинской, молдавской, кыргызской, азербайджанской литературам. Отмечено, что в подготовке этих книг принимали участие зарубежные ученые. Их разделам уделено особое внимание. В заключение автор статьи пишет, что освоение мирового художественного процесса оказывает влияние на развитие литературы Казахстана.

Развитие мирового художественного процесса в настоящее время происходит в условиях глобализации, по мере развития средств массовой коммуникации ускоряется обмен информацией, вследствие чего мир превращается в единое информационное целое. В период глобализации полноценное понимание любой национальной литературы невозможно без отношения к ней как к составной части мировой литературы. Каждое отдельное произведение можно рассматривать как факт некоего всеобщего феномена – мировой литературы.

Понятие «мировой литературы» было сформулировано великим немецким поэтом и писателем И.-В. Гёте в начале XIX века. Говоря о «мировой литературе», Гёте настойчиво подчеркивал мысль о том, что опыт всех национальных литератур становится достоянием каждой отдельной литературы. Он призывал к организованному единству и содружеству писателей различных стран. Гете верил, что сближение литератур откроет путь для взаимопонимания народов и их грядущего

процветания. Каждая нация «найдет у каждой другой нечто приемлемое… такое, чему следует подражать, и такое, чего нужно избегать. …потому что, когда лучше знают взгляды друг друга и если эти взгляды совпадают, то из этого быстрее возникает надежное доверие» [1, с. 57]. Идеи Гете, высказанные им почти два столетия назад, актуальны и в наши дни.

На протяжении двух последних столетий было предложено множество различных, порой взаимоисключающих трактовок понятия мировой литературы. Различные литературоведы пытались определить всемирную литературу и как сумму всех существующих в мире литератур, и как элитарный свод наиболее высоких вершин художественного творчества разных народов мира. Тем не менее, на наш взгляд, до сих пор наиболее актуальным остается хрестоматийное высказывание Гете, и мы вполне солидарны с концепцией великого немецкого классика о всемирной литературе, как процессе взаимодействия и взаимообогащения всех литератур мира.

Возможность познакомиться с мировой литературой на научном уровне предоставил Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, ученые которого проводят исследование современного мирового художественного процесса. Ими изданы коллективные монографии «Очерки по мировой литературе рубежа XX и XXI столетий» [2] и «Новейшая зарубежная литература» [3]. В первой книге представлены французская, английская, итальянская, чешская, греческая, латиноамериканская, турецкая, арабская, индийская, японская и русская литературы. Во вторую книгу вошли разделы по немецкой, румынской, испанской, болгарской, корейской, словацкой, египетской, украинской, молдавской, кыргызской, азербайджанской литературам.

В «Очерках по мировой литературе рубежа XX и XXI столетий» впервые опубликованы материалы иностранных ученых из Чехии, Турции, Индии. В разделе о современной чешской литературе, подготовленной Любомиром Махала, заведующим кафедрой университета имени Палацкого, представлено жанровое многообразие современной чешской литературы. Автор концентрирует основное внимание на дневниковой и мемуарной прозе, анализирует самые достойные внимания произведения в жанре исторической прозы, затрагивает творчество женщин-писательниц и останавливается подробно на чешской поэзии. Современная турецкая литература представлена в разделе ученого-литературоведа из университета Анкары Мехмета Торенека. В его обстоятельной статье, разделенной на части под названием «Роман», «Рассказ», «Поэзия», Драматургия», дается характеристика ряда произведений художественной литературы, вышедших в период с 1990-х годов до 2006 года, когда была издана монография. В разделе, посвященном современной индийской литературе, автор материала – профессор Делийского университета Индра Нат Чаудхури обосновывает тезис о том, что индийская литература демонстрирует единство через разнообразие. Литература Индии идентифицируется не только в плане языка, географического положения или политического единства, но в большей степени как признание отношений, существующих между народом и литературой.

Книга «Новейшая зарубежная литература» подготовлена с участием литературоведов и критиков Азербайджана, Болгарии, Германии, Молдовы, России, Румынии, Словакии. Несмотря на то, что не все авторы работают в одном коллективе, а точнее сказать, даже не живут в одной стране, все они справились с поставленной задачей – был проанализирован материал по целому ряду известных иностранных писателей и поэтов, выявлены основные тенденции развития национальных литератур в последние два десятилетия. Для многих стран начало 1990-х годов было переломным и определяющим во всех областях жизни общества, поэтому казахстанские читатели смогут найти много общего, интересного и полезного при ознакомлении с литературами этих стран.

Раздел о современной немецкой литературе написан доктором филологических наук Кристофом Юргенсоном из Академии наук Геттингена (Германия). Этот раздел состоит из нескольких подразделов: «Литература поворота», «Холокост и фашизм – настоящее время прошлого», «Memoro ergo fui – в поиске автобиографических следов», «Между культурами, между языками», «Поп-литература». Из них самым объёмным является первый подраздел, посвященный литературе объединенной Германии. Исследователь вводит такое понятие, как литература поворота, то есть литература после падения Берлинской стены – знакового события, символизировавшего «конец великих идеологий и утопий и окончание противостояния между Востоком и Западом». 1990-е годы стали переломными не только в государствах бывшего СССР, получивших в эти годы независимость, но и в европейских странах, одна из которых – Германия. Падение Берлинской стены и

объединение двух государств, причем оба государства немецкие, но прошедшие разные формы развития, вызвали реакцию в литературных кругах.

Подраздел «Между культурами, между языками» К. Юргенсон посвятил литературе эмигрантов. «Их произведения нельзя рассматривать только как попытки посредством литературы в пространстве между культурами и языками развить третью, альтернативную конструкцию идентичности, здесь можно вести речь о транскультурной литературе» [3, с. 30]. К.Юргенсоном представлена обстоятельная характеристика всего современного литературного процесса Германии, дан анализ творчества целого ряда авторов Германии. Самое важное и самое главное в сегодняшней немецкой литературе – это ее разнообразие.

Современная румынская литература всесторонне проанализирована в статье румынских авторов Ливии Которчи и Богдана Крецу, представляющих Ясский университет им. Александра Иона Кузы (Румыния, г. Яссы). Здесь и румынская литература диаспоры, и литературная критика, и поэзия, и проза. Литературные жанры представлены довольно обстоятельно. Например, подраздел о румынской прозе состоит из четырех частей, озаглавленных следующим образом: «Старые романисты в новом историческом и культурном контексте», «Писатели восьмидесятых лицом к лицу с романом»; «Неореализм и веризм: роман-парабола»; «Его-фикция». Анализируя поэзию, авторы рассматривают творчество поэтов среднего поколения, которые начинали свой творческий путь в 1970-е годы и творчество молодых поэтов, заявивших о себе в начале XXI столетия. Интерес вызывает анализ произведений, ранее неиздававшихся или находившихся под запретом, потому что они не укладывались в русло и идеологию социалистического реализма. Теперь история румынской литературы рубежа веков представлена без купюр.

Читая статью Мирославы Метляевой (Молдова, г. Кишинёв), находишь много общего в развитии молдавской и казахской литератур в рассматриваемый период. В последнее десятилетие XX и первое десятилетие XXI столетия литераторы ощутили свободный ветер перемен, связанный с обретением независимости. Следует отметить и тесную связь между художественными культурами Республики Молдовы и Румынии.

В своей статье Пламен Антов из Института литературы Академии наук Болгарии (г. София) обращает внимание на актуальные проблемы, связанные с ситуацией, сложившейся в современном литературном процессе Болгарии. По мнению Пламена Антова, современная болгарская литература «реализуется полностью на рыночных, а не собственно литературных принципах» [3, с. 155]. Значимыми являются проданные экземпляры и доходы, полученные от продаж.

Научные сотрудники Института словацкой литературы Академии наук Словакии (г. Братислава) Ивана Тараненкова и Любица Сомолайова рассматривают взлеты и падения литературного процесса, сомнения, разочарования, драматические перемены в функционировании литературных ситуаций и в самой литературной жизни после известных событий 1989 года в Чехословакии.

Современное состояние азербайджанской литературы представил профессор Бакинского славянского университета Тельман Джафаров. Он пишет, что «азербайджанскую литературу конца XX – начала XXI столетия принято рассматривать как продолжение литературного процесса 60–80-х годов XX в. Идейно-тематические, жанрово-стилистические и поэтические новшества в азербайджанской поэзии, прозе, драматургии и публицистике последних двух десятилетий, прежде всего, связаны с именами авторов, известных широкому кругу читателей республики и мира ещё в советское время» [3, с. 555]. По мнению автора, в историю азербайджанской литературы 1990-е годы вошли как десятилетие переходного периода, поиска новых стилевых форм. За это время практически полностью определились её эстетические ориентиры. Стремительный рост национального самосознания, возвращение к истокам, духовным ценностям, скептическое и критическое осмысление наследия прошлого определили своеобразие художественно-эстетических исканий азербайджанской литературы рубежа XX–XXI веков.

Кыргызскую и украинскую литературы проанализировали ведущие ученые Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова Шериаздан Елеукенов и Светлана Ананьева, египетскую литературу исследовал Айдос Бисенкулов. Автором данной статьи подготовлен раздел об испанской литературе. Авторами монографии «Новейшая зарубежная литература» являются и представители вузов Казахстана. Из Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова – профессор Бейбут Мамраев и доцент Лариса Демченко. Из Казахского национального

университета им. аль-Фараби – профессор Герман Ким и доцент Алма Тусупова. На примере творчества наиболее значимых писателей, поэтов, драматургов конца XX – начала XXI века авторы рассматривают характерные особенности развития национальных литератур.

В заключение следует отметить, что книга «Очерки по мировой литературе рубежа XX и XXI столетий» получила положительную оценку на страницах периодических и научных изданий («Казахстанская правда», «Deutsche Allgemeine Zeitung», «Книголюб» и др.). Презентация коллективной монографии «Новейшая зарубежная литература» состоялась в Москве, Кишиневе, Киеве, Баку, в румынской прессе опубликованы положительные отзывы и рецензии. Она стала лауреатом Международного конкурса «Научная книга – 2012» Международной ассоциации академий наук (Москва). Обе книги широко востребованы казахстанскими высшими учебными заведениями как единственные и уникальные научные труды по современному мировому литературному процессу, созданные творческим коллективом отечественных и зарубежных ученых. Поэтому в настоящее время ученые отдела аналитики и внешних литературных связей Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, продолжая заниматься исследованием мировой литературы, работают над подготовкой коллективной монографии «Мировой литературный процесс XXI века». В неё войдут ранее неисследованные национальные литературы (финская, шотландская, уйгурская СУАР, иранская, грузинская, белорусская и другие). Таким образом, проекты отечественных литературоведов по изучению мировой литературы носят комплексный характер, способствуют активизации научных и гуманитарных контактов отечественных литературоведов с ведущими зарубежными научными центрами и вызывают интерес у широкого круга читателей. Освоение мирового художественного процесса оказывает влияние на развитие литературы Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Гете И.-В. Об искусстве. – М.: Искусство, 1975. – 623 с.

[2] Очерки по мировой литературе рубежа XX и XXI столетий. Коллективная монография. – Алматы: Unique Service, 2006. – 376 с.

[3] Новейшая зарубежная литература. Коллективная монография. – Алматы: Жибек жолы, 2011. – 584 с.

REFERENCES

[1] Goethe I. On the art. M.: Art, 1975. 623 p.

[2] Essays on the world literature at the edge of the XX and XXI centuries. The joint monograph. Almaty: Unique Service, 2006. 376 p.

[3] The modern foreign literature. The joint monograph. Almaty: Zhibek Zholy, 2011. 584 p.

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДА ЗЕРТТЕЛУІ

А. Қ. Машақова

М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: әдебиеттанушылар, жанр, әдеби бағыттар, монография.

Аннотация. Мақала М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты әдебиеттанушыларының ғылыми қызметінің үлгісінде әлем әдебиетінің Қазақстанда зерттелуін көрсетуге арналады. «XX және XXI ғасырлар тоғысындағы әлем әдебиеті очерктері» және «Ең жаңа шетел әдебиеті» ұжымдық монографиялары қарастырылған. Бірінші кітапта француз, ағылшын, итальян, чех, грек, алтынамерика, түрік, араб, үнді, жапон және орыс әдебиеттері қамтылған. Екінші кітапқа неміс, румын, испан, болгар, корей, словак, египет, украина, молдова, қырғыз, әзірбайжан әдебиеттері енген. Бұл кітаптарды дайындауға шетел ғалымдарының қатысқаны аталып өтілді. Олардың тарауларына ерекше мән беріледі. Мақала авторы қорыта келе, әлемдік көркем үдерісті меңгерудің Қазақстан әдебиетінің дамуына әсер ететінін жазады.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 128 – 134

KAZAKHSTAN AND CHINA: PROBLEMS OF TRANSBOUNDARY RIVERS

Ye. O. Sadibekov

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: sadybekov.ermek@mail.ru

Keywords: environmental disaster, transboundary rivers, convention, China.
Abstract. This article analyzes the Kazakh-Chinese relations in the field of transboundary rivers. In the framework of the article there are given a retrospective analysis, factors and descriptive examples of developing relations between nations, their policies in resolving transboundary water problems and conflicts. The purpose of the article is to find answers related to the following questions: policy and water resources, international law and national interests, environmental disaster and ways of solving environmental problems using of international water law, recommendations to the policy of the governments in the water sector, etc.

ӘОЖ 57

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ҚЫТАЙ: ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕНДЕР МӘСЕЛЕСІ

Е. Ө. Садибеков

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: экологиялық апат, трансшекаралық өзендер, конвенция, Қытай.
Аннотация. Мақала трансшекаралық өзендер аясындағы Қазақстан мен Қытай арасындағы қатынастарды талдауға арналған. Мақала шеңберінде ретроспективті талдау жасалынып, Қазақстан және Қытай арасындағы қатынастардың дамуы және қалыптасқан су мәселесінде және жанжалды жағдайлардағы мемлекеттердің қандай саясат ұстанатыны жайлы көптеген факторлық және дискрептивті мысалдар келтірілген. Мақала мақсаты келесідей түсініктерге қатысты сұрақтарға жауаптар іздеу: саясат және су ресурстары, Халықаралық құқық және ұлттық мүдде, экологиялық апат және экологиялық мәселелерді халықаралық су құқығы арқылы шешу жолдары, су саласындағы мемлекет саясаты қандай болуы керек және тағы басқа.

XX ғасыр мемлекеттер арасында негізінен мұнай, газ және т.б. энергия ресурстары үшін негізгі жанжалдар болды, ал XXI ғасырда жанжалдасудың негізгі себепкері су болмақ. Өйткені, мұнай және газ секілді энергия көздерін баламалы энергия көздерін дамыту арқылы алмастыруға болады, ал суға балама бола алатын ештеңе жоқ. Соңғы жарты ғасырда су үшін 500-ден астам жанжалдар болған.

Су қазіргі таңда саяси құралға айналуда. Бүгін мұнайға, газға және т.б. табиғи байлықтарға бай мемлекеттер өздерінің табиғи ресурстармен өздерін толыққанды қанағаттандыра алмайтын мемлекеттерге қысым жасау мүмкіншілігі көп. Жақсы мысал ретінде, мұнайға бай Қазақстанмен, газға бай Өзбекстанды алсақ болады. Олар толыққанды Қырғызстанға және Тәжікстанға су ресурстары бойынша тәуелді. Бірақ Қырғызстан және Тәжікстан гидроэнергетикалық потенциалы жоғары бола тұра, мұнай және газ секілді табиғи ресурстарға тапшы. Былай айтқанда, Қырғызстанның және Тәжікстанның энергоресурстарға байланысты бізге тәуелділірек болып табылады. Өйткені гидроэнергетика қажетті деңгейде дамымаған, сондықтан олар бізге су арқылы қысым көрсете алмай отыр.

Гидроэлектростанцияларының салуына төменде орналасқан мемлекеттер мүдделі емес, Қазақстан және Өзбекстан гидроэнергетикасының дамымауына бар қарсылықтарын білдіріп жатыр. Олардың негізгі аргументтері, ол Арал теңізінің экологиялық апаттқа ұшырауы. Ал Арал теңізінің проблемасы, ол тек Қазақстанның және Өзбекстанның проблемасы емес, ол осы аймақта орналасқан барлық мемлекеттердің мәселесі болып табылады.

Қазақстанға ағып келетін су ресурстарын пайызға шағатын болсақ, Сырдарияның 75,2 % Қырғызстанда, 15,2 % Өзбекстанда, 6,9 % Қазақстанда, 2,7 % Тәжікстанда қалыптасады екен. Осыған қарағанда, Қазақстан Қырғызстанға тәуелдірек болып табылады, өйткені Қазақстанның экономикасы табиғи қазбалармен қатар, ауыл шаруашылығына да байланысты болып табылады. Ал Қазақстан жерін басып өтетін Әмудария өзенін қарайтын болсақ, оның 74 % Тәжікстанда, 13,9 % Ауғанстанда, 13,9 % Иранда, 8,5 % Өзбекстанда қалыптасады екен [1]. Осыған қарап, Қазақстан көршілес мемлекеттерге су бойынша қатты тәуелді екенімізді байқауға болады. Қазақстанның сегіз негізгі өзенінің жетеуі трансшекаралық болып табылады екен. Біздің елімізге келетін судың 40 % өзге мемлекеттерден келеді. Орталық Азия аймағында Қырғызстан ғана су мәселесі бойынша тәуелсіз болып табылады, өйткені оның барлық сулары өзінің территориясында қалыптасады екен [2]. Аталған проблемаларға Ауғанстан қосылмады әлі, өйткені бұл мемлекеттің ішінде тұрақсыздық жағдай орын алып отыр, бірақ Ауғанстанда жағдай түзеліп, бейбітшілік орнаған жағдайда, ол да ауыл шаруашылығын дамытады, ауыл шаруашылығн дамытуымен қатар, ол Қазақстанға олсыз да аз келіп жатқан Әмудария өзенінің белгілі бір бөлігін алады, сол кезде тағы бір проблема біз үшін пайда болады.

Егер әлемдік трансшекаралық өзендер мәселесін қозғайтын болсақ, қазіргі таңда көптеген елдерде трансшекаралық өзендерді бөлу мәселесі бар. Олардың осы мәселені шешудегі қатынастары біз үшін жақсы үлгі бола алады. Мысалға:

1. Сырдария өзенінің ағысында Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстанның мүдделері қақтығысуда [1];
2. Тигр және Евфрат өзендерінің ағымдарында Түркия, Сирия, Ирак, Ливия және Израиль секілді мемлекеттердің мүддесі қақтығысуда
3. Аракс өзені үшін, Армения, Әзірбайжан, Иран, Түркия[3];
4. Иордан өзенінің ағысын Израиль, Сирия, Иордания жане Ливан мемлекеттері бөлісе алмауда [4];
5. Нил өзенінің ағысы үшін, қазіргі таңда Мысыр, Судан, Эфиопия және Уганда мемлекеттері күресуде;
6. Замбези өзенінің ағысын Ангола, Ботсвана, Замбия, Зимбабве, Мозамбика, Намибия секілді мемлекеттер бөлісе алмауда [5];
7. Ганга өзенінің ағысына Үндістан және Бангладеш таласуда [6];

Бұл тізімді ары қарай жүргізе беруге болады, бірақ бұл тізімде мен тек қазіргі таңда трансшекаралық мәселелері ауыр болып тұрған аймақтарды көрсетіп кеттім. Қазақстанның өзі осы су мәселесі бойынша проблемалық аймақта орналасқанын байқап отырмыз. Бүгінгі таңда Қазақстан өзінің су ресурстарын тек Орталық Азия мемлекеттерімен ғана бөлісуге мәжбүр емес, сонымен қатар, шығысымызда орналасқан алып айдahар Қытай елімен де трансшекаралық өзендер мәселесі туындап отыр. Қытаймен Қазақстан арасында 24 трансшекаралық зендер бар. Соның ішіндегі негізгі болып табылатын Ертіс және Іле өзендері болып табылады. Қытаймен осы осы аталған өзендерге қатысты келіссөз жүргізу оңайға соқпады, өйткені Қытай да халықаралық суды реттейтін келісімдерге қол қоймаған. Қазақстан мен Қытай арасындағы келіссөздер тарихы сонау тәуелсіздік алғалы бері жалғасып келеді. Сол кезеңнен Қытаймен бірнеше келісімдерге келген болатынбыз, дегенмен ол әлі тиімді деңгейде жұмыс жасап жатқаны жайлы айту қиын.

Ең бірінші келіссөздердің бірі Қорғас өзеніне қатысты бастау алды десек болады, Қытай Халық Республикасының Сынцзян – Ұйғыр автономиялық ауданының Хочан уездінің Никанчи ауылындағы өзенін бөлісу бойынша комиссия басшылығының ұсынысымен 1992 жылдың 29 маусымда Қорғас өзенінің бойында бөгеттер салып, судың тең бөлуі жайлы мәселесі көтерілген болатын. Бірақ сол кезеңдегі ауыр экономикалық жағдай бұл мәселені толыққанды шешуге мүмкіншілік бермеді. Жалпы Қорғас өзеніне қатысты келіссөздер бірінші Ресей империясы кезеңінен

бастау алады, содан соң Кеңес Одағы мен ҚХР арасында Қорғас өзенін тең бөлу жайлы келісімге 1965 жылдың 30 сәуірінде қол қойылған болатын.

Қазақстан және Қытай арасындағы негізгі экономикалық, саяси және экологиялық мәселені туындатып отырған өзендердің бірі ол – Ертіс өзені болып табылады. Ертіс өзенінің ұзындығы 4248 км (соның 525 км Қытай, 1835 км Қазақстан, 2010 км Ресей территориясымен ағып жатыр). Өзеннің бастауы Қытай мен Моңғолия шекараларының шектескен тұсынан алады. Қытайдан Қара Ертіс деген атаумен бастау алып, біздің Шығыс Қазақстандағы Зайсан көліне келіп құяды. Ертіс Зайсан көлінен Бұхтырма, Өскемен және Шульбиндік су қоймасы арқылы Ханты-Мансийск ауданында Объ барып құяды [7].

Ертіс өзені Қазақстан үшін маңызды ауыз сумен қамтамасыз ететін өзен болып табылады. Біздің экономикамызда шешуші рөлді ойнайды. Ертіс-Қарағанды каналы арқылы Астананы (Астана Есім өзенінде тұрғанымен, халықты толығымен ауыз суымен қамтамасыз ете алмайды), Қарағандыны, Семейді, Павлодарды, Экібастұзды, Теміртауды және Орталық Қазақстанның ауыл шаруашылығын ауыз сумен қамтамасыз етіп отыр. Ертіс бассейнінің жоғарғы жағы Қара Ертіс – Қытайдың территориясы арқылы ағады және 9.0 км^3/ жылына су ағыны осында қалыптасады. Қазіргі таңда Қытай 1.0–1.5 км^3/жылына көлемінде өз қажеттіліктеріне суды алады. Жалпы болашақта Қытай Қара Ертістің 4.0–5.0 км^3/жылына көлемінде алуды жоспарлауда. Бұл Ертістің төменгі жағында да проблема туындатуда, (Ресей жағында) судың төмендеуіне байланысты суда кемелер жүзуінің қиыншылығы пайда болуда. Қытай Ертістің бастамасында 10 % алып қоюда.

Қара Ертістің суы 300 км ұзындығы 22 метр ені бар «Қара Ертіс-Қарамай» каналы бойынша Синцзян-Ұйғыр автономиялық ауданының Қарамай қаласының мұнай-газдық орталығына ағып барады (Ертіс суының 26%). Қара Ертіс өзенінің бір бөлігі Улюнгур өзеніне барып құяды, соның нәтижесінде өзен 200 км кеңейді. Ертіс өзенінің бойында салынған «Ертіс-Үрімчі» каналы Тарим бассейінінде табылған мұнай және газ орындарын өңдеуге бағытталған. Өңдеп алынған мұнайдың және газдың орнын бос қалдырмау үшін, сол жерге су құйылады екен. Ол су қандай мөлшерде керек екенін Қытай өзі шешеді.

Қазақстан мен Қытай трансшекаралық өзендерге қатысты бірнеше келісімдерге қол қойғанымен, олардың экологиялық тазалығын сақтау, суды тең бөлу, Ресей мемлекетін мүдделі жақ ретінде келіссөздер процесіне тарту секілді мәселелер әлі де шешілмеген. Бұл жағдайда Қазақстанның жағдай жылдан жылға мүшкіл болып бара жатыр. Өйткені Қытай трансшекаралық өзендер бойынша өздерінің ұлттық және экономикалық мүдделерін әрқашан алға тартады. Дегенмен, олар келіссөздерден ешқашан бас тартпайды, бірақ бір мәселеге қатысты үзілді-кесілді шешімін айтпауға тырысады.

Эксперттердің пайымдауынша, Қазақстан мен Қытай арасындағы келіссөздерден күтілген нәтижелер жүзеге аспауда. Олардың пікірінше, Қытай тек екінші деңгейлі мәселелер бойынша ғана ымыраттық білдіріп отыр, ал суды тең бөлу және олардың экологиялық мәселелері секілді принципиалды проблемалар бойынша шешімдерін толыққанды білдірмей отыр.

Дәл осындай проблема Іле өзені бойынша да бар. Іленің ұзындығы 1439 км, Қазақстанға тиесілісі 815 км. Іле өзені де Қытайда өз бастауын алады. Іле өзенінің бойында Қапшағай су қоймасы салынған [8].

Іле өзені Балхаш көлінің 80% қалыптастырады. Қазіргі таңда, Қытайдан Сынцзян-Ұйғыр автономиялық ауданына судың 3.5 км^3/жыл көлемінде суды бағыттауда, ол жақын болашақта 5 км^3/жылына көлеміне ұлғаюы мүмкін. Бұл жағдайда Балхаш өзені кеуіп, тұзданuына әкелуі мүмкін. Балхаш көлінің тартылуы, сол аймақтың экономикасына үлкен зиянын тигізетіні сөзсіз, өйткені көптеген өнеркәсіптер, балық аулау шаруашылығы осы Балхаш көліне негізделіп отыр. Экологиялық жағдайы да өте мүшкіл болады және оның тартылуы тек Шығыс Қазақстанның проблемасы емес, көршілес жатқан мемлекеттерге де зияны тиетіні белгілі. Жалпы Іле өзенінің соңғы 20 жылдық ағыны 17,8-ден 12,7 км^3/жыл көлеміне азайды. Осыған қарап отырып, Қытай өзінің суды тұтынуды азайтпайтынын, керісінше жылдан жылға ұлғайтатыны анық болып отыр. Қазақстанда Ертіс өзені Кеңес Одағы кезеңінен бастап реттеліп қойғаны белгілі, сондықтан ол өзеннің ағынын төмендетуін жүзеге асыра алмайды, өйткені одан басқа су ресурстары бізде жоқ.

Тағы бір негізгі мәселе тудыратын өзендердің бірі ол Қорғас өзені. Қорғас өзені жоғарыда аталған Ертіс және Іле секілді трансшекаралық өзен болып табылады. Қорғас өзенінің ұзындығы

180 км. Қорғас өзені Қазақстан және Қытай арасында шекаралық өзен ретінде қарастыруға болады. Ол өзенді шекара ретінде тектен тек таңдалған жоқ, өйткені Қорғас өзенін жалпы жүзіп өтудің өзі қиынға соғады.

Қазіргі таңда, ең негізгі проблемалық өзендердің бірі болып табылады, өйткені Қазақстан үшін әр өзен маңызды болып табылады. Әр өзеннің тартылуы Қазақстанның кез-келген аймағына экономикалық соққы ретінде қабылдауға болады. Жалпы Қазақстанмен Қытай арасында негізгі ресми келіссөздер 1998 жыл орын алды. Сол жылдардан бастап, Қазақстан мен Қытай арасында кездесулердің 5 раунды өтті. Нәтижесінде, трансшекаралық өзендер бойынша жұмысшы эксперттер тобы құрылған болатын. 2000 жылдың 6 қарашасында осы топтың бірінші отырысы болып, олар негізгі 23 трансшекаралық өзен болып табылатын өзендердің алдын ала тізімін дайындады. Осы жұмыстың нәтижесінде, Астанада 2001 жылдың 12 қыркүйегінде *«Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметінің арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге»* қол қойылды. Бұл келісімді Қазақстан жағы Қытайға 1992 жылы ұсынған болатын, бірақ Қытай ол кезде бұл келісімді қарастырмады. Осы келісімге сүйене отырып, трансшекаралық өзендерді қолдану және қорғау бойынша бірлескен комиссия құрылған болатын.

Келісімнің **1-бабы** бойынша екі жақта өзендер қандай жағдайда трансшекаралық болып табылатынын айқындады: «*Осы Келісімдегі "трансшекаралық өзендер" түсінігі Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының арасындағы мемлекеттік шекара сызығын кесіп өтетін, немесе мемлекеттік шекара сызығы бойынша орналасқан барлық өзендер мен арналарды білдіреді»*. Келісімнің **3-бабында** жақтар су тасқыны немесе басқа да апаттар кезіндегі іс-әрекеттерін келістіреді: *«Тараптар су тасқыны апаттары мен қолдан істелген аварияларды алдын алу немесе олардың бір Тараптар мемлекетіне нұқсан келтіретін ықтимал елеулі зардаптарын жеңілдету жөнінде алдын ала тиісті шаралар қолданып, күш-жігер жұмсайтын болады»*. Келісімде ең бір қызық баптардың бірі ол **4-бап** болып табылады: *«Өзара мүдделерді есепке ала отырып, Тараптардың бірде-бірі екінші Тараптың трансшекаралық өзендері су ресурстарын тиімді пайдалануына және қорғауына шек қоймайды»*. Былай айтқанда, Қытай Ертіс немесе Іле өзенінен қанша су алса да, Қазақстан оларға тойтарыс бере алмайды. Қытай бұл мәселеде тәуелсіз болып табылатынын айқындайды. Жоғары да атап кеткендей, Қытай 1992 жылы қабылданған халықаралық су құжаты болып табылатын Хельсиндік келісімге қол қоймаған, сондықтан суды өзінің экономикалық дамуына қанша пайдаланса да, тіптен ол төменде орналасқан Қазақстанның экономикалық және экологиялық зиянын келтірсе де, Қытайдың санаспау құқығы бар. Келісімнің **7-бабы** бойынша «*Осы Келісімнің кез келген ережелері Тараптардың бірінің оның мемлекеттік қорғанысы мен қауіпсіздігіне қатысты төтенше маңызды ақпараттар немесе мәліметтерді екінші Тарапқа беру қандай да болсын түрде негіз қызметін атқара алмайды»*. Егер де бұл формулировкаға сүйенетін болсақ, менің ойымша, Қытай өзінің қаншалықты су алып жатқаны жайлы және не мақсатта алып жатқаны, су бойында қандай объекттер салатынына қатысты мәліметтер бермеуіне толыққанды құқық береді, өйткені ол мәліметтер Қытайдың тікелей ұлттық қауіпсіздігіне әсер етеді деп билігі шешуі әбден мүмкін. Келісімде атап кететін мәселелердің бірі ол **11-бапта** болып табылады, ол бойынша: *«Осы Келісім өздері қатысушылары болып табылатын басқа да халықаралық шарттардан туындайтын Тараптардың құқықтары мен міндеттемелерін қозғамайды»* [9]. Бұл мәселе Қытай үшін өте маңызды болып табылады, өйткені Қазақстан Орталық Азия мемлекеттері арасына бірінші және жалғыз болып, Хельсинки келісіміне қол қойған болатын. Бұл баптан анық байқауға болады, Қытай Қазақстанның трансшекаралық өзендердің көптеген келісімдеріне қол қойғанын ескере отырып, жасаған әрекеттерінің бірі ретінде де қабылдауға болады. Егер де Қытай Қазақстанның халықаралық құжаттарын мойындап, осы мәселеге қатысуына жол берген жағдайда, Хельсиндік ережелер өз күшіне еніп, осы мәселеге халықаралық ұйымдардың араласуын көрер едік. Қытай бұл мәселеге ешкімді араластырғысы келмейтінін, оның іс-әрекетінен байқасақ болады.

2003, 2004 және 2005 жылдар аралығында трансшекаралық өзендер мәселесін шешуге қабілетті шешімдер қабылданбады, негізінен трансшекаралық өзендердегі көбінесес экономикалық емес, техникалық моменттерге көп көңіл бөлінді. Ол апат болған жағдайларда екі жақтың іс-әрекеті талқыланды, гидропосттардағы гидрологиялық және гидрохимиялық мәәліметтермен бөлісті, оларды

өлшеудегі бірегей жүйелерін талқылады. Былай айтқанда, реалды істі шешетін, нақты Қазақстанның экономикалық және экологиялық мәселелерін шешетін проблемаларды Қытай ысырып отыруға тырысты. Қытайдың негізгі мақсаты уақытты созу болды. 2006 жылғы комиссияның кездесуінде маңызды оқиғалар орын алды. Біріншіден, «*Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі мен Қытай Халық Республикасының Су шаруашылығы министрлігі арасындағы Тараптарды трансшекаралық өзендердегі табиғи апаттар туралы шұғыл хабардар ету туралы келісімге қол қою туралы келісімге»* қол қойылды және комиссияның төртінші отырысында Қорғас өзенінде бірігіп «Достық» гидроторабын салудың техникалық мәселелері көтерілді.

2006 жылғы маусымда болған бесінші отырыста комиссия «Достық» гидроторабының техникалық-экономикалық, ішкі мемлекеттік мәселелері кеңінен қаралды. Сонымен қатар, комиссия Ертіс және Текес өзенінің бойындағы гидропосттардың гидрологиялық және гидрохимиялық көрсеткіштерін бөлісуге келісті.

Комиссияның соңғы отырысытарында нақтылық пайда болды десек болады. Эксперттердің пікірінше, ол 2009 жылы ҚХР төрағасы Ху Цзиньтаоның келіп, Н.Назарбаевпен трансшекаралық өзендер мәселесін көтеріп, талқылағанымен байланыстырып отыр. Сол кезеңде ҚХР төрағасы осы мәселені шешуде қолдау табатынын атап кеткен болатын. Нәтижесінде алтыншы отырыс 2009 жылдың 4 желтоқсанында Пекин қаласында өтті. Келіссөздерде Қазақстан делегациясын премьер-министрдің орынбасары Өмірзақ Шөкеев бастады, ал Қытай делегациясын Мемлекеттік кеңес премьерінің орынбасары Ван Цишань бастады. Осы алтыншы отырыста біз мәселенің деңгейінің өскенін байқаймыз. Егер де алғашқы таңда бұл мәселе тек ведомстволар немесе министрліктер арасында ғана көтерілетін болса, енді ол жоғары мемлекеттік деңгейге шыққанын көреміз. Басында қытайлықтар әдейі бұл мәселені жоғары деңгейге көтергісі келмегені айдане анық. Бұл қазақстандық жақтың кішігірім жеңісі ретінде қарастырсақ болады. Дәл осы отырыста трансшекаралық өзендер мәселесі тек техникалық тұрғыдан емес, алғашқы кездесулерде секілді, бұл жолы нақты проблемалар көтеріліп, трансшекаралық өзендердің тең бөлінуі мәселесі кеңінен талқыланды. Сол отырыста қазақстандық делегация Ертіс және Іле өзендерінің суларын тең бөлісу және оны қорғау жобасын ұсынған болатын.

2010 жылдың 13 қарашада Қарағандыдағы жетінші отырыс барысында *«Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы Қорғас өзенінде "Достық" ортақ бірлескен су торабын салудағы ынтымақтастық туралы келісімге»* қол қойылды. Бұл келісім бойынша су ағысын екі мемлекеттей теңдей бөлісу мүмкіншілігі пайда болды. Бұл келіссөздердің ең бір тиімді жетістігі болды. Келісімнің өзін талдайтын болсақ, келісімнің **1-бабында:**

1. Тараптар Қорғас шекаралық пунктінен 24,5 км қашықтықта, Қорғас су пунктінен 4,3 км төмен Қорғас өзенінде «Достық» ортақ бірлескен су торабын (бұдан әрі – бірлескен су торабы) салуды жүзеге асырады.

2. Бірлескен су торабының түйісу сызығы оның осінен өтетін сызық болып табылады.

3. Бірлескен су торабы тең үлеске ие Тараптар мемлекеттерінің ортақ меншігі болып табылады.

Ал **3-бабында**

Бірлескен су торабының құрылысын қаржыландыруды Тараптар бірлескен су торабының жалпы құнының 50 пайызы бойынша ынтымақтаса жүзеге асырады [10].

Бұл келісімнің Қазақстан үшін тиімді тұстары ретінде:

– су ресурстарын тең бөлу;

– су бөгеттері арнайы инженерлік құрылыстар көмегі арқылы жасалуы және өзен бойындағы инженерлік емес құрылғы болып табылатын су бөгеттерін екі жақта да жою;

– алынған судың нақты өлшемі;

– суармалы жерлерді сумен қамтамасыз ету – 16 мың га. көп емес;

– гидроэнергетикалық ресурстарды пайдалана отырып, жақында орналасқан ауылдарды электр қуатымен қамтамасыз ету-ортажылдық көлемде 10,5 млн. кВт.с. дейін [11].

Жалпы қарайтын болсақ, дәл сол жетінші отырыстан бастап, нақты проблемалар қажетті жоғарғы деңгейге шығып, өз шешімін таба бастады. Дегенмен Қытайдың өзінің көздеген мақсаттары бар, сондықтан олар трансшекаралық өзендердің суын бөлісуді асықпайды. Менің ойымша, ол

біріншіден Қытайдың Сынцзян-Ұйғыр автономиялық ауданын дамытумен тікелей байланысты. Қазіргі таңда Сынзцян-Ұйғыр автономиялық ауданында қытайландыру саясаты кеңінен дамуда, қытайландыру саясатын жүзеге асыру үшін, бұл ауданға бірнеше миллион қытайды көшіру қажет, ол қытайларды көшіру үшін жұмыс орындарын, тұрғылықты үйлерін құру керек. Бұл жаңа өнеркәсіптің дамуына әкеледі. Біз үшін бұл ауданда адам санының өсуі Ертіс және Іле өзенінің ағысының тағыда азаюына әкелуі мүмкін. Сондықтан тез арада экономикалық және экологиялық апат болмай тұрмағанда, Қытаймен су бөлісудегі бір келісімге келу қажет.

Қытай Ресейді үшінші жақ ретінде қосуға тікелей қарсылығын білдіруде, бірақ Ресейдің де құқығы бар, өйткені Қытайдан бастау алатын Ертіс өзені Ресейдің Объ өзеніне құйып, нәтижесінде Солтүстік мұхитқа шығады. Қытай Ресейді келіссөздер процесіне қосуға қарсы болғанымен, Қазақстанмен Ресей арасында трансшекаралық өзендерге қатысты бірізділікті байқауға болады. Әрине, біздің де арамызда келіспеушіліктер бар, бірақ олар уақытында өз шешімін табады деп сеніммен айтуға болады. 2010 жылы Қазақстанмен Ресей «*Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ресей Федерациясының Үкіметі арасындағы Трансшекаралық су объектілерін бірлесіп пайдалану және қорғау туралы келісімге»* қол қойған болатын. Осы келісімдегі кейбір баптар ерекше назар аударуды талап етеді: **3-бап** *Трансшекаралық әсер етуді болдырмау мақсатында Тараптар:*

– *трансшекаралық су объектілерінің гидрологиялық және гидрохимиялық режимінің және олармен байланысты экожүйе жай-күйінің нашарлауына әкеп соғуы мүмкін әрекеттерден немесе әрекетсіздік жағдайлардан бас тартады;*

– *трансшекаралық су объектілерінің ластануын болдырмау, шектеу, қысқарту және жою бойынша шаралар қабылдайды.*

Қазақстан мен Ресей келісімде ерекше назарды, апатты жағдайдағы тараптардың іс-әрекетіне және экологиялық мәселелеріне қояды. Мысалға келісімнің **8-бабы** 1992 жылы қабылданған Хельсиндік ережелеріне сай келеді, ол ережелер бойынша ластаған жақ, толыққанды кінәлі болып, барлық материалдық шығынды өз мойнына алу керек: *«Егер Тараптардың бірінің қандай да бір іс-шараларды жүзеге асыруы екінші Тарапқа залалын тигізсе, жәбірленуші Тарапқа оның өтемі үшін осындай іс-шараларды жүзеге асырған Тарап жауапты болады». Келісімнің* **11-бабында** тараптар төтенше жағдайдағы іс-әрекеттерін нақты белгілеген: «*Тараптар трансшекаралық су объектілерінде төтенше жағдайлар туындаған жағдайға арналған іс-шаралар жоспарын, оларды айқындау өлшемдерін әзірлейді және келіседі, сондай-ақ үйлесімді техникалық құралдарды қолдану негізінде байланыс, хабардар ету және дабыл қағудың үйлескен немесе бірлескен жүйелерін құрады.*

Трансшекаралық әсер етуге себеп болатын төтенше жағдай туындаған жағдайда, Тараптар:

ол туралы бірін-бірі дереу хабардар етеді;

қажет болған жағдайда осындай жағдайды жедел зерделеу және дамуын болжау бойынша ынтымақтасады;

төтенше жағдайларды оқшаулау, жұмсарту және салдарын жою бойынша шаралар қабылдайды;

мүдделі Тараптың сұрауы бойынша екінші Тарап оған көрсетілген жағдайдың салдарын болдырмауда, жұмсартуда және жоюда тиісті көмек көрсетеді» [12].

Қорытындылай келсем, Қытай озінің көздеген аймақтағы саясаты жүзеге аспағанға дейін, суды тең бөлу мәселесін қолға алмайын деп тұр. Қытай Ресей секілді үшінші жақты келіссөздер процесіне қосқысы келмейді, өйткені Ресейде қысым көрсету рычагтары Қазақстаннан басымырақ болып табылады. Ресеймен Қытай арасында трансшекаралық өзендер жайлы әлі де келісімдер жоқ. Қазақстан Ертіс және Іле секілді ірі өзендерін сақтап қалу мақсатында, әр комиссияның отырысы сайын, суды тең бөлу жобасын ұсынуда, бірақ Қытай адекватты жауап берген жоқ әлі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Водно-энергетические ресурсы Центральной Азии: проблемы пользования и освоения // Отраслевой обзор // 24 апреля 2008 года // Евразийский банк развития // http://www.eabr.org;

[2] Семь из восьми главных рек Казахстана являются трансграничными – «круглый стол» в Алматы // http://www.zakon.kz/136271-sem-iz-vosmi-glavnykh-rek-kazakhstana.html

[3] Азмех Ю. О проблеме ресурсов пресной воды на Ближнем Востоке // ИТАР-ТАСС, Сер. “СВ”. – 19.04.1994. – С. 2-3.

[4] Борисенко И. Сирийско-израильские переговоры // ИТАР-ТАСС, “Пульс планеты”. Сер. “АМ”. – 29. 12. 1995. – С. 2.

[5] Фазельянов Э. Вода как фактор мира и стабильности: проблемы Нила в зеркале международного права // Азия и Африка сегодня. – 1999. – № 11. – С. 2-8.

[6] Котов А. Переговоры с Бангладеш о разделе вод Ганга // ИТАР-ТАСС. Сер. “АК”. – 25.07.1995. – С. 9-11.

[7] Бассейн реки Иртыш (Китай, Казахстан, Россия) // http://cawater-info.net/bk/water_law/8_3.htm

[8] Или река // http://silkadv.com/ru/node/362

[9] «Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметінің арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім» // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/O0600000008

[10] «Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы Қорғас өзенінде "Достық" ортақ бірлескен су торабын салудағы ынтымақтастық туралы келісім» // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000627

[11] Объединенный гидроузел «Достык» на реке Хоргос // http://kazaqua.com/index/obedinennyj_gidrouzel/0-35

[12] Использование трансграничных рек Казахстана и Китая // http://www.sarap.kz/rus/view.php?id=477&sarap=92de0e0774556828fe7dcd4256.

REFERENCES

[1] Vodno-energeticheskie resursy Centralnoi Azii: problem polzovaniya I osvoeniya // Otraslevoi obzor // 24 aprelya 2008 goda // Evraziskii bank razvitiya// http://www.eabr.org;

[2] Semi z vosmi glavnyx rek yavlyaytsya transgranichnymi-«kruglyi stol» v Almaty http://www.zakon.kz/136271-sem-iz-vosmi-glavnykh-rek-kazakhstana.html

[3] Azmex Y. O problem resursov presnoi vody na Blizhnem Vostoke. // ITAR-TASS. Ser. “SV”. 19. 04. 1994. P. 2-3.

[4] Borisenko I. Siriisko-izrailskie peregovory. // ITAR-TASS, «Puls planety». Sder. «AM», 29.12.1995. P. 2.

[5] Fazelyanov E. Voda kak factor mira I stabilnosti: problem Nila v zerkale mezhdunarodnogo prava // Aziya I Africa segodnya. 1999. N 11. P. 2-8.

[6] Kotov A. Peregovory s Bangladesh o razdele vod Ganga // ITAR-TASS. Ser. «AK». 25.07.1995. P. 9-11.

[7] Bassein reki Irtysh (Kitai, Qazaqstan, Rossiya) // http://cawater-info.net/bk/water_law/8_3.htm

[8] Ili reka // http://silkadv.com/ru/node/362

[9] «Qazaqstan Respublikasynyn Ukimeti men Kytai Xalyk Respublikasy Ukimetinin arasyndagy transshekaralyk ozenderdi paidalanu jane korgau salasyndagy yntymaktastyk turaly kelisim» // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/O0600000008

[10] «Qazaqstan Respublikasynyn Ukimeti men Kytai Xalyk Respublikasy Ukimetinin arasyndagy Korgas ozenindegi «Dostyk»ortak birlesken su torabyn saludagy yntymaktastyk turaly kelisim» // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000627

[11] Obedinennyi gidrouzel «Dostyk» na reke Xorgos // http://kazaqua.com/index/obedinennyj_gidrouzel/0-35

[12] Ispolzovanie transgranichnyx rek Qazaqstana I Kitaya // http://www.sarap.kz/rus/view.php?id=477&sarap=92de0e0774556828fe7dcd4256.

КАЗАХСТАН И КИТАЙ: ПРОБЛЕМЫ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК

Е. О. Садибеков

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: экологическая катастрофа, трансграничные реки, конвенция, Китай.

Аннотация. Статья посвящена анализу Казахстанско-Китайским отношениям в сфере трансграничных рек. В рамках статьи проводится ретроспективный анализ, приводятся множества факторных и дескриптивных примеров о том как развивалось отношения между Казахстаном и Китаем, как и какую политику придерживаются страны при разрешении трансграничных водных проблем и конфликтов. Цель статьи искать ответы на вопросы связанные со следующими понятиями: политика и водные ресурсы, международное право и национальные интересы, экологическая катастрофа и пути решения экологических проблем при помощи международного водного права, каковой должна быть политика государства в водной сфере и т.д.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 135 – 143

DEVELOPMENT OF INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

N. A. Kurmanov, S. S. Baktymbet, A. S. Baktymbet

Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, Astana, Kazakhstan.
E-maikl: n.a.kurman@mail.ru

Key words: innovations, innovative activities, small and medium-sized enterprises, Republic of Kazakhstan.

Abstract. Purpose – This paper discusses specific features of the development of innovative entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan. The paper is to determine key factors that have a major influence on innovative activity of the SME. Methodology – Research was composed to measure variation in the economic development and innovation in Kazakhstan required in times of increasing global competition. In order to evaluate key factors, which have an influence on innovation activity of SME, Committee on Statistics of MNE RK statistical data was used. Results of research were derived from: the sample group analysis of 24,068 SMEs in 2014 and 8,022 SMEs in 2004 SMEs holding their activities in the Republic of Kazakhstan, statistical data, expert's opinion on the innovation potential of the State. Originality/value – In this paper, statistical analysis of indicators of innovative growth in the Republic of Kazakhstan was conducted. The indicators were compared to those of technologically advanced countries, in particular to such indices as: the share of innovation-active enterprises, domestic spending on research and development (Percentage to GDP), total researchers equivalent per thousand total employments, and amount of researches conducted. As the results of the academic research, key factors that have a major influence on innovative activity of the SME were determined. Conclusions – Today, the State is significantly lagging behind than other developed countries according to innovation driven indices. The Republic of Kazakhstan can be competitive by shifting to a new model of economic growth and by rapidly reducing lag behind. The State needs effective strategy for growth through innovation by implementing the development of commercial innovation.

УДК 33:001.895

РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Н. А. Курманов, С. С. Бактымбет, А. С. Бактымбет

[1]Казахский университет экономики, финансов и международной торговли, Астана, Казахстан

Ключевые слова: инновации, инновационная деятельность, малые и средние предприятия, Республика Казахстан.

Аннотация. Цель исследования – рассмотреть особенности развития инновационного предпринимательства в Республике Казахстан, выявить факторы, оказывающие влияние на возможности малых и средних предприятий по осуществлению инновационной деятельности. Методология – Исследование построено на выявлении диспропорций развития экономики и инноваций в Казахстане, требующих корректировки в условиях усиливающейся глобальной конкуренции. Для определения ключевых факторов, оказывающих влияние на возможности малых и средних предприятий по осуществлению инновационной деятельности в работе были использованы результаты статистического наблюдения Комитета статистики МНЭ РК. Результаты были получены на основании обследования в 2014 году 24 068 и в 2004 году 8022 малых и средних инновационных предприятий, осуществлявших свою деятельность на территории Республики Казахстан, анализа статистических данных, экспертных оценок инновационного потенциала республики. Оригинальность/цен-

ность – В статье приведен анализ статистических индикаторов развития инноваций в Республике Казахстан в сравнении с ведущими технологически развитыми странами мира, в частности, по таким показателям, как доля инновационно-активных предприятий, объем внутренних затрат на исследования и разработки (доля в ВВП), количество исследователей на тысячу занятых по странам, численность исследователей. В качестве итогов работы, определены ключевые факторы, оказывающие влияние на возможности малых и средних предприятий по осуществлению инновационной деятельности. Выводы – На сегодняшний день страна значительно отстает от развитых и ряда развивающихся стран мира по целому ряду критериев инновационного развития. Республика Казахстан сможет стать конкурентоспособной только при условии перехода на новую модель развития экономики и быстром сокращении отставания. Государству требуется эффективная стратегия инновационного развития, заключающаяся, прежде всего, в стимулировании разработки и коммерциализации инноваций.

Введение. Согласно классификации Всемирного банка, Казахстан является страной с уровнем дохода выше среднего, с ВВП на душу населения примерно 13 000 долл. США в 2014 году (24 205 долл. США на основе паритета покупательной способности в 2014 году) [1]. Большая и малонаселенная, страна богата природными ресурсами и имеет огромные запасы нефти, газа, минералов и цветных металлов. За последнее десятилетие наблюдался устойчивый рост добычи нефти и газоконденсатов, и к 2020 году страна может стать одним из ведущих экспортеров углеводорода. Растущий сырьевой экспорт и импорт оборудования, связанный с крупными прямыми иностранными инвестициями в добывающие отрасли промышленности, повысил уровень прозрачности экономики, и в 2013 году отношение экспорта товаров к ВВП достигло 38,25% [1]. Экспорт газа и нефти составляет 60–70% общегосударственного экспорта.

Распад Советского Союза сопровождался резким спадом объемов производства, затем последовал период экономической нестабильности. Тем не менее, за последнее десятилетие Казахстан демонстрировал очень хорошие экономические показатели с ежегодным ростом ВВП на 10% в 2000–2007 годах. Этот бурный рост внезапно остановился в 2008 году в результате негативного влияния мирового экономического кризиса на внешнее финансирование и снижение цен на сырьевые товары. После резкого спада в 2008 году экономика восстановилась к 2014 году, и ВВП вырос на 4,3%. Геополитическая напряженность, низкие цены на нефть и более жесткие условия доступа к финансированию привело к снижению ВВП в 2015 году на 1,1% [2].

В то время как разработка природных ресурсов придала существенный импульс росту казахстанской экономики, власть обозначила необходимость развивать и другие источники роста и повышать общую экономическую конкурентоспособность. Для решения этих задач возрастающие ресурсы направляются на модернизацию экономики и реконструкцию инфраструктуры с целью способствовать расширению диапазона экономической деятельности.

Сейчас доля инновационно-активных предприятий из числа всех предприятий в Казахстане составляет 8,1%. Для сравнения: в США составляет около 50 %, среди стран Европейского союза наиболее высокими показателями обладают Германия (79,3 %), Швеция (60 %), Финляндия (58 %). Средний показатель по странам Европейского союза достигает приблизительно 53 % [3].

В Казахстане инновационная активность предприятий реального сектора остается очень низкой, инновационное предпринимательство не определяет общий климат в малом бизнесе: в 2014 году вклад малых инновационных предприятий в экономику страны составлял всего 1,5% [4].

На современном этапе экономика Республики Казахстан характеризуется неустойчивой динамикой и до сих пор ориентирована в основном на добывающие отрасли, что не позволяет обеспечить переход на новый качественный уровень развития и инновационный характер изменений в экономике, повышение её конкурентоспособности, позитивные структурные сдвиги [5]. В условиях замедления экономического роста на фоне турбулентности на сырьевых рынках и дальнейшее углубление экономических реформ предоставляют возможности трансформации экономики в инновационно-ориентированные, конкурентоспособные экономические системы. Чтобы эти возможности реализовать, необходимо четко определить инновационные цели, сформировать институциональные условия, мобилизовать инновационный потенциал для перехода к новому типу развития.

1. Структура экономики. В экономической деятельности страны доминируют услуги, на долю которых приходится более половины ВВП. Доля обрабатывающей промышленности держится

стабильно в течение последнего десятилетия, а относительное значение сельского хозяйства значительно снизилось и в 2014 году составило только 4,2% ВВП по сравнению с 8,7% в 2001 году (таблица 1). Такой процесс структурного преобразования является типичным для «догоняющего» типа экономики.

Таблица 1 – Структура ВВП в 2006–2014 годах, %

Наименование отрасли	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Сельское хозяйство	5,5	5,7	5,3	6,2	4,5	5,0	4,1	4,5	4,2
Горнодобывающая промышленность	16,1	15,1	18,7	17,9	19,5	18,2	17,2	16,5	15,7
Обрабатывающая промышленность	11,7	11,5	11,8	10,9	11,3	11,4	11,3	10,8	10,3
Электроснабжение	1,8	1,7	1,7	1,8	1,8	2,0	2,0	2,0	1,6
Строительство	9,8	9,4	8,1	7,9	7,7	6,3	6,3	5,9	6,1
Торговля	11,4	12,4	12,3	12,1	13,0	13,8	14,8	15,6	16,2
Транспорт и связь	11,5	11,5	11,0	11,0	11,1	9,6	9,7	9,9	10,4
Прочие услуги	32,2	32,7	31,1	32,2	30,8	33,7	34,6	34,8	35,5
Источник. Банк Развития Казахстана, http://www.kdb.kz									

Мировой финансовый кризис, начавшийся в 2008 году, резко ограничил доступ к финансированию, положив конец быстрому росту, наблюдавшемуся в строительном секторе. В результате его доля в ВВП снизилась до 6,1% в 2014 году по сравнению с пиком в 9,8%, наблюдавшимся в 2006 году.

В последние десять лет добывающие отрасли промышленности развивались стремительными темпами. Они составили 15,7% от ВВП в 2014 году по сравнению с 11,4% в 2001 году. Основной причиной этого роста стало развитие добычи сырой нефти и природного газа и связанных с этим услуг, что дало рост с 26,1 до 51,9% промышленного производства за этот период. Рост цен способствовал повышению значимости добывающих отраслей.

Значимость нефти для современной мировой экономики невозможно переоценить. Если для некоторых государств данное сырье является одним из приоритетных импортных товаров, важным фактором производства, то для других оно – источник колоссальных экспортных доходов. К ряду последних относится и Республика Казахстан, который является одним из крупнейших производителей нефти в мире [6].

С момента обретения независимости, сопровождавшегося переходом к принципам рыночной экономики, и до наших дней поступления от продажи нефти стали составлять львиную долю средств, за счет которых формируется государственный бюджет Республики Казахстан. Ежегодно в отечественный госбюджет осуществляются гарантированные и целевые трансферты средств из Национального фонда, сформированного и пополняемого за счет выручки от экспорта нефти (рисунок 1) [6].

Как показано на рисунке 1, в настоящее время практически четверть казахстанского государственного бюджета формируется за счет прибыли от продажи нефти. На фоне активного государственного стимулирования экономического роста Казахстана посредством различных среднесрочных программ, которые реализуются за счет средств государственного бюджета, можно утверждать, что стимулирование внутренней экономической активности как минимум на четверть (не считая налоговых поступлений от недропользователей) основано на средствах от продажи нефти [6].

За последние 24 года сформировалась системная зависимость экономики Казахстана от внешнего спроса и динамики мировой цены на нефть, которая стала основным экспортным товаром (занимает 60–70 % от всего экспорта товаров). Эту зависимость можно охарактеризовать как классический признак «голландской» болезни [7].

Вследствие падения цены на нефть в 2014 году рост ВВП в Казахстане замедлился в связи со слабым спросом и падением цен на нефть. Налогово-бюджетная политика государства была направлена на смягчение воздействия снижения цен на нефть на экономический рост. Между тем,

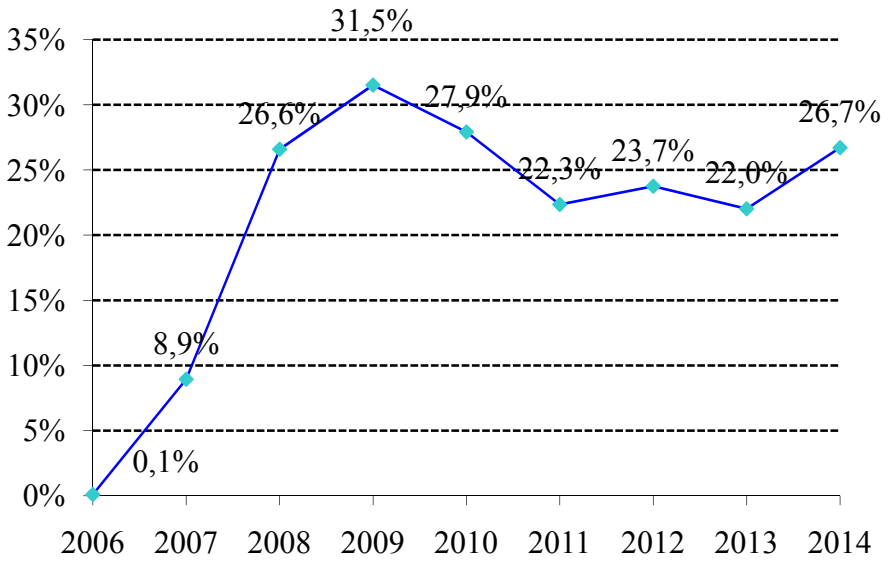

Рисунок 1 – Доля в государственном бюджете РК поступлений трансфертов из Национального Фонда

Источник. Банк Развития Казахстана, http://www.kdb.kz

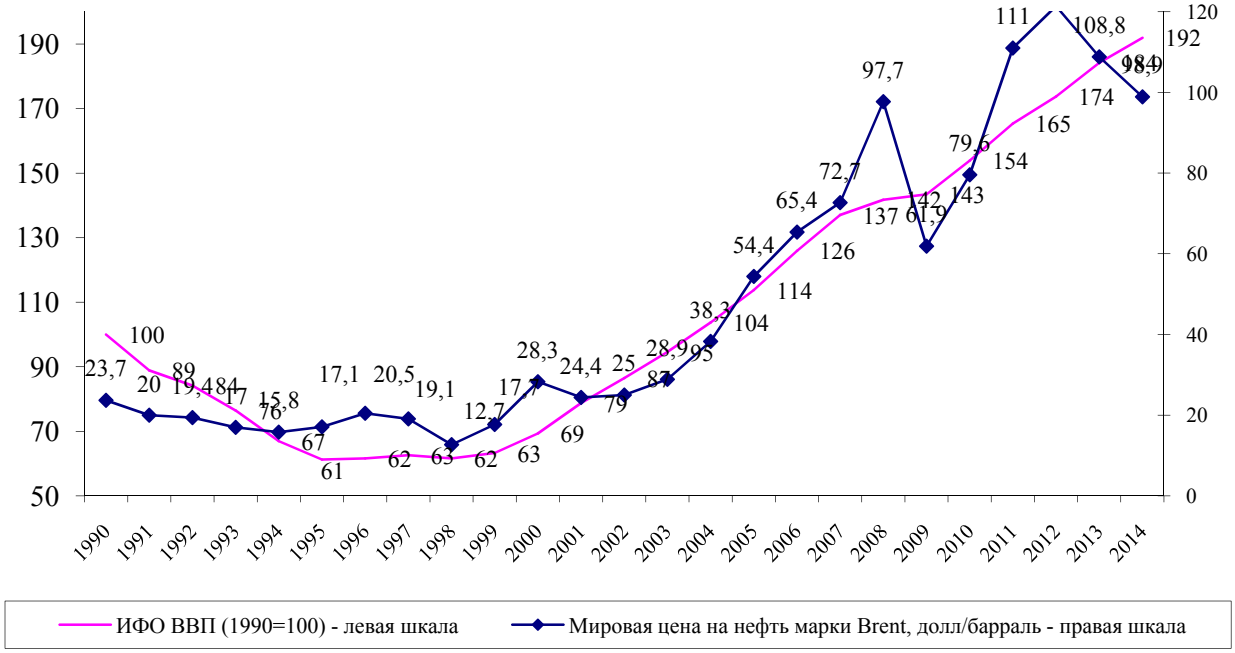

Рисунок 2 – Зависимость экономики Казахстана от цены на нефть

Источник. Комитет статистики Министерства национальной экономики РК, US Energy Information Administration

ужесточение кредитно-денежной политики, направленное на поддержку стабильности обменного курса, привело к увеличению стоимости финансирования, снижению темпов роста кредитования и снижению внутреннего спроса [7].

Таким образом, очевиден факт, что в данный период своего развития экономический рост Казахстана в сильной зависимости от цен на нефть. Вследствие этого можно утверждать, что существует также сильная зависимость от цен на нефть социально-экономического состояния населения Республики Казахстан. Но при этом открыт вопрос о количественной оценке этой зависимости. Другими словами, до конца не ясно, в какой степени изменение цен на нефть влияет на социально-экономического состояние в Республике Казахстана.

2. Ключевые показатели инновационной деятельности предприятий. С момента принятия курса на индустриально-инновационное развитие в 2003 г. Казахстан по итогам 2014 г. достиг максимума в росте основных показателей инновационной деятельности. Положительная тенденция во многом обусловлена успешными результатами реализации Государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития Республики Казахстан до 2014 г. [8]

В 2014 г. по отношению к 2005 г. доля инновационно-активных предприятий возросла с 3,4 до 8,1 % (рисунок 3).

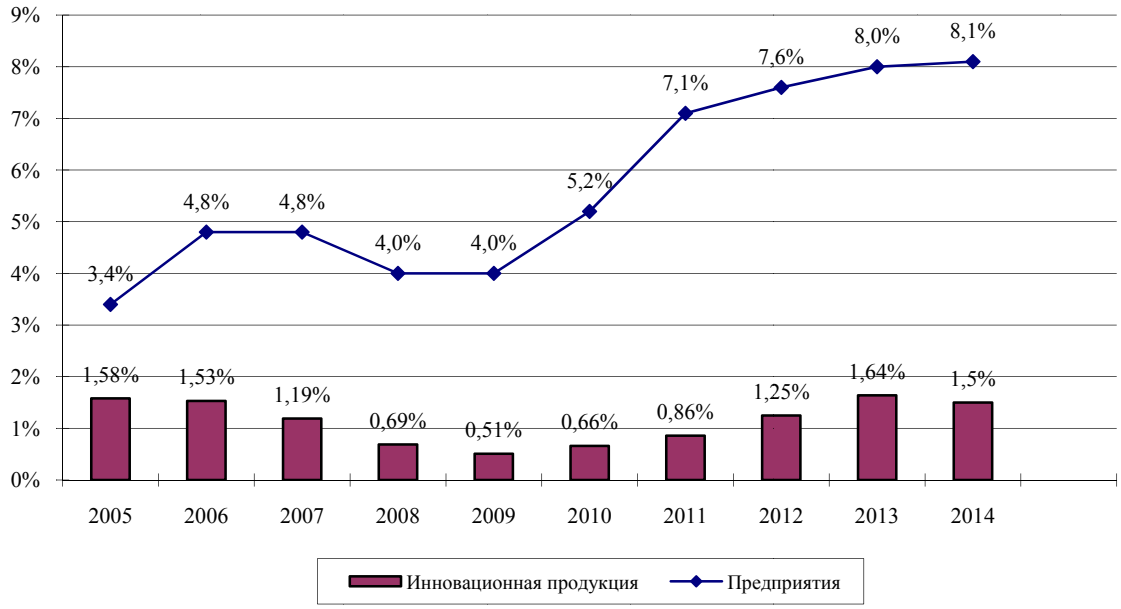

Рисунок 3 – Инновационная деятельность предприятий Казахстана
(доля инновационных продуктов в ВВП и доля инновационных предприятий из числа всех предприятий)

Источник. Комитет статистики МНЭ РК, http://stat.gov.kz

Для сравнения: доля инновационно-активных предприятий в США составляет около 50 %, среди стран Европейского союза наиболее высокими показателями обладают Германия (79,3 %), Швеция (60 %), Финляндия (58 %). Средний показатель по странам Европейского союза достигает приблизительно 53 % (рисунок 4) [3].

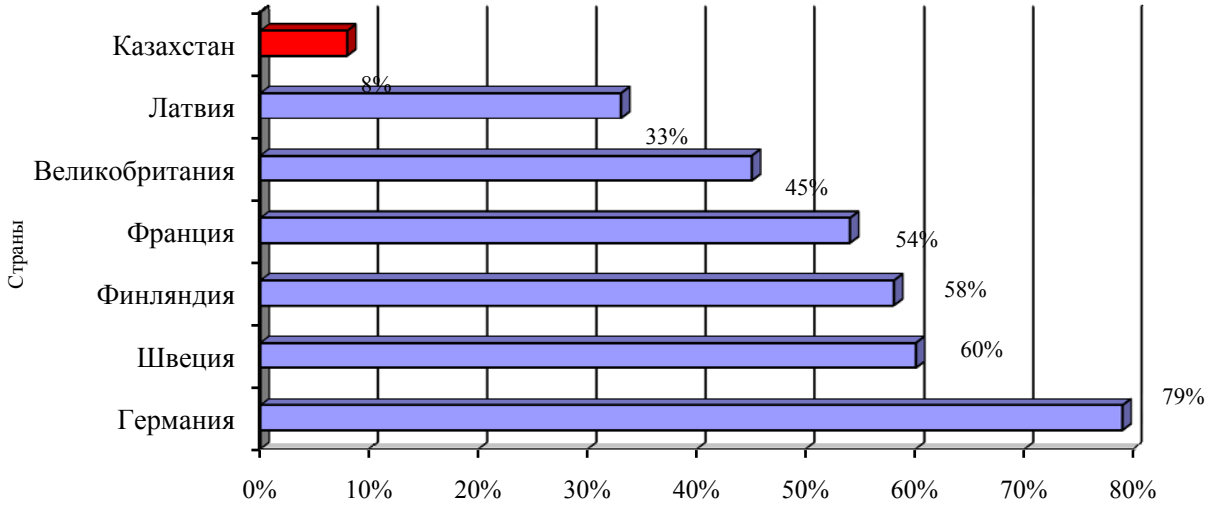

Рисунок 4 – Инновационная активность предприятий РК и зарубежных стран

Источник. Национальное агентство по технологическому развитию, http://natd.gov.kz

Расходы на исследования и разработки являются одним из главных показателей инновационной деятельности на «входе». Лидерами по данному показателю являются США (415 млрд долл.), Китай (208,2 млрд долл.), Япония (146,5 млрд долл.), Германия (93,1 млрд долл.) (рисунок 5).

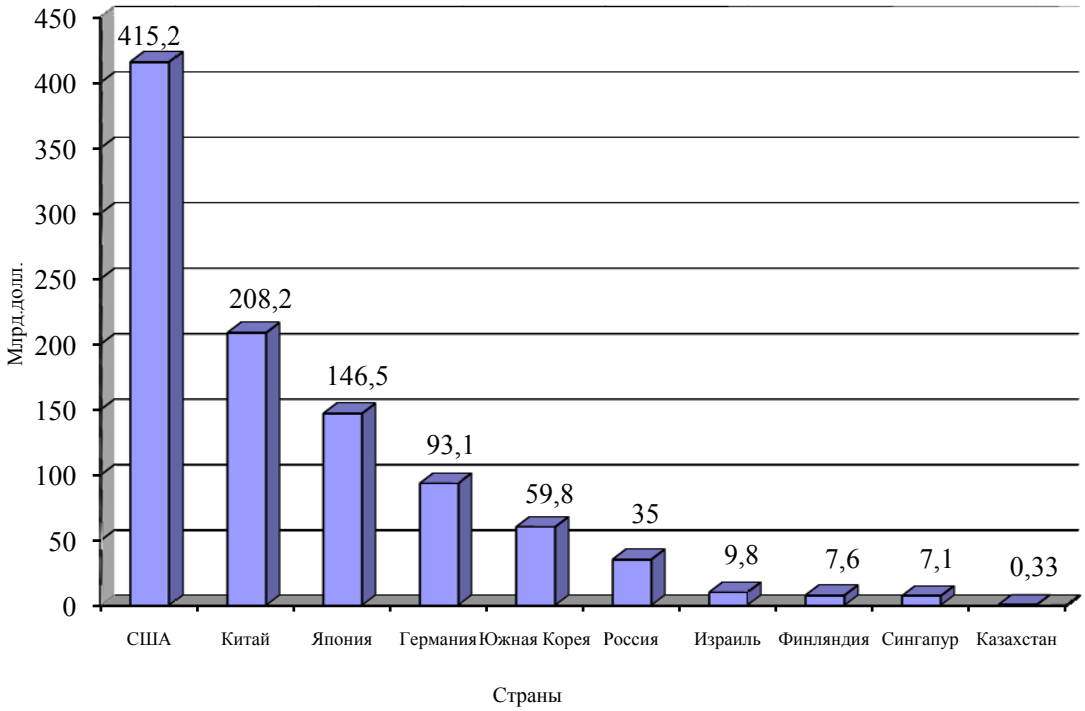

Рисунок 5 – Внутренние затраты на исследования и разработки, млрд долл.

Источник. Национальное агентство по технологическому развитию, http://natd.gov.kz

При этом необходимо отметить стремительный рост объема внутренних затрат на исследования и разработки в Китае – по сравнению с 2008 г. данный показатель вырос в 1,7 раза. По масштабам внутренних затрат на исследования и разработки Казахстан все еще отстает от технологически развитых стран. Однако в стране наблюдается рост объема внутренних затрат на исследования и разработки в 2013 г., который составил 61,7 млрд тенге, с ростом на 42,5 % к уровню 2011 г. [3]

Наиболее высоки доли внутренних затрат на исследования и разработки в ВВП у Израиля (4,38 % к ВВП), Южной Кореи (4,03 %), Финляндии (3,78 %), Японии (3,39 %) [9, 10, 11].

Необходимо отметить, что согласно Стратегии Европы-2020 одним из пяти основных целевых индикаторов является достижение увеличения расходов в Европейском союзе (ЕС) на исследования и разработки в процентах от ВВП до 3 % [12]. В 2011 г. средний показатель по ЕС составил 1,94 %, что выше уровня Китая (1,84 %) [13]. Среди стран-членов ЕС один из высоких показателей принадлежит Финляндии (3,78 %) [14]. Доля затрат на исследования и разработки к ВВП в Казахстане остается по-прежнему невысокой – 0,17 %. Однако необходимо учитывать, что отечественная научная система находится на стадии формирования и развития [15].

По количеству исследователей, выполнивших НИОКР, Казахстан в настоящее время уступает многим зарубежным странам (рисунок 6).

К примеру, по показателю количества исследователей на тысячу занятых Финляндия превосходит Казахстан в 12,2 раза, Южная Корея – в 9 раз, Сингапур – в 8 раз.

Тем не менее, согласно отечественной статистике по итогам 2013 г., было зафиксировано повышение данного показателя к уровню 2008 г. на 59,5 %, до 17 195 человек.

Таким образом, инновационное развитие в Казахстане наряду с другими факторами сдерживается дефицитом кадров, способных управлять инновационными процессами и проектами. В целом, несмотря на определенные позитивные сдвиги в области научной сферы, кадровый состав науки Казахстана требует эффективной государственной поддержки и стимулирования.

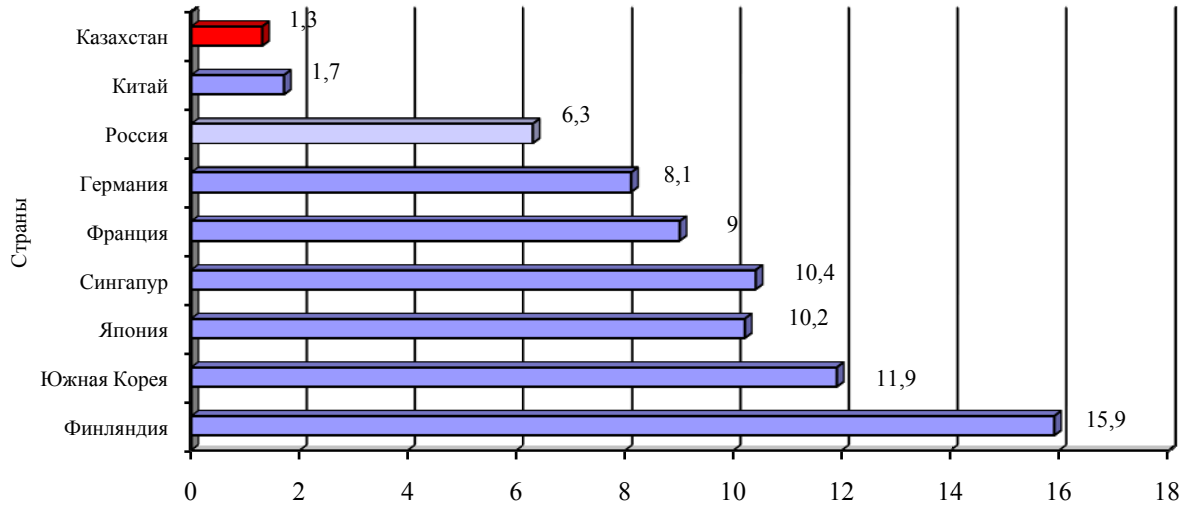

Рисунок 6 – Количество исследователей на тысячу занятых по странам, чел.

Источник. Национальное агентство по технологическому развитию, http://natd.gov.kz

3. Факторы развития инновационной активности МСП. Выводы о низкой активности малого и среднего бизнеса Казахстана по внедрению инноваций делают поиск факторов развития такой деятельности и разработку мероприятий по ускорению инновационных процессов в МСП весьма актуальными.

В таблице 2 представлены данные о распределении организации по оценке факторов ограничивающих инновационную деятельность в 2004 и 2014 гг.

10 летний период дает представление, как менялось мнение предпринимателей на факторы, оказывающие существенное влияние на возможности малых и средних предприятий по осуществлению инновационной деятельности.

Таблица 2 – Распределение организации по оценке факторов ограничивающих инновационную деятельность, в % от общего числа организаций

	2004	2014
Низкий инновационный потенциал организации, включая Недостаток финансовых средств Нехватка компетентного персонала	21,8	41,4
Недостаток финансовых средств из внешних источников финансирования	27,2	3,2
Нет необходимости из-за отсутствия спроса на инновации	10,4	34
Нет необходимости вследствие более ранних инноваций	18,8	6,9
Отсутствие информации о технологиях и рынках	14	1,7
Высокий экономический риск	20,2	9,9
Источник. Расчеты авторов по данным Комитета статистики МНЭ РК.		

В части экономических факторов наиболее существенными, по мнению предпринимателей, являлись недостаток собственных денежных средств для развития и нехватка компетентного персонала. Эти проблемы отметили 41,4 % в 2014 году и 21,9% в 2004 году опрошенных предпринимателей.

В 2004 году на сравнительно высоком уровне находилась неудовлетворенность предпринимателей доступностью заемных средств. Так, в качестве значимого препятствия для осуществления инновационной деятельности в 2004 году 27,2 % респондентов отметили высокую стоимость привлеченного капитала. Однако в 2014 году только 3,2% опрошенных предпринимателей отметили

отнести недостаток финансовых средств из внешних источников финансирования к факторам, ограничивающих инновационную деятельность.

В числе значимых факторов был отмечен высокий экономический риск внедрения инноваций (в 2004 г. – 20,2%, в 2014 г. – 9,9%).

Существенной для инновационных МСП встают следующие вопросы: нет необходимости внедрения инноваций из-за отсутствия спроса на инновации (в 2014 г. – 34%, в 2004 г. – 10,4%) и вследствие более ранних инноваций (в 2014 г. – 6,9%, в 2004 г. – 18,8%).

Также в качестве существенных проблем были названы недостаток информации о новых технологиях и неразвитость кооперационных связей. На актуальность указанных проблем указали 1,7% в 2014 году и 14% в 2004 году опрошенных предпринимателей.

Выводы. Сравнительный анализ выявил весьма низкую инновационную активность малого и среднего бизнеса в Казахстане относительно их зарубежных коллег. И это требует соответствующего осознания.

Осознания как со стороны предпринимательского сообщества, которое должно признать, что способность их компаний к инновациям – это мощный фактор конкурентоспособности и эффективности бизнеса, а, следовательно, выживаемости, которой так не хватает сегодня малым компаниям. Признания того, что затраты, направленные на разработку новых продуктов и процессов, это инвестиции в будущее развитие.

Факт низкой инновационной активности МСП в совокупности с факторами ее роста (следует отметить, что основные из выявленных нами факторов были впоследствии определены и другими экспертами, что подтверждает их достоверность и значимость) должны найти соответствующую оценку у государства. Без изменения институтов, обеспечивающих эффективный кредитный механизм, подготовку специалистов нужной квалификации, надежную правовую защиту предпринимательства, облегчающих его доступ к источникам экономической и правовой информации, невозможно развитие малого и среднего бизнеса. Причем, не только инновационно-активного, бизнеса вообще.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Показатели мирового развития [Электронный ресурс]. – URL: http://databank.worldbank.org/data/download/WDI-2015-ebook.pdf (дата обращения: март 2016)

[2] Всемирный банк: рост ВВП Казахстана в 2016 году будет на уровне 1,1% [Электронный ресурс]. – URL: https://kapital.kz/economic/46808/vsemirnyj-bank-rost-vvp-kazahstana-v-2016-godu-budet-na-urovne-1-1.html (дата обращения: март 2016)

[3] Информационно-аналитический отчет за 2013 год «О тенденциях развития инноваций в Республике Казахстан и в мире» // URL: www.natd.gov.kz — официальный сайт АО «Национальное агентство по технологическому развитию» (дата обращения: 03.03.2016)

[4] Статистические показатели / Под ред. Б. З. Иманалиев. – Астана, 2016. – 83 с.

[5] Kussainov T.A. et al. Economic Analysis of the Impact of Changing Production Conditions on Wheat Productivity Level // Review of European Studies. – 2015. – Т. 7, № 11. – С. 125.

[6] Цена на нефть и благосостояние населения в Казахстане [Электронный ресурс]. – URL: http://cipe.kz/articles/macroeconomics.html?id=100 (дата обращения: март 2016)

[7] Алпысбаева С.Н. Макроэкономическая политика Казахстана в условиях волатильности глобальных рынков // Известия НАН РК. Сер общественных и гуманитарных наук. – 2013. – № 4. – С. 22-26.

[8] Kurmanov N. et al. Developing Effective Educational Strategies in Kazakhstan // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2015. – Т. 6, № 5. – С. 54.

[9] Parmanov N. Formation and development of institute of Intellectual Property rights protection in Kazakhstan // Global Journal on Technology. – 2013. – Т. 4, № 2.

[10] Ashford N. A. Government and environmental innovation in Europe and North America // American Behavioral Scientist. – 2002. – Т. 45, № 9. – С. 1417-1434.

[11] Moreno R., Paci R., Usai S. Geographical and sectoral clusters of innovation in Europe // The Annals of Regional Science. – 2005. – Т. 39, № 4. – С. 715-739.

[12] Yeleussov A., Kurmanov N., Tolysbayev B. Education quality assurance strategy in Kazakhstan // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 2. – С. 142-150.

[13] Buesa M., Heijs J., Baumert T. The determinants of regional innovation in Europe: A combined factorial and regression knowledge production function approach // Research Policy. – 2010. – Т. 39, № 6. – С. 722-735.

[14] Barbosa N., Faria A. P. Innovation across Europe: How important are institutional differences? // Research Policy. – 2011. – Т. 40, № 9. – С. 1157-1169.

[15] Smirnova Y. V. The Innovation Infrastructure of Kazakhstan: Why did the Innovation // Quality Innovation: Knowledge, Theory, and Practices: Knowledge, Theory, and Practices. – 2013. – С. 322.

REFERENCES

[1] World development indicators [Electronic source]. URL: http://databank.worldbank.org/data/download/WDI-2015-ebook.pdf (Accessed March, 2016)

[2] Vsemirnyj bank: rost VVP Kazahstana v 2016 godu budet na urovne 1,1% [Electronic source]. URL: https://kapital.kz/economic/46808/vsemirnyj-bank-rost-vvp-kazahstana-v-2016-godu-budet-na-urovne-1-1.html (Accessed March, 2016) (in Russ.)

[3] National Agency for Technological Development (2013). Information-Analytical Report "On development trends of innovation in the Republic of Kazakhstan and in the world". www.natd.gov.kz (in Russ.).

[4] Statistical indicators (2016). Edited by B. Z. Imanaliyev. Astana, p.83.

[5] Kussainov T.A., Maitah M., Kurmanov N.A., Hájek P., Tolysbaev B.S., Baidakov A.K. (2015). Economic Analysis of the Impact of Changing Production Conditions on Wheat Productivity Level. *Review of European Studies*, *7*(11), p. 125.

[6] Cena na neft' i blagosostojanie naselenija v Kazahstane [Electronic source]. URL: http://cipe.kz/articles/macroeconomics.html?id=100 (Accessed March, 2016)

[7] Alpysbaeva S.N. (2013). Macroeconomic policy of Kazakhstan in terms of volatility of global markets. *Proceedings of National Academy of Sciences of Kazakhstan*. Social sciences and humanities Series. 4, pp. 22-26 (in Russ.).

[8] Kurmanov N., Yeleussov A., Aliyev U., Tolysbayev B. (2015). Developing Effective Educational Strategies in Kazakhstan. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, *6*(5), p. 54.

[9] Parmanov N. Formation and development of institute of Intellectual Property rights protection in Kazakhstan // *Global Journal on Technology*. 2013. Vol. 4, N 2.

[10] Ashford N.A. (2002). Government and environmental innovation in Europe and North America. *American Behavioral Scientist*, *45*(9), pp.1417-1434.

[11] Moreno R., Paci R., Usai, S. (2005). Geographical and sectoral clusters of innovation in Europe. *The Annals of Regional Science*, *39*(4), pp. 715-739.

[12] Yeleussov A., Kurmanov N., Tolysbayev B. (2015). Education quality assurance strategy in Kazakhstan. *Актуальні проблеми економіки*, (2), pp. 142-150.

[13] Barbosa N., Faria A.P. (2011). Innovation across Europe: How important are institutional differences?. *Research Policy*, *40*(9), pp. 1157-1169.

[14] Buesa M., Heijs, J., Baumert, T. (2010). The determinants of regional innovation in Europe: A combined factorial and regression knowledge production function approach. *Research Policy*, *39*(6), pp. 722-735.

[15] Smirnova Y.V. (2013). The Innovation Infrastructure of Kazakhstan: Why did the Innovation. *Quality Innovation: Knowledge, Theory, and Practices: Knowledge, Theory, and Practices*, p. 322.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІГІНІҢ ДАМУЫ

Н. А. Курманов, С. С. Бактымбет, А. С. Бактымбет

Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті, Астана, Қазақстан

Түйін сөздер: инновациялар, инновациялық қызмет, шағын және орта кәсіпорындар, Қазақстан Республикасы.

Аннотация. Зерттеу мақсаты – инновациялық қызметті жүзеге асыру үшін шағын және орта кәсіпорындар қабілетін әсер ететін факторларды анықтау, Қазақстан Республикасындағы инновациялық кәсіпкерлікті дамыту сипаттамаларын қарастыру. Методологиясы – Зерттеу арттыру жаһандық бәсекелестік жағдайында түзетулерді талап ететін Қазақстанның экономикалық дамуының және инновациялар теңгерімсіздік сәйкестендіруінде негізделген.

Түпнұсқалық/құндылық – Мақалада Қазақстан Республикасында әлемнің алдыңғы қатарлы технологиялық дамыған елдермен салыстырғанда инновация дамуының статистикалық индикаторларына талдау жасалған. Жұмыстың нәтижелері ретінде инновациялық қызметті іске асыру бойынша кәсіпорындардың мүмкіндіктеріне ықпал ететін басты факторлар анықталған.

Қорытынды – Бүгінге еліміз инновациялық дамуы үшін түрлі критерийлер бойынша алыс дамыған және әлемдегі кейбір дамушы елдерден артта қалды. Қазақстан Республикасы экономикалық дамудың жаңа моделіне көшу және қарқынды қысқарту арқылы ғана бәсекеге қабілетті бола алады. Мемлекетке инновацияларды дамытуы және коммерцияландыруын ынталандыру, негізінен тиімді инновациялық даму стратегиясын талап етеді.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 144 – 153

ACTIVITIES AND POWERS OF THE KAZAKH OFFICIALS OF THE TURKESTAN GOVERNOR-GENERALSHIP

S. K. Uderbaeva

Kazakh national university named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: Uderbaeva-saule@mail.ru

Key words: kazakh officials, the bureaucracy, the Turkestan governor-generalship, Syrdarya region, Semi-rech'e region, the imperial period, the Kazakh steppe, position, authority.

Abstract. The article "The activities and powers of the Kazakh officials of the Turkestan governor-generalship" is devoted to the study of the history of the formation of the Kazakh officials of the Turkestan province. The author is the executor of the project 0896/GF2 «Kazakh officials of the nineteenth and twentieth century's: formation, structure and staff», also at this time she is the executor of the project 1167/GF 4 «Institute township in the control system of the Kazakh steppe in the XIX – beginning of XX centuries».

These projects studied unexplored scientific problem of the formation, the structure of the Kazakh officials in the imperial period. As rightly pointed out by the author, this topic was in the Soviet period has not been studied, since there were "ideological taboos" of the Soviet totalitarian regime. Personalities of the Kazakh officials were really "figures of silence."

Methodology of the analysis based on the study of historical sources, archival materials, research domestic and foreign historiography. The methods used in this specific historical, comparative, systematization and synthesis, critical analysis.

Researchers, scientists, historians, a wide range of interested in history can be based on the article to get acquainted with the biographies of the Kazakh leaders of Semirechensk and Syrdarya regions of the imperial period, promotion of officers in the region.

УДК 94(574) "18/19":32

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПОЛНОМОЧИЯ КАЗАХСКОГО ЧИНОВНИЧЕСТВА ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА

С. К. Удербаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: казахские чиновники, чиновничество, Туркестанское генерал-губернаторство, Сырдарьинская область, Семиреченская область, имперский период, Казахская степь, должности, полномочия.

Аннотация. Статья «Деятельность и полномочия казахского чиновничества Туркестанского генерал-губернаторства» посвящена исследованию истории формирования казахского чиновничества Туркестанского генерал-губернаторства.

Автор являлся исполнителем проекта 0896/ГФ2 «Казахское чиновничество XIX–XX вв.: формирование, структура и персоналии», также в данное время является исполнителем проекта 1167 /ГФ 4 «Институт волостных в системе управления Казахской степью XIX – начало XX вв.: функции, деятельность и взаимодействие с российской властью». В рамках данных проектов изучается малоисследованная научная проблема формирования, структуры казахского чиновничества в имперский период. Как справедливо отмечает сам автор, данная тема была в советский период практически не освящена, так как существовали «идеологи-

ческие запреты» советского тоталитарного режима. Личности казахских чиновников действительно были «фигурами умолчания».

Методология анализа основана на изучении исторических источников, архивных материалов, исследованиях отечественной и зарубежной историографии. Методы, используемые в работе, это конкретно-исторический, сравнительный, систематизирование и обобщение, критический анализ.

Исследователи, ученые-историки, широкий круг интересующихся историей могут на основе статьи познакомиться с биографиями казахских деятелей Семиреченской и Сырдарьинской областей имперского периода, особенностями формирования чиновников этого региона.

11 июля 1867 года были приняты «Указ об учреждении Туркестанского генерал-губернаторства» и «Временные положения об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областями». Временные положения 1867 года включали 8 разделов: 1) устройство администрации, 2) устройство суда, 3) хозяйственные, общественные управления в Сыр-Дарьинской области, 4) подати и земские повинности, 5) устройство финансовой части в крае, 6) устройство почтовой части, 7) устройство медицинской части, 8) особые права и преимущества службы в Семиреченском и Сыр-Дарьинском крае. Временное положение 1868 года состояло из 7 разделов: 1) административное устройство; 2) устройство суда; 3) подати, сборы и земские повинности; 4) о пользовании и владении; 5) о нравах киргизов; 6) об управлении духовными делами киргизов; 7) о школах в степи [1, с. 281-282].

Главное управление в крае было возложено на генерал-губернатора, а управление областями – на военных губернаторов. Генерал-губернатор являлся одновременно командующим войсками Туркестанского военного округа, с правом ведения дипломатических отношений с соседними странами. При генерал-губернаторе состояли: 1) канцелярия; 2) чиновники особых поручений. В Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях были созданы областные правления. Председатели областных правлений являлись одновременно помощниками военных губернаторов. Областные правления состояли из трех отделений: распорядительного, хозяйственного и судного. Управление в каждом уезде осуществлялось уездными начальниками. Уездные начальники совмещали административные и полицейские функции. При уездных начальниках состояли помощники и канцелярия. Уезды делились на волости. Местное управление у кочевого и оседлого населения областей имело отличия. Волость составляли от 1000 до 2000 кибиток, аулы – от 100 до 200 кибиток. Волости управлялись избираемыми населением выборными от 50 кибиток волостными управителями, аулы выборными от 10 кибиток – аульными старшинами. Волостные управители и аульные старшины избирались на три года. Оседлое население Сыр-Дарьинской области в каждом населенном пункте избирало выборными от 10–50 домов на три года аксакалов. В городах избирались аксакалы от кварталов. По Временному положению 1867 года в Сыр-Дарьинской и Семиреченской областях учреждались три рода суда: военный суд, суд на основании общих законов империи и народный суд [2, с. 9].

В каждом уезде были учреждены уездные кассы доходов и расходов, в областных городах Ташкенте и Верном – областные казначейства. В Верном и Ташкенте учреждались почтовые конторы, в Сергиополе, Копале, Токмаке, Казалинске, Перовске, Туркестане, Чимкенте, Аулие-ате, Ходженте и Джизаке – почтовые отделения. Главный надзор за медицинской частью в Туркестанском генерал-губернаторстве возлагался на военно-окружного медицинского инспектора. Медицинскую часть в областях возглавляли дивизионные доктора. В каждом уезде учреждалась должность уездного врача. Российским чиновникам в Туркестанском крае создавались особые права и преимущества в виде стажа работы, оплаты труда и отдыха.

Во второй половине XIX века, в период правления императора Александра II на окраинах империи были приняты: Временное положение об управлении Семиреченской и Сырдарьинской областями 1867 г. и Временное положение об управлении Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областями 1868 г., последствием чего явилась утрата казахами своей независимости. Положение об управлении Туркестанским краем (1886 г.) и Положение об управлении Степными областями 1891 г. – законы, действовавшие около 30 лет, до 1917 года. Известны были эти Положения как Туркестанское положение 1886 года и Степное положение 1891 года, в которых были «…охвачены все аспекты расширения и усиления колониальной администрации в Казахстане» [3, с. 40].

Туркестанское генерал-губернаторство было образовано в 1867 году, Степное генерал-губернаторство в 1882 году. До 1882 года Акмолинская и Семипалатинская области находились в ведении Западно-Сибирского генерал-губернаторства, а в 1882 году эти две области вместе с Семиреченской областью, выделенной из ведения Туркестанского генерал-губернаторства, вошли в состав вновь созданного Степного генерал-губернаторства [4, с. 224].

По «Степному положению» главным начальником Степного края являлся генерал-губернатор, назначаемый и увольняемый царем. Он был наделен неограниченной полнотой гражданской и военной власти. Имел право высылать вредных, по политической неблагонадежности инородцев в другие местности империи на срок не свыше пяти лет, согласовав свои действия с Министерства Внутренних Дел России. При генерал-губернаторе находилась канцелярия с большим штатом чиновников. Области возглавляли военные губернаторы и областные правления. В областях Семиреченской и Уральской военные губернаторы считались и наказными атаманами казачьих войск [5, с. 42].

Для своевременного и быстрого исполнения полицейских обязанностей и распоряжений уездных начальников вводились полицейские служители, приставы и военные команды. Местное управление подразделялось на управления: в городах, кочевого населения, русских поселений, дунган и уйгур. Управление сельского русского населения производилось согласно статьям общих губернских учреждений империи. Управление нерусского оседлого и кочевого населения, как и прежде, производилось волостными управителями и аульными старшинами, избираемыми на три года. Выборы должны были производиться во время летних кочевок. Избрание пятидесятников осуществлялось из числа уважаемых родственников, не подвергавшихся суду [6, с. 54].

Перед выборами составлялся список баллотирующихся лиц. Выборы должны были производиться открыто и, по возможности, торжественно, в присутствии всех желающих киргиз. Обязательным было участие более 50% юртовладельцов. Также необходимо было доходчиво объяснить всем порядок выборов: закрытая баллотировка, ящики соответствующей окраски, устройство их. До выдвижения предлагалось пятидесятникам указать кандидатов на каждую должность и огласить список. К выдвижению приступали по очереди, согласно записи в списке. Число получаемых каждым баллотирующимся избирательных и неизбирательных шаров, объявлялось во всеуслышание, затем объявлялось, кто будет представлен на утверждение вышестоящих начальников. О результатах выборов составлялся общественный приговор за подписями и тамгами всех участвовавших и засвидетельствовавший уездным начальником [7, с. 55].

Руководитель региона наделялся неограниченной полнотой гражданской и военной власти. Увеличились штаты чиновников областных правлений, были введены новые должности полицейских служителей, приставов и военных команд. Степное положение четко определило нормы, в пределах которых могли вершить свои «великие дела» военные губернаторы и чиновники областей. За усердную службу волостные и аульные должностные лица, как сказано в новом законе, должны были награждаться ценными подарками, деньгами, медалями. В ряде статей предусматривались права и обязанности народных судей. Особое внимание уделялось контролю за деятельностью чиновников из казахов. Вышестоящие чиновники могли отстранять их от должности или же не утверждать итоги выборов волостных управителей и аульных старшин и назначить новые выборы.

По Положениям 1886 и 1891 гг. главное управление вверялось генерал-губернаторам. Генерал-губернатор Степного края был наделен неограниченной гражданской и военной властью. Из казны ему на жалованье отпускалось 1500 руб., на экстраординарные расходы – 2500 руб., на командировки чиновников и посылку служебных телеграмм – 6000 руб. [8, с. 78].

Туркестанский край в составе Российской империи является наглядным примером взаимодействия центрального правительства с национальными регионами. Образование генерал-губернаторства и создание в нем системы военно-народного управления было вызвано военно-политическими задачами государства. Ими же был обусловлен и автократический характер власти главного начальника края.

При генерал-губернаторе находилась канцелярия, которая состояла из правителя канцелярии (из числа военных генералов и штаб-офицеров не ниже полковника), двух начальников отделений, пяти столоначальников и пяти их помощников, бухгалтера, журналиста, архивариуса, экзекутора, редактора, непременного члена Распорядительного комитета по земским делам, делопроизводи-

теля, его помощника. Также в штат чиновников канцелярии входили: областной лесничий, его помощник, старший землемер, два младших землемера, восемь межевщиков, два чертежника, три переводчика киргизского языка – 1-письменного, 2-устных и один переводчик китайского и маньчжурского языков [5, с. 44].

При генерал-губернаторе находились семь чиновников особых поручений: три для командировок, по одному чиновнику для переписки по китайским делам, по горной части – горный инженер, по строительной и дорожной части - инженер путей сообщения, по переселенческой части – агроном. Общее число чиновников вместе с генерал-губернатором составляло 29 человек [9].

Каждому чиновнику определялось жалованье и столовые, некоторым квартирные из казны или земских сборов. Правителю канцелярии полагалось 3000 руб. жалованья и 1500 руб. столовых, редактору – 500 руб. жалованья, 450 руб. столовых и 150 руб. квартирных. Чиновникам особых поручений – жалованья 1200 руб., столовых 800 руб., переводчикам киргизского языка от 400 до 800 руб. жалованья и от 200 до 400 руб. столовых, переводчику китайского и маньчжурского языков – 1200 руб. жалованья и 800 руб. столовых [3, с. 71.].

Управление в Степном генерал-губернаторстве делилось на главное, областное, уездное, местное (волостное и аульное). Высшее управление осуществляли военные чины: генерал-губернатор (главное управление), военный губернатор (областное), уездный начальник (уездное). Только местное управление находилось формально у волостных управителей и аульных старшин. Каждое из высших управлений возглавлял чиновник с достаточным жалованьем, некоторые – столовыми и квартирными; расходы на содержание чиновников осуществлялись как из казны, так и из земских сборов, местных – за счет аульных обществ. По закону чиновники всех рангов наделялись неограниченными полномочиями, что давало им возможность творить во вверенной им территории произвол, насилие и беззаконие. По мере развития процесса колонизации края, администрация требовала изменений штатов канцелярии Степного генерал-губернаторства [10. с. 24].

После начала Первой мировой войны какие-либо коренные преобразования в системе административного управления Туркестанским краем не предпринимались, а после 1917 года эти преобразования стали носить характер революционных изменений [11, с. 48].

В исследуемый период продолжается процесс инкорпорирования казахов Семиреченской и Сырдарьинской областей в государственную систему управления. Несмотря на особое внимание и жесткий контроль за деятельностью чиновников из числа казахов, число их увеличивалось, особенностью формирования чиновников этого периода стало то, что увеличивается число служащих казахов из обычных семей, не султанского происхождения.

Один из таких деятелей, первый казахский востоковед, агроном, чиновник, выходец из Семиречья Сабатаев Сатылган, также активно сотрудничавший в правительстве и совете Алаш-орды.

С. Сабатаев родился в ауле № 7 Большой Алматинской волости Верненского уезда Жетысуской области в обычной казахской семье. Рано потерял родителей, познал нужду, но благодаря своим природным способностям, старанию, и стремлению к знаниям он в 1885 году поступает в Верненскую мужскую гимназию [12, с. 87].

Верненская мужская гимназия – среднее общеобразовательное заведение города Верного, функционировавшее в конце XIX – начале XX века. Была открыта в 1876 году как среднее учебное заведение гуманитарно-филологического направления, в 1881 году была преобразована в полную классическую гимназию. В 1899 году в Верненской мужской гимназии обучалось 260 учащихся [13, с. 410].

В 1877 году при гимназии был учреждён Верненский пансион. В начале XX века в пансионе на казённокоштном воспитании находилось 42 мальчика (20 – местных национальностей, 22 – русской), среди них известные в будущем партийные и советские деятели Д. Барибаев, Т. Бокин, У. Джандосов, А. Розыбакиев[14].

С. Сабатаева можно назвать полиглотом он владел греческим, латинским, немецким, французским, русским языками. Как предсказал директор, так и произошло – в 1895 году С. Сабатаев поступает в специальный класс восточных языков Московского Лазаревского института восточных языков.

Во время учебы Сабатаев активно участвовал в работе этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете, часто выступал на его заседаниях с сообщениями [12, с. 87].

Мало кто знает, что в научном журнале «Этнографическое обозрение» № 3 за 1900 год была опубликована его статья «Суд аксакалов и суд третейский у киргизов Кустанайского уезда Тургайской области».

С. Сабатаев стал первым казахом, получившим высшее образование в этом престижном учебном заведении. С ним на одном курсе учился Владимир Александрович Гордлевский (1876–1956 гг.) – впоследствии советский востоковед-тюрколог, специалист по турецкому языку, литературе, фольклору и истории Турции.

Архивные фонды ЦГА РК содержат интересные сведения о том периоде жизни Сатылгана Сабатаева, когда он вернулся на родину в Семиречье, после окончания Лазаревского института восточных языков. 30 сентября 1899 г. Сатылган Сабатаев по написал прошение Военному губернатору Семиреченской области о предоставлении ему какой-либо должности в Семиреченской области. В прошении он указывает себя как киргиза Алматинской волости Верненского уезда С.С. [15].

Как свидетельствуют архивные документы, в это время он находился в Кокпекты Семипалатинской Области в качестве члена экспедиции по исследованию Степных областей. Прошение датировано 30-м сентябрем 1899 г., место расположения – г. Зайсан Семипалатинской области [16].

В деле № 999 ЦГА РК фонда И-44 содержится формулярный список о службе письменного переводчика Пишпекского Уездного Управления Сатылгана Сабатова, составленный 14 декабря 1899 г. [17] . В нем представлена следующая информация:

Чин, имя, отчество, фамилия, лет от роду, вероисповедание, знаки отличия и получаемое содержание	Из какого звания происходит	Есть ли имение	Где получил воспитание, окончил ли полный курс наук в учебном заведении, когда вступил службу и какими чинами
Не имеющий чина С.С. письмен переводчик Пишпекского уездного управления род 24 мая 1874 г. Вероисповедания магометанского, Знаков отличия не имеет. Жалованья 533 руб. 33 1/5 к. Столовых 266 руб. 66 2/3 к.	Из киргиз Больше-Алматинской волости Верненского уезда	Нет	Окончил курс Лазаревского института с правом на чин 12 класса в чем имеет аттестат. Выданный от 29 октября 1899 г. за № 2522. Приказом г. военного губернатора Семир. Области от 20 ноября 1899 г. за № 583 определен на службу по административно-полицейскому управлению с назначением на должность письменного переводчика при Пишпекском уездном управлении

В 1899–1906 годы С. Сабатаев работает переводчиком Пишпекского, Жаркентского уездного управления Жетысуской области, в 1901–1906 годы – переводчик Жаркентского уездного управления, служащий переселенческого учреждения Жетысуской области, в 1906–1908 годы – служащий Главного управления по земледелию и оседлости Жетысуской области, в 1916–1917 годы служащий в сельско-хозяйственных органах Лепсинского уезда.

Интересно, что перейдя в 1906 г. на работу в Семиреченское областное управление, а затем в Главное управление земледелия и землеустройства Семиреченской области, через два года целеустремленный Сатылган Сабатаев с целью получить специальные знания в этой области поступает и в 1915 году заканчивает Московский сельскохозяйственный институт [12, с. 88].

Ныне это Российский государственный аграрный университет – МСХА им.К. А. Тимирязева, до 1894 года – Петровская земледельческая и лесная академия, до 1917 года – Московский сельскохозяйственный институт, до 1994 года – Сельскохозяйственная академия им. К. А. Тимирязева (ТСХА), до 2005 года – Московская сельскохозяйственная академия им. К. А. Тимирязева (МСХА). Российский государственный аграрный университет им. К. А. Тимирязева, или «Тимирязевская академия» — высшее аграрное учебное заведение, одно из старейших высших учебных заведений России. Датой основания этого учебного заведения считается 3 декабря 1865 года, когда вышло распоряжение об открытии Петровской земледельческой и лесной академии. 25 января 1866 года состоялось открытие лекций [18].

Таким образом, Сатылган Сабатаев стал первым казахским ученым агрономом, получившим профильное высшее образование. И одним из первых казахов, закончившим два престижных высших учебных заведений.

После окончания института он работает в сельскохозяйственных учреждениях Семипалатинской области – Урджаре и Каркаралинске. Работал переводчиком в Пишпекском и Джаркентском уездных управлениях, иногда даже исполнял обязанности городского пристава Джаркента.

В конце XIX – начале XX века в бескрайние казахские степи в массовом порядке переселялись безземельные крестьяне из внутренних губерний Центральной России. Богатые и плодородные казахские пастбища и земельные угодья отбирались в переселенческий фонд. С. Сабатаев в 1906 году переходит на работу в Семиреченское областное переселенческое управление и в том же году в ноябре переводится в главное управление земледелия и землеустройства Семиреченской области. Через два года с целью получить специальные знания в этой области он поступает и в 1915-м оканчивает Московский сельскохозяйственный институт. Таким образом, он стал первым казахским ученым-агрономом, получившим высшее образование. После окончания института он работает в сельскохозяйственных учреждениях Семипалатинской области – Урджаре и Каркаралинске [19].

После падения царской власти С. Сабатаев принимает активное участие в общественно-политической жизни казахского общества: проводил собрания Семипалатинского областного казахского комитета в марте 1917 года, был избран членом правления Семипалатинского казахского комитета. Во время повсеместных выборов земства наравне с такими выдающимися национальными политическими деятелями, как А. Букейханов, Ж. Акбаев, Л. Ермаков, И. Тарабаев, С. Сабатаев тоже был выдвинут в члены Семипалатинского областного земства.Вместе с другими алашскими деятелями он активно принимает участие в организации первого Алашского конного полка в Семипалатинской области. Правительство и совет Алашорды добиваются от Сибирского правительства назначения С. Сабатаева главным специалистом по сельскому хозяйству. Поскольку он входил в состав правительства Алашорды, его вполне можно назвать первым министром сельского хозяйства Алашорды. В первые годы советской власти он работал в Каркаралинске агрономом. Погиб 15 апреля 1921 года в местности Ботакара Каркаралинского уезда от рук красногвардейцев, которые преследовали остатки белых, отступавших в сторону китайской границы [19].

Еще одним представителем казахского чиновничества Семиреченской области начала XX века является Аманжолов Садык Аюкеевич (1889–1941 гг.) – политический деятель движения Алаш, юрист. Родился в уезде Верном, Бакайской волости Жетысуской области (ныне Чиликский район Алматинской области).

В 1898–1907 годы учился в гимназии города Верный, с 1907 по 1912 годы учился на юридическом факультете Казанского императорского университета. Осенью 1912 года получил место младшего кандидата в суде Верненского округа, через год дослужился до старшего кандидата. Затем временно перевелся на должность арбитражного судьи в городе Сарканде, после чего продолжил службу в городе Лепсы. С марта 1914 по май 1918 года работал судьей арбитражного суда в Сергиуполе (ныне Аягуз) [20, с. 55].

После революции был руководителем комитета в Уржарском уезде. В 1917 году 21–26-го июля участвует на первом Всеказахском съезде Алаш Орды, проходившем в Оренбурге, где его избрали депутатом Всероссийского съезда. В том же году, 5–13 декабря принимает участие во втором Всеказахском съезде Правительства Алаш Орды, проходившем также в Оренбурге. Здесь он входит в состав членов Правительства – Национального совета от Жетысуской области. Участвовал в создании местных организации Алаш Орды, руководил учреждениями милиции в Жетысу. В августе 1918 года во II Жетысуском областном съезде, проходившем в Лепсы его избирают членом областного совета. Когда упомянутая область перешла в руки большевиков, Жетысуское отделение Алаш Орды переезжает в Шауешек. Занимался созданием военного ополчения в Шауешеке [20, с. 55].

Во время голода вместе с Базарбаем Маметулы помогает народу с продовольствием и укреплению оседлого образа жизни. В августе 1918 года в ходе битвы с большевиками он получает тяжелое ранение. Отыншы Альжанулы, находившийся рядом с ним погибает. В 1918–1922 гг. после изменения ситуации к лучшему в Шауешеке возвращается на Родину. В 1929–1930 гг., когда деятели Алаш Орды в массовом порядке обвинялись за политическую деятельность якобы против народа и подвергались арестам, он уехал и работал в Москве, Бишкеке и Ташкенте. В 1941 году умер в Ташкенте [20, с. 55].

Соратник деятелей Алаш-Орды Иса Тергеусизов также начинал свою карьеру службой в колониальном аппарате в имперский период. Он родился, по официальным данным, в 1882 году. По словам самого Тергеусизова – в 1881 году – в семье простых зажиточных казахов Куртинской волости Верненского уезда Семиреченской области.

В этом Куртинском крае Жетысу прежде жили и творили такие деятели, как историк и летописец казахско-джунгарской войны Казыбек Тауасарулы (1692–1776), а также народный целитель Куртка-тауп Султанкожаулы (1770–1906), прямым потомком которого и был Иса Тергеусизов[21].

В июне 1892 года Иса Тергеусизов поступает в Верненскую гимназию. Сдав вступительный экзамен, был определен в младшее отделение подготовительного класса. В гимназии проучился в общей сложности 6 лет, и в итоге получил три класса образования. Начинал чиновничью карьеру волостным писарем в Узун-Агачской волости, затем был переводчиком Отарского участкового пристава.

В октябре 1908 года Иса Тергеусизов приказом Военного Губернатора Семиреченской области был определен на государственную службу канцелярским служителем с откомандированием в должности временного исполняющего обязанности письменного переводчика Верненского уездного управления. О назначении его на должность письменного переводчика ходатайствовал Верненский уездный начальник [22].

За время работы он проявил добросовестность, за рамки установленных правил не выходил. В апреле 1909 года принял участие в задержании некого беглого арестанта Пишпекской тюрьмы Лопатовича в селе Маловодном за кражу лошади у Верненского Кафедрального Собора. При задержании преступника проявил энергичность и распорядительность, за что получает благодарность. Сразу же после этого приказом Военного Губернатора был утвержден в должности письменного переводчика Верненского уездного управления. В октябре 1911 года Тергеусизов неожиданно получает приказ о командировании в Ферганскую область, в город Андижан, где он пробыл до мая 1912 года [21].

В сентябре 1917 года Иса Тергеусизов покидает переводческую службу, он командируется на второй Общеказахский съезд в Оренбурге, состоявшейся 5–13 декабря 1917 года. Он там был в числе семи делегатов. С ним вместе были Сатылган Сабатаев и Манке Исмаилов, ранее служивший кандидатом Каскеленского волостного управителя с 1885 года.

По возвращении в город Верный был образован Семиреченский областной казахский совет Алаш-Орды, избранный на втором областном казахском съезде в январе 1918 года. Совет состоял из девяти человек, в числе которых был Иса Тергеусизов в должности члена верненской уездной земской управы и уездного совета Алаш-Орда. Здесь были и видные деятели – Ибрагим Джайнаков в качестве председателя, а также Сатылган Сабатаев, Нусупбек Джакупбаев, Базарбай Маметов, Мухамеджан Тынышпаев, Садык Аманжолов, Толебай Дуйсебаев, Билял Сулеев [21].

Депутатом 2-й Государственной Думы от Сыр-Дарьинской области был избран Аллабергенов Тлеули – 1856 года рождения. Служил старшим аксакалом. Получил домашнее мусульманское образование, а также обучался в начальной русско-туземной школае. Владел стадом свыше 1000 голов скота. 27 февраля 1907 г. избран в Государственную Думу от коренного населения Сыр-Дарьинской области, входил в Мусульманскую фракцию [12, с. 39].

Особенностью конца XIX начала XX веков процесса формирования казахского чиновничества является то, что в этот период в регионе, как впрочем, и в других областях Казахской степи формируется группа казахских специалистов-ветеринаров. Ветеринарное образование казахские юноши получили в ветеринарных школах. Впоследствии казахи обучались на ветеринарных факультетах высших учебных заведений; во-вторых, большинство казахских ветеринаров начинали служебную деятельность в местах своей родовой этнотерритории; в-третьих, численность ветеринарного потенциала в крае оставалась незначительной, что определяло их большой объем работы; в-четвертых, в этот период происходит перемещение наиболее успешных казахских специалистов на ветеринарные пункты-участки с целью улучшения ситуации в животноводческой сфере; в-пятых, большинство ветеринаров состояло на службе в низших классных числах с соответствующим окладом [23].

Некоторое оживление в подготовке фельдшеров из местного населения началось в 60-е годы прошлого столетия, чему способствовало дальнейшее распространение русского образования. По реформе 1868 г. вводились штаты уездных врачей, фельдшеров и повивальных бабок. Нельзя не отметить роль Омской центральной фельдшерской школы, занимающей видное место в подготовке фельдшеров-казахов. В положении 1878 г. об учреждении этой школы «для приготовления из среды крестьянского сословия сельских фельдшеров для Тобольской и Томской губернии – на 100 че-

ловек... » было оговорено, что «... на имеющиеся вакансии могут быть принимаемые... пансионерами мальчики киргизских, инородческих и городских обществ и частных лиц с платою по 200 рублей в год». В 1880 г. Омскую центральную фельдшерскую школу окончили первые 5 казахов, в 1881 г. – 7, в 1882 г. – 1 и в 1883 г. – 2 [23].

В 1888 г. по распоряжению Степного генерал-губернатора в Омской фельдшерской школе за счет средств земского сбора для Семиреченской области были учреждены 2 стипендии, а с 1911 г. подобные стипендии были учреждены и для уроженцев Туркестанского генерал-губернаторства (12 стипендий) и Закаспийской области. Всего Омскую фельдшерскую школу до Октябрьской революции окончили 95 фельдшеров-казахов [23].

Подготовка фельдшеров из коренного населения в различных областях дореволюционного Казахстана шла неравномерно и в основном зависела от инициативы местных обществ и степени распространения русского образования. На территории дореволюционного Казахстана не было ни одного медицинского учебного заведения и подготовка фельдшеров из коренного населения осуществлялась в средних медицинских школах Центральной России.

В регионе формируются профессиональные группы казахских служащих: учителей, врачей, фельдшеров и ветеринаров. Профессиональная специализация указанных служащих соответствовала национальным традициям казахского народа. При этом система их подготовки основывалась на русско-европейских образовательных канонах. Внутри профессиональных групп между специалистами сохранялась существенная разница по качеству подготовки, степени акклиматизации, финансовому обеспечению. Только незначительная часть национальных специалистов проживала в городах.

Исенгулов Тубек Исенгулович служил врачом-ветеринаром. Родился в Чуйской волости Пишпекского уезда Семиреченской области. С 1888 по 1896 гг. учился в Верненской мужской гимназии. В 1896–1897 гг. работал учителем Мариинской дунганской школы Пржевальского уезда. 1897–1902 гг. – студент Казанского Ветеринарного института [12, с. 71].

Во время учебы привлекался к работе в экспедиции по исследованию степных областей под руководством Ф. А. Щербины. Работая в одной из партий, обследовавших хозяйства Зайсанского уезда в 1899 г., он был оставлен в экспедиции до полного окончания работ в связи с тем, что, по свидетельству заведующего естественно-исторической и хозяйственно-статистической частью исследования Е. Добровольского.

После окончания института работал в г. Джаркенте. Дочь Исенгулова – Азиза – была женой Т. Рыскулова. В 1922 г. семья Исенгуловых переехала в г. Алма-Ату. Т. Исенгулов был одним из первых ветеринарных врачей в республике, работал начальником управления ветеринарии, затем – линейным ветврачом Турксиба. Умер в 1930 г. [12, с. 71].

Функции ветеринарного врача на скотопрогонном тракте в урочище Той-Уткуль выполнял Султанов Ибрагим. Впоследствии власти его задействовали на охранно-карантинной линии по реке Чу, которая являлась административной границей между областями империи. Обязанности пунктового ветеринарного врача Чуйского Охранного пояса выполнял не имеющий чина Нургалий Якупович Якупов. В обязанности ветеринаров вменялся обязательный контакт с населением. Казахские служащие владели двумя языками, что и обусловливало необходимость их пребывания на проблемных участках[24].

Обязанности волостного фельдшера Семипалатинского уезда исполнял на Чуйской ветеринарно-охранной карантинной линии между Акмолинской и Сырдарьинской областями трудился пунктовый ветеринарный фельдшер Джансарин. С начала XX века государственные власти практиковали процедуру перемещения казахских служащих – уроженцев степных областей Казахстана в южные регионы, совсем недавно включенные в состав государства. Политическая цель данной акции заключалась в установлении контактов с местными родоплеменными авторитетами при тотальном дефиците специалистов из жителей данных областей и незнании языка, традиционных основ населения русскими профессионалами [24].

Основная масса учителей, врачей и ветеринаров концентрировалась в аграрной сфере, характерно также то, что большинство специалистов этих профессий демонстрирует незначительное представительство в их среде выходцев из социально-престижных слоев казахского общества както султанства или других знатных сословий [24]. Значительная часть из исследованных специа-

листов за длительный период своей деятельности не смогли совершить карьеры по служебной иерархии, ограничиваясь низшей ранговымиититулами с соответствующим обеспечением. Это положение было характерно для большей части казахских служащих.

Работа выполнена в рамках следующих проектов: по программе Грантового финансирования научных исследований Г 2014 0896/ГФ2 «Казахское чиновничество XIX–XX вв.: формирование, структура и персоналии», а также проекта 1167 /ГФ 4 «Институт волостных в системе управления Казахской степью XIX – начало XX вв.: функции, деятельность и взаимодействие с российской властью».

ЛИТЕРАТУРА

[1] Материалы по истории политического строя Казахстана. – Т. 1. – Алма-Ата, 1960. – 441 с.

[2] Материалы по введению русской политической системы управления в Казахстане. – Алматы: Қазақ ун-ті, 1999. – 255 с.

[3] Жакыпбек С.К. Царские законы 1886 и 1891 гг. и усиление колониальной власти в Казахстане // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2000. – № 2(17). – С. 39-43.

[4] Агаджанов С.Г., Трепавлов В.В., Мухамедьяров Ш.Ф. Национальные окраины Российской империи: Становление и развитие системы управления / Отв. ред.: С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. – М., 1997. – 416 с.

[5] Крафт И.Н. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург, 1898. – 532 с.

[6] Ахметжанова А.Т. Степное положение 1891 года в Казахстане: исторический аспект: Дис. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2010. – 141 с.

[7] Жакыпбек С.К. Содержание реформы 1867–1868 гг. // Вестник КазГУ. Серия историческая. – 2000. – № 16. – С. 75-80.

[8] Васильев Д.В. Становление и развитие системы управления Туркестанского края, 1865–1886 гг.: Автореф. дис. ... канд. и. н. – М., 1999 // Режим доступа: Научная библиотека диссертаций и авторефератов: http://www.dissercat.com.

[9] Национальная политика в императорской России / Под ред. Ю. И. Семенова. – М., 1997.

[10] Киняпина Н.С. Административная политика царизма на Кавказе и в Средней Азии в XIX веке // Вопросы истории. – 1983. – № 4. – С. 23-31.

[11] Васильев Д.В., Нефляшева Н.А. Конструируя империю: исламские периферии России // Научные труды Института бизнеса и политики. – Вып. 1. – М., 2006.

[12] Казахи в России: Биографический сборник в 2-х т. – М.: Вега, 2008. – Т. 1. – 308 с.

[13] Алма-Ата. Энциклопедия / Гл. ред. М. К. Козыбаев. – Алма-Ата: Гл. ред. Казахской Советской энциклопедии, 1983. – 608 с.

[14] Букетова Н. Исторический очерк (электронный ресурс) // Режим доступа: http://star.spgk.kz/Uchrezhdeniya-Vernenskoyi-muzhskoyi-gimnazii.html. сайт (дата ссылки: 20.04.2014.)

[15] ЦГА РК. Ф. И-44. Оп. 1. Д. 999. Л. 20.

[16] ЦГА РК. Ф. И-44. Оп. 1. Д. 1153. Л. 1. - 1 об.

[17] ЦГА РК. Ф. И-44. Оп. 1. Д. 999. Л. 20.

[18] Российский государственный аграрный университет – МСХА им. К. А. Тимирязева (электронный ресурс) // Режим доступа: http://culture.ru/atlas/object/783 сайт (дата ссылки: 20.04.2014.)

[19] Рыжков В. Первые переводчики стихов Абая (электронный ресурс) // Режим доступа: http://newsite.kazpravda.kz/print/1123617149 сайт (дата ссылки: 20.04.2014.)

[20] Ескендірұлы М. «Алаш-Орда» министрлері. – Алматы, 2008. – 114 б.

[21] Кыдырбекулы Д. Деятель Алаш-Орды Иса Тергеусизов // Мысль. Сентябрь 21, 2013.//http://mysl.kz.

[22] ЦГА РК. Ф. И-44. Оп. 1. Д. 2579. Л. 1.

[23] Из истории подготовки фельдшеров в дореволюционном Казахстане // Режим доступа: http://oldmedik.ru/istoriya-mediciny.

[24] Айтмухамбетов А.А. Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX – начале XX вв. (исторический аспект): Дис. ... д. и. н. // Режим доступа// http://e-history.kz

REFERENCES

[1] Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana. Vol. 1. Alma-Ata, 1960. 441 p. (in Russ.).

[2] Materialy po vvedeniyu russkoy politicheskoy sistemy upravleniya v Kazakhstane. Almaty: K¸azak¸ un-tí, 1999. 255 p. (in Russ.).

[3] Zhakypbek S.K. Tsarskiye zakony 1886 i 1891 gg. i usileniye kolonial'noy vlasti v Kazakhstane . Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. 2000. N 2(017). P. 39-43. (in Russ.).

[4] Agadzhanov S.G., Trepavlov V.V., Mukhamed'yarov SH.F. Natsional'nyye okrainy Rossiyskoy imperii: Stanovleniye i razvitiye sistemy upravleniya. Otv. red.: S. G. Agadzhanov, V. V. Trepavlov. M., 1997. 416 p. (in Russ.).

[5] Kraft I.N. Sbornik uzakoneniy o kirgizakh stepnykh oblastey. Orenburg, 1898. 532 p. (in Russ.).

[6] Akhmetzhanova A.T. Stepnoye polozheniye 1891 goda v Kazakhstane: istoricheskiy aspekt: Dis. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2010. 141 p. (in Russ.).

[7] Zhakypbek S.K. Soderzhaniye reformy 1867–1868 gg. Vestnik KazGU. Seriya istoricheskaya. 2000. N 16. P. 75-80. (in Russ.).

[8] Vasil'yev D.V. Stanovleniye i razvitiye sistemy upravleniya Turkestanskogo kraya, 1865–1886 gg.: Avtoref. dis. kand. i. n. M., 1999. Rezhim dostupa: Nauchnaya biblioteka dissertatsiy i avtoreferatov: http:www.dissercat.com. (in Russ.).

[9] Natsional'naya politika v imperatorskoy Rossii. Pod red. Yu. I. Semenova. M., 1997 (in Russ.).

[10] Kinyapina N.S. Administrativnaya politika tsarizma na Kavkaze i v Sredney Azii v XIX veke. Voprosy istorii. 1983. N 4. P. 23-31 (in Russ.).

[11] Vasil'yev D.V., Neflyasheva N.A. Konstruiruya imperiyu: islamskiye periferii Rossii. Nauchnyye trudy Instituta biznesa i politiki. Vyp. 1. M., 2006 (in Russ.).

[12] Kazakhi v Rossii: Biograficheskiy sbornik v 2-kh t. M.: Vega, 2008. Vol. 1. 308 p. (in Russ.).

[13] Alma-Ata. Entsiklopediya / Gl. red. M. K. Kozybayev. Alma-Ata: Gl. red. Kazakhskoy Sovetskoy entsiklopedii, 1983. 608 p. (in Russ.).

[14] Buketova N. Istoricheskiy ocherk (elektronnyy resurs). Rezhim dostupa: http:star.spgk.kz.Uchrezhdeniya-Vernenskoyi-muzhskoyi-gimnazii.html. sayt (data ssylki:. 20.04.2014). (in Russ.).

[15] TSGA RK. F. I-44. Op. 1. D. 999. L. 20 (in Russ.).

[16] TSGA RK. F. I-44. Op. 1. D. 1153. L. 1. 1 ob. (in Russ.).

[17] TSGA RK. F. I-44. Op. 1. D. 999. L. 20 (in Russ.).

[18] Rossiyskiy gosudarstvennyy agrarnyy universitet MSKHA im. K. A. Timiryazeva (elektronnyy resurs). Rezhim dostupa:http: culture.ru/atlas/object.783 sayt.20.04.2014. (in Russ.).

[19] Ryzhkov V. Pervyye perevodchiki stikhov Abaya. (Elektronnyy resurs). Rezhim dostupa: http:newsite.kazpravda.kz/print (in Russ.).

[20] Yeskendíryly M. «Alash Orda» ministrlerí. Almaty, 2008. 114 p. (in Russ.).

[21] Kydyrbekuly D. Deyatel' Alash-Ordy Isa Tergeusizov. Mysl'. Sentyabr' 21, 2013. mysl.kz. (in Russ.).

[22] TSGA RK. F. I-44. Op. 1. D. 2579. L. 1 (in Russ.).

[23] Iz istorii podgotovki fel'dsherov v dorevolyutsionnom Kazakhstane. Rezhim dostupa: http:oldmedik.ru.istoriya-mediciny (in Russ.).

[24] Aytmukhambetov A.A. Kazakhskiye sluzhashchiye Rossiyskoy imperii: formirovaniye, professional'naya i obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost' v XIX – nachale XX vv. (Istoricheskiy aspekt): Dis. d. i. n. Rezhim dostupa: http:e-history.kz. (in Russ.).

ТҮРКІСТАН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛЫҒЫ ҚАЗАҚ ШЕНЕУЛІГІНІҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН ӨКІЛЕТТІЛІГІ

С. К. Удербаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: қазақ шенеуніктері, шенеуліктік, Түркістан генерал-губернаторлығы, Сырдария облысы, Жетісу облысы, империялық кезең, Қазақ даласы, қызметтер, өкілеттіктер.

Аннотация. «Түркістан генерал-губернаторлығы қазақ шенеулігінің қызметі мен өкілеттілігі» мақаласы Түркістан генерал-губернаторлығы қазақ шенеулігінің қалыптасу тарихын зерттеуге арналған.

Автор 0896/ГФ2 «XIX–XX ғғ. қазақ шенеуліктігі: қалыптасуы, құрылымы және тұлғалары», сондай-ақ қазіргі кезде 1167 /ГФ 4 «XIX–XX ғ. бас кезіндегі Қазақ даласын басқару жүйесіндегі болыстық институт: функциясы, қызметі және ресейлік билікпен әрекеттестігі» жобаларының атқарушысы болып табылады. Осы жобалар аясында империялық кезеңдегі қазақ шенеуліктігінің қалыптасуы, құрылымы мәселелерінің ғылыми аз зерттелген тұстары қарастырылады.

Автордың өзі баса көрсеткендей, бұл тақырып кеңестік кезеңде қарастырылмаған, өйткені ол кезде тоталитарлық жүйенің «идеологиялық шектеулері» белең алған болатын. Қазақ шенеуніктері «атауға болмайтын» тұлғалар еді.

Талдау методологиясы тарихи деректерді, мұрағат материалдарын, отандық және шетелдік тарихнамалық зерттеулерді зерделеуге негізделген. Жұмыста қолданылатын әдістер, бұл нақты-тарихи, салыстырмалық, жүйелеу және қорытындылау, сыни талдау.

Зерттеушілер, ғалым-тарихшылар, жалпы тарихқа қызығушылық танытушылар мақала негізінде империялық кезеңдегі Жетісу және Сырдария облысы қазақ қайраткерлерінің өмірбаянымен және осы өңірлерде шенеуліктіктің қалыптасу ерекшеліктерімен таныса алады.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 154 – 160

FAMILY-DEMOGRAPHIC TARGETS AND INDICATORS OF KAZAKHSTAN'S STRATEGY FOR GENDER DEVELOPMENT

Z. K. Shaukenova[1], S. A. Konovalov[2], Yu. V. Kuchinskaya[3], A. Zh. Mukanova[2]

[1]Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies of CS MES RK, Almaty, Kazakhstan,
[2]CO «Association of Sociologists of Kazakhstan», Astana, Kazakhstan,
[3]SRI «Institute of Democracy».

Keywords: gender development, gender equality, strategy, family and demographic policy, women's policy, state.

Abstract. This paper analyzes family-demographic targets and indicators of Kazakhstan's strategy for gender development. The results of sociological research in the sphere of gender policy are presented. On the basis of this study, the authors present some of the socio-demographic indicators for the new Strategy of gender development.

УДК 316.334; 304.3

СЕМЕЙНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ И ИНДИКАТОРЫ КАЗАХСТАНСКОЙ СТРАТЕГИИ ГЕНДЕРНОГО РАЗВИТИЯ

З. К. Шаукенова[1], С. А. Коновалов[2], Ю. В. Кучинская[3], А. Ж. Муканова[2]

[1]Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан,
[2] ОО «Ассоциация социологов Казахстана», Астана, Казаххстан,
[3]НИА «Институт демократии»

Ключевые слова: гендерное развитие, гендерное равенство, Стратегия, семейно-демографическая политика, женская политика, государство.

Аннотация. В статье проанализированы семейно-демографические цели и индикаторы казахстанской стратегии гендерного развития. Представлены результаты социологического исследования в сфере гендерной политики. На основе проведенного исследования, авторы презентуют некоторые социально-демографические целевые индикаторы для новой Стратегии гендерного развития.

22 апреля 2016 года, в Астане на конференции с участием Государственного секретаря РК, Председателя Национальной Комиссии по делам женщин и семейно-демографической политики при Президенте РК Г. Н. Абдикаликовой были подведены предварительные итоги реализации 10-летней Стратегии гендерного равенства. Благодаря Стратегии, принятой в 2007 году была проведена большая работа, которая способствовала развитию женского человеческого капитала в нашей стране.

Стратегия продвинула реформу женского участия, заложенную еще в послании Президента народу Казахстана 1998 года. Стратегия содержала 8 направлений и порядка 60 индикаторов. Она стала одним из первых документов, раскрывающих систему стратегического государственного планирования. Собственно система стратегических планов с целевыми индикаторами в нашей стране получает развитие после 2010 года, когда был принят Стратплан-2020, начали действовать госпрограммы развития образования, здравоохранения, ГПФИИР, развития языков.

Между тем, в рамках Стратегии гендерного равенства вопросы семьи носили периферийный характер. Они заняли лишь десятую часть документа.

Перед нами стояла задача в целом укрепить гендерную чувствительность государственной политики, включая статистику, политическое и общественное участие, наконец, экономическую активность женщин. За прошедший 10-летний период численность женщин в стране увеличилась почти на 2 млн. чел. Это происходило как за счет роста рождаемости, так и увеличения ожидаемой продолжительности жизни – у женщин с 72,15 лет в 2005 году до 76,9 лет в 2015 году. Среднее значение по стране выросло за тот же период с 65,91 до 72 лет, у мужчин – с 60,3 до 67,5 лет.

Результаты реализации Стратегии гендерного развития

Индикатор	2005	2014	2015
Численность женщин, тыс. чел.	7894,5	9003,2	9128,4
Доля женщин в структуре населения, %	51,9	51,72	51,69
Ожидаемая продолжительность жизни женщин, лет	72,15	75,94	76,9
Материнская смертность на 100 000 родившихся живыми	40,5	11,7	11,7
Коэффициент младенческой смертности	15,15	9,72	9,39
Смертность детей в возрасте до 5 лет на 1000 родившихся	18,83	12,10	14,1
Вклад женщин в формирование ВВП, %	36,3	38,6	–
Уровень экономической активности женщин, %	64,3	65,4	65,8
Уровень безработицы, %	9,6	5,8	5,7
Соотношение заработной платы женщин и мужчин, %	61,1	67,0	67,0
Доля женщин среди депутатов Мажилиса, %	10,4	26,2	27,1
Доля женщин среди депутатов маслихатов, %	16,7	18,8	22,2

Мы выполнили с прогрессом взятые перед международным сообществом в рамках Целей развития тысячелетия ООН обязательства и сократили материнскую смертность на 85%, а детскую смертность до 5 лет на 74%, что больше целевого показателя на 10 и 6% соответственно. Заметен политический прогресс. Доля женщин среди депутатов Мажилиса Парламента увеличилась почти втрое, среди депутатов маслихатов на четверть. Есть результаты и в экономическом отношении. Вклад женщин в рост ВВП увеличился почти на 2,5% и приблизился к 40%. Выросла экономическая активность женщин.

Достижение данных результатов позволяет двигаться дальше. Важной задачей становится гармонизация отношений и оздоровление традиционных семейных ценностей. Стратегия гендерного равенства в 2007 году принималась еще в рамках Стратегии «Казахстан-2030». С ее досрочным выполнением и выдвижением новой Стратегии до 2050 года во главу поставлена парадигма семейных ценностей. А согласно Плана нации «100 шагов» ценности семьи выдвигаются в центр идеологического конструирования.

Важным приоритетом Стратегии «Казахстан-2050» является **защита материнства и детства.**

(1) Воспитание дочерей и раскрытие возможностей для них для полноценной жизни вне рамок религиозного фундаментализма.

(2) Противодействие насилию в семье, пресечение фактов рабства, половой эксплуатации женщин.

(3) Возможности карьерного строительства и участия в бизнесе для женщин, матерей.

(4) Помощь неполным семьям, в особенности матерям-одиночкам. Гибкие формы занятости, условия для работы на дому.

(5) Возможность для детей-сирот приобрести семью, создание для этого необходимых условий.

(6) Формирование такой среды, чтобы уменьшались разводы. Обеспечение ответственности родителей за воспитание детей, система алиментов.

(7) Мотивация активного образа жизни среди женщин, включая занятость на рынке труда.

(8) Гендерное равноправие и обеспечение равенства полов. В этом должны быть заинтересованы и мужчины.

(9) Пересмотреть законодательство в сфере защиты материнства и детства, а также в области семьи и брака.

В Стратегии «Казахстан-2050» сформированы критерии более широкой семейно-демографической политики, чем это может предложить только приоритетность женской политики. Женщины должны быть в приоритете, но не единственным аспектом политики.

Дело в том, что в условиях приоретизации исключительного женских прав и гендерного равенства мы получаем и обратный эффект. Главным путем достижения равенства становится образование и в этой части женщины, девушки даже лучше преуспевают, чем мужчины, мальчики.

Сегодня казахстанские женщины образованнее мужчин. Это очень хорошо и мы этим гордимся. Среди студентов университетов женщины превосходят мужчин на 13%. В числе магистрантов 64% девушки.

Показатели грамотности мужчин и женщин

Индикатор	Мужчины	Женщины
Доля обладателей высшего образования – по данным переписи 2009 года, %	17,8	21,6
Доля в научных кадрах – 2014 год, %	047,9	52,1
Доля докторов по старой (советской системе), %	62	38
Доля докторов по докторантуре PhD, %	46,6	53,4
Распределение студентов университетов по полу – 2014 год, %	42,8	57,2

Однако мы видим в этом и проблему. Женщинам для лидерства нужно перепрыгнуть более высокую планку, чем мужчинам. Соответственно, это вынуждены нести большие временные затраты, в том числе неоплачиваемые. На женщин в Казахстане приходится на 3,5 часа больше неоплачиваемого труда, чем у мужчин. В среднем в мире этот показатель 2,5 ч. в день. Как результат по уровню среднемесячной заработной платы женщины отстают от мужчин примерно на треть.

Стремясь иметь лучшее образование, женщины сталкиваются с «синдромом безбрачия», с которым столкнулся Сингапур. Приличное образование вместо того, чтобы повышать «котировки» потенциальных невест наоборот их снижают. По данным национальной переписи 2009 года численность женщин с высшим образованием, никогда не состоявших в браке, составила 341,1 тыс. чел. или 19% от тех, кто не состоял в браке. На город приходится 76% незамужних женщин с высшим образованием. Здесь численность женщин, не состоявших в браке, составила 261,2 тыс. чел. или 23,6% от не состоявших в браке.

Сегодня происходит размывание ценностей семьи. Разводимость растет опережающими темпами относительно брачности. Если количество браков в период с 2006 по 2015 годы увеличилось на 11,5 тыс, то разводимость на 18,1 тыс. При этом до 40% разводов фиксируется в период с 1 по 4 годы совместной жизни.

Показатели брачности и разводимости

Наименование	2006	2010	2014	2015
Кол-во браков, тыс.	137,2	146,4	159,3	148,7
Кол-во разводов, тыс.	35,8	41,6	52,7	53,9

Остаются острыми проблемы одиноких матерей, которые зачастую возникают из-за опыта раннего материнства, ранних браков и раннего вступления в половые отношения. В период с 2007 по 2014 годы количество рожденных детей вне брака составила от 60 до 70 тыс. ежегодно.

Доля родившихся у матерей в возрасте до 20 лет увеличилась с 28,57 на 1000 женщин в 2007 году до 30,83 на 1000 женщин в 2015 году. В 2014 году показатель был еще более существенным.

Отдельные показатели рождаемости

Наименование	2007	2010	2014	2015
Коэффициенты рождаемости по возрастным группам (число родившихся на 1000 женщин)				
моложе 20	28,57	28,30	34,69	30,83
20-24	146,04	146,77	161,82	160,81
25-29	148,16	155,77	161,37	159,38
30-34	102,18	111,48	112,86	115,79
35-39	55,35	62,54	64,27	66,66
40-44	13,04	16,15	16,01	16,37
45-49	0,63	0,76	0,84	0,90
Число родившихся у женщин, не состоявших в зарегистрированном браке, тыс. чел.	67,8	70,4	60,1	–
В процентах от общего числа родившихся	21,1	19,1	15,0	–

Здоровье женского населения также требует очень пристального внимания. Пропаганда здорового образа жизни способствовала сокращению числа абортов, использованию контрацепции. Так, число абортов сократилось со 133,1 тыс. в 2007 году до 83,7 тыс. в 2014 году. Однако есть ряд неблагоприятных тенденций, связанных с состояние окружающей среды. Так, численность родов с осложнениями увеличилось с 21 тыс. в 2005 году до 34 тыс. в 2015 году. Хотя доля благополучных родов даже увеличилась с 89.9 до 91%. Гораздо хуже обстоят дела с онкологическими заболеваниями. Существенно обострилась проблема рака груди. За 15 лет численность больных злокачественными новообразованиями молочной железы увеличилась более чем на 10 тыс. чел. или на треть в 2014 году относительно 2005 года. Заболеваемость на 100 тыс. женщин увеличилась с 37,6 в 2005 году до 46,3 в 2014 году.

Здоровье женщин

Индикатор	2005	2014
Численность женщин, закончивших беременность, тыс.	272,9	393,5
в том числе родами в срок	251,4	359,7
Заболеваемость женщин злокачественными новообразованиями молочной железы	2 954	4 142
в том числе на 100 000 женщин	37,6	46,3
Численность больных злокачественными новообразованиями молочной железы, тыс. чел.	19,3	29,8

К этому можно добавить также, что доля самоубийств женщин в общем количестве суицидов составляет 21,2%, доля инвалидов – женщин в общем количестве инвалидов – 43,7%.

Таким образом, женский человеческий капитал для цели укрепления семейно-демографического потенциала требует значительного внимания и усилий для улучшений, сбережения и защиты.

Таким образом спектр тематик семейно-демографической политики включая защиту детей, религиозность, этническое и языковое воспитание, работа с многодетными семьями, преодоление бедности – достаточно широк. Все это актуальные вопросы и именно сквозь призму гендера и семейно-демографических вопросов выстроены новые цели устойчивого развития ООН, принятые недавно на 70-ом юбилейном саммите ООН.

Это 17 конкретных целей, под которые будут выстраиваться политики, инвестиции, бюджет развития донорских организаций.

Справочно: 15 сентября 2015 года на 70-ом юбилейной сессии ООН были утверждены 17 новых целей развития с преимущественным сроком реализации до 2030 года. Среди целей:

(1) Положить конец бедности во всех ее формах повсеместно.

Включает 4 задачи, в том числе: искоренение нищеты, то есть проживания людей менее, чем на $1,25 в день, сократить вдвое долю мужчин, женщин и детей всех возрастов, живущих в условиях нищеты, обеспечить, чтобы все мужчины и женщины, в частности из бедных и уязвимых слоев населения, имели равные права на экономические ресурсы, а также доступ к базовым услугам, владения и контроля над землей и другими формами собственности, наследования, природными ресурсами, новыми технологиями и финансовыми услуги, включая микрофинансирование.

(2) Положить конец голоду, достижение продовольственной безопасности и улучшения питания и содействовать устойчивому развитию сельского хозяйства.

Удвоить производительность сельского хозяйства и доходов мелких производителей продуктов питания, в частности женщин, коренные народы, семьи фермеров, скотоводов и рыбаков, в том числе посредством безопасного и равного доступа к земельным ресурсам, другим производственным ресурсам и ресурсов, знаний, финансовых услуг, рынки и возможности для создания добавочной стоимости и несельскохозяйственной занятости; увеличить объем инвестиций, в том числе путем расширения международного сотрудничества, в сельской инфраструктуры, сельскохозяйственных исследований и распространения услуг, развития технологий и растений и генных банков скота в целях повышения сельскохозяйственного производственного потенциала в развивающихся странах.

(3) Обеспечение здорового образа жизни и повышения благосостояния для всех на всех возрастов.

К 2030 году сократить глобальный коэффициент материнской смертности до менее 70 случаев на 100000 родившихся живыми, положить конец предотвратимой смертности новорожденных и детей в возрасте до 5 лет, снижение младенческой смертности от 12 случаев на 1000 родившихся живыми и смертность детей до 5 лет 25 на 1000 рождений; положить конец эпидемии СПИДа , туберкулеза, малярии; на одну треть сократить случаи преждевременной смертности от неинфекционных заболеваний путем профилактики и лечения и укрепления психического здоровья и благополучия; усиление профилактики и лечения наркомании , в том числе наркотического злоупотребления наркотиками и злоупотребления алкоголем; вдвое сократить число смертности и травматизма в результате ДТП.

(4) Обеспечение всестороннего и качественного образования для всех и содействовать непрерывному обучению.

К 2030 году обеспечить, чтобы все девочки и мальчики полную свободу, справедливое и качественное начальное и среднее образование, чтобы все девочки и мальчики имеют доступ к качественному развитию детей в раннем возрасте, обеспечение равного доступа для всех женщин и мужчин к приемлемым по цене и качеству технического, профессионального и высшего образования.

(5) Обеспечение равенства мужчин и женщин и расширение прав и возможностей всех женщин и девочек.

Обеспечение полного и эффективного участия женщин и равных возможностей для руководства на всех уровнях принятия решений в политической, экономической и общественной жизни; проводить реформы с целью предоставления женщинам равные права на экономические ресурсы; принять и усилить обоснованную политику и закрепленное законодательства для содействия обеспечению гендерного равенства и расширения прав и возможностей всех женщин и девочек на всех уровнях.

(6) Обеспечить всем доступ к воде и санитарии.

(7) Обеспечение доступа к надежной , устойчивой и современной энергии для всех.

К 2030 году обеспечить всеобщий доступ к недорогим, надежным и современным энергетическим услугам; существенно увеличить долю возобновляемых источников энергии в мировом энергетическом балансе; удвоить мировые темпы повышения энергоэффективности.

(8) Продвижение инклюзивного и устойчивого экономического роста, занятости и достойной работы для всех.

Обеспечить устойчивый экономический рост, по меньшей мере, 7% рост ВВП в наименее развитых странах; улучшение эффективности использования ресурсов в потреблении и производстве

и стремясь отделить экономический рост от ухудшения состояния окружающей среды, в соответствии с 10-летней рамках программ по устойчивому потреблению и производству; добиться полной и производительной занятости и достойной работы для всех женщин и мужчин; существенно снизить долю молодежи не охваченную в области занятости, образования или профессиональной подготовки; положить конец современному рабству и торговли людьми и обеспечить запрещение и искоренение наихудших форм детского труда, включая вербовку и использование детей-солдат, а к 2025 году конец детского труда во всех его формах.

(9) Построить удобную инфраструктуру, продвигать устойчивую индустриализацию и стимулировать инновации.

Разработка качественной, надежной, устойчивой инфраструктуры, в том числе региональной и трансграничной инфраструктуры , для поддержки экономического развития и благосостояния людей, с акцентом на доступной и равноправного доступа для всех; содействие устойчивому процессу индустриализации и к 2030 году значительно увеличить долю отрасли занятости и валового внутреннего продукта , в соответствии с национальными условиями, и удвоить свою долю в наименее развитых странах; повышение научных исследований, модернизировать технологические возможности промышленных отраслей во всех странах, в частности развивающихся стран, в том числе к 2030 году, поощрение инноваций и существенное увеличение числа исследований и разработок работников на 1 млн человек и государственных и частных расходов на НИОКР.

(10) Сокращение неравенства внутри стран и между ними.

(11) Сделать города безопасными, устойчивыми, удобными и инклюзивными.

(12) Обеспечение устойчивых моделей производства и потребления.

(13) Принять срочные меры по борьбе с изменением климата и его последствия.

Реализовать взятое развитыми странами участниками Рамочной конвенции Организации Объединенных Наций об изменении климата к цели мобилизации совместно $ 100 млрд в год к 2020 году из всех источников в целях удовлетворения потребностей развивающихся стран в контексте значимых действий по предотвращению изменения климата и транспарентности осуществления и полностью в действие Зеленого климатического фонда через его капитализации как можно скорее.

(14) Сохранение и устойчивое использование океанов, морей и морских ресурсов.

(15) Устойчивое управление лесами, борьба с опустыниванием, прекращение и обращение вспять процесса деградации земель, прекращение утраты биоразнообразия.

(16) Стимулирование развития справедливого, мирного и инклюзивного общества.

Значительно сократить все формы насилия и связанных с ними показателей смертности во всем мире; конец злоупотреблений, эксплуатации, торговли и всех форм насилия в отношении пыток и детей; к 2030 году значительно сократить финансовые и незаконные потоки оружия, укрепить восстановление и возвращение похищенных активов и борьбы со всеми формами организованной преступности; существенно снизить уровень коррупции и взяточничества во всех их формах; обеспечить юридическую идентичность для всех, включая регистрацию рождения.

(17) Активизации глобального партнерства в интересах устойчивого развития.

С учетом изложенного для новой гендерной Стратегии Казахстана необходимо разработать новую группу целевых показателей, более адаптированную и более тонко чувствующую развитие общества в связке с международными целями.

Хотелось бы привести несколько примеров таких индикаторов. Помимо расчетных прогнозных индикаторов на основе действующих стратегических и программных документов это могут быть такие индикаторы как:

Некоторые социально-демографические целевые индикаторы для новой Стратегии гендерного развития

1.	Улучшение позиций Казахстана в Индексе ООН по комфортности для матерей
2.	Уровень качества жизни
3.	Индекс качества пожилых людей
4.	Индекс верховенства закона

5.	Индекс доверия полиции (национальный рейтинг)
6.	Индекс детского благополучия по ЮНИСЕФ
7.	Всемирный индекс счастья
8.	Рейтинг процветания стран
9.	Рейтинг стран по уровню продолжительности жизни (80 лет)
10.	Доля финансирования дошкольного образования, в том числе с участием бизнеса
11.	Доля детского бюджета (расходы на защиту детства) в общих расходах консолидированного бюджета
12.	Женский вклад в экономику (доля женского труда в ВВП)
13.	Среднее время, затраченное на чтение книг среди населения в неделю
14.	Средний уровень оплаты труда воспитателей в субсидируемых государством детских дошкольных организациях
15.	Средний уровень оплаты труда учителя, медицинской сестры, акушерки
16.	Уровень экономической активности женщин
17.	Родительский отпуск в течение 1 года после рождения одного ребенка (при условии включения непередаваемого оплачиваемого декретного отпуска в размере одного месяца)

Безусловно, что данная работа должна корреспондировать со Стратегией «Казахстан-2050», Концепцией по вхождению Казахстана в число 30-ти развитых стран мира, а также начатой в настоящее время разработкой нового стратегического плана Правительства до 2025 года.

ГЕНДЕРЛІК ДАМУДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СТРАТЕГИЯНЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МІНДЕТТЕРІ МЕН КӨРСЕТКІШТЕРІ

З. К. Шаукенова[1], С. А. Коновалов[2], Ю. В. Кучинская[3], А. Ж. Муканова[2]

[1]ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан;
[2]«Қазақстан әлеуметтанушыларының қауымдастығы» ҚБ, Астана, Қазақстан;
[3]«Демократия институты» ҒЗҚ.

Түйін сөздер: гендерлік даму, гендерлік теңдік, Стратегия, отбасылық-демографиялық саясат, әйелдер саясаты, мемлекет.

Аннотация. Аталған мақалада гендерлік дамудағы Қазақстандық стратегияның отбасылық-демографиялық міндеттері мен көрсеткіштері зерттелген. Гендерлік саясат саласындағы жүргізілген әлеуметтік сауалнаманың нәтижелері мақалада көрініс тапты. Жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмысы негізінде авторлар жаңа гендерлік даму стратегиясына арналған әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштерді ұсынды.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 161 – 165

THE MAIN TENDENCIES IN THE NATIONAL DOCUMENTARY FILM AND HANDWRITING OF WOMEN-DIRECTORS OF DOCUMENTARY MAKERS IN IT

Sh. N. Urazbayeva

Kazakh national academy of arts named after T. K. Zhurgenova, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: shari.11@mail.ru

Key words: the documentary film, the instrument of propaganda, way of installation, the chronological magazine, Turksib, "Soviet Kazakhstan" movie journal, the movie about female leaders, O. Abishev's creativity, movies in a photo gallery, new genres of national direction.

Abstract. Subject of documentary cinema are scientific researches, historical events, the cultural phenomena, political actions and many other things. In the world of documentary cinema characteristic ways of shooting and installation-production and reporting shooting, outdoor, interior shootings, use of archival video and photo materials have appeared. In documentary cinema special genres were issued. Classification of genres of documentary cinema directly depends on tasks which are set by directors, releasing the new movie on light. Bright subgenres of documentary cinema are educational movies. Their creation has played a big role in improvement of quality of education. They can be broadcasted at schools, institutes and on television, helping people to acquire material stronger, by means of a visual teaching method. Today the documentary cinema continues to develop. During its creation the latest technical means - shooting from space, computer technologies, special effects and many other things are used. Modern critics argue on that how realistic the modern documentary cinema is. When the camera turns on, those who are removed, necessarily begin to play.

ӘОЖ 791.47

ҰЛТТЫҚ ДЕРЕКТІ КИНОДАҒЫ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАР ЖӘНЕ ОНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛ ДОКУМЕНТАЛИСТ РЕЖИССЕРЛЕРІНІҢ ӨЗІНДІК ҚОЛТАҢБАСЫ

Ш. Н. Уразбаева

Т. К. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: деректі фильм, үгіттеу құралы, монтаждау тәсілі, хронологиялық журнал, Турксиб, «Советтік Қазақстан» киножурналы, озат-әйелдер туралы фильм, О. Әбішев шығармашылығы, фотосурет жанрындағы фильмдер, ұлттық режиссураның жаңа жанры.

Аннотация. Деректі фильмдер тақырыбы ретінде ғылыми зерттеулер, тарихи уақиғалар, мәдени құбылыстар, саяси іс-қимылдар тағы да басқалары болуы мүмкін. Деректі фильм әлемінде көбінесе өзіне тән әдістер мен түсірулер мен монтаждар және репортаждық түсірулер, табиғаттағы түсірулер, интерьерлік түсірулер, архивтік бейне-фото материалдар қолданылады. Деректі фильмдерде ерекше жанрлар пайда болды. Деректі фильмдердің жанрларының классификациялануы режиссердің жаңа фильмді дүниеге әкелу алдындағы алдына койған мақсатына тікелей байланысты. Деректі фильмдегі айқын жанрлардың бірі – ғылыми көпшілік білім беру фильмдері. Оларды жасау білімнің сапасын көтеруге оң ықпал етті. Олар мектептерде, институттарда және телевидение арқылы көрсетіліп адамдарға көрнекті түрде білімдерін қалыптастыруға көмектеседі. Қазіргі кезде елімізде деректі фильм даму үстінде. Оларды жасау барысында соңғы кезде пайда болған жаңа техникалық құралдар пайдаланылады – космостан түсірілген суреттер, компьютерлік техно-

логиялар, арнайы эффектілер тағы да басқалары. Заманауи сыншылардың пікірталасынша қазіргі деректі фильмдер реалдылықтан алшақ деген ойлар да бар. Себебі камера қосылғаннан кейін, түсіріліп отырған кейіпкер еріксізден, белгілі рөл ойнай бастайды. Қанша дегенмен де деректі фильм көрермендерге реалдылықты, шыншыл көрсетуге тырысады, сондықтанда оған деген қызығушылық азаяр емес.

Деректі фильмнің негізін өмірде болған шынайы оқиғалар құрайтыны белгілі. Деректі кино саласын киношежіре және құжаттық кино деп қарастыруға болады. Киношежіре материалдары негізінде киножурналдар кино өнерінің бір түрі ретіндегі деректі киноның қалыптасуына мүмкіндік жасайды. Қазақстандағы алғашқы деректі фильмдер 1920 жылдары түсіріле бастады. Қазақ жерінде ең алғашқы деректі фильм Қазақстанның сол кездегі астанасы Орынборға С. Буденныйдің келуін пленкаға түсіріп алған Е.Блехманның бейнесюжетінен бастау алды деуге де болады. Осыдан кейін іле-шала Кеңес үкіметін мадақтап, үгіт-насихат жүргізген бірнеше бейнесюжеттер пайда болды. Қазақстанда түсірілген алғашқы деректі фильмдерге тән түсіру манерасы – ол монтаждау тәсілінің қарапайымдылығы, адамдарды тек қана жалпы планда көрсетілуі еді. 1925 жылы Москваның «Культкино» студиясынан арнайы тапсырма алған Я.Толчан «Қазақстанның бес жылдығы» атты алғашқы деректі фильм жасауға қазақ жеріне аттанады. Ол өзінің естелігінде былай деп жазған: «Культкино» студиясынан арнайы тапсырма алып, алыстағы белгісіз Қазақстанға сапар шегуіме тура келді. Дзига Вертов қоштасып тұрып, қолыма 300 метр пленка мен ескі «Эклер» киноаппаратын ұсынды да, Кеңестік Қазақстанның бес жылдығы тойланады, сол жөнінде деректі фильм түсіру керек деп тапсырды. Қазақстанның сол кездегі астанасы Қызылорда қаласына мерекенің алдында екі күн бұрын келдім де, түсіру жұмысына кірісіп кеттім. Қалада мерекелік көңіл-күй атмосферасы орныққан екен. Салынып жатқан мектеп және ауруханa құрылыстарын түсіріп алдым. Мереке басталған күні жүздеген шақырым жерден малшылар мен қойшылар үздіксіз ағылып келіп жатты» [1, 22 б.].

1929 жылы Ресейдегі «Востоккино» тресінің өкілдері Алматыда өндірістік бөлімшесін ашып, «соңғы жаңалықтар» деген тақырыппен Қазақстанның мәдени өмірімен шаруашылық тіршілігінен алынған шынайы оқиғаларды бірнеше хроникалық журнал ретінде экранға шығара бастады. 1929 жылы түсірілген, сюжеті бойынша Түркістан-Сібір темір жолының құрылысы туралы лирикалық форма ретінде бейнеленген, режиссері В. Туриннің «Түрксіб» фильмі кеңес одағындағы ең үздік фильмдер қатарына енді. Сонымен қатар кейін ала "Ұлттық полк" (1930), "Қазақстан бойынша" (1935), "Хан Тәңірі" (1936), "Кеңестік өнер" (1937) киношежірелері экранда жарыққа шықты. XX ғасырдың 30-жылдарындағы деректі кино өндірушілерінің қозғаған басты тақырыптары ауыл шаруашылығындағы жетістіктер мен табиғатты өзіне бағындыра алатын күш-жігерге толы қарапайым адамдар, алпауытты құрылыстар болды.

XX ғасырдың 40-жылдары Қазақстанның деректі киносы, негізінен, майданның мұқтаждарына бағытталды. Мысалы, 1942 жылдың барлық фильмдері ("Тылдың гвардиящылары", "Отаншыл әйелдер", "Тарту", "Ең қымбатты", "Саған, майдан") қазақстандықтардың тылдағы ерен еңбектеріне арналды. Сонымен қатар фильм - концерттер түсірілді. 1943 жылдың кино өнімдерінің дені Қазақстанның мәдени өмірін бейнелейді. ″Айтыс", "Балалар олимпиадасы", "Қазаққиноконцерт", "Домбыра үнімен"; өнеркәсіп саласындағы Қазақстанның жетістіктері туралы "Теміртаудың тууы" (1947, режиссер Э. Файк), "Текелі" (1947, реж. С. Никитин), т.б. киноочерктер түсірілді. Ұлы Отан соғысы кезеңінде түсірілген деректі фильмдердің тақырыбы негізінен ер азаматтарын соғысқа аттандырып, ауылда қалған әйелдер қауымына, жалпы халықтың еңсесін көтеріп, күш-жігерін шымырлатып отыруға арналды. Мысалы, 1942 жылы режиссері А. Ованесова, операторы И. Касаткина болған «Самое дорогое» деректі фильмі соғыс жүріп жатқан Украина, Ресей жерлеріндегі жетім қалған балалардың қазақ жеріне көшіріліп әкелінуі жайлы баяндайды. Мұнда сонымен қатар, қазақ елінің шет жерден келген ашығып-торыққан балаларды жатсынбай, өз бауырына басқан қазақ халқының бауырмалдығы мен мейірімділігін көрсетеді. Соғыстан кейінгі жылдары деректі кино саласы қарқынды түрде дамыды. Хроникалық киножурналдар мен деректі фильмдерде республиканың елеулі оқиғалары мен құбылыстары өз көріністерін таба бастады. «Донбасс» (1946, реж. М. Белинский), «Астық жинау шеберлері» (1947, реж. М. Славинская), «Красный Октябрь колхозы» (1947, реж. П. Аташева) фильмдері ауыл шаруашылық тақырыбына бағышталып, экономикалық өркендеуге үлесін қосып отырды.

1948 жылдан бастап «Советтік Қазақстан» киножурналы тұрақты түрде экранға шыға бастады. Киножурналдың көптеген сандарында тұңғыш рет алдыңғы қатардағы озат әйелдердің еңбегі жайлы баяндайтын бейнесюжеттер топтастырылды. «Ауылдан келген қыздар», «Жас таланттар» (реж. Х. Даулетбеков) киноочерктері Қазақ қыздар педагогикалық институтында оқитын студент қыздардың өмірін көрсетті.

40-шы жылдардың соңында деректі кино сюжеттерде портреттік жанр қалыптаса бастады. Фильмдердің идеялық көркемдік сапасын көтеру мақсатында деректі кино жанрына сценариймен жұмыс қажеттілігі туындады. Қазақтың алғашқы деректі кино саласының майталман режиссерлерінің бірі Ораз Әбішев халық күйшісі Дина Нұрпейісоваға арнап 1947 жылы «Дина» автопортреттік хроникалық фильм жасады.

1950–1960 жылдары Қазақстанның деректі киносы барған сайын экрандағы адамға баса назар аудара бастады. Фильмдердегі схематизм, иллюстрациялық көріністер, салтанаттылық, пафостық әуендер азайып, жеке тұлғаның тұлғалық-поэтикалық мінезін, әлеуметтік-психологиялық кескінін сомдауға тырысты. Қаһармандардың ішкі сезімдері, ой-пікірлері кадр сыртында оқылған мәтін арқылы баяндалып, кейіпкердің образы ашыла түсті. Қазақтың көрнекті режиссері О. Әбішев өз фильмдерінде жаңашылыққа ұмтылды. «Әсіресе, режиссердің 60-70-80 жылдары түсірген фильмдерінің көпшілігі ой-толғанысқа толылығымен ерекшеленеді. Соның ішінде «Бір хаттың ізімен» (1969), «Абсент» (1974) фильмдері шоқтығы биік тұрған туындылар. Әр жылдары түсірілген бұл шығармаларға тән ортақ қасиет – автордың күнделікті өмір тынысы көріністерінен нәзік сезім иірімдері мен терең ойларға жетелейтін құнды шығармалар [2, 49б.].

1960–1970 жылдардағы Қазақстан деректі киношеберлерінің шығармашылығы негізінен ізденіс үстінде болды. Деректі фильм режиссерлері өткен тарихқа деген қызығушылықтар танып, мәдениетті дәріптеуге, экранда қариялардың бейнесін жасауға талпынды. Кешегі өткен күнмен бүгінгі жастардың тыныс-тіршілігін салыстыра, байланыстыра отырып жаңа бір мәдени-тарихи тақырыптағы фильмдер жасады. Осы тұста режиссер Ораз Әбішев осы тақырыпта бірнеше фильм жасап, 1968 жылы тастарға қашалып жазылған бейнелерді, ежелгі қолжазбаларды зерттейтін «Тастағы таңбалар» фильмі, 1969 жылы Маңғыстау маңындағы тарихи ескерткіштерді көрсететін «Ашық алақан сыры» фильмі, 1973 жылы ежелгі қол өнердің дамуы мен тарихын зерттейтін «Тарихпен тілдесу» фильмін экранға шығарады. Осы кезеңде деректі кинода фотосуреттік жанр-дағы фильмдер де кең етек ала бастайды. С. Дробашенко былай деп сипаттама береді: «Деректі фильмнің құрылымына «тоқтатылған сәттің» қолданылуы, біруақытта тікелей куәгер-құжат және автордың ойы мен нақты тұжырымының аясында қолданылатын көркемдік құрал ретіндегі екі мақсатты орындайды» [3, 92 б.]. Сонымен қатар қазақтың көрнекті ақын, жазушылары, ғалымдары жайлы фильмдерге де көңіл аудара бастайды. 1967 жылы «Академик Сатпаев», режиссері Я. Смирнов, «Потомкам завещанный стих» (1966 ж. реж. И. Верещагин), «Ыбырай Алтынсарин» (1968 ж. реж. Э. Файк) сияқты фильмдер қазақтың көрнекті тұлғаларының өмірін баяндап, шығармашылықтарын зерттеді.

1980 жылдары бұрын қалыптасқан «кеше мен бүгін» көркемдік ұстанымындары өзгеріске ұшырап, деректі кинодағы тақырып аясында саяси, әлеуметтік құбылыстар, кейіпкер бейнесі кинематографиялық тәсілдердің өзгеруіне ықпал жасады. 1980 жылдардың екінші жартысында халықтың арасындағы толқулар мен еліміздегі сол жылдардағы саяси және әлеуметтік жағдайы деректі кино саласының арнасын жаңа бағытқа бұрды. Осы жылдары «Жоқтау. Өлі теңіз хроникасы» (1989-1990), «Невада-Қазақстан» (1989), «Полигон» (1990), «Жарияланбаған шеру хроникасы» (1991), «Жаңа-Арқа» (1991) сияқты т.б. фильмдер елдегі әлеуметтік жағдайды көрсетіп, саяси ағымдағы көзқарастарды тудырды.

Семей полигонындағы ядролық жарылысқа қарсы "Невада-Семей" қозғалысы туралы "Полигон" (1990, режиссер В.Рерих, О.Рымжанов) фильмі кеңес үкіметінің жүргізіп отырған саясатын сын көзге алып, айыптауға және одан түбегейлі бас тартуға әкеп тірейді. Осы кезеңдерде экранда қарапайым адамдар бейнесі, халықтың шынайы өмірі, әлеуметтік мәселелер, полигон, Арал тақырыбы, қоғамдағы өз орнын таба алмай жүрген адасқан адамдардың тағдыры көптеген деректі фильмдердің тақырыбына арқау болды.

1991 жылы еліміздің тәуелсіздік алуы, деректі киноның тақырыбына да жаңа өзгерістер әкеле бастады. Кинотанушы Г.Әбікеева осы тұста деректі фильм режиссерлерінің тақырыптық ізденіс-

теріне былайша сипаттама береді: «Тәуелсіздік кезеңінің қалыптасу жылдарында кинематографтың шығармаларында балалар тақырыбы басты назарда болды. Өйткені, жаңа мемлекеттерді аяққа енді ғана тұрып келе жатқан жас баланың бейнесімен жиі салыстырады» [4, 209 б.].

Сонымен қатар 1980 жылдардың соңынан бастап, Қазақстан деректі фильмдерінде балалар мен жастардың бейнесі тіптен өзгере бастайды. Экранда ядролық жарылыстардың, экологиялық апаттардың нәтижесінде айықпас ауруға шалдыққан, 1930 жылдардағы аштықтың құрбаны болған, ата-анасынан айырылған, жас қыздардың арасында көбейіп бара жатқан қылмыскерліктің, күні бойы темір жолдың бойында нанның кезегінде тұратын балалардың т.б. бейнесі пайда бола бастады [5, 21 б.]. «Не помню» (реж. И.Гонопольский, 1982 ж.), «История Кумшагыл» (реж. И.Вовнянко, 1987 ж.), «Бомж» (реж. А.Ким, 1988 ж.), «Буду защищаться сам» (реж. В.Тюлькин, 1987 ж.) және т.б. көптеген фильмдер қоғамдағы ащы шындықты көрсетіп, жастар арасында белең алып бара жатқан ішімдікке салыну, есірткі ауырына шалдығып, айыға алмай жүрген жастардың тағдыры жайлы баяндайды.

Жаңа мыңжылдық 2000 жылдар қазақ деректі киносына айтарлықтай толқулармен өзгерістер әкеле қоймады. Қазақстанның деректі киносындағы өзекті тақырыптар сол өткен 1990 жылдардың соңындағы тарихи үрдістің жалғасы іспеттес баяндалады. Қоғамдағы жастар проблемасы әлі де шешімін таппай, экрандағы тағдыр иелері шарасыз кейіпте қала берді. Сонымен қатар соңғы онжылдық ішінде, әсіресе кейінгі төрт-бес жылда түсіріліп жатқан фильмдердің басты тақырыбы – мәдени мұра, салт-дәстүр, этнографиялық, тарихи-биографиялық бағыттағы фильмдер болды. Әсіресе, портреттік жанрдағы фильмдер кеңінен етек ала бастады. Режиссері Халила Омаровтың 2011 жылы экранға шыққан «Б.Момышұлы», режиссер Бахыт Қайырбековтың «Д.Қонаев» фильмі (2012 ж.), «Б.Құндақбаев» (реж. Е.Қоңтайшы, 2011 ж.) және т.б. автопортреттік фильмдердегі тарихи тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы жаңа уақыт тұрғысынан зерттеліп сараланады.

Жаңа кезең деректі киносы көкейкесті мәселелерді қозғай отырып, ұлттық режиссура мектебін жаңа арнаға бұра келе, онда қазақ әйел режиссерлердің өзіндік қолтаңбасын қалыптастыра бастады. Деректі кино саласында қазақ әйел режиссерлер арасында алғашқы болып, азаматтық позициясын танытып, кинорежиссер ретінде шығырмашылық жолын деректі фильмнен бастаған Әсия Сулеева 1978 жылы «Бақша арасындағы үй» фильмін экранға шығарады. Бұл фильмде қазақ халқының ұлттық бейнелері көрініс тауып, деректі кинода жанр тұрғысындағы ізденістің көркемдік даму шешімі байқалады. Бұдан кейін 1982 жылы «Орынбасар әндері», «Үстірт. Уақыт бедері», 1983 жылы «Мәңгіліктен бес қадам жерде», «Өмір бояулары» атты фильмдері дүниеге келеді. 1990 жылдарға қарай деректі кино режиссурасында өзіндік стиль қалыптастырып, халықтың әлеуметтік жағдайын көрсетуге тырысқан режиссер Әсия Байғожинаның фильмдерін атап айтуға болады. 1996 жылы Сорос қорының қолдауымен түсірілген Жанар Хұсайынованың «Үй, нан, от, күн, өмір» атты деректі фильмі ауылдағы бейқам балалық шақтың қызықты күндері жайлы баяндайды. Соңғы жылдары бірнеше халықаралық кинофестивальдардың жүлдегері атанған жас буын режиссері Жанана Рахымбердиеваның «Женя» атты деректі фильмін де атап өтуге болады. Жанана бұл фильмде бас кейіпкердің ішкі жан дүниесіне тереңірек үңілуге тырысып, сол кейіпкер арқылы қоғамда болып жатқан жаңа құбылыстар мен әлеуметтік мәселелерді экранда шынайы көрсетуге тырысқан.

Ұлттық деректі фильм тарихында бұл саланың өрлеу және тоқырау кезеңінің алмасып отыруы заңдылық. Сонымен қатар қазіргі заманауи деректі қазақ киносында жастардың өзіндік стильінің, режиссерлік қолтаңбасының қалыптасуы, дәстүрлі мектеп жаңғырығы, шығармашылық ізденістің болуы қалыпты жағдай. Бүгінгі күнде отандық кино мамандықтар дайындайтын киномектептерде «Деректі фильм режиссурасы» мамандығында студенттер санының 60 пайызына шейін қызбалалар білім алып, маман иесі аталғанына қарамастан, кино өндірістік нәтижесі төмен болып келеді. Олардың көпшілігі оқу орны қабырғасында түсірілген қысқаметражды дипломдық жұмыстармен шектеліп жатады. Оған жалпы мемлекет тарапынан қолдау таппай, деректі фильмдерге қаржының өте аз мөлшерде бөлінуін, сонымен қатар деректі киноны экранға шығарудың құрылымдық, шынайылылық тұрғысынан көркемсуретті фильмнен анағұрлым қиын екенін негізгі факторлар ретінде айтуға болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Ногербек Б.Р., Наурызбекова Г.К., Мұқышева Н.Р. Қазақ киносының тарихы. – Алматыв; ИздатМаркет, 2005. – 10 б.

[2] Рахманқызы Н. Кинорежиссер Ораз Әбішев. – Алма-Ата: Қазақстан/Шапағат, 1998. – 49 б.

[3] Дробашенко С. Феномен достоверности. – М.: Искусство, 1959. – 92 б.

[4] Абикеева Г. Нациостроительство в Казахстане. – Алматы: ОФ «ЦЦАК», 2006. – 209 б.

[5] Мұқышева Н.Р. Қазақстанның деректі киносындағы әлеуметтік уақыттың көрінісі; Диссертациялық автореферат. – А., 2010. – 21 б.

REFERENCES

[1] History of Kazakh cinema. B.R. Nogerbek, G.K. Nauryzbekova, N.R. Mukisheva. Almaty: Market, 2005. 253 p. (in Kaz.).

[2] Rakhmankyzy N. Operator Oraz Abishev. Alma-Ata: Kazakhstan /Shapagat, 1998. 49 p. (in Kaz.).

[3] Drobashenko S. Reliability phenomenon. M.: Art, 1959. 92 p. (in Russ.).

Internet resource. Cinemotionlab.com 14 March. 2013 (in Rus.).

[4] «Abikeeva G. National building in Kazakhstan in Kazakhstan. Almaty: TSAAK, 2006. 209 p. (in Russ.).

[5] Mukisheva N.R. Documental movies in Kazakhstan through the times. PhD dis. abstract. Almaty, 2010. 21 p. (in Kaz.).

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В НАЦИОНАЛЬНОМ ДОКУМЕНТАЛЬНОМ ФИЛЬМЕ И ПОЧЕРК ЖЕНЩИН-РЕЖИССЕРОВ ДОКУМЕНТАЛИСТОВ В НЕМ

Ш. Н. Уразбаева

Казахская национальная академия наук им. Т. К. Жургенова, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: документальный фильм, инструмент агитации, способ монтажа, хронологический журнал, Турксиб, киножурнал «Советский Казахстан», фильм о женщинах-передовиках, творчество О. Абишева, фильмы в жанре фотографии, новые жанры национальной режиссуры.

Аннотация. Тематикой документального кино являются научные исследования, исторические события, культурные явления, политические действия и многое другое. В мире документального кино появились характерные способы съемки и монтажа – постановочная и репортажная съемка, натурные, интерьерные съемки, использование архивных видео- и фотоматериалов.

В документальном кино оформились особые жанры. Классификация жанров документального кино напрямую зависит от задач, которые ставят режиссеры, выпуская на свет новый фильм.

Ярким поджанром документального кино являются образовательные фильмы. Их создание сыграло большую роль в улучшении качества образования. Они могут транслироваться в школах, институтах и на телевидении, помогая людям усвоить материал более прочно, с помощью наглядного метода. Сегодня документальное кино продолжает развиваться. При его создании используются новейшие технические средства – съемка из космоса, компьютерные технологии, спецэффекты и многое другое. Современные критики спорят о том, насколько реалистичным является современное документальное кино. Ведь когда включается камера, те, кого снимают, поневоле начинают играть. И все же, документальное кино стремится донести до зрителя реальность и достоверность, именно поэтому интерес к нему не ослабевает.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 166 – 169

THE CLASSIFICATION OF KAZAKH AITYS

R. Mustafayeva

Kazakh national Academy of arts named after T. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan

Keywords: aitys, poet, classification, genre, development, riddle aitys, melody, variant, ritual, instrument, accompaniment.

Abstract. This article presents a few options of scientific classifications of musical-poetic genre - aitys. Based on this classification, we tried to give our own version of the aitys classification, complementing and integrating previous ones. As aitys genre is the music and poetry, the first explorers of the genre were philologists, and then musicologists, so we united philological and musicological classifications and made the general. This classification we can not call the final, with the advancement of science aitys classification, may be subject to change too.

ҚАЗАҚ АЙТЫСЫНЫҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Р. Мустафаева

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: айтыс, ақын, қайым, классификация, сүре,түре, жанр, даму, жұмбақ айтыс, бәдік, әуен, сарын, нұсқа, салт-дәстүр, аспап, сүйемел.

Аннотация. Қазақ айтысын зерттеуде – жанрды классификациялау ерекше орынды алады. Бұл аспект көптеген зерттеушілердің еңбектерінде қызықты көрсетілген. Музыкалық поэтикалық ауызекі өнерді зерттеуге үлесін қосқан ғалымдардың арасында – Ш. Уәлиханов, М. Әуэзов, Е. Исмаилов, А. Марғұлан, М. Қаратаев, Ә. Тажібаев, Е. Тұрсынов және т.б. ғалымдарды атап көрсетуге болады. Көптеген ғалымдардың классификациялары бір-біріне жақын келеді, сол себепті бұл мақалада солардың ең негізгілері ғана қарастырылады.

Айтысты жанр ретінде алып қарастырғандар: М. Әуезов, А.Құнанбаева, С. Елеманова деген ғалымдар. М.Әуезовтың «қазақ эпосы мен фольклорында» классификациясында біз үш критерийді алып қарастырдық: пішіні, жанры мен мазмұны. Бір көңіл аударарлығы, М. Әуезов айтысты жеке дара жанр ретінде алып қарастырған [1]. Бұл ретте ғалым өмір сүрген XX ғасырдың бірінші жартысында фольклор мен халықтық кәсіби дәстүр болып ара жігі ажыратылмаған болатын. Ал А. Құнанбаева, А.Байғаскина сияқты ғалымдар ақындардың шығармашылығын эпикалық жанрға жатқызады.

Мысалы, ақын сарындарын А.Құнанбаева эпикалық жанрдың серігіне жатқызса, А. Байғаскина – Қазақстанның шығыс аймағының эпикалық дәстүріне жатқызады. М. Әуезов бұл классификацияда ән, ертегі, мақал, жұмбақ эпос және айтысқа негізделді. Автор айтысты ән жарыс ретінде алған. Ғалымның анықтамасына жүгінсе, айтысты әннің жеке түрі ретінде алуға болады.

А. Құнанбаеваның еңбектерінде негізінен қазақ халқының эпикалық дәстүрімен байланыстырып алған. Дегенмен де автор музыка мәдениетінің өзгеше жанрларын қарастырады. Мысалы «Жанровая система казахского музыкального эпоса: опыт обоснования» атты мақалада автор эпосты айтыс жанрымен салыстырған. Айта кетерлігі, халықтың жазба әдебиеті бертін келе ғана зерттеу объектісіне айнала бастады. Бұл ретте А.Құнанбаеваның айтыс пен ән екі бөлек жанр деп, аражігін ажырату қажеттігі жайлы баса айтып кетеді [2].

А. Құнанбаеваның ұсынған классификациясында үш бірдей бөлікті көруге болады: халықтық-ән (салттық әндер, лирикалық әндер және эпикалық әндер), ақындық (салттық әндердің ақындық нұсқалары, кәсіби лирика, ақындардың эпикалық сюжеттер мен айтыс жанырында шығарған әндері) және эпикалық (салттық әндердің эпикалық нұсқалары, эпос, толғау, терме, өсиет, нақыл сөз, хат, сөз – эпостың төңірегіндегі жақын жанрлар және эпикалық лирика). Бұл ретте айтыс ақындық дәстүрдің бір бөлігі ретінде алынады.

Автор қазақ фольклорын іштей аймақтық белгілеріне қарай бөліп алып, Шығыс және Орталық Қазақстанда – лирикалық, ақындық шығармашылық, Оңтүстік Қазақстанда және Батыс Қазақстанда – эпикалық дәстүрдің басым болғанына тоқталады.

А. Құнанбаева одан әрі қарай былай дейді: «ақындық дәстүр екі бірдей шарықтау шегіне көтерілді – лирикалық әндерді тудыру және оны дамыту, және айтыс өнерінің өркендеуі» [2, 103-110]. Осыдан он жыл өткен соң қазақтың музыкалық-поэтикалық мәдениет өнерінің үлгілеріне С.Елеманова да классификация жасап көрді [3]. Ғалым қазақтың музыкалық халық шығармашылығында төрт топты бөліп көрсетеді: әдет-ғұрыптық (той ғұрпының әндері; жерлеу ғұрпы, адамдар мен малдарды аурудан емдеу үшін қолданылатын дуа әндер; ораза айт кезінде орындалатын әндер), тұрмыстық (насихат әндер, адамның әртүрлі кезеңдері туралы әндер, тұрмыстық-лирикалық әндер, балаларға арналған әндер, балалар әндері мен ойындар, хат-әндер), ақындық жанрлар (айтыс, кәсіби ән лирикасы, лирикалық әндер мен әдет-ғұрыптық әндердің ақындық нұсқалары, эпикалық сюжеттерге шығарылған ақындық нұсқалар), эпикалық жанрлар (эпос – жыр); ертегі-әндер, аңыздардың музыкалық көрініс табуы; толғау, мақтау, нақыл сөз, хат және т.б..; эпикалық лирика).

Бұл ретте автор айтысты халықтық-кәсіби, дәлірек айтқанда ақындық жанр ретінде алып қарайды. Ол кезде оның фольклорлық үлгілері әдет-ғұрыптық және тұрмыстық жанрлар құрамында алынып қарастырылады. С.Елеманованың бұл классификациясын біз эпикалық жанр және «ақындық айтыстар сюжетіне шығарылған эпикалық жанрлар» бөліміне қостық.

Мысалы, өз еңбегінде Ә.Тәжібаев кейіннен эпикалық шығарманың негізін қалаған үлкен поэмалық-эпикалық айтыстың үлгісін мысалға келтіреді. Жамбыл мен Сүйінбайдың айтысы бірқатар дастан жазуға негіз болды. («Сұраншы батыр» және т.б..). Көптеген зерттеушілер айтысты жанр ішінде түр-түрге бөлініп кететін жеке жүйе ретінде алып қарастырады. (Ш.Уәлиханов, М.Әуэзов, А.Тәжібаев, М.Қаратаев, Е.Тұрсынов және т.б.).

Айтыс әндерді алғаш жинағандардың бірі Ш.Уәлихановтың классификациясы бойынша, айтыстар:

1. қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігін көрсететін айтыстар (қазіргі замандағы ақындар);

2. дәстүрді, рулық-патриархалдық қатынастарды, салттарды дәріптейтін айтыстар (ескі замандағы ақындар).

М.Әуезов айтысты әлеуметтік нышаны мен мазмұны жағынан екі топқа бөлген. Ол өз кезегінде «Ш.Уәлиханов сол кездегі айтыстардың екі айрықша белгісін атап көрсетті» – деген [1].

Дегенмен біз айтысты төмендегідей түрлерге бөліп қарастырған М.Әуезовтың да классификациясын келтіргенді жөн көрдік.

1) әдет-ғұрыптық айтыстар, оларға көп адам қатысады. Топ-топқа бөлініп адамдар бір-бірімен сөз жарыстырады. Әдет-ғұрыптық айтыстық құрамына жар-жар және бәдік кіреді;

2) рулық, діни, жұмбақ айтыс айтатын ақындар айтысы.

Халық ақындарының анықтамасы бойынша екі шағын түрге бөлініп кетеді: түре айтыс және сүре айтыс. Түре айтыста ақындар қысқа қайырып, бір-екі сөзбен жауап қайтарады. Оған ақынға қоса өзге де адамдар қатысады. Сондықтан айтыс көпшілік сипат алады. Сүре айтыста суырып салма ақындар ғана қатысады да екеуара ұзақ сөз таластырып, көптеген өлең жолдарын құрастырады. Мұнда олардың шешендігі мен шеберлігі қатар көрініс табады.» [1, 362]. А.Бердібайдың байқауынша, түре айтыс құрамы мен мазмұны жағынан қайым айтысқа жақын келеді. Бұл негізінен сүре айтыстың алдында келген. Қазақ музыкалық терминологиясының зерттеушісі С.Жансейітова сүре айтыс атауын араб тілінде бар Құранның сүресі деген сөзбен байланыстырады. Музыкатану ғылымында айтыстақырыбын зерттеу нысанына алғаналғашқы зерттеушілердің бірі А.Темірбекова сүре айтысты былай түсіндіреді: «Сүре-айтыс – суырып салма айтыс өнерінің түрінің шыңы саналады. Онда қоғамдық көзқарастар, ру аралық, жүзаралық қатынастар қозғалады. Сүре айтыста

жеңіп шығу үшін ақынның танымы биік, өмірден көргені мол, ру ғана емес, ел тарихынан хабары мол болғаны абзал. Сонда ғана оның сөзі тұшымды, құлаққа тартымды, халық көңілінен орын алардай салмақты болады» [4, 114].

С.Сейфуллин айтыстың: бәдік, жұмбақ айтыс, әзіл өлең деп бөлсе, ал С.Мұқанов айтысты былай бөледі: 1) әдет-ғұрыптық, 2) қайымдасу, 3) жұмбақ айтыс, 4) діни айтыс 5) ақындар айтысы - деп, бірнеше түрге бөлген [5, 22].

Айтысты зерттеуге өз үлесін қосқан ғалымның бірі Е.Тұрсынов. «Қарапайымнан күрделіге» принципін ұстанатын ғалым классификация жасауда айтыстың барлық дерлік түрін жеке-жеке тізіп береді:

1) әдет-ғұрыптық «жар-жар»,
2) дуалау, емдікке «бәдік», «бәдік-айтыс»,
3) қайым-айтыс,
4) қыз бен жігіттің айтысы,
5) жұмбақ айтыс,
6) тартыс, жырды орындаудағы жарыс,
7) би-шешендер айтысы,
8) ақындар айтысы [6, 131-132].

Ғалымның пайымдауынша, «қазақтың ауызекі поэзиялық қорында айтыстың алуан түрі сақталған» [6, 131-132].

Әдеби еңбектерде айтыстың драма, поэма немесе роман, яғни ер мен ер, ер мен әйел немесе әйелдер арасындағы айтыс ретінде алып көрсетекендері де бар. Олардың айтысында жарыстық сипатты байқауға болады. Осылайша оны бұқаралық айтыс түріне жатқызуға болады (М.Әуезов, Т.Бекхожина).

Дегенмен А.Сейдімбековтың атап көрсетуінше, қара өлеңнің ақындар айтысынан көп айырмашылығы бар. Ән алмасуда ақындар бір-бірін қалайда жеңіп кетуді мақсат тұтса, қара өлеңде жағдай өзгеше. Соған қарағанда суырып салып айтқан төрт жол өлең қайымдасу немесе қайым-айтыс, қайым-өлеңге жататын көрінеді» [3, 46-47; 4, 112].

Айтыстың түрлі классификациясы арасында М.Қаратаевтікін бөліп қарауға болады. Ғалымның пайымдауынша, ерте заманнан бергі айтыс жанры ауызша және жазбаша дәстүрге ортақ [8]. Мұны этномузыкатанушы А.Құнанбаева өзінің «Сюрпризы типологии: из мира древнегреческой и казахской поэтической лирики» атты еңбегінде растап отыр. Зерттеушінің атап көрсетіуінше «айтыс бұл – ауызша-жазба дәстүрдің тоғысындағы ерекше құбылыс». Ғалымның атап көрсетуінше, ауызша мен жазбаша халық дәстүрінде екі бөлек өмір сүріп келе жатқан жоқ, олар бір-бірін толықтырып, бірінен екіншісіне тоғысып келеді [2, 8].

Айтыстың одан ары дамуы өзгеруі қоғамдағы болып жатқан түрлі әлеуметтік-тарихи оқиғаларға байланысты болды. Кемшімбай, Нұржан, Бейбіт, Кенжекожа, Молда Мұса, Майлықожа, Ақан сері, сонымен қатар Сырдарияның ақындары – Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Қарасақал Ерімбет, Шораяқтың Омары, Ырысты, Тұрмағамбет, Молда Мұқан және т.б. шығысша білім алған ақындар. Олар – жазба айтыстың дамуына себепші болды. Бұл айтыстар құрылымы жағынан шығыстық «нама» жанрына ұқсас келеді. Онда шығыс ақындарына еліктеу, олардың өмір шындығын суреттеу тілін аңғарамыз [5, 9].

Қазақ айтысы жайлы жазылған, жинақталған арнайы еңбектерді сараптау нәтижесінде біз айтысты классификациялау үдерісі әр кезеңде өзгеріп, зерттеу объектісінің жаңаша зерттелуіне байланысты нақтыланып отырғанын байқаймыз. Сол себепті бұл саладағы мамандардың көзқарастары әдістемелік ұстанымдарға орай өзгеріп отырған. Қолда бар дыбыстық-бейне материал, кітап беттеріндегі материалдар, сонымен қатар М.Әуезов атындағы ҚР ҰҒА Әдебиет және өнер институтының, Құрманғазы атындағы ҚҰК жазба қорларындағы саралай келе, зерттеу объектісін жүйелі түрде қарастыра отыра біз айтысты келесі критерийлер бойынша алып қарауды ұсынамыз:

1. орындау түрі бойынша: а) вокалдық (жар-жар айтыс, бәдік айтыс, қайым айтыс, қыз бен жігіт айтысы, акындар айтысы), б) вокалдық-аспаптық (қайым айтыс, қыз бен жігіт айтысы, акындар айтысы, жыршылар-термешілер сайысы), в) аспаптық (тартыс);

2. қарым-қатынас түрі бойынша: а) ауызша, б) жазбаша, в) ауызша-жазбаша;

3. кәсіби деңгейіне қарай : а) фольклорлық (ғұрыптық және тұрмыстық айтыс, түре айтыс), б) халықтық-кәсіптік (сүре айтыс);

4. айтысқа қатысушылар саны бойынша: а) топтық (екі топ), б) «дуэт» (екі

ақын), в) аралас (бір ақын бірнеше ақынға қарсы);

5. жынысы мен қатысушылар сипатына қарай: а) ақындар айтысы (екеуі де ер адам; екеуі де әйел), б) қыз бен жігіт айтысы, в) ақынның жансыз объектімен айтысы, жануарлармен айтыс;

6. мазмұнына қарай: а) белгілі бір тақырып: 1. айтыстар-білгілі бір географиялық нысанды сөзге қатыстыра жарысу (тау, елді мекен, өзен, т.б.), 2. Жұмбақ айтыс, 3. Өтірік өлең, 4. Діни өлең, 5. Белгілі бір айтулы күнге орай ұйымдастырылған айтыс; б) еркін тақырып;

7. авторына қарай: а) өзінің, б) біреуден алған;

8. жанры бойынша: а) айтыс – музыкалық-поэтикалық суырып салушылық б) күй айтыс (тартыс), в) эпикалық жанрлар арасындағы айтыс (мысалы, терме сайысы, жыр сайысы);

9. қатысушылар санына қарай және әуен санына қарай:

9.1. айтысқа қатысушылардың өзі орындайтын болса: а) екі топ – екі әуен, б) екі ақын – екі бөлек әуен, в) екі ақын екі түрлі әуеннен (төрт әуен), г) екі ақын: біреуінде екі әуен, екіншісінде бір әуен, д) екі ақын: әрқайсысында екіден артық әуеннен, е) екі ақын: екеуіне бір әуен ортақ келеді, екіншісі - әрқайсысында түрлі-түрлі;

10. дербестігіне қарай: а) айтыс дербес жанр ретінде, б) айтыс өзге бір жанрдың бөлігі ретінде (мысалы эпос, опера, циклдың);

11. интонациялау түрі бойынша: а) сүйемелдеуі бар музыкалық-поэтикалық (классикалық тип), б) сүйемелдеуі жоқ музыкалық-поэтикалық, в)речитация (музыкасыз) сүйемелдеусіз, г) аралас: музыкалық-поэтикалық сүйемелдеуі бар сүйемелдеусіз речитация.

Жоғарыда келтірілген айтыс жүйелеуін соңғы нұсқа деп айта алмаймыз. Өйткені ғылым бір орнында тұрмайды. Уақыт өте келе ғалымдар қазақтың айтыс өнерін өзгеше қырынан алып, зерттей түсері анық.

REFERENCES

[1] Auezov M.O. Aitys. Thoughts over the years. Almaty, 1961. P. 351-394.

[2] Kunanbayeva A. Conversation System of Kazakh musical epic: study experience // Music epic. Yoshkar-Ola, 1989. P. 102-110.

[3] Elemanova S. Kazakh traditional singing art. Almaty, 2000. P. 46-47.

[4] Temirbekova A. Aitys. The history of Kazakh music. Almaty. P. 109-124.

[5] Zharmuhammeduly M. Aitys history and development. Almaty: Murattas, 2001. -203 p.

[6] Tursunov E.D. The emergence of the fortuntellers, akyns, seri and bard. Astana: IKF Folio, 1999. 198 p.

[7] Karatayev M. // A yn`s songs. Almaty, 1963. P. 7-17 p.

КЛАССИФИКАЦИЯ КАЗАХСКИХ АЙТЫСОВ

Р. Мустафаева

Казахская национальная академия наук им. Т. К. Жургенова, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: айтыс, акын, кайым, классификация, суре, туре, жанр, развитие, жумбак айтыс, бадік, мелодия, сарын, вариант, обрядовые, инструмент, сопровождение.

Аннотация. В статье приведены несколько вариантов научных классификаций музыкально-поэтического жанра – айтыс. Опираясь на эти классификации мы попытались привести свой вариант классификации айтыса, дополняя и объединяя предыдущие. Так как жанр айтыс является музыкально-поэтическим, первыми исследователями жанра были филологи, и только потом музыковеды, поэтому мы объеденили филологическую и музыковедческую классификацию и сделали одну общую. Данную классификацию мы не можем назвать окончательной, с продвижением науки классификация айтыса, тоже возможно подвергнется изменениям.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 170 – 176

BUSINESS IN THE FIELD OF TOURISM

A. E. Zhansagimova, S. A. Yusupov

JSC "Financial academy", Astana, Kazakhstan.
E-mail: Ayagoz.zhansagimova@mail.ru, saltanat-06@mail.ru

Keywords: business, economics, tourism, industry, agents, development, investment, entrepreneurship, risk capacity, the system, the mechanism segment.

Abstract. The authors have disclosed types of entrepreneurship especially in tourism, as an activity associated with an increased risk of playing a leading role in the tourist services market. We list the features of tourism, its specificity, technology, as well as the stages of implementation of the adopted business ideas. In recent years, Kazakhstan has received the dynamic development of entrepreneurship in the tourism sector, which is a proactive, independent, carried out on its behalf, at their own risk, under their own financial responsibility activities of natural and legal persons, aimed at making a profit. The government actively supports entrepreneurs. In this connection, the authors proposed some methods to improve in this sector, which is the key and base anywhere in the world economy.

УДК 338.46

ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ БИЗНЕС

А. Е. Жансагимова, С. А. Юсупова

"Қаржы академиясы" АҚ, Астана, Қазақстан

Түйін сөздер: бизнес, экономика, туризм, өнеркәсіп, агенттер, дамыту, инвестициялық, кәсіпкерлік, тәуекел қуаты, жүйесі, механизмі сегменті.

Аннотация. Мақала авторы туризм саласындағы кәсіпкерліктің ерекшелігін айқындайды және оны тәуекелге толы іс-әрекет ретінде қарастырып, туристік қызмет нарығын дамытуда жетекші рөлге ие екендігін атап өтеді. Сонымен бірге туризмнің ерекшелігі, оның технологиясы және қабылданған кәсіпкерлік идеяның жүзеге асуын айқындап кетеді. Соңғы кездері Қазақстанда жеке және заңды тұлғалар тарапынан табыс табу мақсатына негізделген бастамашыл әрі тәуекелге бел буған тұлғаның өз атынан жүзеге асырылатын туризм саласындағы кәсіпкерлік кең етек жаюда. Республика үкіметі кәсіпкерлерге белсенді түрде қолдау көрсетуде. Осыған орай мақала авторлары әлемдік экономикада өзекті әрі негізгі сала боп табылатын аталмыш туризм қызметін жетілдірудің кейбір әдістерін ұсынды.

Казахстан является перспективной и активно развивающейся страной с точки зрения развития различных направлений бизнеса. Создаются облегченные инструменты регистрации бизнеса, лицензирования, предлагаются варианты льготного налогообложения и прочие благоприятные условия. В стране действует ряд Государственных программ по поддержке предпринимательства: «Дорожная карта бизнеса 2020», «Программа занятости 2020», «Программа посткризисного восстановления».

Раскрытие предпринимательского потенциала малого бизнеса предполагает активную политику государства в области целевых программ поддержки малого предпринимательства в туризме. Отсутствие прямой законодательной базы регулирования малого предпринимательства в туризме, является одним из сдерживающих механизмов не только сегмента малого предпринимательства, но и составляющих сфер рынка туристских услуг.

Предпринимательская деятельность – это система социально-экономических отношений, возникающих в процессе планирования, производства и реализации туристской продукции и услуг. В основе этих отношений лежат процессы и закономерности, имеющие много общего в системе рыночных отношений предприятий различной направленности. Главная цель предпринимательской деятельности – достижение поставленных целей и задач путем использования эффективных экономических рычагов и методов. На рисунке 1 представлены основные виды предпринимательства применяемые в различных секторах экономики [1].

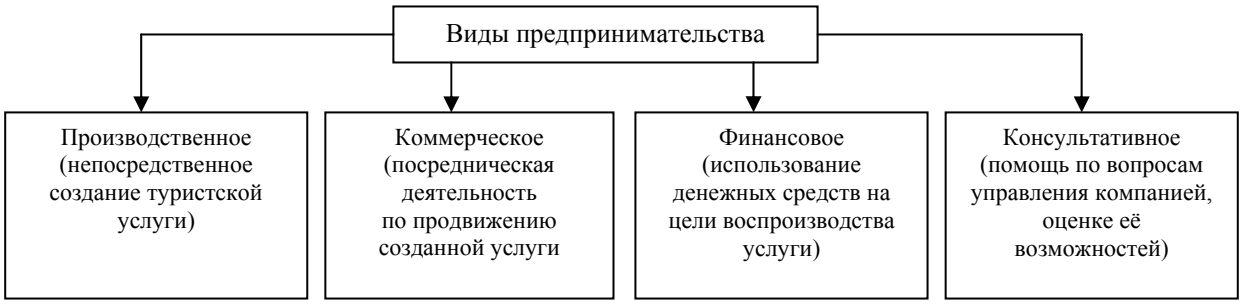

Рисунок 1 – Виды предпринимательства

В связи с особенностями туристских услуг предпринимательская деятельность туристских организаций может быть лишь условно отнесена к определенному виду. Так, деятельность туроператоров в большинстве случаев создает организационную подготовку турпродукта и его частичное производство, и продвижение к потребителю. Поэтому деятельность туроператоров можно условно отнести к производственному предпринимательству.

Туристский бизнес – одна из наиболее высокодоходных и динамично развивающихся отраслей народного хозяйства. Развитие въездного и внутреннего туризма было названо приоритетным направлением государственной политики. Международный туризм в настоящее время является одной из самых динамично развивающихся отраслей мировой экономики. По оценкам Всемирного совета по путешествиям и туризму (World Travel and Tourism Council), туризм в мировой экономике – один из ведущих создателей рабочих мест, так как создает свыше 75 млн рабочих мест во всем мире. Каждый двенадцатый человек работает в сфере туризма. Международный туризм обеспечивает занятость прежде всего молодежи и женщин как в городах, так и в сельской местности. Количество международных туристов в 2012 году впервые превысило психологический рубеж в 1 млрд человек. На долю туризма в мировом ВВП, с учетом мультипликативного эффекта, приходится 9,4 процента [2]. Елеева З. Тенденции развития международного туризма в 2005–2015 // Туризм. № 9.

Туристские организации могут совмещать организационную подготовку, продажу (в том числе и розничную) и исполнение услуг. В этом случае фирма выполняет одновременно несколько видов предпринимательской деятельности [3, с. 91].

Консультационная предпринимательская деятельность широко используется в сфере туризма. Чем сложнее состав и выше качество туристских услуг, тем большее число специалистов-консультантов вовлечено в процесс создания и реализации туристских услуг. Так, клубный отдых (таймшер) использует следующих участников: промоутеров (разработчиков проектов), специалистов по продажам, управляющих курортами, специалистов по обмену места клубного отдыха [4, с. 27].

Предприниматель занимается созданием банка идей. Созданные идеи могут быть частью или полностью отражаться в основном или дополнительном профиле изготовления услуг или посредничества. Создание таких идей – накопительное явление. Они могут иметь текущий и перспективный характер. Предприниматель рассматривает каждую идею и принимает решение – стоит лм приступать к ее реализации.

У каждого предпринимателя есть своя собственная технология, обеспечивающая выбор единственного варианта из имеющихся, по которому он ведёт процесс принятия решения. Но есть и общие этапы выполнения:

1) первая экспертная оценка идеи самим предпринимателем реальности практического воплощения;

2) сбор информации о ситуации на рынке для оценки идеи с практических позиций;

3) проведение предпринимательских расчетов с целью выявления: объектов спроса и предложения на туристском рынке на услуги (товар), предполагаемые к производству;

4) вторая экспертная оценка осуществляется привлеченными специалистами и имеет цель установить совместимость идеи с возможностями предпринимателя;

5) принятие решения предпринимателем продолжить работу над идеей или же ее отбросить и перейти к осмыслению другой предпринимательской идеи [5].

Реализация принятой идеи тоже имеет несколько этапов:

1) бизнес-планирование, сущность которого состоит в детальном изложении с точными расчетами реализации проекта. В бизнес-плане также указываются организационная форма предпринимательства и источники формирования денежных средств, необходимых для начального этапа реализации идеи;

2) привлечение заемных денежных средств и партнеров (участников);

3) государственная регистрация собственной фирмы (предприятия), если она создается впервые;

4) организационно-техническая подготовка фирмы к производству товаров (услуг);

5) управление функционирующей фирмой и партнерскими связями [5].

Если результат реализации предпринимательской идеи достигнут – то её реализация может считаться успешной. Предпринимательский успех изначально связан с идеей самоутверждения или с желанием внести что-то своё в ход событий. В свою очередь, коммерческий успех идёт наряду с предпринимательским успехом, но именно в предпринимательской деятельности не выступает как цель, достижение которой не предполагает дальнейших устремлений и новых задач. Здесь успех предпринимательства налегает на культуру предпринимательства как на систему реальных представлений о ценностях, что гарантирует престижность и приводит к поднятию эффективности производства туристических услуг и доходов.

Итак, развитие предпринимательской деятельности в туризме в настоящее время можно охарактеризовать ростом туристских потоков, образованием множества новых туристских предприятий и появлением инфраструктуры туризма. Политическое и экономическое положение страны сильно влияет на развитие предпринимательства в туризме. Стремительное возрастание массового туризма приводит к инфраструктурным изменениям в регионах, которые принимают туристов. Следовательно, предпринимательская деятельность в туризме вызывает потребности в её глубоком научном изучении, раскрытии закономерностей развития и нахождения её главных тенденций. Особенно нужно акцентировать своё внимание на исследовании инфраструктурного обеспечения предпринимательства в туризме, потому что именно это необходимое условие успешного развития туризма и главный фактор роста туристических потоков.

Турагенты выполняют функции посредников - продавцов туров. Кроме того, они выполняют отдельные виды услуг, например страхование, консульское обслуживание. Это смешанный вид деятельности. Контрагенты – исполнители туристских услуг (гостиницы, рестораны, перевозчики, экскурсионные бюро и др.), которые оказывают услуги потребителям турпродукта, то есть активно участвуют в производстве услуг и на этом основании могут быть отнесены к производительным предпринимателям. Туристские организации могут совмещать организационную подготовку, продажу (в том числе и розничную) и исполнение услуг. В этом случае фирма выполняет одновременно несколько видов предпринимательской деятельности. Консультационная предпринимательская деятельность широко используется в сфере туризма. Чем сложнее состав и выше качество туристских услуг, тем большее число специалистов-консультантов вовлечено в процесс создания и реализации туристских услуг.

На территории Республики Казахстан малым можно считать предприятие, основывающееся на частной, муниципальной, государственной собственности, собственности общественных объединений, доля которых в уставном капитале не превышает 25%, а также на смешанной форме собственности, осуществляющее деятельность, не запрещенную законодательством и отвечающее целям, предусмотренным уставами таких предприятий.

К субъектам малого предпринимательства относятся:

– индивидуальные предприниматели со среднегодовой численностью работников не более 50 человек;

– юридические лица со среднегодовой численностью работников не более 50 человек и среднегодовой стоимостью активов за год не свыше 60 000-кратного МРП.

Данные характеристики остро проявляются в условиях становления и развития новых рынков. Рынок туристских услуг является развивающейся отраслью. По оценкам специалистов, сфера туризма, в настоящий момент, является активно развивающейся отраслью, которая имеет большое значение для развития экономики в целом. Так в 2013 году доля туризма в ВВП РК составила 2,5%, с учетом мультипликативного эффекта, – 6,3%. По предварительным итогам 2014 года этот показатель составил 3%.

Особенности деятельности субъектов малого предпринимательства складываются из характеристик представленных на рисунке 2.

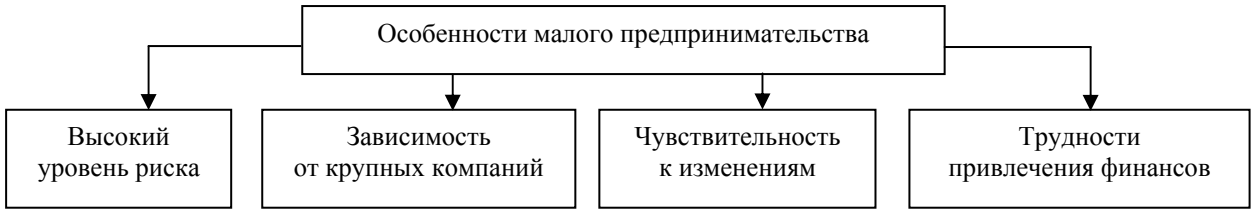

Рисунок 2 – Особенности деятельности субъектов малого бизнеса

Сектор малого предпринимательства на рынке туристских услуг представлен в виде деятельности турагентств и малых гостиничных предприятий. Существенной характеристикой этих видов деятельности является приемлемая, для малого бизнеса, капиталоемкость и среднесписочный состав сотрудников.

Особенности в деятельности субъектов малого предпринимательства определяются как внутренними, так и внешними причинами, условиями функционирования малых предприятий. Практика деятельности малых фирм свидетельствует о том, что наличия одного предпринимательского опыта и хватки недостаточно [6]. Специфика функционирования рынка туризма определяется:

– постоянным ростом новых форм взаимодействия потребительского спроса и предложения;

– ростом новых типов предпринимательских структур организации бизнеса [7].

Это обуславливает возникновение определенных требований к субъектам, осуществляющим малую предпринимательскую деятельность. Среди таковых можно выделить:

– знание основ государственного регулирования малого предпринимательства в туризме;

– знание специфики функционирования рынка туристских услуг;

– наличие навыков принятия управленческих решений;

– наличие знаний в области управления специфическими структурами бизнеса.

Малые предприятия в сфере туризма обычно создаются в виде индивидуального, семейного и совместного бизнеса. Наиболее распространенной организационно-правовой формой ведения бизнеса является товарищество с ограниченной ответственностью. В целом субъектами предпринимательской деятельности на рынке могут выступать следующие участники:

– физические лица;

– некоммерческие организации;

– коммерческие организации (ИП, ТОО, АО).

Под туристским предприятием понимается самостоятельный хозяйствующий субъект с правами юридического лица, осуществляющий формирование, продвижение и (или) реализацию услуг туристам, а также другие виды вспомогательной хозяйственной деятельности, не запрещенные законодательством и предусмотренные его уставом.

По мнению специалистов, современное состояния туризма в Казахстане показывает, что в последние годы эта сфера развивается стабильно и динамично. Отмечается ежегодный рост внутреннего туристского потока. Быстро растущий спрос на туристские услуги внутри страны вызвал бум строительства малых гостиниц, в основном, в курортных регионах, а также увеличение числа гостиниц международных гостиничных цепей в столице РК г. Астане, в связи с проведением «EXPO-2017».

В ходе исследования нами были выделены 4 основные причины привлекательности туристского бизнеса для предпринимателей, которые представлены на рисунке 3.

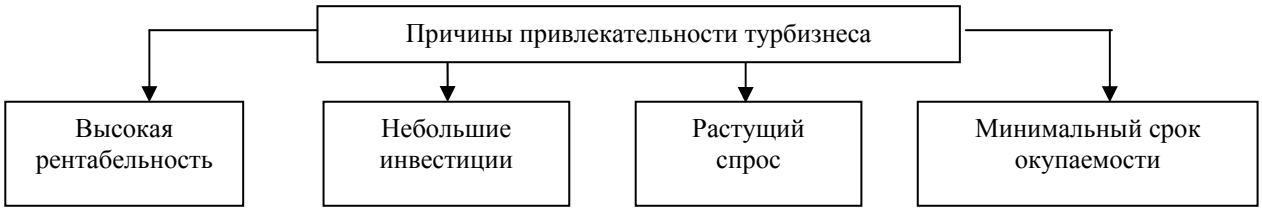

Рисунок 3 – Основные причины привлекательности туристского бизнеса для предпринимателей

Стоит отметить, что туристские агентства могут иметь разнообразные формы:

– чисто туристские агентства по продаже туров, сформированных туроператорами, на условиях комиссионного вознаграждения;

– транспортно-туристские агентства по организации транстуров.

С точки зрения специфики деятельности, турагентства могут быть:

– многопрофильными, осуществляющими комплексное обслуживание любых клиентов, включая отпускников, командированных;

– специализированными, наиболее распространенными из которых, являются коммерческие турагентства, организующие деловые поездки для крупных компаний, включая конгрессное обслуживание, а также специализирующиеся в организации отдыха.

Главной рыночной задачей как турагента, так и туроператора остается обеспечение устойчивого положения на туристском рынке и получение прибыли. Специфика функционирования рынка турагентств связана со спецификой малого предпринимательства. По оценкам специалистов этот рынок характеризуется отсутствием барьеров входа. Но в тоже время, он является наиболее рисковым, среди других сегментов туристского рынка. Уровень риска сопряжен с высокой вероятностью наступления кассового разрыва между оттоком и притоком средств.

В этом смысле, малое предпринимательство, как деятельность, связанная с риском, играет ведущую роль в развитие рынка турагентстких услуг. Турагент действует как розничный продавец, и его прибыль получается из комиссионных за продажу чужого туристского продукта либо из разницы между ценой покупки и ценой продажи туристского продукта.

Увеличение туристских фирм имеет положительную тенденцию до 2014 года, спад в 2015 году произошел из за роста доллара, соответственно, увеличилась цена турпутевок. После отмены лицензирования увеличилось число мошенничества в сфере туризма. Происходит открытие и закрытие фирм однодневок, возбуждены уголовные дела. Для урегулирования ситуации Казахстанской туристской ассоциацией создан Единый реестр турагентов РК (ЕРТРК) в который на данных момент вошло 572 турагентства. Кроме этого лицензирование туроператорской деятельности и ведение государственного реестра туроператоров и турагентов передано в регионы. Областные акиматы будут заниматься лицензированием и ведением реестра, порядок получения лицензий будет в такой же форме, как и ранее в Комитете индустрии туризма.

В связи с тем, что многие страховые компании отказываются страховать туристскую деятельность, они предлагают учитывать несколько моментов, связанных с улучшением ситуации на страховом рынке, таких как: увеличение суммы страхования; страхование каждого тура, страхование рисков (цунами, забастовка, отели, невыезд).

Данные меры принятые Правительством РК направлены на урегулирование незаконной предпринимательской деятельности. Руководители туристских компаний в случае нарушения или невыполнения условий договора с клиентом будут строго наказываться выплатой штрафов, а факты мошенничества будут рассматриваться в судебном порядке.

Труд в управлении туризмом специфичен и существенно отличается от деятельности работников других отраслей.

Первая особенность туризма заключается в большой глубине его проникновения и сложности взаимосвязей между его составными элементами. Большая часть туристских предприятий – небольших размеров. Крупные туристские предприятия создаются лишь в густонаселенных районах. В туриндустрии много турпредприятий и организаций, которые так или иначе должны вписываться в единую региональную систему управления, где преследуется цель обеспечения длительной дееспособности и конкурентоспособности на рынке.

Вторую особенность туризма как объекта управления можно представить в виде неясных и трудно измеримых целей. Из-за того, что турорганизация не имеет измеримых целей, нельзя объективно оценить ее производительность и успех. Речь идет о вероятностном характере процессов, происходящих в туриндустрии. Это значит, что очень сложно точно спрогнозировать все явления и процессы, происходящие в туризме (изменилась политическая обстановка, резко ухудшились климатические условия и т.п.).

Следующая особенность туризма заключается в сильном влиянии со стороны заинтересованной клиентуры. Каждое турпредприятие осуществляет свою деятельность в окружении различных заинтересованных лиц и клиентов. Турорганизации работают с большим количеством заинтересованных лиц, которые оказывают сильное влияние на организацию. Кроме того, внутри отдельных заинтересованных групп имеются свои интересы. Турорганизации не могут ожидать от своих участников того, что они все будут вести себя одинаково, поскольку существуют определенного рода противоречия между владельцами гостиниц, местными жителями и приезжими туристами.

Турорганизация может быстрее уравновешивать интересы между различными, задействованными в процессе обслуживания группами, если в своей деятельности она руководствуется общепринятыми нормами, приоритетами и представлениями о ценностях и имеет перед собой широкомасштабные цели по дальнейшему развитию региона.

Важнейшей особенностью туризма как объекта управления является специфика туристского продукта, его неотделимость от источника формирования. Туруслуга неотделима от источника создания. По этой причине в менеджменте туризма неизмеримо больше внимания должно уделяться управлению персоналом и регулированию межличностных отношений. Это, прежде всего, относится к работе турпредприятий, услуги которых предоставляются при непосредственном контакте с людьми.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Морозов М.А. Экономика и предпринимательство в социально-культурном сервисе и туризме. – М.: Академия, 2009. – 340 с.

[2] Ревинский И.А., Романова Л.С. Поведение фирмы на рынке услуг. Туризм и путешествия: учеб. пособие. – Новосибирск, 2012. – 304 с.

[3] Волошин Н.И. Правовое регулирование в туризме: Учебник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Советский спорт, 2004. – 408 с.

[4] Гомилевская Г.А. Организация предпринимательской деятельности в туризме и гостиничном хозяйстве: Учебное пособие к дисциплине «Организация предпринимательской деятельности в туризме и гостиничном хозяйстве». – Киев: Первый луч, 2008. – 146 с.

[5] Сущность и содержание предпринимательской деятельности // Предпринимательская идея и ее обоснование. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http://coolreferat.com/Предпринимательская_идея_и_ее_обоснование

[6] Папирян Г.А. Экономика туризма. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Новое Знание, 2011. – 546 с.

[7] Актымбаева Б.И. Основы предпринимательской деятельности в туризме: Учебное пособие. – 2012.

REFERENCES

[1] Morozov M.A. Jekonomika i predprinimatel'stvo v social'no-kul'turnom servise i turizme. M.: Akademija, 2009. 340 p.

[2] Revinskij I.A., Romanova L.S. Povedenie firmy na rynke uslug. Turizm i puteshestvija: ucheb. posobie. Novosibirsk, 2012. 304 p.

[3] Voloshin N.I. Pravovoe regulirovanie v turizme: Uchebnik. 2-e izd., ispr. i dop. M.: Sovetskij sport, 2004. 408 p.

[4] Gomilevskaja G.A. Organizacija predprinimatel'skoj dejatel'nosti v turizme i gostinichnom hozjajstve: Uchebnoe posobie k discipline «Organizacija predprinimatel'skoj dejatel'nosti v turizme i gostinichnom hozjajstve». Kiev: Pervyj luch, 2008. 146 p.

[5] Sushhnost' i soderzhanie predprinimatel'skoj dejatel'nosti // Predprinimatel'skaja ideja i ee obosnovanie. – [Jelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa:http://coolreferat.com/Predprinimatel'skaja_ideja_i_ee_obosnovanie

[6] Papirjan G.A. Jekonomika turizma. 2-e izd., pererab. i dop. M.: Novoe Znanie, 2011. 546 p.

[7] Aktymbaeva B.I. Osnovy predprinimatel'skoj dejatel'nosti v turizme: Uchebnoe posobie. 2012.

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В СФЕРЕ ТУРИЗМА

А. Е. Жансагимова, С. А. Юсупова

АО "Финансовая академия", Астана, Казахстан

Ключевые слова: бизнес, экономика, туризм, индустрия, агент, развитие, инвестиции, предпринимательство, риск, потенциал, система, механизм, сегмент.

Аннотация. В статье авторы раскрыли виды особенности предпринимательство в туризме, как деятельности, связанной с повышенным риском, играющую ведущую роль в развитие рынка туристских услуг. Перечислили особенности туризма, его специфику, технологии, а так же этапы реализации принятой предпринимательской идеи. В последние годы в Казахстане получило динамичное развитие предпринимательство в туристской сфере, которое представляет собой инициативную, самостоятельную, осуществляемую от своего имени, на свой риск, под свою имущественную ответственность деятельность физических и юридических лиц, направленную на получение прибыли. Правительство республики активно поддерживает предпринимателей. В связи с чем, авторы статьи предложили некоторые методы совершенствования в данной отрасли, которая является ключевой и базовой в любой экономике мира.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 176 – 183

DEVELOPMENT PROSPECTS LEASING ACTIVITY IN KAZAKHSTAN

E. B. Tlessova, B. K. Issayeva

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
E-mail: t.ilvira@mail.ru, b.isayeva_78@mail.ru

Keywords: leasing, investment, economic growth, the lessee, industry, agriculture, business, government.

Abstract. In the post-crisis conditions, when bank loans is difficult, and to attract long-term investment – a serious problem for domestic companies, leasing (financial lease) – is the most effective development of business technology. It gives the possibility of expanding production base, the introduction of advanced technologies in production, increase in fixed assets of the enterprise, the acquisition of modern equipment.

The paper deals with the concept of leasing, the analysis of the main parameters of the market of leasing and perspectives of development of leasing in the Republic of Kazakhstan as an important and effective mechanism for development of investment activity. Of course, the development of leasing as a special form of lease relations in Kazakhstan occurs in low investment activity.

Despite this, there are certain prerequisites for solving this problem. The analysis revealed that the leasing market in Kazakhstan has shown a significant increase, but there is still a lot of prospects for the further development and expansion of areas of activity. The structure of the market by leasing subjects continue to maintain the bulk of the sector, financed by the state leasing company. This primarily agricultural equipment and livestock, engineering and metallurgical equipment and medical equipment.

The article presents a mechanism used by the regional authorities to attract investment through leasing, which will be most effective for the development of the real sector of the economy.

УДК 339. 187. 62

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЛИЗИНГТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Тлесова Э.Б., Исаева Б.К.

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Тірек сөздер: лизинг, инвестиция, экономикалық өсу, лизинг алушылар, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, бизнес, мемлекет.

Аннотация. Дағдарыстан кейінгі жағдайында банктен несие алу қиынға соқтыртады және ұзақ мерзімді инвестицияларды тарту – отандық компаниялар үшін маңызды проблема болып табылғандықтан, лизинг (қаржылық жалдау) – бизнесті дамытудың барынша тиімді технологияларының бірі болып табылады. Ол кәсіпорынның өндірістік базасын кеңейтуге, өндіріске озық технологияларды енгізуді, кәсіпорынның негізгі капиталын арттыруға, қазіргі заманғы жабдықтарды сатып алуға мүмкіндік береді.

Мақалада инвестициялық қызметті дамытудың мағызды және тиміді механизмі ретіндегі лизингтің түсінігі және Қазақстан Республикасындализинг нарығының негізгі параметрлері бойынша талдау жүргізіліп, болашақта лизингтің даму перспективалары қарастырылған. Әрине, Қазақстанда жалға алудың ерекше нұсқасы ретінде лизингті игеру төмен инвестициялық белсенділік жағдайында жүзеге асып отырғаны туралы атап кеткен жөн. Алайда, осыған қарамастан, бұл мәселені шешуге арналған нақты алғышарттар бар екені туралы осы мақалада көрсетілген.

Жұмыста Қазақстанның лизинг нарығының негізгі параметрлерін талдау барысында, лизинг нарығының айтарлықтай өсімін көруге болады, алайда бұл қызмет түрін алдағы уақытта кеңейту және дамыту үшін көптеген жұмыстар атқару қажеттілігін көрсетті. Лизинг нысаны бойынша нарық құрылымында негізгі үлесті мемлекеттік лизингтік компаниялармен қаржыландырылатын секторлар сақтап отыр. Бірінші кезекте бұл ауыл шаруашылық техникасы мен малдары, машина жасау және металлургиялық жабдықтар, медициналық техника

Сондай-ақ, мақалада экономиканың нақты секторын дамыту үшін ең тиімді болатын лизинг арқылы инвестицияларды тарту аймақтық билік органдары пайдалануға болатын механизмдерін ұсынылады.

Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан-2030» стратегиясында басты басымдықтардың бірі ретінде, ішкі жинактар мен шетелдік инвестициялардың жоғарғы деңгейімен сипатталатын ашық нарықтық экономикаға негізделген экономикалық өсу анықталған [1]. Осыған байланысты, бәсекеге қабілетті өндірістерді жасау, техникамен қайта жарақтандыру, ұлттық экономиканы қайта құру мен жаңғырту арқылы әлемдік деңгейде республика позициясын нығайту маңызды болып табылады.

Бұл міндеттерді шешу мақсатында республиканың экономикасына инвестицияларды кең масштабты тарту бойынша инвестициялық стратегиялар мен механизмдерді жетілдіру қажет. Қазақстандағы тек сандық жағынан ғана емес, сонымен қатар сапалық жағынан түрлендірілген инвестициялық үрдістегі, инвестициялаудағы тиімді бағыттар мен қаржылық қызмет көрсетуді іздеп табу, ел экономикасының тұрақты дамуының негізгі міндеті болып табылады [2].

Бұл жағдайда инвестициялық қызметті дамытудағы маңызды әрі тиімді механизм, халықаралық экономикада соңғы жылдары маңыздылығы мен танымдылығы айтарлықтай өскен лизинг болып табылады. Қазақстанда жалға алудың ерекше нұсқасы ретінде лизингті игеру, төмен инвестициялық белсенділік жағдайында жүзеге асып отыр [3]. Осыған қарамастан, бұл мәселені шешуге арналған нақты алғышарттар бар. Бұл үшін, банктік несиеге жүгіну қиындықтар туғызған жағдайда, әсіресе, шағын бизнес үшін, негізгі құралдарды жаңартудың дәстүрлі механизмінен, қаржыландырудың басқа да көздерін іздеп табуды белсенді түрде жүргізу қажет [4].

Лизинг алушылардың әлемдік құрылымын талдау нарықтағы бұл субъектілердің арасынан кіші және орта фирмалардың басымды болып отырғанын көрсетеді. Мысалы, Жапонияда лизингтік келісім шарттардың ең көп мөлшері, капиталы 100 млн. иен. болатын фирмалардың үлесіне тиесілі болып отыр [5]. Лизинг әдетте инвестицияларды қаржыландырудағы шағын және орта кәсіпорындар үшін жалғыз балама болып табылады. Операция масштабының басты көрсеткіші, лизингке берілген құралдарға салынған жаңа инвестициялардың көлемімен және оның баланстық құны болып

табылады. Бұл ретте, лизингтік қызметті тарату бойынша көшбасшы ретінде АҚШ, екінші орында Жапония болып табылады. Олардан кейін Германия, Ұлыбритания, Австралия, Франция келе жатыр. Дамушы елдерде соңғы жылдары инвестициялық нарықта лизингтік қызмет айтарлықтай сілкініс жасады. Бұл ең алдымен Үндістанға, Индонезия, Малайзия, Оңтүстік Корея, Қытай елдеріне қатысты [6].

ҚР лизингті дамытудың өзектілігі, лизингтік нарықты қалыптастырумен бірге, ең алдымен, жабдықтау паркінің қолайсыз жағдайына негізделеді: моральді тозған жабдықтардың үлес салмағының едәуір болуы, оларды пайдалану тиімділігінің төмендігі, қосымша бөлшектермен қамтамасыз етілмеуі және т.б. Компанияның негізгі құралдарын инвестициялау аясында, бұл мәселелерді шешудің бір нұсқасы, сыртқы саудалық, несиелік және инвестициялық операциялардың барлық элементтерін біріктіретін лизинг болуы мүмкін [7].

Кәсіпкерлік қызметтің түрі ретінде лизинг Қазақстанда салыстырмалы түрде жақын арада белсенді дами бастағанымен, бірақ оның тамыры ерте уақытта түрлі нұсқада кездесіп отырды. Солай бола тұра, ол тез арада айтарлықтай кең танымдылыққа ие болды. Қазақстандық инвестициялық нарық облысының мамандары жақын арада лизингтік келісім шарттар көлемінің айтарлықтай өсетінін болжап отыр [8]. Оны белсенді түрде енгізумен, лизинг өзіне тиесілі мүмкіндіктер арқылы тек өндірістегі техникалық қайта жарақтандыруды ғана емес, сонымен қатар, қазақстандық экономиканының құрылымдық қайта құруының қуатты импульсі бола алады.

Қазіргі таңда, лизинг нарығы қазақстандық өнеркәсіп пен бизнестің дамуындағы ең белгілі және қол жетімді құралдардың бірі болып табылады. 2014 жылдың қорытындысы бойынша, Қазақстандағы лизинг нарығы айтарлықтай өскен, бірақ әлде де осы сала қызметінің одан әрі қарай кеңейіп, дамуы үшін көптеген перспективалар қалып отыр [9].

Лизинг нысаны бойынша нарық құрылымында негізгі үлесті мемлекеттік лизингтік компаниялармен қаржыландырылатын секторлар сақтап отыр. Бірінші кезекте бұл ауыл шаруашылық техникасы мен малдары, машина жасау және металлургиялық жабдықтар, медициналық техника [10].

Негізгі капиталға инвестициялау құрылымында лизингтің үлесі дамыған елдерде 20–30% құрайды, өтпелі экономикалы елдерде шамамен 10-20% құрайды. Қазақстан Республикасында лизингтік қызметтің дамуы келесі көрсеткіштермен сипатталады (1-кесте).

1-кесте – Қазақстан Республикасындағы лизинг нарығының негізгі параметрлері

Көрсеткіштер	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	Өзгерісі 2014/2013 жж.	
				млн тенге	%
Ағымдағы лизингтік қоржын көлемі, млн тенге	167 009	187 416	215 699	28 283	115,1
Өсу қарқыны, %	117,5	112,2	115,1	–	2,9
Жыл бойындағы жаңа бизнес көлемі, млн тенге	64 540	71 781	84 996	13 215	118,4
Өсу қарқыны, %	136,6	111,2	118,4	–	7,2
Жыл бойындағы лизингтік келісім шарттардың саны, бірлік	2326	2624	3372	748	
Өсу қарқыны, %	145,9	112,8	128,5	–	15,7
Алынған лизингтік төлемдер көлемі, млн тенге	37 778	34 527	40 757	6230	18
Өсу қарқыны, %	0,1	-8,6	18	26,6	-209,3
Қаржыландырылған құралдар, млн тенге	45 554	62 792	88 504	25 712	40,9
Өсу қарқыны, %	4,9	37,8	40,9	3,1	8,2
ЖІӨ, млрд тенге	27 572	30 347	34 140	3793	12,5
Ескерту. ҚР ҰЭМ статистика бойынша комитетінің көрсеткіштері бойынша.					

Лизингтік компаниялардың ағымдық қоржынының көлемі 2014 жылы алдыңғы жылмен салыстырғанда 15,1% өскен. Жалпы ағымдық қоржын көлемінің көрсеткіші 215,7 млрд тенгені құрады, салыстыру үшін бұл көрсеткіштің мәні өткен жылы 187,4 млрд тенгені құраған. Лизингтік компаниялардағы жаңа бизнес көлемі 2014 жылы 18,4% жоғарылап және 85 млрд тенгеге қол жеткізді. Көрсеткіштің өсуін өнеркәсіп саласындағы ірі келісім шарттар есебінен, бөлек мемлекеттік лизинг

берушілер қамтамасыз етті. Мемлекеттік компаниялар лизингтік қаржыландыру арқылы бизнес және әлеуметтік салаға қолдау көрсету бағдарламасының аясында жұмыс істей отырып, оның құрылымы мен динамикасын анықтап – бұл қазақстандық лизинг үшін, қазірдің өзінде қалыпты жағдайға айналып, нарықта негізгі рөлді ойнауды жалғастыруда [11]. Жеке лизинг берушілер бизнестің айтарлықтай төмен мөлшерін иемденуде, ал соңғы жылдары өсудің тұрақсыз динамикасын жиірек көрсетіп немесе жаңа келісім шарттар көлемінің төмендегенін бейнелейді.

Лизингтік компаниялардың жаңа келісім шарттарының мөлшері 2014 жылы 3300 бірліктен асты. Нарықта белсенді ойыншылардың бір қатары орын алуда және осындай көптеген келісім шарттарды компанияның бизнес көлемінің күші мен клиенттер аудиториясының ерекшелігімен «ҚазАгроФинанс» қамтамасыз етіп отыр [12].

Ағымдық қоржын көрсеткіштер динамикасына сәйкес, «ҚазАгроФинанс» АҚ лизингтік қызмет көрсету нарығында көшбасшы позициясын ұстап тұр, солай бола тұра, ағымдық қоржын үлесі ұдайы өсу серпінінің тенденциясын иемденуде. Осылайша, 2014 жылы «ҚазАгроФинанс» АҚ үлесі 73,6% құрады, бұл 2013 жылмен салыстырғанда 8,8% өскен (2-кесте).

2-кесте – Ағымдағы қоржын бойынша лизингтік компаниялардың рейтингі

№	Компаниялар	2012 ж.		2013 ж.		2014 ж.		Үлес өзгерісі, %	
		млн тенге	үлесі, %	млн тенге	үлесі, %	млн тенге	үлесі, %	2013/2012 жж.	2014/2013 жж.
1	"КазАгроФинанс"	96 150	57,5	121 536	64,8	158 679	73,6	7,3	8,8
2	"БРК-Лизинг"	32 530	19,5	29 891	16,0	27 956	13,0	-3,5	-3
3	"КазМедТех"	1632	1,0	3087	1,6	5251	2,4	0,6	0,8
4	«Сбербанк Лизинг Казахстан»	1158	0,7	3404	1,9	3958	1,8	1,2	-0,1
5	"СК Лизинг"	1623	1,0	1816	1,0	2628	1,2	-	0,2
6	"Лизинг Групп"	2084	1,2	1557	0,8	952	0,4	-0,4	-0,4
7	"Райффайзен Лизинг Казахстан"	8660	5,2	7159	3,8	5 323	2,5	-1,4	-1,3
8	"Астана-финанс"	23 283	13,9	18 966	10,1	10 951	5,1	-3,8	-5
	Барлығы	167 120	100	187 416	100	215 698	100	–	–
Ескерту. ҚР ҰЭМ статистика бойынша комитетінің көрсеткіштері бойынша.									

«ҚазАгроФинанс» АҚ көшбасшылық позициясын нығайтуына бірнеше факторлардың кешенді әсер етуі ықпал тигізді:

– азық-түлік жиынының кеңеюі («Урожай 2014», «Экспресс-лизинг», «Мастер-лизинг» бағдарламаларын енгізу);

– құжаттар жиынының қысқаруына бағытталған бизнес-үрдістердің оңтайлылығы;

– қаржыландырудың тиімді талаптарын ұсыну;

– мемлекет тарапынан қолдау көрсету (лизинг бойынша сыйақылардың пайыздық мөлшерлемелерін субсидиялау);

– ауыл шаруашылығын жеңілдетілген мөлшерлемемен несиелеу;

– қарызгерлерге қаржылық сауықтандыру бойынша іс шаралар жүргізу және басқалар [13].

Лизинг алушылар үшін компания ұсыныстарының тартымдылығын, ауыл шаруашылығына қолдау көрсетудегі мемлекеттік бағдарламалармен қамтамасыз етіледі.

2014–2020 жылдарға арналған АӨК дамыту бағдарламасы аясында, 2014 жылдан бастап ауыл шаруашылық өндірушілерге мемлекеттік қолдау көрсетудің жаңа бағыты, агрокәсіпорындарды қаржылық сауықтандыру болып табылады [14].

Бұл ауыл шаруашылық техникалары мен арнайы техникаларды лизингтеу үшін, «ҚазАгроФинанс» АҚ жасалған келісім шарттар бойынша сыйақы мөлшерінің бір бөлігін субсидиялау арқылы жүзеге асады. Мемлекет арқылы қаржыландырудың жалпы мөлшерлемесінен 7% қаржыландырылады. Әрбір жыл сайын лизингке беру үшін «ҚазАгроФинанс» АҚ ауыл шаруашылық техникалары мен жабдықтарды сатып алу мөлшерінің жоғарылау тенденциясы байқалады.

Бұл көрсеткіш ауыл шаруашылық техникалары, арнайы техникаларда, қайта өңдеу жабдықтарында сонымен қатар, ірі қара малды лизингтеудегі қаржыландыруда байқалады.

Лизингтік келісім шарттар серпінінің өсуіне сыйақылардың төмен пайыздық мөлшерлемелері, құжаттандыру талаптарының ықшамдылығы, сонымен қатар, лизинг нысанын субсидиялау ықпалын тигізуде.

Одан бөлек, төлем қабілеттіліктері мен міндеттемелерінде қиыншылықтары бар қарызгерлер үшін, қаржылық сауықтандыру бағдарламалар бар [15].

Қазақстанның темір жол көлігі саласында техникалар мен жылжымалы құрамның айтарлықтай тозуы (60% астам) мәселесі бар. Қолда бар вагондардың саны жүк тасымалдаудағы барлық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін жеткіліксіз, сонымен қатар, вагондардың қызмет ету мерзімінің келуі мен техникалық жағдайының істен шығу шапшаңдығы жаңартуға қарағанда озып тұр. Сараптамашылардың бағалауы бойынша, қолда бар жолаушылар вагоны паркінің жұмыс қабілеттілігін ұстап тұру үшін, толықтай тозу себебі бойынша қатардан шығып қалып жатқан вагондардың, жыл сайын шамамен үш мыңдайын ауыстырып отыру қажет.

Kazlogystics Қазақстан көліктері Кеңесінің көрсеткіштері бойынша, Қазақстанның лизингтік компаниялары активінің құрылымында теміржол көлігі үлесінің барлығы 9%, бұл уақыт пен экономиканың даму деңгейінің талаптарына сәйкес емес.

Бұл жерде, темір жол, су және әуе көліктері облысындағы инвестициялық жобаларды лизингтік қаржыландыруды жүзеге асыру, еліміздің көліктік әлеуетін дамытудағы әдістердің бірі болып табылатынын айта кету керек.

Лизингтік нарықтың ірі сегменттерінің бірі жүк автокөлігі болып қалады [16].

Жаңа келісім шарттар құрылымында (ауыл шаруашылығының есебін ескермегенде) бұл салаға он алты пайыздан келіп тұр. Сегмент сонымен қатар ең бәсекелілердің қатарында тұр: жүк автокөлігі саласында жасалған келісім шарттар, мемлекеттің қатысуындағы компаниялардан бөлек, зерттеуге қатысушылардың барлығында болған. Бірақ, осылай бола тұра жасалған келісім шарттар көлемі 6% ғана жоғарылаған. Салыстырмалы түрде автожолдардың жоғары тығыздылығы және теміржол тасымалындағы мәселелер көлік саласының дамуына ықпалын тигізуде.

Қазақстанда әзірге көп айтылғанымен, бірақ қолда бар транзиттік әлеуетті толықтай пайдаланбайды – бұл сегменттің өсуі үшін нақты тосқауыл жасап отыр. Бірақ инфрақұрылым мәселелері және отандық тасымалдаушылардың төмен бәсеке қабілеттілігі бұл саланың дамуын тежеп отыр. Ал жеңіл автокөлік сегменті 2014 жылы абсолютті көрсеткіштерде 35% жоғарылаған. Бұл сегментте жұмыс істейтін компаниялар, қазақстандық автомобиль нарығының жылдам өсуінің есебінен өз пайдаларын алып отыр. Расында, бұл жерде, автомобиль бағасының өсуіне алып келетін, ұлттық валютаның девальвацияға ұшырағаны жағымсыз әсерін тигізуі мүмкін. Дегенмен, сегмент өте келешекті болып қала береді. 2014 жылы машина жабдықтарын жасау сегментінің үлесі айтарлықтай төмендеді.

Сегменттегі құрылыс және жол-құрылыс техникаларының өсу перспективасын айта кетуге болады. Expo-2017 өткізу үшін ірі құрылыс объектілерін салудан, Қытайдан Еуропаға салынған көліктік дәліздің жалғасынан, республикалық және жергілікті маңыздылығы бар автожолдарды салуда мемлекеттік қаржыландырудың жалғасы арқылы бұл саланың өсуі күтілуде.

«КазМедТех» компаниясында медициналық техникалар лизингі нарығының жандануы көрініп тұр, бұл бюджеттік инвестициялар мен денсаулық сақтауға мемлекеттік қолдау көрсетумен байланысты.

Осылай бола тұра, сегмент іс жүзінде басқа лизингтік компаниялармен игерілмей тұр. «КазМедТех» болашақтағы үш жылда қайталама лизингті дамытуды жоспарлауда, сонымен қатар, денсаулық сақтаудағы жеке ұйымдар үшін медициналық жабдықтарды сатып алуда қаржылық лизингті шығаруды дайындауда.

Сонымен бірге, экономиканың нақты секторын ынталандыратын елдегі ішінара іскерлік белсенділіктің қалпына келуі мемлекеттік бағдарламалар қатарының жанында, сонымен қатар, көптеген коммерциялық лизингтік компаниялардың жаңа келісім шарт көлемінің өсуін шарттастыратын негізгі фактор – «төмен база әсері» болып табылады. 2014 жыл лизинг нарығының жандануын сипаттайды.

Экономика жандануда, онымен бірге, компаниялардың бизнесті кеңейтуі, қажетті техникалар мен жабдықтарды сатып алу да орынды. Мысалы, «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» халықаралық транзиттік дәлізді салу, жолға арналған арнайы техникаға қызығушылықты өзімен бірге ала келді.

Лизинг бойынша Қазақстандағы жағдай, бұл нарықтың енді пайда болу кезеңінде отырған, Орта Азияның басқа елдерімен салыстырғанда, айтарлықтай жақсы. Коммерциялық лизингтік компаниялардың ауыл шаруашылығына деген қызығушылығының өскенін айта кету керек. Ауыл шаруашылығына салынған 80 млн доллардың шамамен 53% сол компаниялардың үлесіне тиесілі. Коммерциялық лизингтік компаниялар да көлік және құрылыс саласында жұмыс істеуді артық санайды, сәйкесінше барлық лизинг нарығының 18% және 11% осы сала үлесіне тиіп отыр [17].

Уақытша тартымсыз болып отырған құрылыс және ауыл шаруашылық аясында, лизингтік нарықтың фавориті, ертеректе ешқашан қаржылық сектормен араласпаған «көлік және байланыс» саласы болып отыр. Аймақтық бөліктегі нарықтағы ірі үлесті Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстары 22,9 және 20,3% үлесімен иемденіп отыр, сәйкесінше бұл жерде негізінен Қазақстанның агроөнеркәсіп кешеніне, сонымен қатар, елдің қаржылық орталығы – Алматыға шоғырланған.

Лизингтік компаниялардың өздерінің мәліметері бойынша, отандық нарықта ірі аймақтардың бірінде клиентпен жасалған келісім шарт, еліміздің басқа облыстарында лизинг нысаны ретінде жиі қолданылады. Жалпы мұндай «қателікті» 15% бағалап, осы факторды аймақтық бөліктерде жасалған келісім шарттардың серпінін бағалауда ескеру қажет [18].

Қазіргі таңда лизингтің дамуы банктер мен кішкене компанияларда ғана мүмкін екенін айта кету керек. Машиналар, тұрмыстық техника секілді жалпы тұтыныстағы тауарлар лизингі. Бұл тұрғындар үшін өте ыңғайлы және Үкіметке осы механизмді заңнамалық актілерде ойластырған дұрыс болар еді.

Лизинг нарығын сипаттай келе, статистикамен келісе отырып, ауыл шаруашылығы техникаларының лизингі басым болуын айта кетуге болады, мұндай әсер, ауыл шаруашылық өндірушілерін несиелендіретін мемлекеттік корпорациялардың қатысатындығымен қалыптасады.

Жеке лизингтік компанияларға келетін болсақ, олардың клиенттері, мысалы шағын тамақ және өңдеуші өнеркәсіп кәсіпорындары үшін көлік немесе жабдықтарды лизингтік схеманың көмегімен сатып алатын шағын және орта бизнес өкілдері болып қалады [19].

Өз кезегінде, лизингтік компаниялар үшін мүмкін болатын түрлі тәуекелдерді минимизациялау маңызды орынды алады. Лизингтік қызметке қатысы бойынша, тәуекелділіктің бұл түрінің өз ерекшеліктері бар, себебі лизингтік келісім шартта меншік иесі мен мүлікті пайдаланушы бөліп қарастырылған.

Лизингтік қызметтің айрықша тәуекелдеріне жобалық тәуекелдерді, сонымен қатар, лизинг нысанымен байланысты қаржылық тәуекелдерді және лизингтік төлемдерді төлемеу тәуекелін жатқызуға болады.

Лизингтік қызметпен байланысты «ҚазАгроФинанс» АҚ, тәуекелдерді төмендетудің ең тиімді тәсілдерінің бірі, лизингтік келісім шарттарды қосымша қамтамасыз ету болып табылады. Лизинг объектісі, лизингтік келісім шарттың негізгі қамтамасыз етушісі болып табылады. 3-кесте «ҚазАгроФинанс» АҚ тәуекелдерді басқару әдістері көрсетілген.

3-кесте – «КазАгроФинанс» АҚ тәуекелдерді басқарудың мүмкін болатын әдістері

Тәуекелдер	Табыстау Сақтау					
	бөлу	сақтандыру	қабылдау	резервтеу	хеджерлеу	диверсификация
Лизинг нысанын жоғалту немесе бұзу	+				+	
Лизинг нысанының өтімділігін жоғалтуы		+		+		
Несиелік		+		+		
Валюталық		+			+	
Пайыздық		+			+	
Операциялық		+			+	
Жаңа заңдарды енгізумен байланысты			+			+
Экономикалық қауіпсіздік			+			+
Салықтық			+			+
Саяси			+			+
Ескерту. «КазАгроФинанс» АҚ мәліметтері бойынша.						

Жалпы, Қазақстан Республикасындағы қазіргі таңдағы лизинг нарығы қаржыландырумен байланысты, салық салу облысындағы, заңнамалық мәселелерді шешу арқылы, барлық мүмкін болатын перспективаларға ие болатындығын айта кету керек.

Мемлекеттік саясатты қалыптастыруда лизинг бұл тек қаржылық құрал ғана емес, сонымен қатар, экономиканың нақты секторын ұзақ мерзімді дамытуға бағытталған, инвестициялардың тиімді нұсқасы болатынын ескеру қажет. Лизингке қатысты мемлекеттік саясат, өнеркәсіптік кәсіпорындардан бюджетке салықтық түсімдер түсіру мен өндірістік капитал салуды ынталандыру үшін салықтық жеңілдіктер арасындағы тиімді байланысты табуға негізделеді, яғни, бір уақытта фискалдық және несиелік негізге құрылуы керек [20]. Солай бола тұра, ақшалай ағынның қайта оралуын ынталандыру мақсатында, бұл жеңілдіктерді қолданудың ең тиімді бағыттарын таңдау қажет. Салықтық жеңілдіктер механизмін саналы қолдану, лизингтік келісім шарт қатысушыларының мүдделері арасында ымыраға келумен қорытындыланады.

Ең тиімдісі аймақтық деңгейдегі жергілікті билік органдарымен лизингті ынталандыру болып табылады. Сондықтан да жергілікті әкімшілікке аймақтағы өндірістің дамуын ынталандыру үшін, лизингті енгізу бойынша қызметтерді белсендіру қажет.

Бюджеттік қаражаттар есебінен құрылған және қызмет көрсетіп жатқан лизингтік компаниялар іс жүзінде бар. Одан бөлек, лизинг арқылы инвестицияларды тарту үшін, экономикалық және қаржылық жағдай жасап, аймақтық билік органдары келесі механизмдерді қолдануына болады:

– аймақтық бюджет қаражаттары есебінен инвестициялық салықтық несиелерді ұсыну;

– жергілікті бюджет қаражаттары есебінен, банктердің ұзақ мерзімді несиелерін пайдаланғаны үшін пайыздарды төлеу бойынша, лизингтік компаниялардың шығындарын жабу;

– аймақтық бюджет қаражаттары мен банктердің несиелік ресурстары есебінен, лизингтік компаниялардың инвестициялық шығындарын үлестік қаржыландыру;

– аймақтың дамуы үшін бюджетте жоспарланған, сәйкес қорлар активтері есебінен капитал салымға қаржылық кепілдемелер ұсыну;

– шағын және орта бизнеске мемлекеттік қолдау көрсету Қорымен, шағын бизнес кәсіпорындарына кепілгерліктерін ұсыну.

ӘДЕБИЕТ

[1] «Қазақстан-2030» Қазақстан Республикасы Президентінің Стратегиясы //www.zakon.kz.

[2] Айманова Л.Б., Айтекенова Р. К. Основы анализа и оценка бизнеса. – Алматы: АГУ им. Абая, 2014. – 552 с.

[3] Лизинг на новых формирующихся рынках. Монография. – Алматы: Экономика, 2009. – 520 с.

[4] Асылов А.Б. Лизинг в Казахстане // Бизнес и право. – 2013. – № 4. – С. 12-15.

[5] Лещенко М.И., Бочков В.Е. и др. Международная практика лизинга: Учебное пособие. – М.: МГИУ, 2014. – 341 с.

[6] Шабашев В.А., Федулова Е.А., Кошкин А.В. Лизинга: основы теории и практики: Учебное пособие. 2-е изд. – М.: КНОРУС, 2015. – 184 с.

[7] Газман В.Д. Финансовый лизинг: Учебное пособие для вузов. – 2-е изд. – М.: ГУ ВШЭ, 2015. – 392 с.

[8] Дауренбеков Н.Н. Лизинг в Казахстане: опыт и проблемы // Постстабилизационная модель развития Казахстана: Материалы Международной научной конференции 6–7 июня 2014 года. – В 3-х частях. – Ч. 2. – Алматы: КазГосАгру, 2014. – С. 125.

[9] Лизинг: экономические, правовые и организационные основы: учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. А. М. Тавасиева, проф. Н. М. Коршунова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. – 320 с.

[10] Чекмарева Е.Н. Лизинговый бизнес. Практическое пособие по организации и проведению лизинговых операций. – М.: Экономика, 2013. – 127 с.

[11] Кужумов Д.М. Лизинг в Казахстане: опыт, проблемы, перспективы. – Алматы: Экономика, 2013. – 416 с.

[12] ҚР ҰЭМ статистика бойынша комитетінің ресми сайты //www.stat.gov.kz.

[13] «КазАгроФинанс» АҚ ресми сайты //http://www.kaf.kz/

[14] Жунусов А.К. Лизинг в Казахстане // National Business. – 2015. – № 5. – С. 5-31.

[15] Дугалов Г. Регулирование инвестиционной деятельности в Казахстане // Внешнеэкономическая деятельность в Казахстане. – 2014. – № 3. – С. 6-10.

[16] Ли В.С. Развитие лизинга в деятельности лизинговых компаний Казахстана // Эксперт РА. – 2015. – № 3. – С. 2-25.

[17] Лизинг – сложный и многоаспектный продукт современной рыночной экономики // Вестник КазЭУ им. Т. Рыскулова. – 2015. – № 5. – С. 203-208.

[18] Искалиев Е. Перспективы развития лизингового рынка в Казахстане // Эксперт-Казахстан. – 2014. – № 12. – С. 14-22.

[19] Лизинговый механизм финансирования индустриально-инновационных проектов в Казахстане // Банки Казахстана. – 2014. – № 8. – С. 25-31.

[20] Мукушев Б.М. Перспективы развития лизинговых отношений // Бизнес, наука, образование: грани сотрудничества. III Рыскуловские чтения. Материалы международной научно-практической конференции 19–23 мая 2014 года. – Ч. 1. – Алматы: Экономика, 2014. – С. 404.

REFERENCES

[1] Strategy "Kazakhstan-2030" Address of the President to the people of Kazakhstan in 1997 (in Kaz.).

[2] Aimanov L.B., Aitekenov R.K. Based on analysis and business revaluation. Almaty: Abay AGU, p.2014.-552 (in Russ.).

[3] Leasing in new emerging markets. Monograph. Almaty: Economics, 2009. 520 p. (in Russ.).

[4] Asylov A.B. Leasing in Kazakhstan // Business and Low. 2013. N 4. P. 12-15 (in Russ.).

[5] Leshchenko M., Bochkov V.E. and others. The international practice of leasing. Tutorial. M.: MGIU, 2014. 341 p. (in Russ.)

[6] Shabashev V.A., Fedulova E.A., Koshkin A.V. Leasing: Fundamentals of Theory and Practice. Tutorial. 2nd ed. M.: KNORUS, 2015. 184 p. (in Russ.).

[7] Gazman V.D. Financial leasing. Textbook for high schools, 2nd ed. M.: HSE, 2015. 392 p. (in Russ.).

[8] Daurenbekov N.N. Leasing in Kazakhstan: experience and problems, Post stabilization model of development of Kazakhstan: Proceedings of the International Scientific Conference on 6–7 June 2014 in 3 parts. Part 2. Almaty: KazGosAgru, 2014. P. 125 (in Russ.).

[9] Leasing: economic, legal and organizational bases: Proc. allowance for high schools / Ed. Prof. A. M. Tavasieva, prof. N. M. Korshunova. 3rd ed. Revised. and ext., Moscow: UNITY-DANA, 2014. 320 p. (in Russ.).

[10] E.N. Chekmareva. Leasing business. A Practical Guide for the organization and holding leasing. M.: Economics, 2013. 127 p. (in Russ.).

[11] D.M. Kuzhumov. Leasing in Kazakhstan: experience, problems, prospects. Almaty: Economics, 2013. 416 p. (in Russ.).

[12] Official site of NEM RK Statistics Agency, www.stat.gov.kz

[13] "KazAgroFinance" JFS Official site, http://www.kaf.kz

[14] AK Zhunusov Leasing in Kazakhstan // National Business. 2015. N 5. P. 5-31 (in Russ.).

[15] G. Dougalov. Regulation of investment activity in Kazakhstan // Foreign economic activity in Kazakhstan. 2014. N 3. P. 6-10 (in Russ.).

[16] Lee V.C. The development of leasing activities of leasing companies in Kazakhstan // Expert RA. 2015. N 3. P. 2-25 (in Russ.).

[17] Leasing – a complex and multi-faceted product of modern market economy. Herald T. Ryskulov KazEU, 2015. N 5. P. 203-208 (in Russ.).

[18] Iskaliyev E. Prospects of development of the leasing market in Kazakhstan. // Expert-Kazakhstan. 2014. N 12. P. 14-22 (in Russ.).

[19] Lease financing mechanism of industrial and innovative projects in Kazakhstan // Banks of Kazakhstan. 2014. N 8. P. 25-31 (in Russ.).

[20] Mukushev B.M. Prospects for the development of leasing relations., Business, science, education: aspects of cooperation. III Ryskulov readings. Proceedings of the international scientific-practical conference on May 19-23, 2014. Part 1. Almaty: Economics, 2014. P. 404 (in Russ.).

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЛИЗИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Э. Б. Тлесова, Б. К. Исаева

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Казахстан

Ключевые слова: лизинг, инвестиции, экономический рост, лизингополучатель, промышленность, сельское хозяйство, бизнес, государство.

Аннотация. В посткризисных условиях, когда получение банковских кредитов весьма сложно, а привлечение долгосрочных инвестиций – серьезная проблема для отечественных предприятий, лизинг (финансовая аренда) – наиболее эффективная технология развития бизнеса. Он дает возможность расширения производственной базы предприятия, внедрения передовых технологий в производство, увеличения основных фондов предприятия, приобретения новейшего оборудования.

В работе рассматривается понятие лизинга, проведен анализ основных параметров рынка лизинга и перспективы развития лизинга в Республике Казахстан как важного и эффективного механизма развития инвестиционной деятельности. Конечно же, освоение лизинга как особой формы арендных отношений в Казахстане происходит в условиях низкой инвестиционной активности. Несмотря на это, существуют определённые предпосылки для решения этой проблемы.

В результате анализа выявлен, что рынок лизинга в Казахстане показал значительный рост, однако остается еще много перспектив для дальнейшего развития и расширения сфер деятельности. В структуре рынка по предметам лизинга основную долю продолжают сохранять сектора, финансируемые государственными лизинговыми компаниями. В первую очередь это сельскохозяйственная техника и скот, машиностроительное и металлургическое оборудование и медицинская техника.

В статье представлен механизм, применяемые региональными органами власти для привлечения инвестиций посредством лизинга, которое будет наиболее эффективным для развития реального сектора экономики.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 184 – 189

THE HISTORY OF DEVELOPMENT AND FORMATION OF MODERN DANCE IN KAZAKHSTAN

B. D. Turgumbaeva

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: banu.turgumbaeva@mail.ru

Key words: history, Kazakh dance, modern, choreography, classical dance.

Abstract. Today in choreography of the dance direction of the highest model is a new contribution of the classical ballet and national-scenic dance.

If literally to translate modern dance, then it means up-to-date dance. It is possible to call this direction the XX century benefit completely. Further this term in choreography has the only direction. This system of dance is connected with such great performers and choreographers as Isadora Duncan, Ruth Saint-Denis, Doris Hemfri, Martha Graham, etc.

This direction has begun to develop in choreography violently from establishment of independence of the country. Because after establishment of independence develop and build free actions of the direction state and the directions of art began to appear.

In this regard it is possible to establish active connection with the leading foreign schools of modern dance for choreographers who work in the youngest directions of choreography. And this opportunity has made a contribution to rapid development of school of modern dance in Kazakhstan. Therefore we believe in formation a modernist style of school in the future at the international level.

The information of history of development and modern choreography in Kazakhstan is given in this article.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МОДЕРН БИІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ

Б. Д. Тұрғымбаева

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: тарих, қазақ биі, модерн, хореография, классикалық би.

Аннотация. Бүгінде хореграфия бұл жоғары үлгідегі би бағыттары классикалық балет пен халықтық-сахналық бидің жаңашыл үйлесімі болып табылады.

Модерн биін сөзбе-сөз аударғанда қазіргі би деген мағына береді. Бұл бағыт толығымен XX ғасырдың жемісі деп айтуымызға болады. Бұдан әрі бұл термин хореографиядағы жалқы бағытқа ие болды. Бидің бұл жүйесі Айседора Дункан, Рут Сен-Дени, Дорис Хэмфри, Марта Грэхем және т.б. сияқты ұлы орындаушылар мен хореографтардың атымен байланысты.

Хореографиядағы бұл бағыт ел Егемендігін алған кезден бастап қарқынды дами түсті. Өйткені тәуелсіздік алғаннан кейін мемлекеттік және өнер бағыты деңгейінде жаңа бағыттарды дамыту мен құруда еркін іс-әрекеттер мүмкіндігі пайда бола бастады.

Осыған байланысты хореографияның ең жас бағытында қызмет етіп жүрген хореографтарға қазіргі бидің шетелдегі жетекші мектептерімен белсенді байланыс орнатуға мүмкіндік туып отыр. Ал, бұл мүмкіндік Қазақстандағы қазіргі би мектебінің қарқынды дамуына өз үлесін қосты. Сондықтан да біз келешекте халықаралық деңгейдегі модерн мектебінің қалыптасатынына кәміл сенеміз.

Бұл мақалада Қазақстандағы қазіргі заман хореографиясының қалыптасуы мен даму тарихы жайлы мәліметтер берілген.

Модерн биі – қазіргі хореографияның көптеген даму жолдарын анықтайтын би өнерінің жалпы атауы. Бұл Айседора Дункан, Рут Сен-Дени, Дорис Хэмфри, Марта Грэхем және т.б. ұлы орындаушылар мен хореографтардың атымен байланысты көптеген дербес бағыттарды біріктіретін би жүйесі. Модерн биі Еуропа мен Америка елдерінде жүз жыл көлемінде дамып және кез келген қазіргі хореографиялық қойылымдардың ажырамас бір бөлігі болып табылады.

Модернизмнен кейінгі би өнерінің қалыптасуын, бидің көрінісіндегі жаңа тілді, техниканы, сахналық кеңістіктегі стильдік және композициялық әдістерді меңгеруді, дене қимылы сипаттамасының жаңа мүмкіндіктерін, болмыстық бағдарды анықтаудағы басқа да тәсілдерді сипаттайтындығымен айқындалады. Біріншіден, XX ғ 80-жылдары бір жағынан мәдениеттің көне тарихынан бастап қазіргі көркемдік ағымына дейін, екінші жағынан, барлық елдер мен халықтардың көркемдік тәжірибесін қарастыратын модерннен кейінгі біртұтастық қалыптасып отыр.

Модерн биі – XIX ғ аяғы мен XX ғ басында АҚШ пен Германияда пайда болған қазіргі шетел хореографиясының бір бағыты. «Модерн» термині АҚШ-та дәстүрлі балет түрлерін жоққа шығарып, сахналық хореографияны көрсету мақсатында пайда болды. Бұл термин қолданысқа енгеннен кейін, осы бағыттың даму процесінде туындаған еркін би, дунканизм, жалаңаяқ би, ырғақты пластикалық би, мәнерлі, экспрессионисті, абсолютті, жаңа көркем сынды терминдерді қолданыстан ығыстырды.

Жалпы айтқанда, модерн биінің өкілі үшін оның қай ағымға қатыстылығына және өздерінің эстетикалық бағдарламаларын қай кезеңде жариялағандарына қарамастан, олардың пікірінше XX ғасыр адамдарының рухани қажеттілігіне жауап беретін жаңа хореографияны құру ниеті болды.

XX ғасырдың басында Кеңес Одағында жеке бағыт ретінде пайда болған модерн биі классикалық би эстетикасына қарағанда, кбіраз уақыт дамымады. Модерн биінің мектептері мен оқытушылар өте тапшы болды, өнерде пайда болған жаңа бағыттар кеңеске қарсы деген пікірлер де орын алды.

Бұрынғы классикалық балет өнері үлкен құрметке ие болып, («тіптен балеттің өзінде – барлық планетаның алдында…») идеологиясымен бір қатарда тұрды. Одан басқа, әлемге аты танымал кеңестік халықтық-сахналық би ансамбльдері (Игорь Моисеев ансамблі, Вирский атындағы ансамбль және молдавандардың «ЖОК» ансамблі) үкіметтік және идеологиялық концерттерде қажетті бағыттағы көрсетілімдермен толығып отырды.

КСРО-ға Кубаның қазіргі би ансамблі, Крамер би ансамблі, Филиппин мәдени орталығының би театры, П.Тейлордың басқаруымен би ансамблі, Жозеф Руссильо балет театры және т.б. гастрольдік сапарлармен келгеннен кейін модерн биіне ресми деңгейде қызығушылық туындай бастады. 70-жылдардың ортасында Мәскеу және Ленинградтағы жеке хореографтардың жұмыстарында модерн стиліндегі қойылымдар пайда бола бастады да, ол Кеңестер Одағындағы басқа да қалаларға тарай бастады.

Модерн биінің Қазақстандағы даму тарихы 1974 жылдан, яғни ГИТИС-тің балетмейстерлік бөлімінің талантты түлегі Жанат Байдаралиннің аталған оқу орнын тәмамдап, Алматыға қайтып оралуынан бастау алады. Ол Опера және балет театрында француз композиторы Ф. Пуленктің музыкасына жазылған өзінің «Жаңару» атты дипломдық спектаклін қояды. Балеттің негізгі арқауы – Шекспирдің Ромео және Джульеттасы. Жанат Байдаралин мұндағы махаббат тақырыбын ырғақты пластика мен классикалық па арқылы кеңінен ашып көрсеткен.

Балетте Джульеттаның рөлін Мәскеу хореографиялық училищесінің түлегі, 70–80-жылдардағы қазақ балетінің жарық жұлдызы, ҚР Халық әртісі – Зарема Кастеева орындады.

1978 жылы Ж.Байдаралин Ұлы Отан соғысына арналған «Әлия» балетін қойды. Балет қарамақарсы желіден тұрды. Шығарма желісі Ұлы Отан соғысы жылдарында нәзік қыздың батыр солдатқа айналуына құрылған.

1980 жылы Жанат Байдаралин Қазақ КСР атынан Мәскеу Олимпиадалық ойындарының ашылу салтанатына Құрманғазының «Балбырауын» күйінің қойылымымен қатысты.

Сонымен қатар 1987 жылы Ж.Байдаралиннің жетекшілігімен Жан-Мишель Жаррдың музыкасының желісімен "XX ғасыр" атты қазіргі рок-балет қойылды. Спектакль Абай атындағы МАОБТда екі рет қойылып, көрермендердің назарын өздеріне қаратты.

Жанат Байдаралин «Бауырым менің Маугли» атты фильміндегі басты рөлдердің бірін сомдаушы, әрі хореографы.

Ол 1991 жылы ТМД-да алғаш рет «Қыпшақ-данс» жеке труппасын құрып, ол бір жылға жуық жұмыс жасады.

1996 жылы Байдаралин қырғыздың "Манас" эпосының мерейтойына арналған үш сағаттық театрландырылған көрініске бас балетмейстер ретінде шақыртылды.

Жанат Байдаралин өз өмірінің 20 жылдай уақытын Қазақстандағы модерн биінің идеясына арнады. Әйтсе де еліміздегі қазіргі би бағытындағы ахуал оның шығармашылығының кең қанат жайып, ресми деңгейге көтерілуіне дайын емес еді. 2000 жылы Жанат Байдаралин Америка Үкіметінің The American Dance Festival атты халықаралық хореографиялық фестивалінің грантын ұтып алып, 2001 жылы Америкаға қоныс аударды.

Сондай-ақ Қазақстанда қазіргі биді дамыту мен оны таратуда қазіргі «Самұрық» би театрының пайда болуы елеулі рөл атқарды. Труппаның құрылған кезінен бастап оның көркемдік жетекшісі мен хореографы – Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген қайраткер Гүлнар Адамова.

Г. Адамова 1990 жылы А.В. Луначарский атындағы (Мәскеу) Мәскеу театр өнері институтының балетмейстерлік бөлімін бітірген. Институтты тәмамдағаннан кейін Селезнев атындағы Алматы хореографиялық училищесінде қазіргі биден, одан кейін Т. Жүргенов атындағы Өнер академиясында қазіргі хореография мен балет режиссурасынан сабақ берді. Сонымен қатар шетелдерде (Австрия, Польша, Прибалтика) әртүрлі техникаларды меңгеру бойынша білім алды, атақты Web-festival-ға барған. Осы уақыт аралығында опералық театрлар мен хореографиялық училищелерге арналған опералық және драмалық спектакльдердің хореографиясының көптеген концерттік нөмірлері мен көріністері қойылды..

«Самұрық» труппасы 1998 жылы құрылған, труппаның алғашқы орындаушылары бұрынғы гимнаст қыздар болды. Труппа алғаш рет «Билейтін аралар» атты алғашқы Халықаралық қазіргі би фестивалінде ерекше көзге түсті. 2003 ж. бастап «Самұрық» театры мемлекеттік мәртебе алып, қалалық әкімдіктің қоластында жұмыс істейді. Гүлнар Адамованың қазіргі балет труппасы жаңа классикадан бастап contemporary-ға дейінгі хореографияның әртүрлі бағытында жұмыс істейтін Қазақстандағы қазіргі бидің бірден-бір кәсіби ұжымы болып табылады.

Труппаның репертуарына толықметражды спектакльдер мен бір актілі балет, сонымен қатар хореографиялық миниатюраның әртүрлі үлгілері кіреді.

Труппаның құрылғанынан бері қарай оның репертуары барынша кеңейіп, көптеген өзгерістерге ұшырады. Мысалы, алғашқы кезде Қазақстандағы жаңа әртүрлі техникаларға негізделген шығармаларға көңіл бөлінсе, ал хореограф Гүлнар Адамова қазіргі хореографияда ұлттық дәстүрлер мен музыканы, мәдениетті пайдалану мүмкіндігіне көп көңіл бөлді.

Г. Адамованың спектакльдері МАОБТ сахнасында ұдайы көрсетіліп тұрады, би-театрының репертуарына «Second hand», «Джаз-кафе», «Құс жолындағы қоштасу», «Өрмекші», «Жезтырнақ» қойылымдары кіреді.

2000 жылы Т. Жүргенов атындағы Өнер академиясында хореография режиссурасы кафедрасы эксперимент ретінде – «Классикалық балет режиссурасы» мен «Қазіргі би режиссурасы» болып екі бөлімге бөлінді. Қазіргі кезде түлектер Эзау Елена мен Дадарходжаева Альбиналар «Самұрық» труппасында өздерін хореограф ретінде жақсы жақтарынан танылып жүр. Ал, тағы бір түлек Наталья Новикова Одессадағы өткізілген Қазақстан мәдениеті күндерінде, МАОБТ репертуарында жүрген «Таз әнші» спектаклімен көрермендерді жаулап алды.

Қазақстандағы қазіргі бидің дамуына үлкен үлес қосқан – апалы-сіңлілі Гүлмира мен Гүлнар Ғаббасовалар. Олар 1986 жылы Алматы хореографиялық училищесін бітіріп, «би ансамблінің артисі» біліктілігін алып шыққан.

Ал, 1999 жылы Т. Жүргенов атындағы Өнер Академиясын тәмамдап, режиссер-хореограф мамандығы бойынша диплом алды.

2004 жылы Palucca Schule (Дрезден) атты хореографияның Жоғары мектебінен білім алып, Франция, Англия, Португалия, Словения, Ресей сияқты елдердің хореогрофтарының шеберлік сыныптарынан өтті.

Танымал бишілер көп жылдар бойы Т.Жүргенов атындағы Өнер академиясында, Селезнев атындағы хореографиялық училищеде тәлім берді. Өздерінің жеке мектептерін ашу сынды армандары орындалып, 2007 ж бастап Gabbassov Sisters Company мектебі жұмыс істеп келеді. Ал, 2009 жылы театрдың тұрақты алаңы болды. Кәсіби труппадан бөлек, студияның оқушыларынан тұратын әуесқой топ та бар. Гүлнар және Гүлмира Ғаббасовалардың би театры билегісі келетіндердің студиясы мен шығармашылық эксперименттермен ұдайы шығып жүргендердің алаңдарын біріктірді. Олардың қойылымдары біздің елімізге ғана емес, одан да тысқары жерлердегі қазіргі би жанкүйерлеріне жақсы таныс.

Апалы-сіңлілі Ғаббасовалардың қойылымдары «Көршілер», «Мираколло», «Тамыр», «Уақыт», «Сөзсіз», «Махаббат елесі немесе…», «Әйел жынысты иттер» және т.б.

1999 ж бастап қазақстандық көрермендер жыл сайын Г.Адамованың қазіргі би театрының және апалы-сіңлілі Ғаббасовалардың би театрларының жаңа спектакльдерін көре алады.

Соңғы он жыл көлемінде модерн биінің көптеген өзіндік техникасы пайда болды, олардың әрқайсысы белгілі бір педагог немесе хореографтың анықтауымен дайындалған. Еуропада оларды contemporary dance деп атайды. 1999 жылы чех хореографы Иозеф Кацуорек хореографиялық училищелерде contemporary жаңа бағытындағы техникасын оқыта бастады. Ол өз жұмысында әртүрлі техниканы, сөзді, пластиканы пайдаланды. Осыдан кейін, И. Кацуорек бишілердің қазіргі би жөніндегі таным-түсініктерін кеңірек аша бастады.

Хореографиялық өнердегі оқытудың білім беру жүйесі педагогтен білімнің жоғарғы деңгейін, бәсекеге қабілеттілікті және би үлгілері мен олардың стилін ұдайы жаңартып отыруды талап етеді. 1995–1999 жылдар аралығында Селезнев атындағы АХУ-де модерн биінен француз әйелі Паскалина Ноэль сабақ берді. Ол Нью-Йорктегі Марта Грэхемнің қазіргі би мектебін бітіріп, дипломнан бөлек, атақты американдық әйелдің техникасынан сабақ беру рұқсатын да алды. Паскалина Ноэльдің арқасында, училищеде қазіргі би бөлімі пайда болды.

П. Ноэльдің үздік шәкірттерінің бірі – Әсел Абакаева. Ол училищені бітіргеннен кейін сол оқу орнында оқытушы болып қалды. Ә. Абакаева 2002 жылы Париждегі Рик Одомс атындағы біліктілікті көтеру институтында тәжірибеден өтті. Сонымен қатар «Самұрық» труппасында өнер көрсетті. Ал, қазір Т. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА-да модерн техникасынан сабақ беруде. Сондай-ақ Gabbasov Sisters Company кәсіби труппасында өнер көрсетуде.

Сонымен қатар би өнеріне жас шәкірттерді баулу педагогикалық оқу орындарында да жүзеге асырылуда. Мәселен, 2004 жылы ҚазМемҚызПУ-да «050409 – Хореография» мамандығы бойынша білім беру стандартын дайындау кезінде Польшадағы қазіргі өнер бойынша шеберлік класына қатысушы, Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің түлегі, хореография кафедрасының оқытушысы Лоскутова Надежда Алексеевна «Модерн» пәні бойынша бағдарлама әзірледі.

Қазақстанда модерн биін дамытуда суырып салушылық пен физикалық театрдың тәсілдерін қосқандағы әртүрлі қазіргі техниканы меңгерген оқытушылардың қатысуымен өткізілген шеберлік сыныптары мен фестивальдар үлкен үлес қосты.

«Билейтін аралар» атты қазіргі бидің алғашқы фестивалі 1998 жылы Селезнев атындағы АХУ-дың қабырғасында өткізілді және оны Жанат Байдалин мен Болат Жантаев ұйымдастырды.

1999 жылы Алматы Студенттер сарайында «Қызғылт Жал» («Розовая грива») атты I Халықаралық қазіргі би фестивалі өткізілді. Фестиваль Алматы қаласы әкімдігінің және Мәдениет комитетінің қолдауымен «Қызғылт Жал» Жастар орталығының ұйымдастыруымен өткізілді. «Қызғылт Жал» фестивалінің ұйымдастырушысы мен авторы Алла Буренкова болды. Ол – «Қызғылт Жал» Жастар мәдени орталығының президенті әрі Қазақстандағы қазіргі хореографияның балетмейстерлер Одағының атқарушы директоры, Т. Жүргенов атындағы Өнер академиясының түлегі. Алла Буренкова «Қызғылт Жал»-ды шетелде насихаттауға біраз күш-жігерін жұмсады. Ол мүмкін болған жағдайда барлық фестивальдерге қатыса отырып, атақты бишілер мен хореографтарды Алматыға тартып отырды.

«Қызғылт Жал» фестивалі 9 рет өткізілді. Осы фестиваль өткізілген жылдар ішінде Ресей, Франция, Түркия, Финляндия, Чехия, Латвия сияқты елдерден де қонақтар келіп қатысты.

2002 жылы «Ұмай Тәңірі» фестивалінде «Самұрық» труппасының «Секонд хэнд» және апалы-сіңлілі Ғаббасовалардың «Көршілер» атты қойылымдары ұсынылды.

Соңғы жылдары қазіргі биге деген қызығушылық арта түсуде. Модерн биі әртүрлі үлгіде көгілдір экрандағы жобаларда, кинофильмдер де насихатталып жүр. Бұрын хореографиямен айналыспаған адамдардың да қызығушылықтары ояна бастады. Осыған байланысты өте төмен деңгейдегі қызметтерін ұсынатын көптеген би студиялары мен мектептер (дайындығы жоқ оқытушылар, күтімсіз залдар) пайда бола бастады. Сонымен қатар әдістемелік көрсеткіштер жетіспеушілігі де байқалуда. Сахналық алаңдардың болмауы немесе олардың санының аздығы Қазақстандағы қазіргі хореографияны дамытудағы келелі мәселелердің бірі болып табылады.

2002 жылдан бастап Алматыда «Қазіргі хореография орталығы» қоғамдық қоры жұмыс істей бастады. Қордың ұйымдастырушысы мен директоры Флюра Мусина болды. Қорды ұйымдастырудағы басты мақсат – Орталық Азия аумағында қазіргі биді тарату және оған қолдау көрсету. 2006 жылы Қазіргі хореография орталығы Алматы қаласы I Орта Азиялық қазіргі би фестивалін өткізді. Бастапқы кезде оған Қазақстан мен Қырғызстаннан келген бишілер мен хореографтар қатысса, 2008 жылы өткізілген екінші фестивальде Тәжікстаннан, Өзбекстаннан, Қырғызстаннан, Ресейден, Франция мен Германиядан келген бишілер мен хореографтар да өз өнерлерін көрсетті. 2009 жылы өткізілген үшінші фестивальдегі бас көзайым Олег Пактің «Самұрық» труппасына қойылған «Менің алғашқы күзім» атты дипломдық спектаклі болды. Спектакль көермендерді шынайылығымен және пластикалық тілінің өзіндік ерекшелігімен баурап алды.

2010 жылы өткізілген IV Орта Азиялық фестивальде Т. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА-ның хореография факультетінің 4-курс студенті Егор Васильев «Нарцисс» атты өзінің қойылымын ұсынды.

2011 жылы Абай атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық опера және балет театрында Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 20 жыл толуына орай «Қазіргі хореография кеші» өткізілді. Жоба Қазақстан Республикасының Алғашқы Президенті Қорының қолдауымен жүзеге асырылды.

Концерт бағдарламасына өнерге деген алғашқы қадамын жасаған жас Қазақстанның атақты хореографтарының жұмыстары енгізілді. Мұнда хореографтар үшін өздерінің ерекше жаңа жұмыстарын көрсетуге мүмкіндік туындаса, ал, көермендер үшін қаладағы ең үздік сахнада қазіргі биді тамашалау мүмкіндігі туындады. Шақырылғандардың ішінде АҚШ, Корея, Германия, Түркия, Франция және т.б. елдердің дипломатиялық өкілдері де болды.

Аталған жоба аясында Қазақстанда қазіргі биді тарату мен дамыту бойынша қойылған басты мақсаттар да шешілді. Бұл жоба хореографиялық өнердің жаңа бағытына тың серпіліс берген жоба болды.

Қазіргі хореография бір орында тұрып қалмай, үздіксіз дамуда. Педагогтер, хореографтар, балетмейстерлер қазіргі биден сабақ берудің әдістемесі мен әртүрлі хореографиялық ізденісті, жаңа қимылдарды тануға үлкен ден қоюда. Contemporary техникасы да Қазақстанда қарқынды күш алып келеді. Бұл дегеніміз еліміздегі және шетелдердегі көермендердің осы би түрін мойындағанын танытады. Модерн биі Қазақстанда тәуелсіздікпен қатар бірге жасап келе жатыр. Ол – біздің еліміздегі салиқалы саясат жасампаздығының нәтижесі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Мусина Ф. Современный танец в Казахстане // Газета Номад Казахстан. – [электронный ресурс]. URL: http//nomad-kazakhstan.kazakh.ru./nomad-kazakhstan/4759.php

[2] Никитин В.Ю. Модерн-джаз танец: История. Методика. Практика. – М.: Изд-во ГИТИС", 2000. – 440 с.

[3] Казахстанская правда [электронный ресурс] от 02.04.2010. www.kazpravda.kz/c/1270179265

[4] Национальный портал Biografia.kz www.biografia.kz

REFERENCES

[1] Musina F. Sovremennyj tanec v Kazahstane // Gazeta Nomad Kazahstan. [jelektronnyj resurs]. URL: http//nomad-kazakhstan.kazakh.ru./nomad-kazakhstan/4759.php

[2] Nikitin V.Ju. Modern-dzhaz tanec: Istorija. Metodika. Praktika. M.: Izd-vo GITIS", 2000. 440 p.

[3] Kazahstanskaja pravda [jelektronnyj resurs] ot 02.04.2010. www.kazpravda.kz/c/1270179265

[4] Nacional'nyj portal Biografia.kz www.biografia.kz

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ И СТАНОВЛЕНИЕ ТАНЦА МОДЕРН В КАЗАХСТАНЕ

Б. Д. Тургымбаева

Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: история, казахский танец, модерн, хореография, классический танец.

Аннотация. Сегодня в хореографии направления танца высшей модели является новым вкладом классического балета и народного-сценического танца.

Если дословно перевести танца модерн, то он означачает современный танец. Это направление можно полностью назвать плодом XX века. Далее этот термин в хореографии имеет единственное направление. Эта система танца связана с такими великими исполнителями и хореографами, как Айседора Дункан, Рут Сен-Дени, Дорис Хэмфри, Марта Грэхем и т.д.

Это направление в хореографии начало бурно развиваться с становления независимости страны. Потому что после становления независимости развивать и строить свободные действия направления государственного и направления искусства стали появляться.

В связи с этим можно установить активную связь с ведущими зарубежными школами современного танца для хореографов, которые работают в самом молодом напрвлении хореографии. А эта возможность внесла вклад в бурное развитие школы современного танца в казахстане. Поэтому мы верим в становление модерн школы в будущем на международном уровне.

В этой статье дана информация истории развития и современной хореографии в Казахстане.

Поступила 17.03.2016 г.

N E W S
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES
ISSN 2224-5294
Volume 4, Number 308 (2016), 189 – 194

ART-EDUCATION IN THE CONTEXT OF INNOVATIVE PRODUCTIVE LEARNING PARADIGM IN KAZAKHSTAN

A. B. Ajtbaeva, S. M. Altybaeva

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: aba-abd@mail.ru; asm2007@mail.ru

Abstract. The article deals with the standardization of higher education in different countries. The innovative nature of the program is determined by the fact that they are implemented competence-based approach and modular structure. Deep processes of modernization of modern education necessitate focusing on studying axiological and phenomenological aspects of a particular discipline. "Art-education" includes a significant component of interdisciplinary innovation.

АРТОБРАЗОВАНИЕ В КОНТЕКСТЕ ИННОВАЦИОННОЙ ПАРАДИГМЫ ПРОДУКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

А. Б. Айтбаева, С. М. Алтыбаева

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

В современной социокультурной ситуации отечественная система образования, как никакая другая сфера жизни общества нуждается в опережающем развитии. Она должна не только чутко реагировать на все достижения научной мысли и потребности общественной практики, но и быть постоянно нацеленной на будущее. Вопрос актуален и с точки зрения очевидных противоречий между логическим пониманием того, что в условиях современного индустриального и, тем более, постиндустриального общества социальная конкурентоспособность человека с традиционным типом образования существенно ниже, чем у образованного по новой модели, с одной стороны, и фактическим отсутствием научно разработанной новой модели образования, социализации и инкультурации личности – с другой.

Среди современных направлений мирового развития выделяется динамично набирающая силу тенденция интернационализации образования, проявляющаяся в возрастающей роли международного сотрудничества в сфере предоставления и экспорта образовательных услуг, а также в создании и деятельности межнациональных, транснациональных учреждений, организаций, центров, инвестиционных программ и фондов по оптимизации данного вида деятельности.

Особо стоит сказать о комплексной дисциплине «Артобразование». Это специфическое направление гуманитарного образования, активно развивающееся в КазНПУ им. Абая. Глубинные процессы модернизации современного образования обусловливают необходимость акцентирования внимания обучающихся на аксиологических и феноменологических аспектах той или иной дисциплины. В этом отношении «Артобразование» включает в себя в себя весомый междисциплинарный инновационный компонент. Обучение фокусируется на передаче знаний и оттачивании навыков, необходимых для удовлетворения требованиям, связанным с разработкой, изданием и распространением международных стандартов.

На пути формирования общеевропейского пространства высшего образования одной из важнейших задач перед высшей школой становится качественный пересмотр образовательных программ, ориентированных на результаты обучения. Образовательные программы нового поколения, соответствующие международному образцу, должны формироваться по блочно-модульному принципу на основе компетентностного подхода, в соответствии с Дублинскими дескрипторами, согласованными с Рамкой квалификаций Европейского пространства высшего образования (ЕПВО), требованиями профессиональных стандартов, при этом должно учитываться мнение представителей как академического, так и профессионального сообщества [1].

Степень стандартизации высшего образования в разных странах различная. Она более выражена в тех странах, где система высшего образования более централизована и в большей мере контролируется государством (Франция, Германия). Содержания образования в названых странах стандартизировано, за счет нормативного установления перечней сертифицированных специальностей и основных параметров учебных планов и программ.

В странах, где вузы обладают значительной автономией, до недавнего времени стандартизацией были охвачены только организационные аспекты образования. На современном этапе и в этих странах (Великобритания, Нидерланды) предпринимаются усилия по введению стандартов подготовки, прежде всего, относительно квалификационных требований (компетенций) и частично содержания образовательных программ.

Вузы развитых стран интегрированы с системами научных исследований и разработок. А в ряде стран (США, Великобритания, Канада, Япония) они являются базой фундаментальной науки.

Идентификация с зарубежными программами обеспечит мобильность магистрантов и преподавателей, продвижение новых образовательных программ Казахстана в мировое образовательное пространство.

В настоящее время в КазНПУ имени Абая разработаны совместно с экспертами ведущих вузов Великобритании, Германии, Турции, Южной Кореи, Китая, Сингапура, Литвы, Польши и внедрены в учебный процесс в экспериментальном режиме *новые образовательные программы по всем педагогическим специальностям* бакалавриата, магистратуры, докторантуры. Разработаны они по модулям (общеобязательный, профессиональный и специальный) и ориентированы на запрос работодателей с учетом академической мобильности, преемственности образования и перехода школ на 12-летнее обучение. К каждой модули сформулированы общекультурные, профессиональные и предметные компетенции будущего педагога.

Главной целью новых образовательных программ является модернизация системы и повышение качества высшего педагогического образования на основе обязательных требований к уровню подготовки студентов и с последующим выходом на европейский уровень с привлечением зарубежных вузов-партнеров. А также, проектирование образования, ориентированного на результат, на основе компетентностного подхода, т.е. замена парадигмы преподавания (*Teaching Paradigm*) на парадигму продуктивного обучения (*Learning Paradigm*), которая определяется как образовательный процесс, побуждающий не только выполнять действия, но и анализировать их.

В соответствии с этим опытом была создана универсальная матрица казахстанской образовательной программы для педагогических специальностей, выпускники которых будут работать в *школах с обновленным содержанием образования* [2].

Инновационный характер программ определяется тем, что в них реализованы компетентностный подход и модульная структура. Дисциплины сгруппированы в три основные модули: *общеобразовательных* дисциплин, *профессиональных* дисциплин и *специальных* дисциплин. Сформулированные в образовательных программах общекультурные, профессиональные и предметные компетенции выпускника, отвечают современным требованиям к подготовке специалистов.

Модуль общеобразовательных дисциплин составляет 24 кредита. Модуль профессиональных дисциплин – 60 кредитов.

Из них: компонент обязательных дисциплин – 30 кредитов; на практику отведено 30 кредитов.

Модуль специальных дисциплин – 144 кредита.

Из них: компонент обязательных дисциплин составляет 81 кредита; компонент элективных дисциплин – 63 кредита.

На дипломную работу выделено 12 кредитов. Итого все составляет 240 кредитов по системе ECTS.

Новизна и особенности анализируемых образовательных программ отражаются в нескольких важных аспектах:

– переносе акцента с предметно-дисциплинарной и содержательной стороны на компетенции студента и ожидаемые результаты образовательного процесса;

– большое внимание уделено академической свободе вузов, то есть около 70% от общего объёма учебной нагрузки определяется вузами самостоятельно; За счет сокращения объема учебной нагрузки по модулю общеобразовательных дисциплин (от 25 до 10%) увеличена количество кредитов на модуль профессиональных дисциплин (от 15 до 25% от общего объема учебной нагрузки);

– гармонизация со *структурой квалификаций европейского пространства* высшего образования;

единицей измерения в гармонизированных программах является ECTS, что облегчает систему *перезачета кредитов при обеспечении академической мобильности,* один кредит которого равен 25–30 академическим часам;

– привлечение к выявлению общих и специальных компетенций наиболее стратегически перспективных работодателей и социальных партнеров (профессиональных ассоциаций и объединений);

– в программу включены дисциплины, позволяющие формировать индивидуальную образовательную траекторию (выбор специализации, углубленное изучение определенных дисциплин);

– введены обязательные для всех специальностей языковые дисциплины с целью реализации принципа развития *полиязыковой, поликультурной компетентности* и учета обновления содержания среднего образования.

Многие устаревшие дисциплины заменены более современными, востребованными дисциплинами. В модуль ООД включены 7 обязательных предметов: «История независимого Казахстана», «Казахский язык/Русский язык», «Иностранный язык-В1», «Компьютерные науки», «Артобразование», «Экономика и бизнес» и «Философия образования».

В модулях профессиональных и специальных дисциплин представлены такие актуальные дисциплины, как «Основы инклюзивного образования», «Технологии критериального оценивания», «Профессиональный английский язык», «Критическое мышление», «Методы исследования» и др.

При разработке образовательных программ было взято на вооружение метод структурирования и представления образовательных программ, наиболее часто используемых в странах Болонского процесса, *для чего необходимо:*

– определить для каждого модуля ожидаемые результаты обучения студента;

– задания для оценки для всех модулей, которые напрямую связаны с указанными ожидаемыми результатами;

– четкие связи между модулями и компетенциями программы.

Эксперты определили также некоторые желаемые приоритетные задачи для внедрения в программы:

– Компетенций программы должны быть связаны с восемью кластерами компетенций, которые указаны в Европейском докладе об образовательной программе для учителей;

– Должна быть соответствующая интеграция профессионального опыта как часть процесса обучения основанных на базе школы и университета;

– Должно быть усилено партнерство между сотрудниками университета, учителями школы и студентами педагогических учебных заведений.

Доработанный с учетом этих замечаний и рекомендации программы являются теперь одними из первых программ в Казахстане отвечающим требованиям Болонского процесса:

– значимость, релевантность для студентов, для работодателей;

– прозрачность, сопоставимость и совместимость на основе использования согласованных контрольных параметров;

– трансграничный характер образования как основа повышения качества, с одной стороны, как основа мобильности – с другой;

– привлекательность и конкурентоспособность.

Актуальным образовательным результатом инновационной модели становится способность человека работать в разных культурных рамках, практиках и деятельностях. Учитель в этом смысле выступает как «менеджер», «предприниматель», «архитектор» своего культурного «Я» – содержания, своей культурной «Я»-траектории, своей культурной идентичности [3].

В нынешней социокультурной ситуации следует учитывать, что система художественного образования – это особый процесс целостного становления человека в мире ценностей культуры, самообретения личности в ее лучших возможностях и дарованиях. Такой подход обнаруживает в самом процессе образования необходимость культурологических механизмов, способных поддержать не только духовную взаимосвязь между поколениями на основе форм наследования культуры, но и смысловой синтез всего спектра образных, логико-понятийных и культурных кодов искусства, науки и нравственности [4].

Для осуществления этих целей в обязательную часть образовательных программ включена новая дисциплина – «Артобразование», которая изучается на всех специальностях второй год. Учебник, написанный профессорами университета в рамках этого курса, содержит базовые сведения о специфике формирования и генезисе уникального культурного многообразия Казахстана на разных исторических этапах от древности до современности.

Полученные знания помогут обрести необходимый запас серьезных знаний о культуре и искусстве родной земли, сформируют устойчивую систему ценностей и активную гражданскую позицию, основанную на толерантности.

Для облегчения понимания весь материал поделен на несколько самостоятельных блоков, выстроенных согласно временной оси и связанных между собой по смыслу. Каждый блок кратко, но максимально емко и объективно информирует читателя о специфике культурного развития казахского народа, об основных видах искусств, их своеобразии, выдающихся шедеврах, творчестве

знаменитых мастеров, фольклорном своеобразии и многом другом, что по праву является гордостью суверенного Казахстана.

Одной из причин повышенного интереса к арт-образованию также является необходимость охвата общим и специальным образованием детей с ограниченными возможностями в развитии.

По данным на январь 2014 г. число детей с проблемами в развитии в Казахстане растет и составляет от общего количества детей (более 5 млн) 138 513 (2,8%).

Именно такие дети составляют большинство учащихся в классах компенсирующего и коррекционно-развивающего обучения массовых школ и специальных общеобразовательных школ.

В связи с этим в последние годы в педагогической деятельности все большее значение приобретает коррекционно-развивающий аспект обучения.

На сегодняшний день понятие «арт» (англ. – искусство) прочно закрепилось в языке образования. Им обозначают достаточно широкий спектр специальностей, относящихся к творческой индустрии (театр, кино, музыка, изобразительное искусство, дизайн, архитектура, медиа и др.). Согласно опросам абитуриентов и выпускников вузов, проведенных в последние годы, арт-образование становится все престижнее в глазах студентов.

В настоящее время мировая педагогика и психология с большим вниманием изучает возможности арт-педагогики и арт-терапии. В педагогической интерпретации арт-терапия понимается как забота об эмоциональном самочувствии и психологическом здоровье средствами художественной деятельности (Л. Д. Лебедева, О. Полухина, Д. Соколов, Л. А. Аметова).

В этом плане уникальный новаторский учебный курс, нацелен не только на совершенствование и гармонизацию личности, но и на возрождение и укрепление этнической памяти – одной из основ успешного развития социума.

Помимо основного текста в учебнике используются оригинальные методы навигации: сигналы-символы, справочные материалы, тематический указатель, памятки, пояснения, комментарии и другие наглядные материалы. Сформирована интересная система заданий для студентов, которая впоследствии может быть опорным материалом для исследовательской и проектной работы.

Необходимо отметить также, что для лучшего усвоения учебных материалов, книга снабжена множеством высококачественных красочных иллюстраций, большая часть которых формирует электронное приложение в виде диска, дополняющего теоретическую составляющую курса «Артобразование».

Принципиальным отличием от уже существующей специализированной литературы в этой области является то, что в этом учебнике авторы постарались заострить внимание на произведениях, особенно ярко характеризующих тот или иной временной отрезок, направление, стиль, деятеля, мастера, чтобы создать наиболее целостное представление об особенностях социокультурного и арт-педагогического развития Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Фрумин И. За что в ответе? Компетентностный подход как естественный этап обновления содержания образования // Педагогика. – 2003. – № 3. – С. 23-33.

[2] Жадрина М.Ж. Некоторые вопросы развития школьного образования как открытой системы // Открытая школа. – 2004. – № 2. – С. 3-6.

[3] Рылова Л.Б. Методологические основания инновационной модели современного профессионального образования как открытого образовательного пространства. http://vestnik.udsu.ru/2005/2005-09/vuu_05_09_15

[4] Анисимов В.П. Арт-педагогика как система психологического сопровождения образовательного процесса // Вестник ОГУ. – 2003.

[5] Арт-образование. Учебник для студентов высших учебных заведений / Пралиев С.Ж., Кенжебаев Г.К., Айтбаева А.Б., Шайгозова Ж.Н.

REFERENCES

[1] Frumin I. Za chto v otvete? Kompetentnostnyj podhod kak estestvennyj jetap obnovlenija soderzhanija obrazovanija // Pedagogika. 2003. N 3. P. 23-33.

[2] Zhadrina M.Zh. Nekotorye voprosy razvitija shkol'nogo obrazovanija kak otkrytoj sistemy // Otkrytaja shkola. 2004. N 2. P. 3-6.

[3] Rylova L.B. Metodologicheskie osnovanija innovacionnoj modeli sovremennogo professional'nogo obrazovanija kak otkrytogo obrazovatel'nogo prostranstva. http://vestnik.udsu.ru/2005/2005-09/vuu_05_09_15

[4] Anisimov V.P. Art-pedagogika kak sistema psihologicheskogo soprovozhdenija obrazovatel'nogo processa // Vestnik OGU. 2003.

[5] Art-obrazovanie. Uchebnik dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij / Praliev S.Zh., Kenzhebaev G.K., Ajtbaeva A.B., Shajgozova Zh.N.

АРТ-БІЛІМ ҚАЗАҚСТАНДА ТАБЫСТЫ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПАРАДИГМАСЫ КОНТЕКСІНДЕ

А. Б. Айтбаева, С. М. Алтыбаева

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Мақалада әр түрлі елдердегі жоғары білім беру саласын стандарттау мәселелері қарастырылған. Бағдарламалардың инновациялық сипаты оларда құзыреттілік тұғыр мен модульдік құрылымның жүзеге асырылуында. Қазіргі заманғы білім беруді модернизациялау ісіндегі ішкі терең үдерістер оқушылардың назарын белгілі бір пәндер мазмұнындағы аксиологиялық және феноменологиялық аспектілерге аударту керектігімен анықталады. Осы бағытта «Арт-білім» өзінің қомақты пәнаралық интеграциялық жаңашыл компонентімен ерекшеленеді.

Поступила 17.03.2016 г.

МАЗМҰНЫ

Нұрсапа А.Т. Жаңа экономикалық саясатты жүзеге асыру: кәсіпкерлік инвестициялар..... 5
Кудерин И.К., Нұрсапа А.Т. Қазақстан Республикасы экологиялық аудандастыруының құқықтық аспектілері.....11
Акопова Э.Ф. Еуразиялық экономикалық одақ шегіндегі Еуропалық экологиялық құқықтың дамуы мен тәжірибесін қолдану.....16
Гилева Н.В. Заңды тұлғаның атқарушы органы басшысын сайлау (тағайындау) және онымен еңбек қатынастарын тоқтату ерекшеліктері.....23
Ищанова Г.Т. XV–XVIII ғасырлардағы қазақтардың меншік құқығы мәселесі жайында.....31
Әбдіраманова А.Т. Кәсіпкерлік мәдениет және қазақтың дәстүрлі шаруашылық мәдениеті.....36
Боранбаев С.Р., Құдасов С.Ж. Кавказсырты жеріндегі түркі-қыпшақ негізді армян антропонимдері..... 43
Әбікенова Ш.К., Имашева А.О., Мұқанова Д.Б. Ғылыми қызметкерлердің еңбек мотивациясын арттыру.....48
Жұмасеитова Г.Т. Қытай қазақтарының диаспорасы арасында сақталу аспектісіндегі ҚР би мұрасы.....52
Алиева Ж.Т., Есиркепова А.М., Полежаева И.С. Автокөлікті жөндеу жұмыстарын жүргізетін кәсіпорындарды стратегиялық басқару тетігін жетілдіру.....59
Каменова М.Ж., Тұрсымбаева М.Ж., Қапышева С.К. Аграрлық сектор компанияларында маркетингтік құралдарды жергілікті деңгейде енгізу..... 65
Аринов Е., Жеребцов В.М., Кундакова Л.Р. Қарағанды облысының нарықтық инфрақұрылымының статистикалық талдауы.....72
Керімбек Ж.С. Әлем әдебиетіндегі «құбас» діни образы..... 77
Ашинова Ж.Е., Жүніс Қ.Ә., Тұяқбаев Ө.О. Жапонияның дәстүрлі мәдениетіндегі синтоизмнің рөлі.....82
Құлбай Б.С. Тоқыма кәсіпорындарында тапсырыстарды орындау кезінде шешімдерді қабылдау процестерін жетілдіру.....87
Аюпова З.К., Құсайынов Д.Ө. Білім берудегі еуропалық және қазақстандық үлгілердің сабақтастығы мәселесіне.....93
Манакбаев Н. Халықаралық құқықсубъектілік түсінігі туралы мәселесіне..... 102
Лулудова Е.М. А. П. Чеховтың көркемдік әлеміндегі Рух және оның құрамының архетипі.....107
Муратбаева И.С. Терминжасамдағы коннотацияның рөлі.....114
Орда Г.Ж., Ахметова А.М. Серік Асылбекұлы әңгімелерінің проблематикасы.....119
Машақова А.Қ. Әлем әдебиетінің қазақстанда зерттелуі.....124
Садибеков Е.Ө. Қазақстан және Қытай: трансшекаралық өзендер мәселесі..... 128
Курманов Н.А., Бактымбет С.С., Бактымбет А.С. Қазақстан Республикасы инновациялық кәсіпкерлігінің дамуы..... 135
Удербаева С.К. Түркістан генерал-губернаторлығы қазақ шенеулігінің қызметі мен өкілеттілігі.....144
Шаукенова З.К., Коновалов С.А., Кучинская Ю.В., Муканова А.Ж. Гендерлік дамудағы қазақстандық стратегияның отбасылық-демографиялық міндеттері мен көрсеткіштері..... 154
Уразбаева Ш.Н. Ұлттық деректі кинодағы негізгі тенденциялар және ондағы қазақ әйел документалист режиссерлерінің өзіндік қолтаңбасы.....161
Мустафаева Р. Қазақ айтысының классификациясы.....166
Жансагимова А.Е., Юсупова С.А. Туризм саласындағы бизнес.....170
Тлесова Э.Б., Исаева Б.К. Қазақстан Республикасындағы лизингтік қызметтің даму перспективасы.....176
Тұрғымбаева Б.Д. Қазақстандағы модерн биінің қалыптасуы және даму тарихы.....184
Айтбаева А.Б., Алтыбаева С.М. Арт-білім Қазақстанда табысты оқытудың инновациялық парадигмасы контексінде.....189

СОДЕРЖАНИЕ

Нұрсапа А.Т. Реализация новой экономической политики: инвестиция для предпринимателей..... 5
Кудерин И.К., Нұрсапа А.Т. Правовые аспекты экологического районирования в Республике Казахстан..... 11
Акопова Э.А. Опыт и развитие Европейского экологического права в практике функционирования Евразийского экономического союза..... 16
Гилева Н.В. Особенности избрания (назначения) и прекращения трудовых отношений с руководителем исполнительного органа юридического лица..... 23
Ищанова Г.Т. К вопросу о праве владения у казахов в XV–XVIII века..... 31
Абдираманова А.Т. Предпринимательская культура и казахская традиционная культура ведения хозяйства..... 36
Боранбаев С.Р., Құдасов С.Ж. Армянские антропонимы тюркско-кипчакского происхождения закавказье..... 43
Абикенова Ш.К., Имашева А.О., Муканова Д.Б. Повышение мотивации труда научных работников..... 48
Жумасеитова Г.Т. Танцевальное наследие РК в аспекте его сохранения казахской диаспорой Китая..... 52
Алиева Ж.Т., Есиркепова А.М., Полежаева И.С. Классификация и структура авторемонтных предприятий..... 59
Каменова М.Ж., Капышева С.К., Турсумбаева М.Ж. Локальное внедрение инструментов маркетинга в компаниях аграрного сектора..... 65
Аринов Е., Жеребцов В.М., Кундакова Л.Р. Статистический анализ рыночной инфраструктуры Карагандинской области..... 72
Керимбек Ж.С. Религиозный образ «кубас» в мировой литературе..... 77
Ашинова Ж.Е., Жунис К.А., Туякбаев О.О. Роль синтоизма в традиционной культуре Японии..... 82
Құлбай Б.С. Совершенствование процессов принятия решений при выполнении заказа на текстильном предприятии..... 87
Аюпова З.К., Кусаинов Д.У. К вопросу о преемственности европейского и казахстанского образования..... 93
Манакбаев Н. К вопросу о понятии международной правосубъектности..... 102
Лулудова Е.М. Архетип Духа и его составляющие в художественном мире А. П. Чехова..... 107
Муратбаева И.С. Роль коннотаций в терминообразовании..... 114
Орда Г.Ж., Ахметова А.М. Проблематика рассказов Серика Асылбекулы..... 119
Машакова А.К. Исследование мировой литературы в Казахстане..... 124
Садибеков Е.О. Казахстан и Китай: проблемы трансграничных рек..... 128
Курманов Н.А., Бактымбет С.С., Бактымбет А.С. Развитие инновационного предпринимательства в Республике Казахстан..... 135
Удербаева С.К. Деятельность и полномочия казахского чиновничества Туркестанского генерал-губернаторства..... 144
Шаукенова З.К., Коновалов С.А., Кучинская Ю.В., Муканова А.Ж. Семейно-демографические цели и индикаторы казахстанской стратегии гендерного развития..... 154
Уразбаева Ш.Н. Основные тенденции в национальном документальном фильме и почерк женщин-режиссеров документалистов в нем..... 161
Мустафаева Р. Классификация казахских айтысов..... 166
Жансагимова А.Е., Юсупова С.А. Предпринимательство в сфере туризма..... 170
Тлесова Э.Б., Исаева Б.К. Перспективы развития лизинговой деятельности в Республике Казахстан..... 176
Тургымбаева Б.Д. История развития и становление танца модерн в Казахстане..... 184
Айтбаева А.Б., Алтыбаева С.М. Артобразование в контексте инновационной парадигмы продуктивного обучения в Казахстане..... 189

CONTENTS

Nursapa A.T. Implementation of new economic policy: investment for bussinessmen.....5
Kuderin I.K., Nursapa A.T. Legal aspects of ecological zoning in the republic of Kazakhstan.....11
Akopova E.A. Experience and development of European environmental law in the practice of the operation of the Eurasian economic union.....16
Gileva N.V. Particulars of election (appointment) and cessation of employment relations with the head of legal entity's executive body.....23
Ichshanova G.T. To a question of the right of possession at Kazakhs in the XV–XVIII centuries.....31
Abdiramanova A.T. Entrepreneurial culture and kazakh traditional farming culture.....36
Boranbaev S.R., Kudassov S.Zh. Armenian anthroponomy of turkic-kipchak origin transcaucasia.....43
Abikenova Sh.K., Imasheva A.O., Mukanova L.B. Increasing working motivation of scientific staff.....48
Zhumaseitova G.T. Dance heritage of kazakhstan in terms of their conservation of kazakh diaspora in China.....52
Alieva Zh.T., Yessirkepova A.M., Polezhayeva I.S. Improving the mechanism of strategic management to provide auto repair services.....59
Kamenova M.Zh., Tursumbayeva M.Zh., Kapysheva S.K. Local introduction of instruments of marketing in the companies of agrarian sector.....65
Arinov E., Zherebtcov V.M., Kundakova L.R. Statistical analysis of the market infrastructure of Karaganda region.....72
Kerimbek Zh.S. Religious image "qubas" in world literature.....77
Ashinova J.A., Zhunis K.A., Tuyakbayev O.O. Role of shintoism in traditional culture of Japan.....82
Kulbay B.S. Improved decision-making in fulfilling orders in the textile enterprises.....87
Ayupova Z.K., Kussainov D.U. To the question of continuity of the european and kazakhstan education.....93
Manakbaev N. About the concept of international legal personality.....102
Luludova E.M. Archetype of Spirit and its components in A. P. Chekhov's artistic world.....107
Muratbaeva I.S. The role of connotations in the term formation.....114
Orda G.Zh., Akhmetova A.M. Stories problematics of Serik Asylbekuly.....119
Mashakova A.K. Study of foreign literature in Kazakhstan.....124
Sadibekov Ye.O. Kazakhstan and China: problems of transboundary rivers.....128
Kurmanov N.A., Baktymbet S.S., Baktymbet A.S. Development of innovative entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan.....135
Uderbaeva S.K. Activities and powers of the kazakh officials of the turkestan governor-generalship.....144
Shaukenova Z.K., Konovalov S.A., Kuchinskaya Yu.V., Mukanova A.Zh. Family-demographic targets and indicators of Kazakhstan's strategy for gender development.....154
Urazbayeva Sh.N. The main tendencies in the national documentary film and handwriting of women-directors of documentary makers in it.....161
Mustafayeva R. The classification of Kazakh aitys.....166
Zhansagimova A.E., Yusupov S.A. Business in the field of tourism.....170
Tlessova E.B., Issayeva B.K. Development prospects leasing activity in Kazakhstan.....176
Turgumbaeva B.D. The history of development and formation of modern dance in Kazakhstan.....184
Ajtbaeva A.B., Altybaeva S.M. Art-education in the context of innovative productive learning paradigm in Kazakhstan...189

PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE IN THE JOURNALS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see http://www.elsevier.com/publishingethics and http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see http://www.elsevier.com/postingpolicy), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check http://www.elsevier.com/editors/plagdetect.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

www:nauka-nanrk.kz

social-human.kz

Редакторы *М.С. Ахметова, Д.С. Аленов, Т.А. Апендиев*
Верстка на компьютере *С К. Досаевой*

Подписано в печать 27.06.2016.
Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать – ризограф.
12,4 п.л. Тираж 2000. Заказ 4.

Уациональная академия наук РК
050010, Алматы, ул. Шевченко, 28, т. 272-13-18, 272-13-19